

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Normaszegés és reprezentációi

BATÓ SZILVIA

„...törvényeink minden téren
hiányoznak...”

NAGY SÁNDOR

Gyermekkorú elleni szexuális erőszak és
reprezentációi a századelő Budapestjén

TRÁDLER HENRIETTA

Tolvaj cselédlányok, bűnöző házi cselédek

PERÉNYI ROLAND

Az intellektuális bűnözés feltalálása.
Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a
20. század elején

KÖVÉR GYÖRGY

Egy elveszettnek hitt könyv nyomában

38. évf.

2023

2. szám

Bemutatjuk Ian D. Armour kanadai
történészt

38. évfolyam

2023. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES ÉS TAMÁS ÁGNES

A kiadvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES
TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

BATÓ SZILVIA „...törvényeink minden téren hiányoznak...” Jogrendszer, büntetőjog és jogi szakajtó (1867–1880)	5
NAGY SÁNDOR Gyermekkorú elleni szexuális erőszak és reprezentációi a századelő Budapest- jén. Berthóti József „merénylete” Wolf Anna ellen	39
TRÁDLER HENRIETTA Tolvaj cselédlányok, bűnöző házi cselédek	60
PERÉNYI ROLAND Az intellektuális bűnözés feltalálása. Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején	80
BOLGÁR DÁNIEL Felületes magyarosodás? A hitszónoklat nyelve a régi magyar statisztikában	98
SZABÓ RÓBERT KÁROLY Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalom- történeti megközelítésben (1916–1917)	121

Múltidéző

KÖVÉR GYÖRGY Egy elveszettnek hitt könyv nyomában. Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között	149
---	-----

Határainkon túl

RESS IMRE és DEMETER GÁBOR „...óvjak attól, amit nagyhatalmi szindrómának nevezhetnénk”. Beszélgetés Ian D. Armourral	162
Ian D. Armour műveinek bibliográfiája	170
IAN D. ARMOUR „Ne bízzatok a hercegekben”. A Habsburg Monarchia és a szerbiai Milan Ob- renović 1881–1885 (Fordította: <i>Deák Ádám</i>)	171

Figyelő

MÉSZÁROS GÁBOR A Föld és az ember ideje. A paleontológia kezdetei	201
<i>(Dezső Gurka [ed.]: Time in the “third kingdom of nature”. Prehistory of palaeontology and palaeoanthropology and its philosophical contexts. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.)</i>	

SZABÓ GÁBOR

Európában a helyzet megváltozott 206

(Paul Miller-Melamed: Misfire: The Sarajevo Assassination and the Winding Road to World War I. Oxford University Press, Oxford, 2022.)

A fordításokat DEÁK ÁDÁM ÉS RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

BATÓ SZILVIA

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 5–38.
ISSN 0237-7934
doi 10.14232/aetas.2023.2.5-38
www.aetas.hu

„...törvényeink minden téren hiányoznak...”

Jogrendszer, büntetőjog és jogi szaksajtó (1867–1880)

Ahhoz, hogy egy adott korszakban a „bűnről és büntetésről” bármilyen kijelentést tehesünk, meg kell határoznunk, hogy az előfordult normasértő cselekmények közül mi számított „bűnnek” – a jogi terminológia szerint bűncselekménynek –, valamint a magatartás megvalósítása utáni hátrányos következmények közül mit kellett büntetőjogi büntetésnek tekinteni. A meghatározás legegyszerűbb módja az éppen hatályos büntető törvénykönyv fellapozása, a bűncselekményekre és a hozzájuk tartozó büntetési tételekre vonatkozó rendelkezések elolvasása. A dualizmus időszakában azonban a magyar korona országaiban 1880 őszéig nem volt egységes büntető törvénykönyv. A tanulmány az írott jogi jogforrás hiányából fakadó problémákat villantja fel a felelős kormány felállása és az első magyar büntető törvénykönyv (1878. évi V. tc.) hatályba lépése közötti időszakban.

Jogállam, jogbiztonság, nullum crimen

A dualista berendezkedés átmeneti állapotban, félúton volt a korabeli standardok szerinti parlamentáris állam felé. A legfontosabb intézmények formálisan kiépültek, azonban az elvek nem feltétlenül érvényesültek, minden területen hiányosságok jelentkeztek.¹ A 19. század második felének egyik fontos államszervezési eszméje volt a kontinentális jogfelfogás szerinti jogállam. A történeti kutatások arra utalnak, hogy a jogállami reformelképzelések az 1870-es években kudarcot vallottak.² A jogtörténet-tudomány szerint a magyar jogfejlődés jó irányba haladt, a történeti alkotmány adta lehetőségeken belül a törvényalkotás a korszak végére szinte hiánytalanul megvalósította a szabályozottság és a jogvédelem követelményeit.³ Nem deklarálta viszont a szabadságjogi katalógust, amely így az ellenőrizhetetlen korlátozást is lehetővé tette. A nemzetiségi törvény (1868. évi XLIV. tc.) mellett a sajtószabadság a rendeleti úton hatályba léptetett 1848. évi XVIII. tc. alapján jogi garanciákkal bírt, de a kormányzat folyamatosan a visszaszorításán dolgozott. Az egyesülési és gyülekezési jog csak rendeleti szintű szabályozást kapott, itt is tetten érhető a szűkítési igény a kormányok részéről. A többi alapjogot (például: személyes szabadság, levéltitok) 1880 előtt csak

¹ Kozári: *A dualista rendszer*, 29–30.; Pesti: *Az újkori magyar parlament*, 34.; Sente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 380., 400., 435–436., 439–441.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 435–436.

² Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 58.

³ Sarlós: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*, 172–173.; Mezey: *A magyar polgári büntönügy kezdetei*, 148.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 103., 252–253.; Máthé: *Das Institutionensystem des Rechtsstaates in Ungarn*, 173., 177., 216–217.; Mezey: *A büntönügy a 17–19. században*, 543–544.; Máthé: *Közép-Európa újkori születése*, 80., 82., 84.

hallgatólagosan, utána részben büntetőjogi eszközökkel védte a magyar állam. A személyes szabadságjogok és a politikai jogok biztosításához nélkülözhetetlen, a magánjogi jogviszonyokra kiható és az állam büntető igényét is megalapozó állampolgársági jogot az 1879. évi L. tc. szabályozta.⁴

A kialakítandó jogállam paraméterei azonban nem állandók, annak jelentéstartalma változó. A fogalom először a magyar szakirodalomban az 1850-es évek észjogi és államelméleti irodalmában jelent meg, az 1860-as évektől pedig a büntetőjogi szerzők is alkalmazták. Az 1870-es évek közepére a stabil törvénykezési szervezet mellett a jogállamiság egyik ismerveként írták le a kodifikált joganyagot. Konszenzus alakult ki arról, hogy a büntetőjog egységes, hézagmenetes szabályozása, tehát a büntetőjogi kódex megalkotása alapvető követelmény. A jogállam „vezérgondolata” a jogbiztonság, amely több alapjog (személyes szabadság, tulajdon szentsége) közös eleme, így megteremtésének igénye a magánjogi kodifikációs viták során is felmerült.⁵

A jogbiztonság összetett fogalom, amely számos jogági alapelvet magában foglal, köztük az anyagi büntetőjog két alapelvét: a törvényi szabályozás követelményét és a visszaható hatály tilalmát. Ezeket a speciális büntetőjogi alapelv, az anyagi jogi legalitás (*nullum crimen/nulla poena sine lege*) fedi le. A kartális alkotmányra épülő államberendezkedésben a jogbiztonság és a felettes fogalmának tekintett jogállam alkotmányban szereplő elv, erre vezetnek vissza az egyes jogági kódexek és egyéb jogszabályok saját speciális alapelveiket. Ez a modell azonban történeti alkotmány esetén nem működőképes. Az 1880 előtti magyar büntetőjogi irodalomban a szokásjogra épülő jogforrási rendszer ellenére a szerzők ismerték és elismerték az anyagi jogi legalitás elvét. Általánosságban, vagyis kodifikált büntetőjog esetén az egyedül követhető megoldásnak tartották azt, ugyanakkor a magyar viszonyok között pontosan ellentétes álláspontra helyezkedtek, kifejezetten ösztönözték a bírókat, hogy olyan elkövetési magatartásokat is nyilvánítsanak büntetendővé, amelyek a szörványos magyar írott jogforrásokban nem szerepelnek. Az ellentmondást 1848 és 1880 között a bűncselekmény fogalmának megkettőződésével hidalták át. Két büntetendő cselekmény-kategóriát hoztak létre: az ún. természetes és az állam által alkotott bűncselekményeket.⁶

A büntetőjog ezen alapkategóriájával kapcsolatos sajátos megoldás is jól mutatja, hogy a büntető törvénykönyv hiánya milyen – a korabeli Európában ismeretlen – feladatok elé állította a magyar jogásztársadalmat. A jogi környezet leírása és a jogi szaksajtó bemutatása után ezeknek a nehézségeknek az ismertetése következik.

⁴ Révész: *A gyűlekezési jog polgárikori fejlődéséhez Magyarországon*, 165–171.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 26–30., 78.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 237–238., 251.; Cieger: „Királyi demokrácia”, 61., 63., 66., 73., 75–76., 78., 80.; Varga: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*, 16–17., 69–71., 176., 304.; Homoki-Nagy: *Magánjog*, 342.; Horváth: *Emléktöredékek köz- és magánéletéből*, 82–85.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 99–100.; Cieger: *Esettanulmány I*, 144–147.

⁵ Péteri: *Jogállamiság és alkotmány: eszmétörténeti kérdések*, 218.; Fekete: *A jogállamiság szerepe az első világháború előtti magyar jogirodalomban*, 661–663.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 97–98., 159.; Ogris: *Der Rechtsstaat – eine Einführung*, 20.; Máthé: *Das Institutionensystem des Rechtsstaates in Ungarn*, 216.; Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához Magyarországon*, 44–50.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 305–306., 309–310., 312–313., 317.; Máthé: *Közép-Európa újkori születése*, 117.; Szabadfalvi: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény”, 41–44., 46–47.

⁶ Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához*, 47–48.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 34., 39.

A jogi környezet

A dualizmus jogrendszerének alapja az októberi diploma (1860. október 20.) által előírdézt helyzet és az ún. országbírói értekezlet (1861. január 23. – március 4.) által kidolgozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (a továbbiakban: ITSZ) voltak, a heves viták és a jogi-szakmai érvek ellenére is politikai döntés eredményeként. A rendi magyar szokásjogtól idegen és néha nem túl modern, de kodifikált és évek óta alkalmazott osztrák jogot néhány kivételtől (például: telekkönyv) eltekintve kiiktatta a jogrendszerből, de nem állíthatott a helyére újat. A kompilációs technikával készült ITSZ a kor igényeinek már nem felelt meg, az 1848 előtti – a fiatal jogász nemzedék által nem is ismert – joganyag és intézmények alkalmazhatatlannak bizonyultak sok területen. A törvénné nem vált ITSZ válságot idézett elő, megszüntette a jogegységet, jogviszonyok ezrei esetében kérdésessé tette a jogalapot, évtizedekre ellátva perekkel a bíróságokat.⁷ A kiegyezési törvény és a felelős magyar kormány kinevezése a közjogi és politikai felhatalmazást teremtette meg arra, hogy a hat év alatt felhalmozódott problémákat orvosolják, és a jogrendszert a korabeli elvárásoknak megfelelően átalakítsák.

A magyar jogrendszer 1867-ben semmilyen szempontból sem volt egységes, a kortársak és a későbbi értékelők is kaotikusnak tartották a helyzetet, erről tanúskodik Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter címben idézett megjegyzése. Három rétege volt az alkalmazandó jognak: a tradicionális (például: büntetőjog) mellett az 1848-as jogi forradalom joganyaga és a hatályban tartott (például: pénzügyi jog) vagy szokásjogi úton recipiált osztrák jogforrások.⁸ A területi jogegység sem valósult meg, ugyanis az ITSZ hatálya csak a szűkebb Magyarországra terjedt ki. Horvátországban hatályban maradtak az osztrák jogforrások, majd az 1868. évi XXX. tc. a kifejezetten meghatározott ügycsoportokon kívül jogalkotási autonómiát biztosított a horvát sabornak és kormánzatnak. Fiume esetében a „magyar koronához csatolt külön test” jelleg jogáganként eltérő megoldásokat tett lehetővé, a hatályos osztrák joganyagot felváltó magyar jogszabályokat külön léptették hatályba.⁹ A Határőrvidék egy részének magyar területté válását és polgárosítását is az 1873. évi XXVII. tc. deklarálta, a folyamat 1886-ig tartott.¹⁰ Erdély jogi különállása azonban sohasem szűnt meg, a helyzet kezelése az igazságügyi kormányzatot szinte megoldhatatlan feladat elé állította, az Igazságügyminisztérium és a Kúria külön osztályt létesített a speciális helyzetre. Az egyesítésről szóló 1868. évi XLIII. tc. – bár az ellenzéki képviselők felvetették – nem terjesztette ki automatikusan a

⁷ Sashegyi: *Az abszolútizmuskori levéltár*, 101.; Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 15–16.; Dárday: *Ötven év*, 68.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 96–97., 99., 159–160., 188–189.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 31.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*, 28.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 310.; Homoki-Nagy: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*, 487.

⁸ Kun: *A magyar igazságügyi kormányzat Horváth Boldizsártól Pauler Tivadarrig*, 5–6.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 42–43.; Dárday: *Ötven év*, 68.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 92.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 158., 188–189., 202.; Mezey: *Miniszterbuktatás 1872-ben*, 451.; Mezey: *A bürtönügy a 17-19. században*, 522.; Bathó: *A magyar kormány szerkezetének változásai és működése egyes aspektusai Magyarországon 1848 és 1944 között*, 104.; Horváth: *Emléktöredékek köz- és magánéletéből*, 82., 84.

⁹ Kozári: *A dualista rendszer*, 39.; Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához*, 46.

¹⁰ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 173., 175.; Kozári: *A dualista rendszer*, 39.; Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához*, 46.

magyar törvényeket, hanem a jogalkotás előrehaladásával fokozatosan váltották fel a joganyagot.¹¹

A téma szempontjából releváns jogi környezet felvázolása a jogalkotás eljárásának, a törvénykezési szervezet kiépítésének, a tágan értelmezett magánjognak és büntetőjognak a bemutatásával történhet. Az egyes jogterületeket a jogtudományi törekvések, a hatályosuló jogi normák és a kodifikációs eredmények jellemzik.

A közjog és jogalkotás

A magyar köztjogi irodalom a vizsgált időszakban a kiegészítés magyarázatával és a rendszer leírásával volt elfoglalva, alapvetően történeti érvelést alkalmazott, a megjelenő modern jogintézményeket is középkori előzményekre vezette vissza. A modernebb, jogfejlesztést jobban elősegítő dogmatikai irányzat csak 1887-ben jelent meg.¹² Mivel a jogalkotás minőségét alapvetően befolyásolja az adott jogtudományi terület fejlettsége, a dogmatikai háttér hiánya hozzájárult a szabadságjogok törvényi szabályozásának elmaradásához.

Az 1867 februárjában megalakult Andrássy-kormány és az Igazságügyminisztérium előtt hatalmas feladat állt: a modern kapitalista működést lehetővé tevő jogrendszer kiépítése. A kormánypárt és a balközép álláspontja nem tért el ebben, a feladatokat tulajdonképpen már 1866-ban meghatározták.¹³ A kodifikációs módszerekről azonban komoly politikai és szakmai vitákat folytattak a külföldi példák és a korábbi tapasztalatok nyomán. Alapvetően két lehetőség merült fel: az egyöntetűséget biztosító egyszemélyi előkészítés vagy a többféle véleményt is tükröző bizottsági munka. A vizsgált korszakban mindkét módszert kipróbálták a büntetőjogban és a magánjogban is. Az egy szerző által összeállított tervezet sikeres volt a büntetőjogban (Csemegi Károly) és a kereskedelmi jogban (Apáthy István), de nem működött a magánjogi törvénykönyv esetén. A bizottsági kidolgozás viszont nem volt eredményes, nem született ilyen törvény. A többek közreműködésével történő előkészítés egyik sajátos formája volt az ankét, amelyen a jogtudomány, a szakmai szervezetek és a politikai pártok képviselői is részt vettek. Az átfogó adóreformok kidolgozására tartott szakértekezlet munkájának eredményéből sem lett azonban jogszabály.¹⁴

¹¹ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése 1867-1872. évig*, 34.; Sarlós: *Közigazgatás és hatalompolitika*, 19.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 102, 118, 130.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 161.; Kozári: *A dualista rendszer*, 39.; Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához*, 46.; Kisteleki: *Erdély és Magyarország második egyesülése*, 284–285.; Stipta: *Az erdélyi bírósági rendszer közjogi alapjai*, 294.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 13.

¹² Jakab: *A magyar alkotmányjog-tudomány története és jelenlegi helyzete*, 159., 162–164.; Szente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 175–176., 197, 206–207., 211–212.

¹³ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 18., 33., 139–140.; Mezey: *A magyar polgári bürtönügy kezdetei*, 148.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 83.; Kozári: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, 136., 177.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 57.; Navratil: *A jogászhiatásrendek története Magyarországon*, 52.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 312.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 12.; Máthé: *Közép-Európa újkori születése*, 85.

¹⁴ Kun: *A magyar igazságügyi kormányzat*, 5.; Kovács: *A magánjogi kodifikációval kapcsolatos elvi viták*, 87.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 252–255.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 59–62.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 216–218.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 56., 63.; Mezey: *Három jogászkarrier*, 46.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 311–313.; Mezey: *„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke”*, 42.

A büntető törvénykönyv megszületéséhez vezető folyamat kodifikációs szempontból nem a kiegyezést követően kezdődött, hanem Deák Ferencnek bizottságok kiküldésére irányuló javaslatával 1866-ban. Ez a kidolgozandó törvények meghatározására és a javaslatok elkészítésére is kiterjedt, tehát kormány hiányában az előkészítést is magában foglalta.¹⁵ Ez a még a rendi időszből származó hagyomány még a következő években is felbukkant, amikor az ellenzék megkérdőjelezte a kormányzat jogát törvényjavaslat kidolgozására.¹⁶

A kormány jogalkotási terveit elvileg a kormányprogram tartalmazhatta volna, de a korszakban ilyen valójában nem készült, csupán a miniszterelnök tartott egy rövid bemutatkozó beszédet.¹⁷ Az 1869-es trónbeszéd ezzel szemben viszonylag részletes igazságügyi törvényalkotási programot tartalmazott, amit a későbbiekben az ellenzék számon is kért a miniszternek.¹⁸ A törvényalkotás két szakaszra osztható: a kormányzati előkészítés az előszentesítésig tartott, ezt követte az országgyűlésen a törvényhozási vita. Folyamatos, érdemi és szakszerű előkészítő munka 1869 előtt nem mutatható ki, a szövegezés alapvetően változhatott az országgyűlési vitában is. A tervezetek elkészítéséről a minisztériumok gondoskodtak, a minisztertanácsi tárgyalás és jóváhagyás után kerültek előszentesítésre.¹⁹ A jó minőségű kodifikációs munka költséges, így nem meglepő, hogy a költségvetési vitákban merült fel a legtöbb politikai és szakmai vita annak szervezetéről.²⁰ Az országgyűlési tárgyalások során három megoldás körvonalazódott: egy kormánytól független szerv (az elvetett államtanács) felállítása, az igazságügyi minisztériumon belüli előkészítés és egy a minisztériumok feletti, de kormányhoz tartozó előkészítő szerv terve.²¹

A kezdeti modell az igazságügyi miniszter felügyelete alá helyezett jogszabály-előkészítés volt. Horvát Boldizsár azonban már 1867 áprilisában megkezdte a tervezetek elkészítésének kiszervezését, összehívott egy szakértekezletet. Az eszközzel élt Pauler Tivadar is a törvény-

¹⁵ Kovács: *A magánjogi kodifikációval kapcsolatos elvi viták*, 81–82.; Csizmadia: *A jogi hagyományok*, 39.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 23.; Pesti: *A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése*, 583–584.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 247–248.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 79.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 63.; Pesti: *Az újkori magyar parlament*, 200–201.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 162.

¹⁶ Cieger: *Kormány a mérlegen*, 96.

¹⁷ Cieger: *Kormány a mérlegen*, 94.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 303, 312–313.; Szenté: *Kormányzás a dualizmus korában*, 273–274, 358.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 69.

¹⁸ Mérei: *Magyar politikai pártprogramok*, 12.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 31–32.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 28.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 102.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 20.; Kozári: *Andrássy Gyula*, 133.; Nánási: *A Csemegei-kódex születése*, 12.; Mezey: *„...ez a szervezet minden tekintetben bevált”*, 329.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 44., 86.

¹⁹ Mezey: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon*, 170., 174–176.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 304.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 85.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 179–182.; Máthé: *A jogreformok alkotmányos tárgyalásának előkészítése*, 178.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 162–165., 168., 171–173., 176.

²⁰ Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 191.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 126–128., 130.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 249.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 79.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 190.; Mezey: *Deák Ferenc és Horvát Boldizsár*, 82.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 64.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 35.

²¹ Kovács: *A magánjogi kodifikációval kapcsolatos elvi viták*, 87.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 130.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 193.

kezési szervezet kapcsán 1873-ban, Perczel Béla pedig a büntető törvénykönyv tervezetének megvitatását oldotta meg szűk körű értekezlettel.²² A minisztériumon kívüli szakember felkérésére 1870 előtt került csak sor a nagy kódexek kapcsán, s tipikusan kormánypárti képviselők kaptak megbízást. A szakmai háttér nélküli egyszemélyi kodifikáció már akkor is illuzórikusnak tűnt. Nemcsak ellenzéki oldalon kifogásolták a gyakorlatot, hanem miniszter (Ghyczy Kálmán) is használhatatlannak minősítette ezeket a tervezeteket.²³ A minisztériumok feladatmegosztása és a struktúra az 1870-es évekre stabilizálódott, azonban az Igazságügyminisztérium belső szervezete többször változott. Kezdetben az örökölt ügyintézési és ügykezelési szabályok alapján működött a kodifikációs tevékenység a minisztériumban, csak 1870-ben adtak ki szabályzatot.²⁴ A legtöbb tervezet a minisztériumon belül készült, erre 1872 előtt egy külön osztály működött. A kortársak ezt nem tartották hatékonynak, a jogszabályok számát és minőségét, a munka gyorsaságát is többször vitatták. Mindössze három szakember dolgozott a törvényelőkészítő osztályon, az állományt fokozatosan töltötték fel fogalmazókkal, majd berendeléssel a bíróságokról pótolták a hiányzó szakértelmet.²⁵

²² *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 30.; Löw Tóbiás: *A magyar büntető-törvénykönyv javaslatának előterjesztése*. Magyar Igazságügy, 2. évf. (1874) 6. sz. 415–416.; Löw (szerk.): *A magyar büntető-törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye*, 23–24.; Fayer: *A büntetőjog története*, 258–259.; Finkey: *Az 1843-i büntetőjogi javaslatok száz év távlatából*, 47.; Kovács: *Közjogi harcok a Csemegi-kódex parlamenti vitáiban*, 100.; Csizmadia: *A jogi hagyományok*, 39.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 118., 176.; Mezey: *A büntetőjogi reform koncepciója Horvát Boldizsár igazságügy-minisztersége idején*, 638–639.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 149.; Mezey: *Deák Ferenc és Horvát Boldizsár*, 84–85.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 64.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 36.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 63.; Barna: *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása*, 63–64.; Mezey: *A büntetőjogi kodifikáció kérdése*, 192.; Mezey: *Das ungarische bürgerliche Strafrecht*, 510.; Mezey: *A büntetőügy a 17–19. században*, 544.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 13., 17.; Mezey: *„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke”*, 40.; Mezey: *„...ez a szervezet minden tekintetben bevált”*, 331–332.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 60.

²³ Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 195; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 127., 132.; Mezey: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon*, 172–173.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 86–88.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 80., 85.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 191.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 64.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 35.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 63.; Barna: *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása*, 162–163.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 312.; Homoki-Nagy: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*, 490.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 13.; Mezey: *„...ez a szervezet minden tekintetben bevált”*, 331–332.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 60.

²⁴ Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 192., 194–195., 198.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 118.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 84.; Szente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 248.; Antal: *Az Igazságügyi Minisztérium története*, 17–18.; Bathó: *A magyar kormány szerkezetének változásai*, 104.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 13.

²⁵ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 30.; Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 188, 191, 195, 198, 204.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 118., 126–128., 130–132.; Dárday: *Ötven év*, 72.; Mezey: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon*, 175.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 86.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 249.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 79–80., 84.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 64.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 190–194.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 34.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 304–

Részben erre is visszavehető, hogy megjelent a belső egyszemélyi kidolgozás, Csemegi Károly több törvényt is jegyzett.²⁶ Hátráltatta az eredményes munkát, hogy a minisztériumi szakkönyvtár 1867-ben nagyon hiányos volt, így a kodifikációra elkülönített költségvetés egy részét könyvekre fordították.²⁷ A külföldi tanulmányutak sem váltották be a reményeket, sem az angliai esküdtszékek tapasztalatait (Szilágyi Dezső), sem a francia közjegyzői szervezet ismeretét (Bogdány Lajos) nem hasznosították később.²⁸ A jogalkotás szakszerűbbé válását jelzi ugyanakkor, hogy a felsőbbíróságok nemcsak statisztikai adatszolgáltatással, hanem javaslattétellel is bekapcsolódtak. A polgári törvénykezési rendtartás „ízekre szedése” a Semmítőszék önálló kezdeményezése volt, a bűnösség hiányában történő felmentésre vonatkozó álláspontját a Kúria viszont már miniszteri felkérésre fejtette ki.²⁹

A jogszabály-előkészítés hiányosságai miatt 1872 nyarán felállt a közvetlenül kormány alá rendelt hat tagú kodifikációs testület, amely a minisztériumokból érkező tervezeteket vizsgálta át. Hiába végzett alapos véleményező munkát, ezen az úton nem született törvény, ráadásul a kormányon belül nem támogatták működését, az Igazságügyminisztérium féltékenyen tekintett rá, ezért 1874-ben megszűnt. A feladat részben visszakerült az Igazságügyminisztériumhoz, de már nem önálló osztály foglalkozott a jogalkotással.³⁰

Az elkészült tervezetet a miniszter terjesztette a minisztertanács elé. Az első években előkészítetlen volt az ülés, még a témákról sem tájékoztatták előre a miniszterelnököt, a jegyzőkönyvet is Horvát Boldizsár vezette. A napirend előzetes közlése, a javaslatok időben benyújtása és az írásos indokolási kötelezettség fokozatosan alakult ki, az 1870-es évekre vált egyre szakszerűbbé a működés.³¹ Az előkészítési folyamat kiforratlanságát és az egyes szereplők személyes ambícióit mutatja az az 1869-es eset, amikor a miniszterelnök közvetlenül a minisztérium alkalmazottjának adott sajtójogi kodifikációs feladatot.³² Az előkészítő szakasz lezárása a tervezet előszentesítése, amely az országgyűlésnek való benyújtás feltétele volt.

305.; Antal: *Ecce homo*, 5.; Cieger: *Esettanulmány I.*, 137.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 13., 15.

²⁶ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 30.; Cieger: „*Királyi demokrácia*”, 64.; Nagy: *Régi és új tendenciák*, 67.; Mezey: *A büntetőjogi kodifikáció kérdése*, 193.; Mezey: *A börtönügy a 17–19. században*, 544.; Mezey: „*A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke*”, 40.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 60.

²⁷ Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 204.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 129.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 190., 192.

²⁸ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 30.; Kun: *A magyar igazságügyi kormányzat*, 5.; Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 195.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 128–129.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 192.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 19.; Antal: *Ecce homo*, 5., 20., 61.

²⁹ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 118., 121–122.

³⁰ Szászi: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*, 188., 195.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 128., 131–132.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 87–88.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 84.; Máthé: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*, 191, 193–195.; Antal: *Ecce homo*, 5–6.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 305., 315–317.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 115.

³¹ Cieger: *Kormány a mérlegen*, 89–91.; Sente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 251–255.; Bathó: *A kormány szerkezete*, 26., 28., 30–32., 35–37.; Bathó: *A magyar kormány szerkezetének változásai*, 20–21.; Horváth: *Emléktöredékek köz- és magánéletéből*, 89.

³² Horváth: *Emléktöredékek köz- és magánéletéből*, 71–72.; Cieger: *Esettanulmány I.*, 136–138.

A tervezetet kidolgozó miniszter feladata volt ennek megszerzése, a sikertelen esetek közé tartozik például az 1868-as állampolgársági javaslat.³³

A kodifikációs folyamat második – formalizáltabb – fázisa az országgyűlési vita és a kihirdetés. A törvénykezdeményezés joga megilletett minden képviselőt, azonban az 1870-es évektől már ritkán fordult elő komplett javaslat benyújtása, a benyújtottakból pedig nem lett törvény. Az uralkodó jogosultságát a minisztereken keresztül gyakorolta, így csak a kormány javaslatából lehetett jogszabály. A hatékonyságot növelte, hogy a kormánypárti belső értekezletek megszürték a képviselői indítványokat, és előzetesen megvitatták a javaslatokat. A törvényjavaslatok képviselőházi tárgyalásának 1848-ból örökölt formája az osztályok szerinti megvitatás volt. A büntetőjogi kodifikáció szempontjából azonban lényegesebb a modern szabizottságok megjelenése. Az intézménynek már 1866-tól vannak előzményei, 1867-ben a miniszter kérte az igazságügyi javaslatok tárgyalására egy bizottság kiküldetését. Az 1874-es házszabály teremtette meg az általánossá válás feltételét, állandóvá tette az igazságügyi bizottságot, de továbbra is lehetőség volt egy-egy törvényhez (bíróügyi szervezet, állampolgárság) különbizottság létrehozására. A büntető törvénykönyv megszületésénél a bizottság kulcsszerepet játszott, nem nyilvános jellege ellenére a sazsajtó folyamatosan tudósított a tevékenységéről. Aktivitást fejtettek ki az ügyvédi kamarák is 1875-től, de a parlamenti többség nem vette figyelembe beküldött javaslataikat. A plenáris vitában – a sajátos szavazási rendszer miatt – már nem érvényesültek a módosító indítványok. A főrendi ház a kiegyezést követő évtizedben több esetben módosított a képviselőház által elfogadott szövegen, sőt vétóval is élt. Ez a képviselőházzal egyeztetéshez vezetett, azonban egyetlen törvény születését sem akadályozták meg a főrendek.³⁴

A vizsgált korszakban a királyi szentesítés és az országgyűlés mindkét háza előtti kihirdetés zárta le a törvényalkotási folyamatot. A törvények közzététele – néha jelentős késéssel – a füzetes formában megjelent Országos Törvénytárban történt.³⁵

A kihirdetett és hatályba lépett jogszabályok, különösen a büntetőjogi normákat érvényesítő törvénykezési szervezet az ITSZ következtében – az 1848. évi IX. tc. által megszüntetett úriszékek kivételével – visszaállt a forradalom előtti állapotába 1861-ben. Az Andrássy-kormány ennek reformját tekintette a legfontosabb feladatának, így anyagi jogi és büntető-eljárási szabályozás nélkül az igazságszolgáltatási rendszert építette ki először. A reform a

³³ Sarlós: *Közigazgatás és hatalompolitika*, 31., 33., 38.; Mezey: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon*, 170., 174.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 81.; Pesti: *Az újkori magyar parlament*, 54.; Kozári: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, 259.; Sente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 217., 226–233., 235., 239., 336.; Varga: *A magyar állampolgársági jog*, 70.; Bathó: *A kormány szerkezete*, 38–39.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 49.; Tóth-Barbalics: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 181.

³⁴ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 192.; Mezey: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon*, 173., 175–176.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 149.; Pesti: *A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése*, 579–585., 588., 592.; Pesti: *Az újkori magyar parlament*, 36., 53., 60–61., 180., 195–197., 199–200., 202–203., 205–206., 210., 250–251., 257–258., 278–279., 282.; Mezey: *Deák Ferenc és Horvát Boldizsár*, 85.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 35.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 56., 68., 79–80.; Sente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 217., 230., 336., 343.; Korsósne Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 163–167., 169.; Varga: *A magyar állampolgársági jog*, 176.; Navratil: *A jogász hivatásrendek története*, 70., 73.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 19.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 89, 154–157., 162–168., 171–176., 264.; Tóth-Barbalics: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 97., 176–178., 181., 324.

³⁵ Kiss (szerk.): *A magyar hivatalos közlöny 150 éve*, 22–24.; Sente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 217., 233., 336–337.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 176.

nem átgondolt jogalkotás miatt többlépcsősre sikerült, az 1868–1871-ben kialakított rendszer már 1875-ben korrekcióra szorult. Az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartás a felsőbíróságokat alakította át (Semmitőszék, Legfőbb Ítélszék, pesti és marosvásárhelyi királyi tábla), az 1869. évi IV. tc. megteremtette a bírói függetlenséget. Ezt követte az első folyamodású bíróságok rendezéséről szóló 1871. évi XXXI. tc. és életbe léptető törvénye, valamint a részletszabályokat tartalmazó miniszteri rendeletek. A bírósági szervezet alapját 1872-től így a járásbíróságok és a törvényszékek képezték, a jogszabályok hatálya kiterjedt Erdélyre, tehát ebben a vonatkozásban az egyesítés megvalósult. A megbízható statisztikai adatok nélkül létrehozott struktúra azonban túlméretezett lett, ezért az 1873–1874-es heves viták után csökkentették a törvényszékek számát. Mindkét szervezési fázis nyugdíjazási és kinevezési hullámot idézett elő.³⁶

Az ügyészségeket szintén 1872. január 1-jétől állították fel, de a szervezeti szabályokat kivéve teljesen hiányzott a mögöttes jogszabályi háttér. Egy törvényben meghatározott, hierarchikusan felépített szervezet partikuláris, szokásjogi eljárási szabályok alapján képviselte a közvádat szokásjogi bűncselekmények elkövetése esetén, és kért szokásjogban meghatározott büntetést a vádlottra. Ezt nemcsak az ellenzék kifogásolta, hanem Kozma Sándor pesti főügyész is leírta körrendeletében. A kodifikált joganyag hiányában így az ügyészek – belső utasításokkal irányított – jogalkalmazó gyakorlata vált a jogegységesítés eszközüvé. Erdélyben viszont a hatályban lévő osztrák jogot kellett alkalmaznia az új szervezetnek a marosvásárhelyi főügyész irányításával.³⁷

A büntető igazságszolgáltatási rendszer harmadik eleme a nyomozóhatósági feladatokat is ellátó közbiztonsági szervezet (csendbiztosok, pandúrok) volt, amelyet a törvényhatóságok szabályoztak és irányítottak az 1870. évi XLII. tc. után is.³⁸

A tágan értelmezett magánjog

A mindennapi életet átszövő magánjog esetében a korszakhatár egyértelműen az ITSZ megszületése. A kiegyezés után is ez maradt a magyarországi magánjog alapvető jogforrása, emellett a szokásjog és a döntvények tartalmazták a legfontosabb szabályokat. Erdélyben azonban az 1860-as állapotában megmaradt Osztrák Polgári Törvénykönyv határozta meg a magánjogi jogviszonyok szabályait. Az állampolgárság megszerzése és a kereskedelmi forgalom szabályozását is itt lehetett megtalálni, amíg a helyébe lépő magyar szabályozás hatályon kívül nem helyezte a rendelkezéseket.³⁹

A magánjogi tudományosságot 1867 után alapvetően a kodifikációhoz való viszony határozta meg. A „kell-e egységes magánjogi törvénykönyv” kérdésre a válasz általában igenlő

³⁶ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 38., 52., 54., 94., 97., 99., 106., 111., 117., 170–171., 177., 190–192., 194.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 35., 66.; Navratil: *A jogászai hivatásrendek története*, 46–47., 52.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 611.; Stipta: *Az erdélyi bírósági rendszer*, 294–295.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 51.

³⁷ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 117., 155–156., 159., 168.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 20., 22–24., 26–32., 34–43., 50., 52–57., 59., 61–62., 71–72.; Stipta: *Az erdélyi bírósági rendszer*, 295.; Mezey: „...ez a szervezet minden tekintetben bevált”, i. m.

³⁸ Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, 14–16.; Pétervári: *A járások kialakítása*, 100., 138–139., 169.

³⁹ Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 316–317.; Homoki-Nagy: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*, 487., 500.; Homoki-Nagy: *Magánjog*, 340–342., 345., 352.

volt, de a tradicionális bírói szokásjogot fenntartó álláspontnak is voltak támogatói. A kodifikációt szorgalmazók között nem volt egyetértés abban, hogy milyen alapon kezdjenek hozzá ehhez, a kódex milyen rendszerű legyen, az osztrák mintát kövesse-e vagy a modernebb német törekvéseket. Az 1867 áprilisában az igazságügyi miniszter által összehívott értekezlet az utóbbi mellett foglalt állást, előrevetítve a későbbi tudományos orientációt. Emellett az osztrák magánjog is megőrizte létjogosultságát és tanszékét, hiszen az élő jog részét képezte.⁴⁰

A magánjogi kodifikáció végigkísérte a dualizmust, a szaksajtóban folyó vitákkal párhuzamosan már 1867-ben elindultak munkálatok, de nem született kézzelfogható eredmény. Horvát Boldizsár a rendszerről szóló döntés után személyesen kérte fel Hoffmann Pált az általános rész kidolgozására. A tervezet a minisztérium költségére nyomtatásban megjelent, és nyilvános vita kezdődött, azonban a beérkezett észrevételeket már nem dolgozták fel. Részterületeken azonban születtek törvények (például: gyámsági jog, végrendekezés), és 1875-ben korszerű kereskedelmi kódexet is elfogadtak.⁴¹

A polgári perjog kodifikációja látszólag sikeres volt, az 1868. évi LIV. tc. azonban nem felelt meg a várakozásoknak. Az Ökröss Bálinthoz köthető, írásbeli perre épülő javaslatot az országgyűlési bizottság alaposan átdolgozta, de kérdéses volt az elfogadása, ezért a plénumon Deák Ferenc javaslatára érdemi vitára nem került sor. Így, bár ideiglenesnek szánták, 1914-ig hatályban maradt a keletkezése pillanatában is korszerűtlen perrendtartás.⁴²

A tágan értelmezett büntetőjog

Az ITSZ a legnagyobb visszalépést a büntetőjog területén eredményezte, a személyes szabadság biztosítását és a bírói önkény kizárását jelentő kódexek kiiktatásával visszavetette a modern állam kiépítését. A szokásjogi büntetőjog visszaható hatályának előírásával jogbizonytalanságot idézett elő, tág teret adott a hatósági visszaéléseknek, egyúttal elbizonytalanította a bűnüldözés szereplőit.⁴³ A büntetőjog jogforrásai között így 1867–1880 között – az 1869. évi IV. tc. és a 1880. évi XXXVII. tc. rendelkezéseiből kikövetkezhetően, valamint a korabeli szakirodalom alapján – a törvények, rendeletek, szabályok és szabályrendeletek, továbbá a

⁴⁰ Eckhart: *A Jog- és Államtudományi Kar története*, 505.; Menyhárd: *A polgári jog tudománya Magyarországon*, 226–227., 229.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 311–312.

⁴¹ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 6.; Kun: *A magyar igazságügyi kormányzat*, 21.; Kovács: *A magánjogi kodifikációval kapcsolatos elvi viták*, 87.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 250., 255., 263.; Balogh: *Az általános rész kérdése*, 79–81., 83–84.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 161.; Balogh: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet*, 64–65.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 35.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 309., 311–313., 315–316.; Homoki-Nagy: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*, 487–490.; Kozári: *Andrássy Gyula*, 186.; Homoki-Nagy: *Magánjog*, 352.; Mezey: „...ez a szervezet minden tekintetben bevált”, 331.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 66–67., 69.

⁴² Dárday: *Ötven év*, 71.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 25–28., 106., 111., 117.; Cieger: „*Királyi demokrácia*”, 63.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 69–70.

⁴³ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 15–16.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 96., 99., 159., 203.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 36–39.; Nagy: *Régi és új tendenciák*, 64.; Mezey: *A börtönügy a 17–19. században*, 522–524.

szokásjog említendő.⁴⁴ A reformkori jogalkotás a váltójog és a csődjog szabályozása során bűncselekményi tényállásokat is megállapított, ezek is hatályban voltak.⁴⁵ A sajtóvétségeket a rendeleti úton hatályba léptetett 1848. évi XVIII. tc. tartalmazta.⁴⁶ A büntető eljárásjog rendeleti szintű jogforrásai között a statárium is fellelhető.⁴⁷ Erdélyben az osztrák anyagi sajtójog, büntető törvénykönyv és perrendtartás 1860-as szövege maradt hatályban, az új bírósági szervezet és az ügyészség ezeket alkalmazta. Az erdélyi csendőrség irányításába 1876-ig nem szólhatott bele a magyar kormányzat.⁴⁸ Fiumében az osztrák sajtójog, büntető törvénykönyv és perrendtartás érvényesült. A Határőrvidéken a polgárosítás előtt az osztrák katonai büntető kódex és az 1862-es sajtótörvény határozta meg a büntetőjogi felelősségre vonás szabályait.⁴⁹

Az áttekinthetetlen joganyag és szervezeti struktúra nagyban hozzájárult a közbiztonság romlásához. A főügyési körrendeletek a joggyakorlat egységesítését szolgálták, azonban ennek hatását még nem sikerült feltérképezni. A korszak büntetőbíráskodásáról szóló egyetlen elemzés szerint az új bírósági szervezet nem befolyásolta az ítélkezés színvonalát, az 1872 előtti és utáni peranyagok ugyanazokat a következtetlenségeket és hibákat mutatják.⁵⁰

A büntetőjog-tudomány a jogforrási környezetnek megfelelően átmeneti állapotban volt, egyszerre voltak jelen az elavult szokásjoghoz kapcsolódó leíró jellegű és a modern nemzetközi törekvéseket feldolgozó munkák. Az 1848 előtti korszerűtlen kézikönyveket (Szlemenics Pál, Kassay Adolf) kis módosításokkal újra kiadták. A jogalkalmazók teljes bizonytalanságát Pauler Tivadar kézikönyve (1864–1865) jelentősen csökkentette, mivel a modern törvénykönyvek felépítésének megfelelően rendezte össze a régi szokásjogot, az 1843-as büntetőjogi bizottsági javaslatokat és az osztrák kódexeket. Pontos tényállásokat fogalmazott meg, ismertette a legmodernebb külföldi irányzatokat, és magyarázatokkal fűzött a rendelkezésekhez. Ez orientálta a bírakat és ügyvédeket, de a szabad választás lehetősége miatt nem pótolhatta a törvényeket. Hasonló szerkezetű volt Körösi Sándor (1872–1874) és Kautz Gusztáv (1873) könyve, Schnierer Aladár csak anyagi jogi általános részt jelentetett meg (1873). A kézikönyvek nem a hatályos jogot magyarázták, hanem a törvényt helyettesítették. Monográfia-irodalom csak a büntetőjog területén említhető, tényállások és pontos eljárási szabályok

⁴⁴ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 15–17.; Bató: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához*, 48–49.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 31–33.; Mezey: *A büntetőjog a 17–19. században*, 522–523.

⁴⁵ Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 56.

⁴⁶ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 225.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 99., 102., 105.

⁴⁷ Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 611.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 62.; legújabban, pontatlan adatokkal: Tóth: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon*, 150.

⁴⁸ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 34.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 81.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 51–53., 221.; Csapó: *A Magyar Királyi Csendőrség története*, 13–16., 18.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 56.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 612.; Nánási: *Büntetőjog*, 297., 321–323.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 100., 105.; Pétervári: *A járások kialakítása*, 101.

⁴⁹ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 51.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 32.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 56.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 612.

⁵⁰ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 25–27.; Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, 16., 18.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 57.

hiányában ugyanis nem lehet egy-egy problémakört mélyrehatóan vizsgálni. A szaksajtóban a szabadságvesztés végrehajtási kérdéseit és a kodifikáció lépéseit tárgyalták.⁵¹

A büntető anyagi jog kodifikációjának szükségességét minden politikai szereplő és a jogásztársadalom egésze átérezte. Horvát Boldizsár választóihoz intézett beszéde 1869-ben jelzi, hogy a Deák-párt egyértelműen felvette azt programpontjai közé, a balközép inkább általában véve beszélt a törvénykezés javításáról, csak 1875-ben a zempléni pontok nevesítette a büntető törvénykönyvet. A függetlenségi képviselők a halálbüntetés és a testi büntetések eltörlését emelték ki.⁵² Az igazságügyi reformok közül a kormány egyértelműen a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás szabályozását preferálta, így a büntetőjog háttérbe szorult.⁵³ A kodifikáció sorrendje a sajtótörvénnyel kapcsolatban is felmerült, Horvát ragaszkodott a büntető kódex elsődlegességéhez.⁵⁴ Az 1843-as javaslat szükséges módosításokkal történő hatályba léptetése többször napirenden volt. A szakirodalom említi Maximilian Függer von Rechtsborn 1870-es években készített, eddig ismeretlen szövegű átdolgozását.⁵⁵ A kodifikáció kiszervezésének egyik példája a Horvát Boldizsár 1867-es felkérésére Csatskó Imre által 1869 novemberében benyújtott változat. Az eddigi adatok szerint Csatskó a Deák-féle 1843-as javaslatot ténylegesen korszerűsítette, de a tervezet eddig ismeretlen okból és időpontban elutasításra került, a kodifikációs munka új irányt vett. Ezzel az 1843-as javaslat karrierje véget ért, a kortárs büntetőjogászok legnagyobb megdöbbenésére.⁵⁶ Az átdolgozás elvetésére többféle magyarázat született: Horvát lemondása, a '43-as tervezethez való túlzott kötődés, az 1878. évi V. tc. általános indokolása nyomán a tervezet alacsony színvonala, valamint a kormányzat politikai paradigmaváltása, amely az állam védelmére helyezte a hangsúlyt.⁵⁷ Csatskó javított az eredeti szövegen, viszont a javaslat ki nem küszöbölt dogmatikai megoldásai, a szövegezési technika és a nem kellően absztrakt tényállások már meghaladottak voltak. Célravezetőbb lehetett a modernebb külföldi kódexeket és a friss szakirodalmat

⁵¹ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 16–17.; Dárday: *Ötven év*, 74.; Mezey: *A magyar polgári büntetőjog kezdetei*, 131–132., 134., 142.; Bató: *Törvényesség törvény nélkül*, 33–34.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 57.; Nagy: *Régi és új tendenciák*, 53, 65–66.; Mezey: *A büntetőjog a 17–19. században*, 524–525.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 16., 18.

⁵² Mérei: *Magyar politikai pártprogramok*, 11–12., 21., 101.; Mérei (összeáll.): *A magyar polgári pártok programjai*, 85., 88.; Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 27.; Kozári: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, 63., 135.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 312.

⁵³ Kovács: *Közjogi harcok a Csemegi-kódex parlamenti vitáiban*, 100.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 117.; Dárday: *Ötven év*, 71.

⁵⁴ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 29.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 99., 105.; Horváth: *Emléktörödékek köz- és magánéletemből*, 71.; Cieger: *Esettanulmány I.*, 139., 140.

⁵⁵ Fayer: *Az 1843-ik évi büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye IV.*, LXXX., CXVI.; Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 15.; Mezey: *A magyar polgári büntetőjog kezdetei*, 142.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 159–160.; Antal: *Az Igazságügyi Minisztérium története*, 49.; Mezey: *„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke”*, 39.; Bató: *„Átadva Minister Urnak...”*, 81–82.

⁵⁶ Körösi Sándor: *A magyar büntetőtörvénykönyvi javaslatról*. Jogtudományi Közlöny, 9. évf. (1874) 49. sz. 385.; D[árday] S[ándor]: *A büntetőtörvénykönyv II*. Jogtudományi Közlöny, 9. évf. (1874) 46. sz. 361.; Bató: *„a használt erőszak miatt valakinek halála következett”*, i. m.; Bató: *„...azt néki büntethető cselekvényül betudni lehessen...”*, i. m.; Bató: *„Átadva Minister Urnak...”*, i. m.

⁵⁷ Löw: *A magyar büntető-törvénykönyv javaslatának előterjesztése*, 415–416.; Csizmadia: *A jogi hagyományok*, 39.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 65., 67., 71.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 13.

alapul véve új tervezetet készíteni, mint egy mitikus, ám korszerűtlen normaszöveget javítani.

Az ellenzék folyamatosan napirenden tartotta a leganakronisztikusabb büntető-szokásjogi intézmények hatályon kívül helyezését, ennek eredménye lett kisebb politikai csatározások után a testi fenyték, a bilincs és a vérdíj eltörlése (1871. évi LII. tc.). A törvénykezési szervezeti törvények kódex hiányában tartalmaztak büntetőjogi tényállásokat, az 1871. évi VIII. tc. a hivatali büntetteket, az ügyvédi rendtartás (1874. évi XXXIV. tc.) a zugírászatot.⁵⁸

Pontosan meg nem állapítható időpontban, feltehetően Bittó István igazságügyi minisztertől kapta Csemegi Károly a megbízást a törvénykönyv elkészítésére, amelynek befejezéséről a közvélemény 1873-ban értesült. A tervezetből két javaslat benyújtása után végül 1878. május 29-én lett kihirdetett törvény. A készítés fázisai, az egyes szövegállapotok, viták és az indokolás Löw Tóbiás anyaggyűjteménye nyomán már a hatályba lépést követően közismertté váltak. A kutatás jórészt ma is erre épít. A javaslatok és a kapcsolódó szakmai vita nagy érdeklődést váltott ki, az ügyvédi egyletek és a szaklapok is alakították a diskurzust. A kódex a kihágásokról szóló törvénnyel (1879. évi XL. tc.) együtt 1880. szeptember 1. napjával, Fiumében október 1-jén lépett hatályba.⁵⁹ Ezzel megteremtődött a büntető anyagi jog területén a jogegység, és érvényesült az anyagi jogi legalitás elve.

A büntető eljárási jog kodifikációja teljesen eltérően alakult, hiszen komolyan fel sem merült az 1843/1844-es javaslatok átdolgozása, viszont már 1867 májusában új rendeletek jelentek meg. Az alaki jog szabályozása rendszerint együtt jár a törvénykezési szervezet változásaival, azonban ez nem érvényesült, csak az alapvető szervezeti törvények elkészülte után látott neki az igazságügyi kormányzat a büntető perrendtartás előkészítéséhez.⁶⁰ A jogalkotás részterületekkel indult, az anyagi sajtójog szabályozása után megjelent az 1848-as rendeletre épülő első sajtóesküdszéki rendelet, amelyet hamarosan követtek a kiegészítések és pontosítások. A kormányzat elégedetlen volt a szabályozással, az 1870-es évek közepéig egymást érték a meg nem valósult módosítási tervek.⁶¹ A 19. századi büntető eljárásjog történetének legellentmondásosabb eleme a folyamatosan fennálló statárium, amely a rendes

⁵⁸ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 54., 56., 185., 188.; Mezey: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása*, 40.; Cieger: „*Királyi demokrácia*”, 68.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 56.; Korsós né Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 83.; Kozári: *Andrássy Gyula*, 186.; Tóth-Barbalics: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 178.

⁵⁹ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 30.; Löw: *A magyar büntető-törvénykönyv javaslatának előterjesztése*, 114.; Löw: *A magyar büntető-törvénykönyv*, 7–12.; Fayer: *Deák Ferencz és a magyar büntető-törvénykönyv*, 50.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 203., 222.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 74.; Nagy: *Régi és új tendenciák*, 67.; Mezey: *A büntetőjogi kodifikáció kérdése*, 193.; Mezey: *A börtönügy a 17–19. században*, 544–545., 548–549.; Mezey: „*A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke*”, 40., 42.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 16–19., 21.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 60–61.

⁶⁰ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 33–34.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 52–53., 55., 74.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 611.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 63–64.

⁶¹ Sarlós: *A sajtószabadság és eljárási biztosítékainak fő vonásai*, 196–197., 201.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 77., 81.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 32., 36–39.; Cieger: *Lónyay Menyhért*, 309–311.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 57.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 611–612.; Cieger: *Esettanulmány I.*, 133–136., 139.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 101–103., 111.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 62.

büntetőeljárástól eltérő, kivételes eljárási forma, tipikusan valamilyen krízishelyzetben kerül bevezetésre. Az eljárás a végletekig egyszerűsített, az eljárási garanciák és alapelvek mellőzése jellemzi, a jogorvoslat és a kegyelmezés kizárt. Mivel eredeti formájában bűnösség esetén kizárólag halálbüntetést lehetett kiszabni, így az arányos büntetés elvével is ellentétes. Az Andrassy-kormány „alkotmányos” megoldással az 1846-os statáriális rendeletet léptette kis módosítással hatályba 1867. augusztus 21-én, majd 1868 novemberében újraszabályozta.⁶² Erdélyre vonatkozóan a magyar sajtóesküdtszéki rendelkezéseket megismételve 1871 májusában adtak ki új szabályozást, így az 1852-es osztrák sajtóvétségi eljárás itt is hatályon kívül került.⁶³ A kormányzat érzekelte az új törvénykezési szervezet kódex hiánya miatti működési problémáit, ezért egy ideiglenes, csak a törvényszéket szabályozó javaslatot nyújtottak be 1872 márciusában. A javaslat az országgyűlés feloszlása miatt azonban már nem került tárgyalás alá, így Bittó miniszter megküldte a pesti főügyésznek zsinórmértékül. Kozma ki is adta körrendeletben, hogy a szakaszokra való hivatkozás nélkül kezdjék el alkalmazni. A törvényszékek egy része nem igazodott ehhez, de másfél év múlva a budapesti ítélőtábla, 1878-ban pedig a Kúria is elfogadta az alkalmazását. A formális törvényességet súlyosan sértő módon valósult meg tehát a Sárga könyvként elnevezett és 1899-ig alkalmazott szabályrendszer bírói recepciója.⁶⁴

A jogászság

Az így létrehozott joganyagot a jogászság alakította, értelmezte és alkalmazta. A magyar jogásztársadalom történetének hőskora a dualizmus, ekkor alakult ki a három klasszikus hivatásrend, épültek ki az intézmények, és fogalmazódtak meg a szerepfelfogások. A jogászság összetétele és önképe a politikatörténet szemszögéből is kulcsfontosságú, mivel az országgyűlési képviselők kétharmada ebből a körből került ki.⁶⁵ A jogásszá válás feltételeit az 1855-ös tanulmányi és vizsgarend 1861-es módosítása határozta meg. A képzést a doktori fokozatot adó pesti egyetem mellett hat állami és nyolc felekezeti jogakadémia biztosította, igen egyenetlen színvonalon. A reform már a kiegyezés évében felmerült, s az egyeztetések és javaslatok nyomán – a kolozsvári egyetem 1872-es megalakítását követően – 1874–1875-ben sor került rá. A jogakadémiai képzés idejének négy évre emelése, a vizsgarendszer rögzítése, a képzés kettéválasztása államtudományi és jogtudományi doktorátust adó irányokra, valamint a bírói, ügyvédi és közjegyzői állások képesítési feltételeinek szervezeti törvényekben történő meghatározása kialakította az új rendszert. A magántanári kinevezések (habilitáció) meghonosítása és a tanszékek számának növelése a szakmai hátteret erősítette volna, de a

⁶² 130. A m. kir. igazságügy miniszteriumnak 1867. aug. 21-dikén kelt rendelete, az ország minden törvényhatóságához, a rögtönbírói szabályok tárgyában, 367.; 120. A m. kir. igazság- s belügyi minisztereknek 1868. évi nov. 5-én kelt rendelete, Magyarország valamennyi törvényhatóságához: melylyel a legfelsőbb helyen jóváhagyott új rögtön-bírói szabályok közöltetnek, 520.; a kialakulás feltételeiről: Bató: *Adalékok a statáriális eljárás korai történetéhez Magyarországon*, 51–60.

⁶³ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 81.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 52–53.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 612.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 104.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 63.

⁶⁴ *A Magyar Kir. Igazságügyminisztérium működése*, 33–34.; Sarlós: *A sajtószabadság*, 197.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 50., 52–53., 55.; Antal: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai*, 623.; Antal: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története*, 63.

⁶⁵ Navratil: *A jogász hivatásrendek története*, 7–9., 29., 47.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 100., 325.

feltételek (könyvtár, elhelyezés) ehhez nem voltak adottak. A jogakadémiák számának csökkentése és a kibocsájtott jogászok számának mérséklése többször felmerült, a vizsgarendszer sem igazolta az előfeltevéseket, így a változtatás igénye folyamatosan jelen volt.⁶⁶

Az ügyvédség az első hivatásrend, itt alakult ki a professzió összes eleme. Ez a réteg vált a gazdasághoz kötöttsége folytán a jogbiztonság élharcosává és a jogállami értékek képviselőjévé, aktívan részt vett a jogrendszer alakításáról folytatott diskurzusokban. A joganyag kidolgozásában történő közreműködési kísérleteit a politika általában elutasította.⁶⁷ Az 1865-től sorra alakuló – ügyvédi oklevéllel rendelkezők előtt nyitott – ügyvédi egyesületek szakosztályokban tárgyalták meg a legfrissebb javaslatokat (például: ügyvédi rendtartás) és a tagjaik által felvetett jogi-szakmai problémákat (például: büntetőügy, bíróságok szervezése). Az egyesületek könyvtárakat létesítettek, lapokat fizettek elő, felolvasásokat szerveztek, valamint képviselték a német jogászggyűlésen a magyar ügyvédséget. Az állásfoglalásokat és belső híreiket a „közlönyül” választott szaklapokban tették közzé, de beadványokat is intéztek az országgyűléshez vagy a minisztériumhoz. Német mintára 1870-re megszervezték a jogászggyűlést, amely az igazságügyi kormányzat, a felsőbbíróságok és az ügyészség támogatását is élvezve teret biztosított a szakmai párbeszédhez.⁶⁸ Az ügyvédi rendtartás hatályba lépésével 1875-től megalakult a huszonnégy ügyvédi kamra, amelyek nemcsak öngazgatási feladatokat láttak el, hanem az egyleti hagyományokat követve részt kívántak venni a jogalkotásban.⁶⁹ A közhitelességi szervezet közjegyzőkről szóló törvénnyel történt modernizálása következtében létrejött egy csoport, amely kamarákba szervezve részben az ügyvédi aktivitás hagyományait örökölte tovább.⁷⁰

A bírói és az ügyészi hivatásrend esetében nem alakult ki a professzionalizációra utaló valamennyi jellemző, mivel ezek erőteljesen kötődtek az államhoz. Kiforrotlan volt a szerepfelfogásuk, nem vettek részt aktívan a jogi modernizációban, az átszervezések és a hatalmas

⁶⁶ Eckhart: *A Jog- és Államtudományi Kar története*, 484., 486., 499–501., 504–505., 507–508., 511., 513., 537., 548., 550., 555., 563.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 180.; Ladányi: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára*, 9–15.; Nagy: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*, 59–60., 62.; Antal–Balogh: *A Jog- és Államtudományi Kar*, 145–149.

⁶⁷ Eckhart: *A Jog- és Államtudományi Kar története*, 505.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 177., 179., 185.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 71.; Korsós né Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 37., 42.; Navratil: *A jogászai hivatásrendek története*, 8., 13., 18., 30–31., 46., 69–73., 76–77., 80.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 101.; Máthé: *Közép-Európa újkori születése*, 112.

⁶⁸ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 50.; Dárday: *Ötven év*, 73.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlata*, 57., 60.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 142–143.; Ladányi: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára*, 11.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 56., 64.; Korsós né Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 37., 41–43., 45–47.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 28., 58., 74.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 30–31., 34.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 17.; Papp: *„Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül”*, 41–42.

⁶⁹ Korsós né Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 91–92., 163–167., 169.; Navratil: *A jogászai hivatásrendek története*, 13., 70., 73.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 264.; Papp: *„Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül”*, 43.

⁷⁰ Eckhart: *A Jog- és Államtudományi Kar története*, 505.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 177., 186.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 71.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 34., 38., 48., 49., 87.; Navratil: *A jogászai hivatásrendek története*, 46.

mennyiségű új joganyag inkább a konzervativizmust erősítette bennük, nem tartották jelentős értéknek a jogállamiságot.⁷¹

A jogi saksajtó

A jogtudomány speciális helyzete, a politikához fűződő szoros kapcsolata következtében másképpen kell kezelni a jogi saksajtót, mint más tudományágak hasonló fórumait. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a jogtudományi lapok szerzői és olvasói gyakran a politikai mezőben is mozognak, így könnyen politikai támadásnak bélyegezhető szakmai kritikák, illetve tudományos álláspontnak álcázható politikai jelszavak. A büntetőjog különösen kitétt ennek a jelenségnek: a bűnözéstől való félelem jelensége indokolatlanul szigorú fellépésre sarkallhatja a szavazatokra vágó politikust, egyes szakmai problémák (például: halálbüntetés) pedig „hitbéli” kérdésnek tekinthetők.

A sajtójog és sajtópolitika

A jogi saksapok működésének kereteit az általános sajtójog határozta meg.⁷² A formális szabályoknál érdekesebb a kormányzati sajtópolitika, amely a mozgásteret biztosította a jogalkotás és jogalkalmazás iránt érdeklődők információhoz juttatásához. A vizsgált időszakban a kormányzat összetett, nem túl sikeres sajtópolitikát folytatott, amelynek központi szerve a miniszterelnökség alá rendelt sajtóosztály volt. A sajtófigyelés mellett ellátott hivatalos tájékoztató feladatokat, valamint közreműködött a támogató és a represszív eszközök alkalmazásában.⁷³ A sajtótámogatás különböző formái a politikai lapok tekintetében bírtak jelentőséggel, a saksapok ugyanis nem fejthettek ki érdemi közvélemény-formáló hatást.⁷⁴ A megtorló eszköznek is használt sajtópererek a jogi saksapokat nem érték el, azonban ez irányú komoly saksmai érdeklődésről tanúskodnak cikkeik.⁷⁵

A jogi saksajtó számára a sajtópolitika eszköztárából a legfontosabb a hivatalos tájékoztatás volt jogpolitikai kérdésekről és várható jogszabályváltozásokról. A kormányzat elvileg központosította a sajtóközlemények kiadását, de ez nem nagyon működött. A minisztériumok kapcsolattartókat jelöltek ki (például: Szilágyi Dezső az Igazságügyminisztériumból), akik adatokkal látták el a sajtóosztályt, és továbbították a tervezett közleményeket. A sajtóközleményeknek három típusa alakult ki: a saksértelmet nem igénylő politikai híreket a sajtóosztály írta, az összetett közleményekhez az adatokat a minisztériumok szolgáltatották és a miniszterelnökségen állították össze közleménnyé, a tisztán saksmai hírek a minisztériumokban születtek, és a sajtóosztály csak a célközönségnek megfelelő elhelyezéséről gondos-

⁷¹ Navratil: *A jogászai hivatásrendek története*, 18., 29–30., 63., 67–68.

⁷² Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 32.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 99–100., 102–104.

⁷³ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 78–83., 86., 143–145.; Cieger: *Kormány a mérlegen*, 97.; Kozári: *Andrássy Gyula*, 157.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*, 160–168., 171.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 107, 110–113., 115., 530., 532–533., 539–541, 544–545.

⁷⁴ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 103., 127., 130.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 119.

⁷⁵ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 148., 155., 183–184., 186., 190–191, 198–199., 201., 203., 226.; Kozári: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, 438.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 43.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika*, 173.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 123.

codott. A büntetőjogi kodifikáció eseményei ez utóbbi csoportba tartoztak. A központi sajtópolitika fontos feladata volt a helyreigazító cikkek előállítására és közzétételére.⁷⁶

A nemzetközi kutatások eredményei

A jogi szaksajtó jogtörténeti kutatási eredményeit közétevé kötet bevezetője szerint a jogi folyóiratok a bírói gyakorlat, a közigazgatási praxis, a jogtudomány és a társtudományok metszéspontjában helyezkednek el. A szaklapoknak központi szerepük van a jogtudomány tudománytörténetében a 18. század végétől, a 19. századtól pedig nyilvános teret biztosítanak a szakmai vitáknak. A rovatstruktúra és a publikációs politika eltéréseire az olvasóközönség vásárlási döntéssel reagál, így a lapokban nemcsak a jogászok, közigazgatási szakemberek, hallgatók és tudósok véleménye tükröződik, hanem egy szélesebb köré is.⁷⁷ A jogi szaklapok megjelenését alapvetően két jelenség befolyásolja: az alkotmányjogi változások és a jogi „iskolák” kialakulása. A jogi kultúra mellett számos tényező határozza meg a lapok számát, összetételét és a rovatokat. Kisebb államokban a tudományt és a praxist egyaránt lefedő szaklapok jellemzők, Németországban a tradicionális egyetemi környezet miatt ezek elválnak. A milió és az olvasóközönség eltérése következtében az információk jellege is eltér, az egyetemi oktatóknak a tudományos közlemények, a bírácoknak és ügyvédeknek a kommentárral ellátott döntések, a hivatalnokoknak a hivatalos hírek és a jogalkotás változásaira történő figyelmeztetések, a jogpolitikusoknak az összehasonlító jogi tanulmányok fontosak. A terület nagysága és az állam viszonyulása is befolyásolja a szaklapok működését, a sajtószabadság garanciái és a kapcsolattartás lehetőségei meghatározzák a folytatható diskurzus kereteit. A szaklapok differenciálódhatnak hivatásrendek és jogágak szerint is. A kisebb államokban a nemzeti nyelv jogi nyelvként való elismerésével is összefüggésben áll a szaklapok kiadási gyakorlata.⁷⁸ A magyar fejlődést feltehetően legjobban befolyásoló osztrák jogi szaklapkiadás a 19. század elejére nyúlik vissza, a '30-as évekbe megszilárdul a struktúra és a rovatrendszer. A vizsgált időszakban is vegyes tartalmú lapok jelentek meg, de eltérő hangsúlyokkal. Folyamatosan közzétettek kommentált jogeseteket, később döntvényeket is.⁷⁹

A magyar kutatástörténet

Az irodalom-, politika- és eszméletörténeti munkákban korábban kizárólag forrásként és illusztrációként használt sajtó komplex társadalomtörténeti szempontú kutatása kiemelt figyelmet szentel a politikai sajtó szerepének a polgári jogállam kiépítésében.⁸⁰ Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban nem lehet teljes a szakmai háttérrel biztosító jogi szaksajtó jellegzetességeinek feltárása nélkül.

⁷⁶ Cieger: *Kormány a mérlegen*, 97.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 89–91., 94.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 16., 19.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*, 160., 169., 173–180., 182.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 118.

⁷⁷ Stolleis: *Juristische Zeitschriften – die neuen Medien*, XI–XIII.

⁷⁸ Brauner: *Juristische Fachzeitschriften in Österreich*, 288.; Stolleis–Simon: *Juristische Zeitschriften in Europa*, 9–13.; Dölemeyer: *Zur Frühgeschichte des juristischen Zeitschriftenwesens in Österreich*, 269–270., 281.; Dölemeyer: *Entstehung und Funktion von juristischen Zeitschriften*, 195.

⁷⁹ Brauner: *Juristische Fachzeitschriften in Österreich*, 305.; Dölemeyer: *Zur Frühgeschichte des juristischen Zeitschriftenwesens in Österreich*, 269–270., 281.; Dölemeyer: *Entstehung und Funktion von juristischen Zeitschriften*, 199–200.

⁸⁰ Lipták: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról*, 1122., 1125.

A sajtótörténet-írás szerint a szakmai-tudományos lapok differenciálódása az 1850-es években kezdődött, ekkor jelentek meg az első tudományági lapok.⁸¹ A speciális ismeretanyag folytán a szaklapok története nem a sajtótörténet „hatáskörébe” tartozik, hanem az adott tudományterület tudománytörténetének része. Ennek megfelelően a jogi szaklapok kialakulásának, működésének és szerepének feldolgozása a jogtörténet feladata. A kutatásnak azonban nem szabad figyelmen kívül hagynia a korabeli politikai sajtót sem, hiszen a jogpolitikai törekvések először a napilapokban jelennek meg.⁸²

Magyarországon a jogi szaklapok kutatása a jogtörténet-tudomány legelhanyagoltabb területe, meg sem jelenik a legújabb tudománytörténeti összefoglalásban.⁸³ Az egyetlen átfogó, teljességre törekvő, az egyes lapok rovat szerkezetét és tematikáját is bemutató feldolgozás Nagy Lajos 1988-ban megjelent tanulmánya.⁸⁴ A frankfurti központú jogi szaklapok kutatásba történő bekapcsolódás inkább elszalasztott lehetőség volt, az 1848 utáni időszakot érintő tanulmány ugyanis új adattal nem szolgált.⁸⁵ Egyes kutatásoknál a szerzők kifejezetten megjelölik forrásként a korabeli jogi szaklapokat, a bírósági szervezet, a börtönügy, az ügyészség, a közjegyzők és a jogászság rétegződése kapcsán szerepel jogi sajtóban megjelent közlés.⁸⁶ Akad példa a magánjogi kodifikációs viták egy lapban történő megjelenésének bemutatására is.⁸⁷ Az egy lapra irányuló szisztematikus kutatás azonban hiányzik, mindössze a neoabszolutizmus kori német nyelvű pozsonyi jogi hetilap rovatainak jellegzetességeiről és a közlemények tematikus megoszlásáról született közlemény.⁸⁸

A jogi szaklapok általános jellegzetességei

A jogi szaklapok megjelenéséhez a modern sajtó kialakulási előfeltételei mellett további tényezők is szükségesek. Alapvető követelmény, hogy a fennálló jogrendszerről a szakemberek szabadon kifejezhessék nézeteiket, tehát a törvények bírálata ne minősüljön jogsértő magatartásnak. A magyar sajtó történetében van egy forrás, amely kétségtelenné teszi ennek a feltételnek a fennállását. Ráth Károly királyi jogügyi igazgató a *Magyar Ujság* 1867–1868 fordulóján megjelent cikke kapcsán fejtette ki, hogy minden megszorítás nélkül bonckés alá lehet venni a törvényeket, azok jó vagy kártékony voltát be lehet mutatni, sőt akár izgatni is lehet ellenük alkotmányos keretek között.⁸⁹

A szaklapok nemcsak a vélemények kifejtésének fórumai, hanem a jogászság – akár napi szintű – információforrásai is az alkalmazandó joganyagról és annak értelmezéséről. Az utóbbi körbe tartozik a felsőbbbíróságok gyakorlata, amely az elvi jelentőségű ítéletek közzétételének útján orientálja a jogalkalmazókat. A döntvényekhez való hozzáférés kulcskérdés egy modern jogrendszerben, erre utal az a megjegyzés, hogy a *Jogtudományi Közlönyt* tulajdon-

⁸¹ Miklóssy: *Magyar revü-kísérletek az ötvenes években*, 480.; Batári: *A tudományos szaklapok kialakulása Magyarországon*, 128., 130.; Lipták: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapota*, 1126.

⁸² Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlata*, 6., 22., 56.; Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 108.

⁸³ Stipta: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*, i. m.

⁸⁴ Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlata*, 22–23., 26.

⁸⁵ Gönczi: *Die ungarische Rechtskultur*, 237–268.

⁸⁶ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 14.; Mezey: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, 131–132., 142–145.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, i. m.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 8–9.; Navratil: *A jogász hivatásrendek története*, 11.

⁸⁷ Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, i. m.

⁸⁸ Bató: *Rechtseinheit in der neoabsolutistischen Habsburgermonarchie?* 18–30.

⁸⁹ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 189–190.

képpen az erre irányuló kereslet hívta életre.⁹⁰ A közlésre érdemes ítéletek kiválogatása és az elvi tartalom rövid összefoglalójának a megfogalmazása azonban a bíróságok együttműködését is igényelte. A Kúria kezdetben ellentmondásosan viszonyult ehhez, az 1870-es években viszont már a saját határozati gyűjteményéből adta át a jogeseteket. A döntvények egy idő után túlnőttek a lapokon, így melléklapokban, külön féléves mellékletekben, majd döntvénytárakban jelentek meg.⁹¹ A döntvények megszorodásával kapcsolatban azonban a lapok eltérő stratégiát követtek. A többi rovattól való elkülönítés és a periodikus gyűjteményes kiadás helyett a szerkesztőség választhatta azt is, hogy frissen – a helyet más rovatoktól elvéve – közölje a döntvényeket.

Az alkalmazandó jogforrásokhoz való hozzáférés lehetőségei is befolyásolták a jogi szaklapok felépítését és tartalmát. Ha gyorsan és olcsón hozzá lehet jutni a kihirdetett jogszabályokhoz, akkor a szaksajtó nem foglalkozik a közzétételükkel, amennyiben problémát jelent a beszerzés, akkor a gyakoribb megjelenésű szaklapok kihasználják a helyzetet. A törvények közzététele az 1868 áprilisától indult *Országos Törvénytárban* történt, amelyet 1875-ig az igazságügyi minisztérium, majd a *Budapesti Közlöny* szerkesztősége szerkesztett. Kezdetben a kiadást magánvállalkozások intézték, a költségvetés csak 1878-tól finanszírozta azt. A füzetek késtek, megjelentetésük és terjesztésük nagyon körülményes volt.⁹² A rendeletek a hivatalos lapban jelentek meg, csak a jelentősebb és hosszabb ideig hatályban lévőket vették fel a minisztériumok a *Magyarországi Rendeletek Tárába*.⁹³ A *Budapesti Közlöny* hivatalos lapként nemcsak a rendeleteket, a kinevezéseket és fontos ausztriai jogszabályok kivonatát tartalmazta, hanem a nem hivatalos részben országgyűlési beszámolót, külföldi vagy hazai lapokból átvett cikkeket, valamint árverésekről és csődökről szóló értesítéseket is.⁹⁴

A magyar jogi szaksajtóról általánosságban elmondható, hogy a dualizmus idején volt a legnagyobb befolyása a jogpolitika alakítására, hiszen a szerzők között még szép számmal megtalálhatók az igazságügy legfelső vezetői (miniszterek, minisztériumi vezetők, bírák, ügyészek). A folyóiratok híven tükrözték az új jogrendszer kialakításának problémáit, illetve a jogalkotásban és jogpolitikában érvényesülő irányzatokat és folyamatokat. A vizsgált időszakban a jogági, tematikus és hivatásrendi differenciálódás még nem jelentkezett, a lapok vegyes tartalmúak. Jogtudományi tanulmányok megjelentetésére azonban továbbra is lehetőséget biztosítottak az általános tudományos folyóiratok.⁹⁵ Az 1880 előtti jogi szaklapok száma – feltehetőleg a fogalom definiálatlansága miatt – pontosan nem ismert, 1884-ig huszonhárom lapot sikerült azonosítani, egyetlen felsorolás sem teljes.⁹⁶ A példányszámokra vonatkozóan csak 1867 első negyedévről vannak információk, a későbbi időszakra nem folyt célzott kutatás.⁹⁷ Egy-egy szerző publikációs listája alapján úgy tűnik, hogy nem kapcsolód-

⁹⁰ Dárday: *Ötven év*, 68.

⁹¹ Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 125–126.; Dárday: *Ötven év*, 72.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 59.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 219.

⁹² Kiss: *A magyar hivatalos közlöny*, 22–24.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 176.

⁹³ Kiss: *A magyar hivatalos közlöny*, 21., 24–25.

⁹⁴ Kiss: *A magyar hivatalos közlöny*, 21–22.; Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 187.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 107.

⁹⁵ Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 25–26., 29–30., 56.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 21–22.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 55., 205., 219., 252.; Cieger: *„Királyi demokrácia”*, 56.

⁹⁶ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statisztikája*, 249.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 462.

⁹⁷ Deák: *Suttogások és hallgatások*, 316–321.

tak kizárólagosan lapokhoz, sőt az is előfordult, hogy egy szerkesztő a konkurens folyóiratban publikált.

A szaklapok jogpolitikai információk áramlásában betöltött szerepét két aspektusból lehet vizsgálni: a lapok információszerzését és a belőlük történő tájékozódást. A minisztertanácsai ülések eseményei elvileg nem voltak nyilvánosak, a kormánypárti *Pesti Napló* azonban rendszeresen közölte a döntéseket és néha a vitákat is.⁹⁸ Az országgyűlés osztályainak és bizottságainak ülése csak képviselők számára voltak nyilvánosak, a plenáris ülésről és a társalgókban, folyósokon elhangzottakról viszont az újságírók szabadon tudósíthattak. A sajtó a gyorsaság érdekében nem a hivatalos jegyzőkönyvekből tájékozódott, hanem a még nem ellenőrzött leiratokat használták a beszámolókhöz.⁹⁹ A jogi szaklapok esetében eddig nem vizsgálták ezt a kérdéskört, pedig tudománytörténeti szempontból fontos lenne a kapcsolati háló feltérképezéséhez. A jogi szaksajtó a kormányzat számára fontos információforrás lehet, a jogrendszer hibáiról és a visszaélésekről szóló szakszerű beszámoló a jogalkotáshoz nyújthatnak segítséget. Az biztos, hogy a miniszterelnökségi sajtóosztály 1867-ben a politikai lapok mellett előfizetett mindkét jogi szaklapra.¹⁰⁰ A szerkesztők és a sajtópolitikával foglalkozó kormányzati szereplők közötti kölcsönös bizalmas információcserére az 1860-as évek elejéről van adat, mégpedig Szokolay Istvánra vonatkozóan. A sajtópolitika legsikertelenebb eleme a hivatalos tájékoztatás megszervezése volt, mivel a kormány nem tudta egycsatornássá tenni a híráramlást. A minisztériumoktól teljes törvényjavaslatok kerültek a „kiválasztott” lapokhoz. A Dárday Sándor (*Jogtudományi Közlöny*) és Tauffer Emil (fogalmazó az igazságügyi minisztériumban, majd a lipótvári, később a lepoglavai fegyintézet igazgatója) közötti kapcsolat például az utóbbinak publikációs lehetőséget, a lapnak pedig bizalmas börtönügyi információkat eredményezett.¹⁰¹

A jogtudományi lapok esetén két határterület képzelhető el: a jogpolitikai kérdéseket boncolgató politikai sajtó és a bűnügyi hírekre szakosodott lapok.¹⁰² A szaksajtó határainak kijelölése érdekében célszerű lenne vizsgálni, hogy ugyanazon jogesetek és jogpolitikai kérdések miként jelentek meg ezeken a fórumokon. A kodifikáció folyamatába bekapcsolódott a szaksajtó, előtanulmányokat jelentettek meg, tervezeteket vitattak meg, tudósítottak értekezletekről és vitákról.¹⁰³ Felvetődött külön kodifikációs lap indítása is, de nem talált visszhangra.¹⁰⁴

A kiegyezés időpontjában három jogi szaklap jelent meg, az 1865-ben indult és 1867 szeptemberében a *Jogtudományi Közlöny*be beolvadt, 500 példányszámú *Jogtudományi*

⁹⁸ Szente: *Kormányzás a dualizmus korában*, 253.; Bathó: *A kormány szerkezete*, 27.

⁹⁹ Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 168., 331–332., 343–344., 348.

¹⁰⁰ Révész: *Sajtóirányítás a Deák-párti kormányzat idején Magyarországon*, 215., 229.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 87–88.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*, 172.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 114., 119.

¹⁰¹ Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 88., 93.; Mezey: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, 143.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*, 174., 181–182.; Cieger: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában*, 160.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 73., 124., 131.

¹⁰² Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 178., 187., 199–200.

¹⁰³ Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 240., 248., 250., 263.; Balogh: *A nyugat-európai kodifikációk hatása*, 61–63.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 311.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 17.

¹⁰⁴ Dietrich Ig[nác]: *Indítvány igazságügyi törvényhozásunk érdekében*. *Jogtudományi Közlöny*, 2. évf. (1867) 42. sz. 260.

Hetilap,¹⁰⁵ a *Törvénytészéki Csarnok* (1859–1883) és a *Jogtudományi Közlöny* (1866–1934). A vizsgált időszakban változatos stratégiát követtek a lapok, a legéletképebb a hetilapként megjelenő szaklap volt, amely egyszerre tette lehetővé folytatásokban hosszabb tanulmányok és friss hírek közzétételét, valamint döntvénytári vagy jogági melléklet kiadását. Az elméleti tanulmányokat közlő, negyedéves gyakoriságú *Jog- és Államtudományi Folyóirat* (1871) a *Jogtudományi Közlöny* mellékletjeként is csak egy évet ért meg.¹⁰⁶ Az igazságügyi minisztérium 1868–1870 között *Jogtudományi Szemle* címmel havi kétszeri megjelenéssel tartott fenn kodifikációval foglalkozó fórumot.¹⁰⁷ A szerzőgárda alapján a *Magyar Igazságügy* (1874–1893) havilap mögött is a minisztériumot sejtethetjük, bár ez az impresszumban nem jelent meg.¹⁰⁸ Ezzel ellentétben több ügyvédegylet és a jogászgyűlés hetilapja volt a kodifikációs vitáknak teret adó *Themis* (1870–1871), majd névváltoztatás után *Magyar Themis* (1871–1880), amely 1879-ben *Büntetőjogi Szemle* címmel jogági melléklettel is bővült.¹⁰⁹ A *Jog és Igazság* egyetlen számot ért meg 1876-ban,¹¹⁰ heti hatszor jelent meg a *Curiai Értesítő* (1876–1877) és folytatása, a *Magyar Jogász* (1877–1882).¹¹¹ A debreceni jogász önképzőkör havi kétszeri gyakorisággal saját lapot (*Jogász Szemle*, 1878) tudott megjeleníteni.¹¹²

A Törvénytészéki Csarnok

Az 1859-től Szokolay István által szerkesztett, kedden és pénteken, 1867-ben 700 példányban, fél nagyíven megjelent *Törvénytészéki Csarnok* (1861-ben *Törvényhozási és Törvénytészéki Csarnok*) az 1860-as évek első felében kormányzati támogatást is élvezett. Eredeti koncepciója szerint rovatszerkezete lefedte az összes jogágot, kiterjedt a magyar és külföldi jogalkotásra, a jogesetek közzétételére, érdekesebb magyar és külföldi bűnesetek bemutatására, irodalmi szemlére és hivatalos információk közzétételére. Kezdetben nagy terjedelemben foglalkozott jogpolitikai kérdésekkel, az osztrák jog hatályon kívül helyezése ellen érvelt 1861-ben. A kiegyezés után a kodifikáció sorrendjéről és módjáról, a törvénykezési szervezet átalakításáról, az új perrendtartásról, a békebírósról és az esküdtszékekről jelentek meg tanulmányok. Nagy érdeklődésre számot tartó büntetőpereknek (például: Böszörményi László sajtópere) vagy elvi jelentőségű jogeseteknek nagy teret biztosított a szerkesztőség.

¹⁰⁵ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 98.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.; Kereszty (szerk.): *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése*, 69., 71., 73., 83.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 29–30., 53.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 131., 142., 144.; Gönczi: *Die ungarische Rechtskultur*, 263.; Deák: *Suttogások és hallgatások*, 297., 318–319.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 460.

¹⁰⁶ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 98.

¹⁰⁷ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 98–99.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 35–36., 60–61.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 132., 144.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 23–24.

¹⁰⁸ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 138.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 36–37., 61–62.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 132.

¹⁰⁹ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 151–152., 228.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlatja*, 37–38., 63.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 132.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 42.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 29., 94.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 17.

¹¹⁰ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 98.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.

¹¹¹ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 29., 139–140.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.

¹¹² Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 97–98.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.

Témaválasztása azonban fokozatosan a magánjog és a polgári törvénykezés irányába toltott el, a lap a kormányzat jogalkotási tevékenységét rendszeresen bírálta.¹¹³ A tanulmányok kikoptak a lapból, átvették a helyüket az egy jogesetből kiinduló, napi joggyakorlatban jelentkező értelmezési problémákról írt cikkek, amelyek körül kisebb vita is kialakulhatott. A szerkesztőség a gyorsaságot kihasználva az eredeti forrásból származó döntvények közzététele mellett döntött, nem hoztak létre a korszakban melléklapot. A *Törvényszéki Csarnok* a jogalkotás minőségét illetően igen kritikus álláspontot foglalt el, kifejezetten támadta a minisztérium kodifikációban közreműködő munkatársait. A terjedelem növelése a kodifikációra tekintettel az 1868. évi 97. számban felmerült, Szokolay az előfizetők számától tette függővé, de végül nem valósult meg. A kodifikációs viták érdekében között a lap törvényjavaslatokat, beszámolt országgyűlési ülésekről. Emellett teret biztosított az ügyvédi egyleteknek, s a debreceni, az eperjesi és a temesvári ügyvédi egyesület közlönyéül választotta, az 1868. évi 13. számtól külön rovatban szerepeltek híreik. A jogforrásokhoz való hozzáférés nehézségeivel függ össze, hogy fontosabb igazságügyi törvényeket és rendeleteket is közzétettek. Rendszeresen adtak hírt a kinevezésekről és 1871 végén a pályázatokról az új bírói és ügyészi álláshelyekre.

A Jogtudományi Közlöny

A korszak legtekintélyesebb és legállandóbb jogi szaklapja az 1866-tól hétfőnként közép-nagyságú íven megjelent, kezdetben Ökröss Bálint, az egyesüléstől Dárday Sándor által szerkesztett, 1867-ben 400 példányban kiadott *Jogtudományi Közlöny* volt. A lap Horvát Boldizsár igazságügyi minisztersége alatt szorosan kapcsolódott a kormányzathoz, Dárday csak 1871 nyarán mondott le minisztériumi állásáról. A rovatszerkezete lefedte a lehetséges területeket, jogpolitikai kérdések, tanulmányok, külföldi kodifikációs törekvések bemutatása, recenziók, hivatalos információk, a napi gyakorlatban előforduló problémákra figyelemfelhívások és jogesetek egyaránt szerepeltek benne. Tematikusan nem szűkült le, minden jogág és jogterület helyet kapott benne, a magánjogi kodifikáció mellett a törvénykezési szervezetről, a polgári perjogról, a büntető anyagi jogról és eljárásról, illetve a börtönügyről jelentek meg itt közlemények. Munkatársai között megtalálható minden jogász hivatásrend képviselője, több ügyvédi kamara (például: pécsi) szakközlönyének tekintette. *Büntetőjogi Szemle* címmel 1872-ben melléklapja is indult. Az elvi jelentőségű felsőbbírási ítéleteket 1868-tól külön melléklapban (*Curiai Ítéletek, Curiai Határozatok*) tették közzé, ebből fejlődött ki az önálló, mutatózott, tematikus döntvénytár.¹¹⁴ Horvátnak az 1869-es választási kampányban

¹¹³ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 231.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463–464.; Kereszty (szerk.): *A magyar és magyarországi időszaki sajtó*, 58–59., 61., 63., 65., 67., 69., 71., 74., 88.; Révész: *Sajtóirányítás a Deák-párti kormányzat idején*, 215., 229.; Miklóssy: *Az ötvenes évek folyóirat-történetének szakaszait*, 415.; Miklóssy: *Szakmai és tudományos lapok*, 507.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 87., 190–191.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalomfejlődésének vázlata*, 28., 36., 55., 61.; Mezey: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, 131–132.; Busa (összeáll.): *Magyar sajtóbibliográfia*, 128., 217., 220.; Gönczi: *Die ungarische Rechtskultur*, 262.; Deák: *Suttogások és hallgatások*, 98., 150–151., 159., 294., 320–321.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*, 172.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 114., 321., 330.

¹¹⁴ Szalády: *A magyar hírlap-irodalom statistikája*, 29., 98.; Kereszty: *Jogi szaksajtó*, 463.; Kereszty (szerk.): *A magyar és magyarországi időszaki sajtó*, 71., 73., 81.; Máthé: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 22., 50., 125.; Révész: *Sajtóirányítás a Deák-párti kormányzat idején*, 215., 229.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 87., 198.; Dárday: *Ötven év*, 68., 72.; Nagy: *A magyar jogi folyóirat irodalomfejlődésének vázlata*, 29–34.,

elmondott, kodifikációs programot tartalmazó, már említett beszédét is közzétették, az első néhány évben számos esetben feltétel nélkül támogatták a minisztérium javaslatait és álláspontját, mivel a szerzőgárda egy része a legiszlációs osztály munkatársai közül került ki. Ez Horvát lemondása után megváltozott, megjelentek a kritikus hangok is.

A kodifikált büntetőjog hiányából fakadó problémák

Az 1867–1880 közötti időszak tágran értelmezett – eljárási és végrehajtási szabályokat is magában foglaló – büntetőjogával kapcsolatos problémák nem ismeretlenek a korszak történész kutatói előtt. A Ráday Gedeon királyi biztos által 1868 és 1872 között folytatott betyárüldözések során a korabeli szokásjogi eljárási követelményeket sem tartották be, a sajtó és az országgyűlés hangos volt a „rugalmasan” kezelt processzuális normák visszhangjától.¹¹⁵ Jól dokumentált Böszörményi László 1868-as sajtópere és annak következményei is, az esküdteknek szóló esküdtbíróvási elnöki kioktatás vádbeszédnek beillő jellege azonban kevesebb figyelmet kapott, amit a korabeli szaksajtó a rossz szabályozásra vezetett vissza.¹¹⁶ Gyilkosság miatt alapos gyanú nélkül vizsgálati fogságban töltött hét évről szóló híradás és ahhoz hasonlóak is találhatóak a szakirodalomban.¹¹⁷ Ez azonban átvezet egy másik problémához, a büntető anyagi jog kodifikálatlanságához. A büntetőeljárás ugyanis az állam büntető igényének érvényesülését szolgáló folyamat, akkor indul, ha büntetendő cselekmény elkövetésének gyanúja merül fel. A bűnvádi eljárás a terheltet rendkívül hátrányosan érinti, így lehetőleg (például: ha a magatartás nem bűncselekmény) el kell kerülni. A szokásjogi büntetőjog jellegzetessége az, hogy a büntetendő cselekmények körét a bírói gyakorlat határozta meg, így csak az eljárás végén derülhetett ki, hogy egy adott cselekmény bűncselekmény-e. Különösen igaz ez olyan időszakokra, amikor a szokásjogi környezet nem szervesen fejlődik, nincs stabil bíróvási szervezet és hosszú időn át követett gyakorlat.

A helyzetértékelés

Bauszner József 1872-ben így foglalta össze a büntetőjog állapotát: „Azon híres országbírói értekezéslet, mely politikai tekintetből kiindulván a hazai törvényeket visszaállította és a volt osztrák törvényeket hatályon kívül helyezte, kétségkívül jogéletünkön a legsúlyosabb sérelmeket okozta és tíz év óta olyan anarchiát teremtett, melynek nincs hasonló alakja bármely

54., 57–60.; Mezey: *A magyar polgári büntetőügy kezdetei*, 131–132., 142–145.; Balogh: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések*, 264.; Kajtár: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai*, 55., 60.; Gönczi: *Die ungarische Rechtskultur*, 262–265.; Nánási: *A Magyar Királyi Ügyészség története*, 22–23., 28., 37., 39., 42.; Korsós né Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése*, 42.; Rokolya: *A közjegyzői intézmény fejlődése*, 9, 28–30., 34., 38., 86–87., 94., 119.; Navrátil: *A jogász hivatásrendek története*, 63.; Buzinkay: *A magyar sajtó és újságírás története*, 190.; Homoki-Nagy: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*, 311.; Homoki-Nagy: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*, 487.; Deák: *Suttogások és hallgatások*, 317–318.; Nánási: *A Csemegi-kódex születése*, 17–18.; Révész: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika*, 172.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 114.

¹¹⁵ Máthé: *A magyar burzsoáz igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 169–170.; Csapó: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság*, 83., 103., 155., 157., 162., 169–171., 175–176.; Nánási: *A délföldi ún. betyárperek joga*, 148–166.

¹¹⁶ *Észrevételek a Böszörményi-féle esküdtbíróvási eljárásra*. Törvénytudományi Csarnok, 10. évf. (1868) 32. sz. 125–127.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 186., 190–191.; Mezey: *Miniszterbuktatás 1872-ben*, 452., 454–456.

¹¹⁷ Máthé: *A magyar burzsoáz igazságszolgáltatási szervezet kialakulása*, 172.

európai államban.”¹¹⁸ A megállapítás nem egyedi, bármelyik szaklap bármely büntetőjogi tárgyú cikkében hasonló olvashatók 1880 előtt. Az 1867–1880 közötti időszak jogi környezete semmiképpen nem mondható stabilnak, és ennek oka már nemcsak az ITSZ volt, hanem a kormányzati magatartás is. A kodifikáció sorrendjéről nem volt konszenzus, a kormányzati nyilatkozatok – főként Horvát Boldizsár ígéretése, hogy hamarosan benyújtja az országgyűlésnek a büntető anyagi jogi javaslatot – tervezhetetlenné és kiszámíthatatlanná tették a változásokat. A bírósági szervezet kétszeri átalakítása – annak ellenére, hogy a kinevezettek jelentős része a régi tisztviselői karból került ki – nem kedvezett az állandóságnak.

Mi van hatályban?

A korszak jogászáinak a jogegység hiánya következtében külön feladatot jelentett az alkalmazandó jog megtalálása. Erdélyben az anyagi büntetőjog esetén a helyzet egyértelmű volt, a néhány közölt jogesetből világosan látszik, hogy az osztrák büntető törvényt rutinszerűen alkalmazták.¹¹⁹ A szűkebb magyar területen belül a mindenre halálbüntetést előíró régi hazai törvényekre való szokásszerű hivatkozásról, megyénként eltérő *ususról*, hallgatólagosan alkalmazott osztrák jogról és más kódexekből levont általános jogelvekről szóltak a beszámolók.¹²⁰ Csatskó Imre az ITSZ visszaható hatályával kapcsolatban ismertetett egy jogesetet, amelyben a bíróság egy 1860 előtt elkövetett gyilkosság miatt három év börtönt szabott ki. Az elkövetés idején hatályos osztrák törvény szerint halálbüntetéssel fenyegetett cselekmény elkövetőjét a fellebbezést lehetővé tevő 1791. évi 43. tc. alapján ítélték ilyen enyhe büntetésre, mivel a törvény egyenértékűnek tekintette a halálbüntetést a három év tömlöccel.¹²¹ Ennél is érdekesebb egy határőrvidéki eset, amelyben a vádlottakat az osztrák törvény alapján ítélték el. A cikkíró semmilyen módon nem tudta alátámasztani, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek helyett miért ezt választotta a pesti királyi ítéltábla. A polgárosításról szóló jogszabályok ugyanis meghatározták a büntetőeljárásra és sajtóvétségekre alkalmazandó szabályrendszer, de az anyagi jog szabályozása kimaradt belőle. A törvényi és rendeleti joganyag alapján az osztrák katonai büntető törvénykönyv és a magyar szokásjog mellett is lehetett volna legitim módon érvelni, hiszen azok a korábban alkalmazott jog fenntartásáról vagy a helyébe lépő magyar jogról szóltak, de a civil büntető törvény mellett nem.¹²²

A határozatlan bűncselekmények

Az alkalmazandó jog meghatározása után nehézséget okozott az elkövetett magatartások minősítése, azaz annak meghatározása, hogy milyen bűncselekmény miatt emeljenek vádat. Az eddigi levéltári kutatások szerint változatos megoldások születtek, a közelebből meg nem határozott „kihágás” is előfordult. Pontos törvényi tényállások hiányában nem lehetett minősített eseteket meghatározni, a gyilkosság és emberölés elhatárolása bizonytalan volt,

¹¹⁸ Bauszner József: *A büntett tényálladékaról*. Büntetőjogi Szemle, 1. évf. (1872) 2. sz. 2.

¹¹⁹ *Büntető jogeset. Schopf Adolf erdélyi ügyvéd ellen*. Törvényszéki Csarnok, 21. évf. (1879) 7. sz. 27–28.

¹²⁰ *A nagyváradi ügyvédi egylet emlékirata Biharvármegye t. bizottmányához, a bünfenyítő eljárás nyilvánossága tárgyában*. Jogtudományi Közlöny, 3. évf. (1868) 48. sz. 373.; Csukássy Károly: *A büntetőjogi elévülés kérdése és a Praxis Criminalis*. Jogtudományi Közlöny, 6. évf. (1871) 16. sz. 126.; Bauszner József: *A „Büntetőjogi Szemle” czélja*. Büntetőjogi Szemle, 1. évf. (1872) 1. sz. 1.; Kovács Béla: *A becsületsértési keresetek s azok feletti birói eljárásról*. Törvényszéki Csarnok, 15. évf. (1873) 83. sz. 334.

¹²¹ Csatskó Imre: *Gyilkossági eset (Vége)*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 11. sz. 86.

¹²² *Micsoda büntető törvény van érvényben a határőrvidéken?* Jogtudományi Közlöny, 9. évf. (1874) 17. sz. 136.

a fellebbezési bíróságok gyakorlata sem javított ezen.¹²³ A büntetendő cselekmények büntet-tekre vagy kihágásokra osztása a járásbíróságok hatásköre kapcsán jelentett problémát, me-gyénként eltért ugyanis a törvényes gyakorlat.¹²⁴ A tradicionális magyar büntetőjog egyik eleme volt a nagyobb és kisebb hatalmaskodás (*actus maioris/minoris potentiae*) elneve-zésű bűncselekmény-komplexum, amely a testi sértéstől kezdve a kártételig több cselek-ményt is lefedett. A megkülönböztetés alapja a rendi állás volt, de a hazai büntetőjogi gon-dolkodás még 1869-ben is foglalkozott vele, ugyanis a jogalkotó csak a kisebb hatalmasko-dást kívánta eltörölni.¹²⁵ Pest város törvényszékének egy 1869-es végzése alapján felmerült, hogy az öngyilkosság bűncselekmény lehet, ugyanis a törvényszék a halál okának megállapí-tása után nem megszüntette a vizsgálatot, hanem utasította az ügyészt a körülmények felde-rítésére.¹²⁶ Egy volt országgyűlési képviselő ellen gyilkosság miatt folytatott büntető eljárás-ban pedig a védő azt nyilatkozta a módosított vádban szereplő „törvénytelen szülés eltitkolo-lása” megjelölésre utalva, hogy „azonban hiában lapozom a magyar törvényt; hiában lapoz-tam a legújabb külföldi törvényeket, — sehol és egyikben sem találtam ilyen nevezetű bűn-tényeket”.¹²⁷ A létező bűncselekmények besorolása is gondot okozott, a rendszeresen közzé-tett bírósági ügyforgalmi statisztikák mögötti bizonytalanságra utalhat, hogy egyes helyeken a becsület elleni bűncselekmények közé sorolták a „nemi közösülést” is.¹²⁸

A határozatlan büntetések

Az anyagi jogi legalitás elvének büntetésekre vonatkozó eleme sem valósulhatott meg, hiszen büntetési katalógus sem létezett. A bíróságok szabadon válogattak az 1848 előtti emlékeik és a Pauler kötetében szereplő büntetések közül, így bagatell cselekmények esetén előfordult a „perbefogás” büntetésként, de sikkasztás elkövetőjére is szabtak ki bírságot.¹²⁹ A büntetési tételek határozatlansága lehetetlenné tette a halmazati büntetés alkalmazását. A büntetési rendszer szabályozatlansága – a kormányzat által nem észlelt – eljárási következményekkel is járt, az ideiglenes büntető eljárási javaslat szerint vizsgálati fogság volt elrendelhető, ha a vád tárgyává tett bűncselekmény a fennálló törvények szerint halállal vagy a gyakorlat sze-rint öt évvel büntethető. A szaklapban megjelent cikk szerzője azonban megjegyezte, hogy a *Corpus Juris*ban foglalt „temérdek sokaságú fejvesztő rendelkezések” miatt ez a szabály csak pusztá frázis lesz.¹³⁰

A határozatlan tényállások és büntetések mellett három jogpolitikai szempontból is sa-játos bűncselekmény-csoportnál jelentkező – jogági határokat is átlépő – problémák is jól reprezentálják a korabeli jogalkalmazási nehézségeket.

¹²³ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 17–20.

¹²⁴ Mihályi József: *Bűnügyi igazságszolgáltatásunk zavarai*. Jogtudományi Közlöny, 7. évf. (1872) 52. sz. 381.

¹²⁵ Illés Károly: *Észrevételek „a büntető jogra és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésekről” szóló t.-javaslat 8. 9. és 10-ik szakaszaira*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 44. sz. 306.

¹²⁶ Csukási Károly: *Bűntény-e az öngyilkosság?* Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 29. sz. 198.

¹²⁷ *Oroszy–Talányi bűnügy az e. b. solnoki tszék előtt. (Folytatás.)* Törvényszéki Csarnok, 13. évf. (1871) 61. sz. 243–244.

¹²⁸ *A pesti kir. tábla részletes ügykimutatása 1871. január–júniusról*. Törvényszéki Csarnok, 13. évf. (1871) 56. sz. 221–222.

¹²⁹ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 17., 19., 21., 24–25.

¹³⁰ Földy János: *A bűnhalmazat és büntetése*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 10. sz. 76.; Dárdai Sándor: *A bűnvádi eljárásunk reformja II.* Jogtudományi Közlöny, 7. évf. (1872) 16. sz. 109.

Politika és jog határán: sajtóvétségek

A relatíve modern írott jogi jogforrásban szabályozott bűncselekmények sem feltétlenül szolgálták maradéktalanul a jogbiztonságot. A sajtóvétségi tényállások például a nem túl kiforrott 1848-as kodifikációs technikáknak köszönhetően nem voltak világosak. A kormány által kezdeményezett sajtóperek kudarcának is ez volt az egyik oka, amit a büntetőjogi szakírók is érzékeltek. A vita az újrászabályozásról már az 1870-es évek elején megkezdődött, ugyanis a bíróság elé kerülő sajtóvétségek legnagyobb részét kitevő, „rágalmakkal illet” elkövetési magatartás körülírása nem volt kellően pontos. Semmitőszéki döntvény is született arról, hogy a gyakorlatban a „becstelenítést” is vád tárgyává tették. Feltűnt már az a Csemegi-kódexbe is bekerült álláspont, hogy a sajtó útján elkövetett cselekményeket, mivel azok csak az esz-közben térnek el a hétköznapi rágalmazástól és becsületsértéstől, a büntető törvénykönyvben kell szabályozni.¹³¹

Magánjog és büntetőjog határa: becsületsértés

A becsületsértés esetében az 1878. évi V. tc. kriminalizációs fordulatot jelentett, ugyanis egyértelműen bűncselekménnyé nyilvánította a korábban bizonytalan besorolású magatartást. A rendi jog szerint a becsületsértés a magánvétségek közé tartozott, és polgári úton lehetett elégtételt venni. Az 1843-as javaslatban már bűncselekmény, és az 1852-ben Magyarországon is bevezetett osztrák büntető törvény szerint is így kezelték a bíróságok 1860-ig. Az ITSZ azonban visszaállította a régi rendszert, a kézikönyvek is csak felsorolták a lehetséges megoldásokat, így a becsületsértés visszakerült a polgári peres eljárások közé.¹³² A bíróságok a polgári perrendtartási törvényre hivatkozó semmitőszéki döntvényeknek megfelelően polgári eljárásban bírálták el a becsületsértéseket, de a közzétett ügyforgalmi statisztika szerint 1871-ben büntető eljárásban is született döntés. A szaklapok szerzői és az ügyvédi egyletek viszont egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy bűncselekménynek kellene tekinteni ezt a magatartást.¹³³

Helytelen válasz a bűnözésre: rögtönbíráskodás

A rögtönítélő bíróság eljárása és a hatáskörébe tartozó bűncselekmények megfeleltek a szabályozottság követelményének, viszont az előírások semmilyen más jogállami elvhez nem illeszkedtek. A kérdés a kiegyezés előtt érzékeny témának számított, az egyik utolsó rendőri lefoglalás a *Jogtudományi Hetilap*ot a statáriális eljárásról és a halálbüntetésről szóló cikk

¹³¹ Dárday Sándor: *A sajtóügyi törvényhozás kérdése (Vége.)*. Jogtudományi Közlöny, 8. évf. (1873) 11. sz. 82.; *Semmitőszéki döntvények*. Törvényszéki Csarnok, 15. évf. (1873) 21. sz. 85.; Révész: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon*, 225.

¹³² Pauler: *Büntetőjogtan*, 207., 208.; Kautz: *A magyar büntetőjog és eljárás tankönyve*, 333.; Körösi: *Büntetőjogtan*, 259., 267.; Szomora: *Alkotmány és anyagi büntetőjog*, 50. Ezzel ellentétes álláspont alátámasztás nélkül: Tóth: *A büntetőjogi rágalmazás és becsületsértés*, 97.

¹³³ *Bizottmányi jelentés a budapesti ügyvédi-egylet III-ik szakosztályához „a büntetőjogra és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésekről” szóló törvényjavaslat tárgyában*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 41. sz. 282; *Véleményes jelentése a „budapesti ügyvédi egylet” IV. szakosztályának folyó 1869. évi január 28-án tartott üléséből a „debreceni ügyvédi egylet” javaslatai és feliratai tárgyában kiküldött bizottmánynak*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 17. sz. 129.; *Semmitőszéki határozatok*. Törvényszéki Csarnok, 11. évf. (1869) 61. sz. 242.; *A pesti kir. tábla részletes ügykimutatása*, 221–222.; Kovács Béla: *A becsületsértési keresetek s azok feletti bírói eljárásról*. Törvényszéki Csarnok, 15. évf. (1873) 81. sz. 325–326.; Kovács Béla: *A becsületsértési keresetek s azok feletti bírói eljárásról*. Törvényszéki Csarnok, 15. évf. (1873) 82. sz. 329–330.

miatt érte 1867 elején.¹³⁴ Az intézmény nemcsak eljárési szempontból ellentmondásos, hanem az anyagi jog alkalmazásában is számos problémát okozott. Az 1868. november 5. napján kiadott rendelet 7. §-a a rablás, rablógyilkosság és a gyűjtogatás tényállását határozta meg, emellett a cselekmények „büntársait”, „bűnrészeseit”, valamint orgazdáit vonta statáriális eljárás alá.¹³⁵ A három tényállás relatíve pontosan meghatározott, azonban a vagyoni elleni cselekmények közé tartozó rablásnál és gyűjtogatásnál nem írt elő értékhatárt, amely a korabeli büntetőjogi felfogás szerint is a büntetés kiszabásának alapja volt. A „büntársak” és „bűnrészesek” dogmatikai kategóriák azonban nem illeszkedtek a korabeli terminológiához, ezért Pauler jegyzetben azonosította azokat az ismert fogalmakkal (bűnsegédek és bűnpártolók). A gyűjtogatásnál megjelenő „számító rossz akarat” is csak nehezen feleltethető meg a célzatnak.

A bírói gyakorlatban a rögtönítélő bíróság elé került, de rendes bírói útra utasított vádlottak esetében aránytalanul súlyos büntetéseket szabtak ki, ennek az volt az oka, hogy a jogalkotó a tényállások megfogalmazásánál nem volt tekintettel sem az elkövetési értékre, sem a stádiumtanra (azaz hogy a cselekmény kísérleti stádiumban maradt, vagy befejezett volt-e).¹³⁶ A szaklapok anyagi jogi szempontból kifogásolták, hogy a rögtönítélő bíráskodás kihirdetése egyes megyékre vonatkozóan történik, így az államon belül ugyanazon elkövetési magatartások esetén két büntetőjogi rendszer érvényesül. A normál büntető eljárásban elbírált cselekményekhez képest aránytalanul tartották a járulékos cselekmények büntetését.¹³⁷

A kodifikációs folyamat megjelenése

A fent vázolt problémák megoldását egyértelműen a büntetőjog kodifikáció jelentette, amelynek történetét a szaklapok végigkövették. Ennek teljes feltárásával adós a jogtörténettudomány, azonban a *Törvénytésziki Csarnok*ban megjelent néhány ismeretlen adalék bemutatása is árnyalja az eddigi igen elnagyolt képet: A Csatskó-féle tervezet elvetése után az új javaslat kidolgozása a nyilvánosság kizárásával történt, az ideiglenes eljárési javaslat második benyújtásakor, 1873-ban még megjegyezte a szerző, hogy eddig csak ígérték az anyagi jogi javaslatot. A törvénykezési szervezet korrekciójával kapcsolatos ankéton (1873) Pauler igazságügyi miniszter már úgy nyilatkozott, hogy intézkedik a mielőbbi benyújtás iránt. Fél év múlva azonban megbízható belső forrásra hivatkozva azzal cáfolta Szokolay lapja a *Pester Lloyd* értesülését, hogy a tervezetet a minisztertanács már elfogadta, hogy az még a miniszternél van átnézésen. Egy hónap múlva óhajként olvasható, hogy talán jövőre elkészül a tervezet.¹³⁸ Az év eleji szokásos visszapillantásban szerepelt 1876-ban az, hogy a büntető törvénykönyvet mindenképpen az eljárési javaslattal egyszerre kellene hatályba léptetni. A lap nem állandó irodalmi szemle rovatában a recenzens üdvözölte a *Jogtudományi Közlöny*ben

¹³⁴ Dárday: *Ötven év*, 69.; Deák–Tamás: *Sziszifuszok küzdelme*, 460.

¹³⁵ *A m. kir. igazság- s belügyi ministereknek 1868. évi nov. 5-én kelt rendelete*, 524–525., 533.; Pauler: *Büntetőjogtan*, 496–497.; Knorr: *A magyar büntető jog és eljárás*, 156–157.; Kautz: *A magyar büntető jog és eljárás tankönyve*, 526–527.

¹³⁶ Degré: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése*, 23–24.

¹³⁷ Láczy László: *Rögtönbírói intézmény s közbiztonsági viszonyaink*. Jogtudományi Közlöny, 4. évf. (1869) 9. sz. 70–71.; *A büntető igazságszolgáltatás köréből*. Törvénytésziki Csarnok, 11. évf. (1869) 8. sz. 30.

¹³⁸ *A bűnvádi eljárás javaslata*. Törvénytésziki Csarnok, 15. évf. (1873) 21. sz. 83–84.; *Legujabb igazságügyi enquete*. Törvénytésziki Csarnok, 15. évf. (1873) 45. sz. 179–180.; *A büntetőjogi codificatió állása*. Törvénytésziki Csarnok, 15. évf. (1873) 70. sz. 281–282.; *A codificatióról*. Törvénytésziki Csarnok, 15. évf. (1873) 78. sz. 313–314.

a büntetőjogi javaslatról megjelent cikksorozat kötetben történő megjelenését, hiszen az így nagyobb közönséghez is eljut. Érdekes epizód Majláth György országbíró Perczel Béla igazságügyi miniszterhez intézett interpellációja 1876. december 19-én (Főrendi Ház LXVIII. ülés), amelyre válaszul a miniszter másnap közölte, hogy a kihágási törvényt már benyújtotta, és jövőre következik a perrendtartás.¹³⁹

Összefoglaló

Az első magyar büntető kódex hatályba lépése előtti időszak a jogállami keretek kiépítésében kulcsfontosságú, azonban a látszat ellenére alig kutatott, hiszen a rendelkezésre álló gazdag szaksajtó kihasználatlan. Az 1988-ban született egyetlen átfogó tanulmányon kívül a rovatstruktúrával, a szerzőgárdával egyáltalán nem foglalkozik a jogtörténet-tudomány, mindössze a börtönügy területéről állnak rendelkezésre megbízható adatok. Az amúgy elhanyagolt szakirodalom-történetben láthatatlan ez a terület, a tudománytörténeti feldolgozások nem is említik lehetséges kutatási irányként. A modern sajtótörténetben kulcsszerepet játszó gazdasági vonatkozások (például: példányszám, terjesztés), a kapcsolati háló és az olvasótábor vizsgálata fel sem merült. A jogi szaksajtó továbbra is csak illusztrációként és forrásként szerepel, pedig lényegesen nagyobb potenciál van benne.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Büntetőjogi Szemle, 1872.

Jogtudományi Közlöny, 1867–1869., 1871–1874.

Magyar Igazságügy, 1874.

Törvényszéki Csarnok, 1868–1869., 1871., 1873., 1876., 1879.

120. *A m. kir. igazság- s belügyi ministereknek 1868. évi nov. 5-én kelt rendelete, Magyarország valamennyi törvényhatóságához: melylyel a legfelsőbb helyen jóváhagyott új rögtön-bíróági szabályok közzétettek.* Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára, 2. évf. (1868) 520–533.

130. *A m. kir. igazságügy ministeriumnak 1867. aug. 21-dikén kelt rendelete, az ország minden törvényhatóságához, a rögtönbíróági szabályok tárgyában.* Magyarországi Törvények és Rendeletek Tára, 1. évf. (1867) 367.

A Magyar Kir. Igazságügyministerium működése 1867-1872. évig, s a magyarországi igazságügy állása 1872-ben. Budapest, 1874.

Dárday Sándor: *Ötven év.* In: Szűk László (szerk.): *A Jogtudományi Közlöny (1865–1934) büntetőjogi tárgyú adatai.* Budapest, 1988. 68–84.

Horváth Boldizsár: *Emléktöredékek köz- és magánéletemből.* Sajtó alá rendezte: Cieger András – Matolcsi Réka. Budapest, 2021.

Kautz Gusztáv: *A magyar büntető jog és eljárás tankönyve, különös tekintettel a gyakorlati élet igényeire is.* Pest, 1873.

Knorr Alajos: *A magyar büntető jog és eljárás.* Pest, 1871.

Kőrösi Sándor: *Büntetőjogtan több kül- és belföldi források után jogtanuló ifjuságunk, bíránk, s ügyvédeink használatára II.* Pápa, 1874.

¹³⁹ *A lefolyt év jogi haladásunk szempontjából.* Törvényszéki Csarnok, 18. évf. (1876) 1. sz. 1–2.; *Irodalmi szemle.* Törvényszéki Csarnok, 18. évf. (1876) 26. sz. 105.; *Az Országbíró interpellációja.* (Vége.) Törvényszéki Csarnok, 18. évf. (1876) 100. sz. 399–400.

- Lőw Tóbiás (szerk.): *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye I.* Budapest, 1880.
- Mérei Gyula (összeáll.): *A magyar polgári pártok programjai (1867–1918).* Budapest, 1971.
- Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan II.* Pest, 1870.

Szakirodalom

- Antal Tamás: *A büntetőeljárás jogszabályi forrásai Magyarországon a polgári korban.* Jogtudományi Közlöny, 71. évf. (2016) 12. sz. 611–618.
- Antal Tamás: *Ecce homo: én, Szilágyi Dezső (tematikus biográfia).* In: Antal Tamás: Szilágyi Dezső és műve. Szeged, 2016. 1–84.
- Antal Tamás: *Az Igazságügyi Minisztérium története (1867–1944). Fejezetek a polgári kor évtizedeiből.* Budapest, 2018.
- Antal Tamás: *A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45).* Szeged, 2022.
- Antal Tamás – Balogh Elemér: *A Jog- és Államtudományi Kar.* In: Antal Tamás – Vajda Tamás (szerk.): A Szegedi Tudományegyetem és elődei története II. A kolozsvári egyetem története alapításától a szegedi újrakezdésig (1872–1921). Szeged, 2022. 145–200.
- Balogh Judit: *A közigazgatási és a jogalkotási szervezet egymásrahatása a magánjogi kodifikációs folyamatokban.* In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Budapest, 2006. 55–76.
- Balogh Judit: *Az általános rész kérdése és tervezetei a XIX. század végének magyar magánjogi kodifikációjában.* Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis, 2. évf. (2002) 75–92.
- Balogh Judit: *Magyar magánjogi kodifikációs törekvések a Jogtudományi Közlöny hasábjain 1866–1900.* In: Szabó Béla – Sály Pál (szerk.): „Dum spiro doceo”. Huszti Vilmos 85. születésnapjára. Miskolc, 2000. 239–264.
- Barna Attila: *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon.* Győr, 2015.
- Batári Gyula: *A tudományos szakajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867).* Budapest, 1994.
- Bathó Gábor: *A kormány szerkezete. A minisztertanács működésének gyakorlata 1867 és 1944 között.* Budapest, 2020.
- Bathó Gábor: *A magyar kormány szerkezetének változásai és működése egyes aspektusai Magyarországon 1848 és 1944 között* (doktori értekezés). Budapest, 2021.
DOI: 10.15774/PPKE.JAK.2021.001
- Bató Szilvia: *Törvényesség törvény nélkül. Az anyagi jogi legalitás elve a Csemegi-kódex előtt.* In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról. IV. Szegedi Jogtörténeti Napok. Szeged, 2011. 29–40.
- Bató Szilvia: *Büntetőjogi adalékok a jogbiztonság-fogalom kialakulásához Magyarországon.* In: Gál István László (szerk.): Tanulmányok Tóth Mihály professzor 60. születésnapja tiszteletére. Pécs, 2011. 43–52.
- Bató Szilvia: *Adalékok a statáriális eljárás korai történetéhez Magyarországon.* In: Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett (szerk.): Sapieni sat. Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára. Szeged, 2012. 51–60.
- Bató Szilvia: *„a használt erőszak miatt valakinek halála következett”. Az élet és testi épség elleni cselekmények szabályozási rendszere Csatskó Imre tervezetében (1868–1869).* Forum, 8. évf. (2018) 2. sz. 65–77.
- Bató Szilvia: *Rechtseinheit in der neoabsolutistischen Habsburgermonarchie?* In: Balogh, Elemér (Hrsg.): Centenaria. Ende des langen 19. Jahrhunderts. The End of the Long 19th Century. Konferenz. Szeged, 5–7. Dezember 2018. Szeged, 2020. 18–30.
- Bató Szilvia: *„...azt néki büntethető cselekvényül betudni lehessen...”. Adalékok Csatskó Imre tervezetének bűnösségi koncepciójához.* In: Mezey Barna (szerk.): Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában. Budapest, 2021. 61–69.
- Bató Szilvia: *„Átadva Minister Urnak...”. Adalékok a büntetőjogi kodifikáció történetéhez (1867–1871).* In: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas. Budapest, 2021. 81–93.

- Brauneder, Wilhelm: *Juristische Fachzeitschriften in Österreich/Cisleithanien als rechtlicher Zusammenhang in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Stolleis, Michael – Simon, Thomas (Hrsg.): *Juristische Zeitschriften in Europa*. Frankfurt am M., 2006. 287–308.
- Busa Margit (összeáll.): *Magyar sajtóbibliográfia (1850–1867)*. Budapest, 1996.
- Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2016.
- Cieger András: *Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében, 1867–1875*. Századvég, (1999) 4. sz. 79–107.
- Cieger András: *Lónyay Menyhért (1822–1884)*. Budapest, 2008.
- Cieger András: „Királyi demokrácia” Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 24. évf. (2009) 3. sz. 55–82.
- Cieger András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában I. A képviselőház (1865–1918)*. Budapest, 2021.
- Cieger András: *Esettanulmány I. Sajtótörvény-javaslatok az Andrássy-kormány asztalán*. In: Deák Ágnes – Tamás Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875*. Pécs, 2021. 133–147.
- Csapó Csaba: *A Magyar Királyi Csendőrség története (1881–1914)*. Pécs, 1999.
- Csapó Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása*. Pécs, 2007.
- Csizmadia Andor: *A jogi hagyományok, mint a jogi reformok korlátai Magyarországon a XIX. században*. Jogtudományi Közlöny, 30 évf. (1979) 1. sz. 30–40.
- Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest, 2018.
- Deák Ágnes – Tamás Ágnes: *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon, 1860–1875*. Pécs, 2021.
- Degré Alajos: *A magyar büntetőjoggyakorlat általános jellemzése 1861–1871*. In: Nagy Lajos (szerk.): *Jogász Szövetségi Értekezések*. Budapest, 1979. 15–32.
- Dölemeyer, Barbara: *Entstehung und Funktion von juristischen Zeitschriften und Entscheidungssammlungen (Deutschland und Österreich)*. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte, Jg. 28. (2006) Nr. 1-2. 195–208.
- Dölemeyer, Barbara: *Zur Frühgeschichte des juristischen Zeitschriftenwesens in Österreich*. In: Stolleis, Michael – Simon, Thomas (Hrsg.): *Juristische Zeitschriften in Europa*. Frankfurt am M., 2006. 269–285.
- Eckhart Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935*. Budapest, 1936.
- Fayer László: *A büntetőjog története. Magyarország 1867–1880*. Jogtudományi Közlöny, 29. évf. (1894) 33. sz. 258–260.
- Fayer László: *Az 1843-ik évi büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye IV*. Budapest, 1902.
- Fayer László: *Deák Ferencz és a magyar büntető-törvénykönyv*. Jogtudományi Közlöny, 38. évf. (1903) 6. sz. 50–51.
- Fekete Balázs: *A jogállamiság szerepe az első világháború előtti magyar jogirodalomban*. Nagyvilág, 48. évf. (2003) 8. sz. 659–666.
- Finkey Ferenc: *Az 1843-i büntetőjogi javaslatok száz év távlatából*. Budapest, 1942.
- Gönczi Katalin: *Die ungarische Rechtskultur im Spiegel der juristischen Zeitschriften im 19. Jahrhundert*. In: Stolleis, Michael – Simon, Thomas (Hrsg.): *Juristische Zeitschriften in Europa*. Frankfurt am M., 2006. 237–268.
- Homoki-Nagy Mária: *A magánjogi kodifikáció mint alkotmányos feladat*. In: Fejes Zsuzsanna – Török Bernát (szerk.): *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Szeged, 2016. 305–319.
- Homoki-Nagy Mária: *Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation*. In: Máthé, Gábor (Hrsg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest, 2017. 451–500.
- Homoki-Nagy Mária: *Magánjog*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, 2018. 337–357.

- Jakab András: *A magyar alkotmányjog-tudomány története és jelenlegi helyzete*. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, 2015. 159–192.
- Kajtár István: *A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – haladás – Magyarország*. Budapest, 2003.
- Kereszty István: *Jogi szaksajtó*. In: Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon IV*. Budapest, 1903. 462–464.
- Kereszty István (szerk.): *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705-1867*. Budapest, 1916.
- Kiss Elemér (szerk.): *A magyar hivatalos közlöny 150 éve*. Budapest, 1998.
- Kisteleki Károly: *Erdély és Magyarország második egyesülése: az 1868-as uniós törvény*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, 2018. 282–285.
- Korsós né Delacasse Krisztina: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. Budapest – Pécs, 2012.
- Kovács Kálmán: *Közjogi harcok a Csemegi-kódex parlamenti vitáiban*. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, 1968. 109–115.
- Kovács Kálmán: *A magánjogi kodifikációval kapcsolatos elvi viták és tervezetek Magyarországon 1866-1877*. *Jogtudományi Közönlöny*, 33. évf. (1978) 2. sz. 81–89.
- Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest, 2005.
- Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003.
- Kozári Mónika: *Andrássy Gyula*. Budapest, 2018.
- Kun László: *A magyar igazságügyi kormányzat Horváth Boldizsártól Pauler Tivadarig*. Budapest, 1880.
- Ladányi Andor: *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára, 1890–1944*. Budapest, 2007.
- Lipták Dorottya: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról (paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok)*. *Magyar Tudomány*, 172. évf. (2011) 9. sz. 1121–1131.
- Máthé Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása, 1867–1875*. Budapest, 1982.
- Máthé Gábor: *A kodifikáció szervezetének kialakulása*. In: Kozma György (szerk.): *Ünnepi tanulmánykötet Petrik Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 2003. 179–197.
- Máthé Gábor: *Das Institutionensystem des Rechtsstaates in Ungarn 1867-1918*. In: Máthé, Gábor – Ogris, Werner (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?* Budapest – Wien, 2010. 165–222.
- Máthé Gábor: *A jogreformok alkotmányos tárgyalásának előkészítése*. In: Béli Gábor – Korsós né Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *Ut Juris Ordo Exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 2016. 177–184.
- Máthé Gábor: *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai a 16–20. században*. Budapest, 2021.
- Menyhárd Attila: *A polgári jog tudománya Magyarországon*. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, 2015. 218–260.
- Mérei Gyula: *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)*. Budapest, 1934.
- Mezey Barna: *Törvény-előkészítés a dualista Magyarországon. (A kormány szerepe a törvényalkotásban.)* In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok V*. Budapest, 1983. 169–179.
- Mezey Barna: *A börtönügyi reform koncepciója Horvát Boldizsár igazságügy-minisztersége idején*. *Jogtudományi Közönlöny*, 44. évf. (1989) 12. sz. 638–644.
- Mezey Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, 1995.
- Mezey Barna: *Deák Ferenc és Horvát Boldizsár*. In: Csibi Norbert – Domaniczky Endre (szerk.): *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában*. Pécs, 2004. 73–89.

- Mezey Barna: *A kiegyezés jogpolitikájának kialakítása: Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter reformprogramja*. Jogtörténeti Szemle, 9. évf. (2007) 3. sz. 31–42.
- Mezey Barna: *Miniszterbuktatás 1872-ben. Horvát Boldizsár igazságügyminiszter lemondása*. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában*. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest, 2012. 451–464.
- Mezey Barna: *Három jogászkarrier, három politikus ügyvéd: Deák, Horváth és Csemegi*. In: Antalóczy Péter (szerk.): *Eötvös Károly, a védőügyvéd*. Budapest, 2013. 34–46.
- Mezey Barna: *A büntetőjogi kodifikáció kérdése a monarchikus diktatúrák korában Magyarországon (1848–1867)*. In: Béli Gábor – Korsósné Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *Ut Juris Ordo Exigit. Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 2016. 185–193.
- Mezey Barna: *Das ungarische bürgerliche Strafrecht*. In: Máthé, Gábor (Hrsg.): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest, 2017. 501–540.
- Mezey Barna: *A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Budapest, 2018.
- Mezey Barna: *„A föltétlen igazság és a társadalom fenntartásának érdeke.” Az első magyar büntető törvénykönyv*. In: Horváth Attila (szerk.): *Tanulmányok a Csemegi-kódex megalkotásának 140. évfordulója tiszteletére*. Budapest, 2020. 39–46.
- Mezey Barna: *„...ez a szervezet minden tekintetben bevált” – 150 éves a királyi ügyészségről szóló törvény*. Magyar Jog, 68. évf. (2021) 6. sz. 329–336.
- Miklóssy János: *Az ötvenes évek folyóirat-történetének szakaszai (1849–1860)*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Budapest, 1985. 405–416.
- Miklóssy János: *Magyar revü-kísérletek az ötvenes években*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Budapest, 1985. 465–502.
- Miklóssy János: *Szakmai és tudományos lapok*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Budapest, 1985. 503–508.
- Nagy Ferenc: *Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjog-tudományban*. Budapest, 2013.
- Nagy Lajos: *A magyar jogi folyóirat irodalom fejlődésének vázlata*. In: Szűk László (szerk.): *A Jogtudományi Közlöny (1865–1934) büntetőjogi tárgyú adatai*. Budapest, 1988. 5–67.
- Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*. Szeged, 2007.
- Nánási László: *A Magyar Királyi Ügyészség története (1871–1945)*. Budapest, 2011.
- Nánási László: *Büntetőjog*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, 2018. 297–337.
- Nánási László: *A Csemegi-kódex születése*. In: Horváth Attila (szerk.): *Tanulmányok a Csemegi-kódex megalkotásának 140. évfordulója tiszteletére*. Budapest, 2020. 9–26.
- Nánási László: *A dél-alföldi ún. betyárperek joga és kriminalisztikája 1869 és 1874 között*. In: Nagy Janka Teodóra – Béli Gábor: *A jog kulturális holdudvara. A magyar jogtörténet, jogi kultúrtörténet európai kontextusai*. Budapest, 2022. 148–166.
- Navratil Szonja: *A jogászhiatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)*. Budapest, 2014.
- Ogris, Werner: *Der Rechtsstaat – eine Einführung*. In: Máthé, Gábor – Ogris, Werner (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?* Budapest – Wien, 2010. 15–32.
- Papp Viktor: *„Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül”. A budapesti ügyvédi kar szervezeti és belső konfliktusai a dualizmus derekán*. Aetas, 37. évf. (2022) 1. sz. 40–61.
- Pesti Sándor: *A törvényelőkészítés folyamatának fejlődése a dualizmus kori Magyarországon*. Századok, 133. évf. (1999) 3. sz. 579–592.
- Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Budapest, 2002.
- Péteri Zoltán: *Jogállamiság és alkotmány: esztörténeti kérdések*. Állam- és Jogtudomány, 36. évf. (1994) 2. sz. 213–268.
- Pétevári Máté: *A járáások kialakítása Magyarországon az 1870:XLII. tc. alapján*. Szeged, 2021.
- Révész T. Mihály: *A gyűlekezési jog polgárikori fejlődéséhez Magyarországon*. In: Kovács Kálmán (szerk.): *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Budapest, 1983. 165–177.

- Révész T. Mihály: *Sajtóirányítás a Deák-párti kormányzat idején Magyarországon*. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. Bolgár Elek emlékkönyv. Budapest, 1983. 213–233.
- Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Budapest, 1986.
- Révész T. Mihály: *Önálló vagy összehangolt sajtópolitika Pesten 1867 után*. In: Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *Szuverenitás kutatás*. Budapest, 2020. 159–183.
- Rokolya Gábor: *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, 2013.
- Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Budapest, 1976.
- Sarlós Béla: *A sajtószabadság és eljárási biztosítékainak fő vonásai*. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, 1968. 193–204.
- Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmus kori levéltár*. Budapest, 1965.
- Stipta István: *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Szeged, 2015.
- Stipta István: *Az erdélyi bírósági rendszer közjogi alapjai*. In: Veress Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*. Kolozsvár, 2018. 286–295.
- Stolleis, Michael: *Juristische Zeitschriften – die neuen Medien*. In: Stolleis, Michael (Hrsg.): *Juristische Zeitschriften. Die neuen Medien des 18-20. Jahrhunderts*. Frankfurt am M., 1999. VII–XIV.
- Stolleis, Michael – Simon, Thomas: *Juristische Zeitschriften in Europa*. In: Stolleis, Michael – Simon, Thomas (Hrsg.): *Juristische Zeitschriften in Europa*. Frankfurt am M., 2006. 1–13.
- Szabadfalvi József: *„A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény” Adalékok a magyar jogállam-fogalom kialakulásához*. *Jog – Állam – Politika*, 12. évf. (2020) 4. sz. 39–57.
- Szalády Antal: *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780-1880-ig*. Budapest, 1884.
- Szászi András: *Adatok az Igazságügyminisztérium ügyintézésének történetéhez*. Levéltári Közlemények, 26. évf. (1955) 188–205.
- Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867-1918*. Budapest, 2011.
- Szomora Zsolt: *Alkotmány és anyagi büntetőjog. A büntetőjog-alkalmazás alkotmányosságának egyes kérdései*. Szeged, 2015.
- Tóth J. Zoltán: *A büntetőjogi rágalmozás és becsületsértés*. Budapest, 2017.
- Tóth J. Zoltán: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX-XX. században*. *Iustum Aequorum Salutare*, 13. évf. (2017) 4. sz. 143–177.
- Tóth-Barbalics Veronika: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában II. A főrendiház (1865-1918)*. Budapest, 2021.
- Varga Norbert: *A magyar állampolgársági jog a 19. században*. Budapest, 2012.

SZILVIA BATÓ

“... our laws are lacking in all areas...”

Legal System, Criminal Law and Legal Journalism (1867-1880)

The Age of Dualism is the period of establishing the “Rechtsstaat”, and an important step in this process was the first criminal code (Act 5 of 1878) coming into effect in 1880. At the time of the 1867 Austro-Hungarian Compromise, the Hungarian legal system was not unified. In Transylvania, Croatia, Fiume and the Military Frontier Austrian law remained in effect, whereas in the smaller Hungary, the system was built upon the laws established by the Conference of Lord Chief Justice. The decision of the Conference of Lord Chief Justice reintroduced the old common law from before 1848 with some corrections, and kept some indispensable Austrian laws in effect. The Compromise (Act 30 of 1868) gave Croatia autonomy of legislation, therefore here the development of law was completely different than in the other parts of the country, where the appointment of the government started codification in every branch of law (judiciary system, criminal law, civil law) with the aim of eliminating the chaos. The legislation procedure had two phases: preparation by the government and the parliamentary phase. In connection with the preparatory phase there was a debate about the method to apply (one person or a committee) and about the legislative body (should it be within the Ministry of Justice, under the government or an external body). During the codification of criminal legislation almost all of the above methods were employed. Legal journalism is an important source, but systematic Hungarian research into it has hitherto been missing. In order to get a clearer understanding of the codification process and the problems arising from the absence of a criminal code, the research would also need to be extended to legal journalism. This is proven by the brief presentation of three general (identification of the law in force, undetermined crimes, undetermined punishments) and three specific (libels, slander, martial law) problems.

NAGY SÁNDOR
Budapest Főváros Levéltára

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 39–59.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.39-59
www.aetas.hu

Gyermekkorú elleni szexuális erőszak és reprezentációi a századelő Budapestjén

Berthóti József „merénylete” Wolf Anna ellen

A fővárosi államrendőrség 1910. január 13-án egy Berthóti József nevű ötvenkét éves férfit tartóztatott le erőszakos nemi közönség gyanújával. Berthótit, habár jól szituált polgárember volt, miután a gyanú alaposnak bizonyult, a rendőrségi fogdából két nappal később a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogházba szállították át. Az ügyben eljáró dr. Kendi Elemér vizsgálóbíró január 17-én el is rendelte a férfi előzetes letartóztatásba helyezését, ahonnan csak öt nappal később ügyvédje, Róth Pál segítségével szabadult – azt követően, hogy 8000 korona óvadékot helyezett letétbe. Az elkövetett tett súlyát, a szökés és a közvélemény felháborodása kockázatának hatóságai vállalását meg persze a letartóztatott férfi vagyoni helyzetét egyaránt jól mutatja, hogy az említett összeg annak idején egy „átlagos” állami tisztviselő két-három évi fizetését tette ki.¹

A feltételezett bűntett nem „hétköznapi” erőszakos szexuális cselekmény volt, amelyet hálósobákban, cselédsobákban, szállókon vagy az éj sötétjében, a budapesti utcákon, félreeső nyilvános helyeken követtek el, jóllehet annak részleteiről nem sokat tudunk. Miután az ügyben vádemelés nem történt, büntetőper nem indult, s a felvett rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek sem maradtak fenn, a tettről csupán a korabeli sajtóból értesülünk. A *Pesti Hirlap* január 14-én, vagyis az esetet és a letartóztatást követő napon az alábbi tudósítást tette közzé: „A budapesti rendőrség csütörtökön letartóztatta Bertóti Józsefet, a Budapesti Sodronygyár munkavezetőjét. Az ötvennégy éves ember a Mária-utca 11. szám alatt levő ház mosókonyhájába lecsalogatott egy tizenegy éves kisleányt és ellene merényletet követett el. A kisleány anyja tudomást szerzett a dologról, rendőrt hivatott, aki Bertótit bekísérte a főkapitányságra, ahol a kihallgatás után letartóztatták.”²

A tudósítás alapján úgy tűnik, hogy az ügyben minden rendelkezésre állt a vádemeléshez: a villámgyors feljelentés, a tett közelében letartóztatott elkövető és a jegyzőkönyvezett rendőrségi beismerő vallomás. A büntető eljárás azonban nem sokkal később száználcvan fokok fordulatot vett azzal, hogy Berthóti József *házassági ajánlatot* tett a Wolf Anna³ nevű

¹ Az időpontokról és a tett minősítéséről a fogházi fogolytörzskönyv bejegyzése tanúskodik: Budapest Főváros Levéltára VII.102.b Budapesti Büntetőtörvényszéki Fogház fogolytörzskönyvei 118/1910. A vizsgálóbíró nevére és az óvadékra hivatkozik: *A tizenkét éves menyecske férje*. *Pesti Hirlap*, 1910. május 20. 23. Az ügyesség eredetileg csak 4000 korona óvadékot indítványozott, amit azonban a vádtanács megduplázott: *Tizenkét éves feleség, ötvenkét éves férj*. *Az Ujság*, 1910. május 7. 16. Itt jegyzem meg, hogy a korabeli sajtóból vett idézeteket modernizált átíráásban közlöm.

² *Gyermekrontó munkavezető*. *Pesti Hirlap*, 1910. január 14. 12.

³ Wolf Anna a sértett születési neve (törvénytelen gyerekként látta meg a napvilágot). E néven emlegette a korabeli sajtó is, habár a természetes apa utóbb házasságot kötött az anyával. Később viszont

gyermekkorú áldozatnak, pontosabban a leány anyjának, K. Józsefné Wolf Máriának, aki azt *elfogadta*. Habár a házassági törvény (az 1894: XXXI. tc. 7. §-a)⁴ a nő betöltött tizenhatodik életévében szabta meg a házassági korhatárt, a nemi erőszak tettese és áldozata, élve az ugyanabban a jogszabályban biztosított kivétellel, a megejtett orvosi vizsgálat és a beszerzett igazságügyi miniszteri engedély nyomán 1910. április 26-án *egybekelt*. A folyamatban lévő büntető eljárást ezt követően beszüntették. A fővárosi sajtó, amely a házasságkötésről még részletesen tudósított, elhallgatott. Mindent összevetve az eset hónapok alatt feledésbe merült.

A váratlan végkifejlet megdöbbenheti a mai kor emberét. Hogyan lehetséges, hogy egy tizenegy éves leány megerőszakolása nemcsak büntetlen marad, de az áldozatot szülői beleegyezéssel, hatósági közreműködéssel, a nyilvánosság szeme láttára hozzáadják az erőszak-tevéőhöz, s ezzel mindenki elintézettnak véli az ügyet? Ugyanakkor pontosan a zavarodottság, az idegenség nyugtalanító érzése az, ami nyilvánvalóvá teszi a mentális távolságot a történet szereplői, a kortársak, illetve a mai kor embere között, s további vizsgálatra sarkall. „Folyamatosan fel kell adnunk a múlttal való ismerőség hamis benyomását, hogy kezelni tudjuk a kulturális sokk dózisait” – mondja az amerikai történész, Robert Darnton.⁵ Az elővigyázatosság, úgy látszik, akkor is ajánlatos, ha nem a kora újkori Franciaország parókás nemeseiről és facipős parasztjairól, hanem a száz-százötven évvel korábbi Budapest hozzánk közeli-nek, ismerősnek gondolt polgáraitól vagy szegényeiről van szó.

Az ismerőség–idegenség dichotómiája mellett a másik dolog, amelyet előzetesen érdemes felvetni, a reprezentativitás kérdése. Vagyis: mit mondhat el egyetlen eset, és hol húzható meg érvényességének határa; levonhatók-e abból „tudományosan megalapozott” következtetések? Abban ugyan eleve kételkednünk kell, hogy a kiskorú sérelmére elkövetett nemi erőszak minden további nélkül besorolható lenne azon esetek közé, amelyeket a mikro-történetészek a „kivételesen normális” fogalma alá sorolnak be,⁶ ám úgy véljük, mégsem pusztán egyetlen érdekes-elborzasztó „sztorit” kínálunk itt fel. Ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy a levonható tanulságok túlmutatnak a konkrét eseten. Miért és pontosan meddig?

Meglehet, hogy a korabeli büntető igazságszolgáltatási iratanyag hiánya fájó, s ezúttal csupán a korabeli fővárosi lapokra hagyatkozhatunk, ami kétségtelenül ingoványos talajra visz, ha a tett „igazságát” kutatjuk. A történész azonban nem vizsgálóbíró, így nem feltétlenül van arra szüksége (jelen esetben nem is lehetséges), hogy a pontos „tényállást” derítse fel. Ehhez az „újságok véleménye” nem lenne elegendő, azok viszont más tekintetben hasznosabbak, mintha csak az igazságszolgáltatás logikája mentén keletkeztetett, zárt körben keringő (esetünkben hiányzó) rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvekből, vizsgálóbírói iratokból meríthetnénk. A sajtó a modern korban a társadalmi jelentésadás, az identitás-képzés és -fenntartás megkülönböztetett eszköze és fóruma – akkor is, ha perifériálisnak vélt, tényszerűen pontatlan, esetleg szándékosan elferdített „bulvárról” van szó.⁷ Esetünkben azonban

felvette apja vezetéknevét, így nem ismerhető fel, ha a tanulmányban a teljes születési nevén hivatkozunk rá.

⁴ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV> (letöltés: 2022. november 28.)

⁵ Darnton: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, 4.

⁶ Vö. Grendi: *Micro-analisi e storia sociale*, 506–520. A reprezentativitás problémájának összefoglalása: Szijártó: *A történész mikroszkópja*, 53–54., 100–105.

⁷ Baráth: *Revolver és vasvilla*, 52–68.

cause célèbre-ről,⁸ vagyis olyan jogesetről beszélhetünk, amely – kétségtelenül korlátozottan, rövid időre, de – magára vonta a sajtóolvasó nagyközönség figyelmét, hullámverései vitákat generálhattak, és változatos értelmezéseket szülhettek. Ha tehát nemcsak a tett részleteire és körülményeire, hanem az említett „idegenség” megfejtésére: az általa kiváltott visszhangra és jelentésekre, vagyis az egykorú társadalmi *reprezentációkra* vagyunk kíváncsiak, akkor a korabeli sajtó anyagának használata nem csupán szükséges, hanem egyenesen megkerülhetetlen, illetve önmagában is elemzésre méltó.⁹

Természetesen előre meg kell vonni a lehetséges következtetések érvényességének határait is. A gyermekkorúak elleni erőszak korabeli társadalmi megítélése nem volt, nem lehetett – pontosabban: erről nem sokat tudunk – ugyanaz az ország központjában, Budapesten, egy vidéki nagyvárosban, még kevésbé egy kisvárosban vagy faluhelyen. A nagyvárosi szexualitás sokszínű és sokrétű tapasztalata, valamint e tapasztalatok közvetítésének sajátos módja ismert, és talán nem szorul bővebb fejtegetésre.¹⁰ Az általunk tárgyalt eset továbbá – látni fogjuk – szociálisan is eltérő értelmezéseket vetett fel, és semmi okunk azt gondolni, hogy ez másként lett volna az imént említett kisebb települések lakói esetében. Ennek kiemelése mellett mégis rá kell mutatni arra a tényre, hogy a fővárosi sajtó a 19. század derekától központi szerepet töltött be a társadalmi jelentésadás folyamataiban. Így országosan formálhatta a gyermekkorral kapcsolatban sokasodó társadalmi problémák – gyermekmunka, fiatalok bűnözés, koraérett szexualitás – kezelését és megjelenítését is a mindinkább terebélyesedő újságolvasó közvélemény körében. Ezzel együtt a tárgyalt eset túlságosan rövid ideig kapott kiemelt figyelmet, s közvetítése is más irányt vett ahhoz, hogy tartósan befolyásolja a szexualitásról, pontosabban a gyermekkorúak elleni szexuális erőszakra való közbeszédet, netalán elérje a törvényhozás szintjét. Ez is egyfajta tünet persze, amely mellett ismét csak kár lenne szó nélkül elmenni.

A törvényi háttér és a joggyakorlat: „megfertőztetés” és erőszakos nemi közönség

Az elmondottakból következik ugyan, hogy Berthóti József tettének büntetőjogi vonatkozásai másodlagosak, a szóban forgó századelei história kimenetelének, a szereplők választásainak megértéséhez mégis elengedhetetlen a korabeli jogi erőtér áttekintése, amennyiben az érintett felek reakcióinak, lépéseinek meghatározó motívuma a büntetés levegőben lógó fenyegetése volt. Egy felnőtt férfi és egy kisleány napvilágra került, nyilvánosságot kapó együttlétének akkor is ezt a fajta büntetőjogi fenyegetést kellett előhívnia, ha az eset részleteire a hivatalos eljárás befejezetlensége folytán soha nem derült fény, s ezzel együtt az esetleges alternatív jogi megoldási módok, az ilyenkor beinduló szokásos vád- és védekezési mechanizmusok is okafogyottá váltak. Ennek kapcsán egyrészt az annak idején érvényben lévő magyar büntető kódexre, másrészt az abban található, a gyermekkorúakat valamilyen módon érintő szexuális bűncselekményeket összefüggésükben értelmező büntető joggyakorlatra, különösen a Kúriának a bírói praxisra visszaható, elvi jelentőségű döntéseire kell röviden kitérnünk.

A magyar büntető törvénykönyv szerepét fél évszázadon keresztül betöltő 1878-as Csemege-kódexnek „A szemérem elleni büntettek és vétségek” címet viselő XIV. fejezetében felsorolt deliktumok közül a gyermekkorú áldozatokra *kifejezetten* csupán egyetlen bűncselek-

⁸ Vö. Maza: *Private Lives and Public Affairs*, 140–141.

⁹ Walkowitz: *City of Dreadful Delight*, 83–84.

¹⁰ Walkowitz: *City of Dreadful Delight*, 15–80.

mény-kategória, a „megfertőztetés” (236. §) vonatkozott. Ennek meghatározása szó szerint a következő: „Azon férfi, a ki életkorának tizenmegyedik évét be nem töltött tisztességes leánnyal nemileg közösül: a megfertőztetés büntetést követi el, és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő.”¹¹ A tényállás általunk kiemelt elemei alaposan leszűkítették a potenciális sértetti kört: nem a gyermekkorúak (14 év alattiak) általában, hanem a *leányok*, méghozzá a *tisztességes* leányok válhattak a megfertőztetés áldozatává, amit a törvény betűje szerint *férfi* követhetett el, s ami kifejezetten *közösülés* útján valósulhatott meg. Megjegyzendő, hogy itt nem *erőszakos* nemi közösülésről van szó, hanem a sértett kifejezett vagy hallgatóságos beleegyezésével, legalábbis passzivitása mellett végrehajtott behatolásról (vagy annak kísérletéről), ami persze további problémákat vetett fel az alkalmazás során.¹²

Világosabbá teheti a 19. századi jogalkotó szándékát, amely nem annyira a gyermekkorúak, mint inkább a *magatehetetlen* „jogi tárgyak” védelmére vonatkozott, a Csemegi-kódex előzményének tekinthető, 1861-ig Magyarországon is hatályban lévő – a bírói gyakorlat által később is életben tartott – 1852-es osztrák büntetőtörvény ezzel többé-kevésbé ekvivalens büntett-kategóriája. A *Strafgesetz* 128. §-ában a Csemegi-kódex „megfertőztetésével” rokonítható „meggyalázás” (*Schändung*) kapcsán a következő definíciót találjuk: „Aki tizen-nég év alatti fiút vagy leányt, avagy védekezésre képtelen és öntudatlan személyt vágyai kielégítésére [...] nemileg kihasznál, [...] a meggyalázás büntetést követi el, amely egytől öt évig terjedő súlyos börtönnel [...] büntetendő.”¹³ Mindebből egyébként az is kivehető, hogy ehhez képest a magyar büntetőtörvénykönyv negyedszázaddal később a nemi különbségtétellel (a fiúk kihagyásával), a tisztesség fogalmának bevezetésével, valamint az elkövetés módjának beszűkítésével (csak nemi közösülés vagy annak kísérlete) tulajdonképpen *megszorította* a gyermekkorúak büntetőjogi védelmének lehetőségeit.¹⁴

Jellemző, hogy a Csemegi-kódex XIV. fejezete által felsorolt bűncselekmények között nincs több olyan, amely gyermekekre, tizennégy év alatti sértettekre vonatkozna. E körbe legfeljebb a csábítás büntette vonható, amit szülő vagy gondviselő (gyám, nevelő, tanító) követhetett el a felügyeletére bízott gyermek harmadik személlyel való nemi közösülésre, fajtalanásra, illetve – fiúk esetében – természet elleni fajtalanásra bírása révén, ám a törvényi hely (247. §) ennek kapcsán nem tartalmazott életkori megkötést. A „vérfertőzés” esetében, amely lemenő ágbeli rokonon is elkövethető volt, a törvény a tizennyolc év alatti

¹¹ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&xtreferer=94500007.TV> (letöltés: 2022. november 28.) Megjegyzendő, hogy a „megfertőztetés” bűncselekményét már korábban is ezen a néven büntették.

¹² A tényállás részletezése: Löw (szerk.): *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről*, 390–392. Ugyanaz a kialakult joggyakorlat ismertetésével: Angyal: *A szemérem elleni büntettek és vétségek*, 64–71.

¹³ *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, 1852. június 2. 520–521. A „meggyalázás” (*Schändung*) fogalmát átvette, illetve „megfertőztetésként” használta a kódex rendelkezéseit informálisan érvényben tartó magyar tankönyv is: Pauler: *Büntetőjogtan*, II. 110–111. A megfertőztetés alá egyébként nem értették, mivel a törvény külön büntette, a tizennégy év alatti *nők* ellen elkövetett *nemi erőszakot* (127. §), valamint (mindkét nem tekintetében) az *azonos neműek* közötti fajtalanosságot (129. §) s a vérfertőzést (243–244. §). Az 1843. évi magyar büntető törvénykönyv-javaslat 225. §-a még szintén a tizennégy éven aluli *fiúkkal* vagy leányokkal „*bármilyen bűncselekvést*” rendelte büntetni, minden további megszorítás nélkül: Fayer: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*, 60.

¹⁴ A fiúkat illető kitétel visszavonása a törvényhozó tudatos döntésén alapult, amely tehát kifejezetten a védtelen kiskorú leányok megrontását kívánta megelőzni: Löw (szerk.): *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről*, 390., 392.

elkövető büntetlenségét rögzítette (243. §), ám ez esetben nem helyezte kilátásba súlyosabb büntetést a bűncselekmény idősebb részesét illetően. Később külön nehézséget okozott, hogy a jogalkotó a büntető eljárás megindítását a törvény XIV. fejezetében részletezett, szexuális bűncselekmények esetében az áldozat, kiskorú esetében a szülő vagy egyéb gondviselő *magánindítványához* kötötte (238. §), vagyis a felderített esetekben ritkán indulhatott meg az eljárás hivatalból. Közvádat a 239., 235. §§ értelmezése szerint csak a tettes felügyelete alatt álló sértetten elkövetett (szexuális) bűntettek esetében lehetett emelni, amikor tehát kétségesse vagy lehetetlenné vált a magánvád emelése.¹⁵

A bírói gyakorlat jelentősen átalakította a kódex jogi konstrukcióját, habár ez – változatlanul – nem a gyermekvédelem irányába mutató „korrekciót” jelentett. A Kúria a megfertőztetés bűncselekményét 1880-tól kezdve a 12–14 év közötti tisztességes leányokkal való nemi együttlét (közösülés) esetére szorította azzal, hogy a *12 év alattiak* akaratképtelenségét (83. §) hangsúlyozva minden ilyen tettet *erőszakos nemi közösülésként* ítélte el. Ez egyrészt határozó jogi védelmet biztosított a tizenkét év alattiak vonatkozásában (kizárta az aktusba való beleegyezés vagy a beletörődés esetét, és nem vetette fel a „tisztesség” kérdését), ugyanakkor problematikusabbá tette a 12–14 év közötti sértettek helyzetét. Az egyik kúriai döntvény a „megfertőztetés” bűncselekmény-kategóriájának *subsidiarius* (ti. az „erőszakos nemi közösülést” kiegészítő) jellegét emelte ki, hangsúlyozva, hogy a szemérem elleni erőszak (233. §) esetében, vagyis ha a nemkívánatos szexuális cselekmény nem közösülésre irányul, efféle hiánypótlás szüksége nem forog fenn.¹⁶ Ez a fajta jogi okoskodás azt implikálta, hogy a 12–14 év közötti leányokkal való szexuális együttlétet, ha a nemi vágy kielégítése nem behatolás útján történt, s nem erőszakos jellegű volt, nem lehetett bűncselekménynek tekinteni. A megfertőztetés definíciójának „tisztességes” megszorítása ugyancsak ezt a fajta következtetést támogatta, vagyis ismét csak az látszik, hogy a tizenkét évet túlhaladott gyermekkorúak büntetőjogi védelme a korszakban feltételhez kötött: az önként felajánlkozó, úgymond „romlott erkölcsű”, avagy prostituált gyermekleányok nem élvezhették a törvény támogatását. A Kúria egy esetben még egy *12 év alatti* leánnyal közösülni próbáló pincért is felmentett, mert a férfi „a sötétben a leány korát nem ismerhette”, az „önmaga kínálkozott elhálásra”, továbbá „közösülés létre nem jött”.¹⁷ Később az életkort illető tévedés mint védekezési

¹⁵ Ezzel kapcsolatos korai kritika: *A szemérem elleni büntettek*. Magyar Jogász, 1881. március 9. A századfordulón, egy botrányt keltő jogeset nyomán már a család és a gyermek védelmére hivatkozik: Doleschall: *A megfertőztetés bűnvádi üldözéséről*, i. m.

¹⁶ *Külömbőség a megfertőztetés és az erőszakos nemi közösülés között*. Büntető Jog Tára. Büntetőjogi döntvények, rendeletek és értekezések gyűjteménye (a továbbiakban: BJT), I. köt. 131–134. (1880. november 25.); *Erőszakos nemi közösülés*. Uo. 370–373. (1881. március 10.) A szemérem elleni erőszakra utalás ugyanitt: 372. A kúriai döntés kritikája a kódex indokolatlan mellőzése miatt: *Erőszakos nemi közösülés*. Uo. 177–178. (1880. december 16.) További veszélyekre figyelmeztet: *Tizenkét éven alóli egyén akarathiyvánítási képessége; bűnrészesség; megfertőztetés*. Uo. 257–261. (1881. január 20.) A kúriai gyakorlat összefügghet az 1843. évi büntetőtörvénykönyv-javaslat ama kitételével, amely az erőszakos nemi közösülés kapcsán súlyosabb büntetést helyezett kilátásba, amennyiben a sértett *tizenegy éven aluli leány*” volt: vö. Fayer: *1843-iki büntetőjogi javaslatok*, 56.

¹⁷ A jogeset: *Tekintve, hogy vádlott nem bírt tudomással*. Magyar Jogász, 1880. augusztus 14. A Kúria 1884-ben az említett okfejtéssel felmentett egy tizenhárom év körüli mostoha unokájával kis híján közösülő idős férfit: Barna Ignác: *Adalékok a BTK magyarázatához. IV. Erőszak nélküli fajtalanság tizennegyedik évét be nem töltött leányon*. Jogtudományi Közlöny, 1884. február 22. 63–64. A családi szcéna idején mellesleg „a szemtanú nők zaj nélkül távoztán a hely színéről”. A leány korának fel nem ismerése később is felmentésre adhatott okot. Vö. Jogesetek Tára. Melléklet a »Jog« 46. számához. 1886. november 14. 184. Ehhez járult a „tisztességes” fogalom ellentmondásos értelmezése. „Leánynak »tisztességes« volta nem szűnik meg, ha több férfival is közösült”. BJT, XVIII.

stratégia általánossá vált. A bíróságok felmentették ugyanis a megfertőztetéssel vádolt férfiakat akkor, ha az aktus körülményei miatt az életkor nem volt kivehető, vagy a leányt korához képest fejlettnak találták.¹⁸

A fentiekben körvonalazott jogi konstrukció a századelőn nem változott, holott az 1908-as büntető novella – összhangban a nyugat-európai tendenciákkal – újfajta érzékenységet mutatott, illetőleg a kriminalitás „fiatalkorú” (12–18 éves korosztályt illető) dimenzióját állította előtérbe. A szexualitás területét érintő módosításként ekkoriban csupán a kerítés bűntettének bevezetését (1908: XXXVI. tc. 44. §) emelhetjük ki, aminek nyomán a jogalkotó súlyosabb büntetést helyezett kilátásba abban az esetben, ha a szexuális aktusra rávett sértett *húsz évesnél fiatalabb* tisztességes nő volt.¹⁹ Ez persze nem gyermekvédelmi intézkedésként, hanem a prostitúció századfordulós terjedését gátló rendszabályként fogható fel. A törvényhozás mellett a bírói praxis területén sem tapasztalhatunk változást. Sőt, a gyermekvédelem nézőpontjából visszalépésként könyvelhető el, hogy a Kúria a természet elleni fajtalanság vonatkozásában szakított a korábbi – leányokat illető, erőszakos nemi közösüléssel analóg – gyakorlattal, miszerint a tizenkét éven aluli passzív fiúkon elkövetett szexuális visszaéléseket súlyosabban, erőszakos bűncselekményként (242. §) minősítette. A továbbiakban ugyanezek a cselekmények, ha a tett nem viselte magán az erőszak nyilvánvaló jegyeit, csupán vétségnek (241. §) számítottak és enyhébb büntetést vontak maguk után.²⁰

A gyermekleány elleni „merénylet” és reprezentációi a korabeli sajtóban

A Berthóti József és Wolf Anna között történtek körülményeiről a fővárosi lapok tudósításaiból nem sok minden derül ki. Az aktusra eldugott helyen, egy budapesti bérház pincészetén található mosókonyhájában került sor, tanúk tehát nem voltak. Az információk többsége, ami a tett másnapján, január 14-én megjelent, rendőrségi forrásból származhatott, mert több lap is ugyanazt a hírt közölte, minimális változtatással. Az esetről a *Pesti Hirlaphoz* hasonlóan röviden, tárgyyszerűen tudósító német nyelvű napilap, a *Pester Lloyd* azt sejtette, hogy Wolf Anna iskolásleányként került a meglett férfi hálójába.²¹ Biztos azonban, hogy ők ketten korábról ismerték egymást. Berthóti a VII. kerület Törökörnek nevezett részén fekvő Várna utca 11. számú ház tulajdonosa volt, míg Wolfék ugyanabban az utcában, a 3. szám alatti

köt. 167–168. (1889. június 13.) Jogesetek Tára. Melléklet a »Jog« 6. számához. 1890. február 9. 23–24. Ezzel ellentétes döntés viszont: „Nem tisztességes leány lehet az is, akinek szűzhártyája még ép”. BJT, XXXII. köt. 20–23. (1896. április 9.)

¹⁸ A testi fejlettség mint felmentésre okot adó körülmény: „Mégfertőztetés esetén is vádlott hatállyal védekezett azzal, hogy ő a leányt testi kifejlettségénél és magaviseleténél fogva 14 évesnél idősebbnek tartotta.” BJT, XXII. köt. 244–245. (1891. július 16.) *Felmentés a megfertőztetés, illetve személyes szabadság korlátozása alól a leány korára nézve fenforgott tévedés folytán.* BJT, XXX. köt. 219–222. (1895. július 11.) Lásd még: Angyal: *Szemérem elleni büntettek*, 66–67. Angliában a leányok nemi aktusba való beleegyezésének korhatárát 1875-ben 12-ről 13 évre, 1885-ben 16 évre emelték fel; a 13 éven aluli leánnyal való közösülés bűncselekménynek, 13-16 év között pedig vétségnek számított: Jackson: *Child Abuse*, 12–14. A „szenzációhajhász” londoni sajtó (*Pall Mall Gazette*) szerepéről a gyermekvédelmi törvénykezésben: Walkowitz: *City of Dreadful Delight*, 82–83.

¹⁹ 1908. évi XXXVI. törvénycikk a büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=90800036.TV&txreferer=92500019>. TV (letöltés: 2022. november 28.)

²⁰ A fordulatra lásd: Kosztká: *Tizenkét éven aluli fiugyermekkel férfi által elkövetett természetelleni fajtalanság*, i. m. Az utóbbi gyakorlat egyébként állandósult. Vö. BJT, LXXXII. köt. 56. (1930. április 1.)

²¹ *Ein Wüstling.* Pester Lloyd, 1910. január 14. 6.

bérház földszint 8. ajtó alatti lakásában éltek, ahol az özvegyasszony házmester volt.²² Ez a momentum viszont felveti azt a kérdést, hogy akkor mégis mit keresett Berthóti és a leány együtt a Józsefvárosban, a Mária utcai ház mosókonyhájában. Az egykorú sajtó erre nem nyújt biztos támpontot, de az anya fizikai közelsége alapján (rögtön meg tudta tenni a feljelentést, és a rendőrség azonnal bevitte az elkövetőt) feltételezhető, hogy azt a kávémerést üzemeltette a ház közelében, amire több forrás utal. Leánya talán kíségetőként tartózkodott a nő mellett, s az ismerős férfi kíséretében kalandozhatott el. Egy később Bécsben megjelent, budapesti távirati közlésre hivatkozó összefoglaló kitér arra, hogy Wolf Anna egy évvel korábban otthagyta az elemi iskolát, hogy a családi háztartásban segíthessen. A történet a többgyermekes özvegy anya helyzetének ismeretében hihetőnek tűnik.²³ Ami Berthóti Józsefet illeti, ő maga a Józsefvárosban dolgozott: munkavezetőként Haidekker Sándor sodronygyárának Üllői úti fiókjüzemében tevékenykedett.

1. kép: Wolf Anna és Berthóti József 1910-ben

Forrás: Tolnai Világlapja, 1910. május 8. 1042.

Az első híradások a nemi erőszak részeseinek életkori különbségére helyezték a hangsúlyt; a magyarországi munkásmozgalom lapja, a *Népszava* viszont, amely szintén az elsők között tudósított az esetről, az elkövető és az áldozat közötti társadalmi távolságot állította a középpontba. A sokatmondó, „A gyárigazgató meg egy gverekleány” címmel megjelent cikk szerint: „Bertóti József, a Budapesti Sodronygyár *igazgatója* csütörtökön délelőtt lecsalt egy tizenegyesztendős kis leányt a Mária-utca 11. számú ház mosókonyhájába. A leány anyja alig egy fél óra múlva tudomást szerzett a gyermekrontó merényletről és azonnal rendőrt hívott. A rendőr a főkapitányságról detektíveket kért, akik a főkapitányságra vitték Bertóti *gyárigazgató urat*. Tagadni nem lehetett, mert nemcsak a kis leány vallomása, hanem egyéb más bűnjelek is szóltak a lilomtipró ellen, akit azonnal letartóztattak. Tartani lehet azonban attól, hogy a *direktor urat* is eleresztik, mint a néhány hét előtt elfogott Rózsa földbirtokost, aki hasonló büntetést követett el. Magyarországon kétféle jog van, a törvénykezelők enyhébben bánnak az úrféle emberrel, mint a néppel. Egy kis pénz kaucióra és egy kis protekció: és kész a szabadonbocsátás. Rózsa urat is szabadlábra helyezték és a földbirtokos szépen sietett

²² A lakcímeke anyakönyvi bejegyzés: Budapest VII. kerület ház. akv. 510/1910. Wolfék lakásszámára: BFL IV. 1407. b Budapest Székesfőváros Tanácsi ügyosztályok központi irattára iratai I. 2032/1910.

²³ *Die Eheschließung eines Zweieundsechzigjährigen mit einem zwölfjährigen Mädchen*. Illustriertes Wiener Extrablatt, 1910. április 29. 7.

szökni. Jó lesz tehát vigyázni a gyárigazgató úrral, nehogy még a szökésben is kövesse a föld-birtokos példáját.”²⁴ (Kiemelés tőlem – N. S.)

A *Népszava* által következetesen gyárigazgatóként aposztrofált Berthóti Józseffel kapcsolatban mindazonáltal nem jelenthető ki, hogy a budapesti nagypolgárság képviselője lett volna. A férfi nem „direktor úr” volt: a büntetőtörvényszéki fogházba való felvételekor foglalkozását „gyári alkalmazottként” tüntették fel, s a polgári lapok is sodronygyári munkavezetőként, művezetőként, üzemvezetőként hivatkoztak rá. Az is igaz persze, hogy Berthóti több volt, mint a munkásarisztokrácia jelentéktelen reprezentánsa.²⁵ A vagyonos, feltörekvő iparos szakember és feltaláló Berthóti Pál dunaföldvári szücs harmadik gyermekeként 1858 tavaszán látta meg a napvilágot, s eredetileg a szítás mesterséget tanulta ki. A századforduló környékén mesterségbeli tudását hasznosította a sodronygyáros Haidekker Sándor társaként, a 20. század első felében az egész országban elterjedt (sok helyen ma is látható) gépi sodronyfonatú kerítések előállítására.²⁶ Abban, hogy a fiatal férfi a Tolna megyei kisvárosból Budapestre költözött fel, talán szerepe volt első, szerencsétlen kimenetelű házasságának: 1886 tavaszán Dunaföldváron egy húszéves kányai hajadonnal, Blätter Máriával esküdött meg; amikor azonban a fiatalasszony másfél évvel később elhalálozott, a férj már otthonától távol, a fővárosban dolgozott.²⁷ A Budapesten tevékenykedő Berthóti mindenesetre 1910-ig nem kötött újabb házasságot: letartóztatásakor családi állapota „özvegy” volt, s az ekkor beírt néhai „Letter Mária” az elhunyt feleséggel azonosítható.²⁸ A férfi a századvégig kétlaki életet élt, dunaföldvári 7 szobás, 3 konyhás házát istállóval, két magtárral és házi kerttel („alkalmas gabonakereskedőknek, közel a Dunához”) csak 1899-ben hirdette meg eladásra – akkortájt tehát, amikor Haidekker Sándorral közös sodronyszövet-szabadalmát bejegyezték, s ezzel pályája felfelé kezdett ívelni.²⁹

Természetesen nem véletlen, hogy a dunaföldvári *self-made man* emitt egyszerű művezetőként, amott viszont már ragadozó kapitalistaként bukkan fel. Ilyen szempontból lényegtelenek voltak – a bűnügyi riporterek nem is nagyon nyomozták – a felsorakoztatott „tények”, a karrier fentebb említett részletei. A fővárosi sajtóban prezentált józsefvárosi melódráma így egyrészt a polgári közönség identitását erősíthette, eltávolítva az ügy szereplőit, a „veszélyes osztályok” képviselőit, vagyis a szegény leányt és a sodronygyári alkalmazottat, továbbá ami köztük történt, az olvasóktól – az idegen „őket” az ismerős „mitől”. Másfelől viszont, ami a *Népszava* bővebb kommentárját illeti, az eset alkalmat adott a szexuális kizsákmányolás és a szociális egyenlőtlenség közötti kapcsolat felmutatására. Az utóbbi összefüggésben, túl a védtelen anyákra és leányokra leselkedő szexuális veszély kiemelésén, a munkásosztály egységének erősítését szolgálta a korrupt igazságszolgáltatás pellengérré állítása. Az idézett híradás Rózsa Kálmán alagi földbirtokos nem sokkal korábbi ügyére utalt, aki egy Rákóczi úti szállodába tért be egy tíz év körüli leánnyal, aminek nyomán a férfit

²⁴ A gyárigazgató meg egy gyerekleány. *Népszava*, 1910. január 14. 6–7.

²⁵ BFL VII.102.b 118/1910.; A gyerek-asszony zárdában. Az Ujság, 1910. április 29. 9. A fővárosi diszpenzációs kérvényben Berthóti magát a „Haidekker-féle sodronygyár műszaki vezetőjének” címezi: BFL IV. 1407. b I. 2032/1910.

²⁶ A szülőknek öt gyermekét keresztelte meg a dunaföldvári plébános: Dunaföldvár róm.kat. ker. akv. 507/1853., 479/1855., 117/1858., 229/1860., 387/1862. Berthóti József szítás (*cribrifex*) mestersége a házasságkötés alkalmával: Dunaföldvár róm.kat. ház. akv.42/1886. A szabadalomról egy korabeli hirdetés: *Budapesti Czim- és lakásjegyzék*. Budapest, 11. évf. 1899. 579.

²⁷ Az 1887. november 15-i haláleset: Dunaföldvár róm.kat. hal. akv.500/1887.

²⁸ BFL VII.102.b 118/1910.

²⁹ A hirdetés: *Pesti Hírlap*, 1899. március 25. 34.

letartóztatták, de a vizsgálati fogságból úgymond „szökni hagyták”, míg a szegény leány mosónő anyját meghurcolták.³⁰

Figyelemre méltó az is, ami *hiányzott* a józsefvárosi „merénylet” korabeli budapesti zsurnaliszta reprezentációiból. Nevezetesen: Berthóti József és Wolf Anna esetét sem a fővárosi polgári lapok, sem a szociáldemokrácia magyarországi szócsove nem azonosította a kiskorúak védelmének általánosabb társadalmi problémájaként, főként nem „nőkérdésként”. Az életkori különbség ehelyett érdekességként, pontosabban elborzasztó egzotikumként jelent meg. A *Népszava* tálalásában a munkásosztály leányainak szexuális kihasználása a férfi olvasók haragjának és védelmező reflexeinek előhívására volt alkalmas, amennyiben a hangsúly a szociális és nem a nemi ellentétben feküdt: amíg a vagyonos férfi elkövetők, a „gyár-igazgató” és korábban a „földbirtokos” profilja határozottan kirajzolódott, az anyák és leányok az elnyomott osztályok nőtípusaiként jelentek meg. A nőszereplők nevének és státusának közlése a szociális azonosítást, illetve a tudósítás hitelének növelését szolgálta. A benyomást mindenestre bizonyossággá érlelhetik a büntető eljárás fejleményei, az ügy meglepő fordulata és végkifejlete, ezzel párhuzamosan pedig azok a kommentárok, amelyek 1910 áprilisában és májusában a fővárosi sajtóban láttak napvilágot.

Melodramából komédia: a házasságkötés

A kiskorú sérelmére elkövetett erőszakos nemi közösülés visszhangja 1910 januárjában meglehetősen korlátozott maradt. Az esetről csupán néhány fővárosi lap bűnügyi tudósítója számolt be, s egyedül a *Népszava* kommentálta terjedelmesebben a történeteket. A dolog csak hónapokkal később, azután nőtt „szenzációvá”, hogy híre ment a felek közötti házasságkötésnek. Ennek kapcsán immár nemcsak a budapesti sajtó érdeklődése élénkült meg az ügy iránt, hanem számos Lajtán túli újság is beszámolt a különös históriáról. A bécsi, prágai és brünni lapok figyelmét persze, a négy évtizedes korkülönbségen túlmenően a magyar büntető törvénykönyv biztosította jogi menekülőút, illetve az esküvő minisztériumi engedélyezése keltette fel.³¹ A különböző hangsúlyok ellenére mindamelllett mindenki – újságírók és -olvasók, a Lajtán innen és azon túl – tisztában lehetett azzal, hogy az egybekelés kizárólag a büntetőjogi következmények elkerülését szolgálta.

A bevezetőben ismertetett jogi szabályozás egyértelművé teszi, hogy Berthóti József tetteinek büntetőjogi minősítése erőszakos nemi közösülés volt (ez a jogcím került be rögtön, a férfi büntetőtörvényszéki fogházi felvételtkor is a fogolytörzskönyvbe),³² hiszen Wolf Anna csak 1910. március 19-én töltötte be tizenkettedik életévét. Ez viszont azt jelentette, hogy az elkövetőnek nem öt, hanem tíz évig terjedő fegyházbüntetéssel kellett számolnia. A súlyos büntetést valószínűvé tette a az a körülmény, hogy a védelem mozgásteret korlátozottabb volt, mintha megfertőztetés kapcsán került volna sor vádemelésre. Berthóti ebben az esetben

³⁰ *Uri jog.* Népszava, 1909. november 27. 2.; *Az urat szökni hagyták.* Népszava, 1909. december 28. 11. A lap később Berthóti óvadékanak letétele kapcsán írt még az ügyről: *Szabadonbocsátották, mert háztulajdonos.* Népszava, 1910. január 22. 9.

³¹ *Hochzeit eines Zwölfjährigen.* Neues Wiener Journal, 1910. április 28. 6.; *Eine Sühnehochzeit in Budapest.* Die Zeit, 1910. április 28. 9.; *Eine interessante Trauung.* Mährisches Tagblatt, 1910. április 28. 6.; *Die Eheschließung eines Zweiundsechzigjährigen mit einem zwölfjährigen Mädchen.* Illustriertes Wiener Extrablatt, 1910. április 29. 7.; *Das ungleiche Ehepaar. Der Mann 52, die Frau 12 Jahre alt.* Illustriertes Wiener Extrablatt, 1910. április 30. 9.; *Ein zwölfjähriges Mädchen geheiratet.* Welt-Neuigkeits-Blatt, 1910. április 29. 8.; *Die Eheschließung eines 62jährigen mit einer Zwölfjährigen.* Prager Tagblatt, 1910. április 30. 10.

³² Budapest VI. kerület szül. akv. 825/1898.

hasztalan kezdte volna ki a gyermekeleány nemi tisztességét, s annak az aktusba való beleegyezése sem számított volna. A férfi továbbá nehezen hivatkozhatott az életkort illető tévedésre (hiszen ismerte a vele egy utcában lakó partnerét), az orvosi vizsgálat pedig kétséget kizáróan igazolhatta a behatolás tényét. Szorult helyzetéből egyetlen megoldás kínálkozott: a házasságkötés a sértettel. A Csemegi-kódex ugyanis felmentést adott az erőszakos nemi közösiség, a szemérem elleni erőszak, sőt a megfertőztetés elkövetőinek is akkor, ha a sértettekkel utóbb, de még az ítélelhozatal előtt egybekeltek (240. §).³³ A tranzakció a jogalkotó szemében egyfajta jóvátétel volt, amellyel a szexuális bűntettet kompenzálni, a nő elrabolt „nemi tisztességét” helyreállítani lehetett.³⁴

Az idejétmúlt jogi felfogás érvényesítését tovább színezte a házassági korhatár kérdése. Ezt a nemrég életbe lépett magyar házassági törvény a leányok oldalán a „fejlett kort” jelentő tizenhatodik életévben szabta meg, s csak kivételképpen, az igazságügyi miniszter engedélyéhez kötve tette lehetővé a korhatáron aluliak esetében (1894. évi XXXI. tc. 7. §).³⁵ Leszámítva az engedélyeztetési procedúra eredendő bizonytalanságát egy megerősített tizenkét éves leány kapcsán, Berthóti Józsefnek ehhez mindenképpen szüksége volt a gondviselő K. Józsefné házasságba való beleegyezésének megszerzésére. Az özvegy anya megnyerése kulcsfontosságú volt ahhoz, hogy elálljon a feljelentéstől, amely nélkül az egész büntető eljárás okafogyottá vált. K. Józsefné utóbb hajlandónak bizonyult az együttműködésre – ennek árára hamarosan visszatérünk –, így a házassági engedélyért folyamodó kérvényt be lehetett adni az Igazságügyi Minisztériumhoz. A művelet teljes sikerrel járt. A minisztériumnak ugyanis meglepő módon nem volt kifogása a tizenkét éves gyermekeleány házasságkötése ellen. „Wolf és Berthóty megtették a lépéseket a házassági engedély megszerzésére” – tudósít *Az Ujság* már az esküvő után, 1910 áprilisának végén – „Orvosi bizonyítványokat szereztek és folyamodtak még januárban az igazságügyminiszterhez, melynek leirata április hó elsején érkezett Berthóty kezéhez. A leiratban benne volt az engedély.”³⁶

Immár az igazságügyi miniszter engedélyére hivatkozott Berthóti József „gyári műszaki vezető” és Wolf Anna április 19-én a fővárosához intézett közös kérvénye, amelyet a felek a házasság hirdetése alóli felmentés érdekében nyújtottak be. Az esküvő mihamarabbi megtartását célzó lépés kapcsán a pár (pontosabban annak megbízott jogi képviselője, Burián Béla ügyvéd) a következőképpen emlékeztetett a nem mindennapi előzményekre: „Házasságkötésünket ugyanis rendkívüli körülmények előzték meg, nevezetesen magunkról megfellelkezve, egy ily önfelelt pillanatban, helyesebben szerelmi mámorban, egymással már közöszültünk. Kötelességünk tehát isteni és emberi törvények szerint egymással összekelni. Emellett én, Berthóti József immár 51 éves vagyok, míg menyasszonyom *alig 13 éves* csak, a nyilvános házasságkötés és kihirdetés tehát esetleg megbotránykozást szülhetne a nagyközönség szemében, mely a történelekről tudomással nem bír és azokba beavatva nincs. De magunkra nézve is elviselhetlen volna a nyilvánosság ily körülmények közepette, mellyel

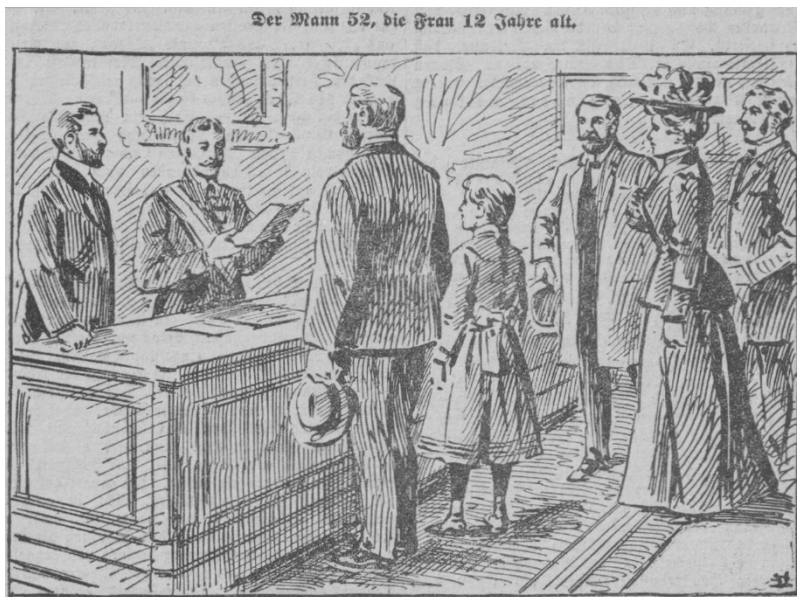
³³ Erre vonatkozó kommentár: Werner Rezső: *Az „enyhébb intézkedés” értelme és alkalmazása.* (*Az 1878. V. t. cz. 2. §-ához.*) III. Jogtudományi Közöny, 1880. november 5. 305.

³⁴ Az 1843. évi büntetőtörvénykönyv-javaslat 213. §-a eredetileg a tizenhét év alatti leányok szüleiktől vagy gondviselőiktől való „házassági vagy bűjasági czélokra” való „elorzása” esetén engedte volna meg ezt a fajta jóvátételt: Fayer: *1843-iki büntetőjogi javaslatok*, 58.

³⁵ 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV> (letöltés: 2022. november 28.)

³⁶ *Egy tizenkétéves leány házassága.* (*A gyermek-feleség.*) *Az Ujság*, 1910. április 28. 12. Az igazságügyi minisztériumi akta – Balogh János Mátyás levéltáros szíves közlése szerint – nem maradt fenn.

úgyszólván pellengérré lennének állítva.³⁷ (Kiemelés tőlem – N. S.) A menyasszony zsenge életkorának egy évvel való megtoldásán kívül figyelmet érdemel, miként szelídült a nemi erőszak hirtelenjében „szerelmi mámorra”. Az igazságügyi miniszterhez címzett korábbi kérelem is hasonló retorikai fordulattal élhetett, elhallgatva a büntető eljárás tényét – ám ezzel együtt is nehezen hihető, hogy az alkalmazott eufémizmus akár a minisztert, akár a fővárosi alpolgármestert megtévesztette volna, s hogy ne tudtak volna az esetről a minisztériumban vagy a városházán. A kért diszpenzációt a főváros mindenesetre még aznap kiállította, így a házasság útjában semmiféle akadály nem állott többé.

2. kép: Wolf Anna és Berthóti József (elképzelt) házasságkötése

Forrás: Illustrirtes Wiener Extrablatt, 1910. április 30. 9.

A különös házasságkötésre a VII. kerületi anyakönyvvezető előtt 1910. április 26-án került sor.³⁸ Úgy tűnik, a hirdetés alóli felmentés révén (a párnak nem kellett nyilvánosságra hozni az esküvő tervét) sikerült kijátszani a sajtó figyelmét, mert az első tudósítások csak két nappal később, 28-án jelentek meg. Ekkor azonban már „futótűzként” terjedt az életes munkavezető vőlegény és a leánygyermek menyasszony frigyének híre, átlépve – mint említettük – az országhatárokat is. A fővárosi és Lajtán túli lapok munkatársai mindazonáltal csak a VII. kerületi anyakönyvvezető hivatalban végzett polgári szertartásra összpontosítottak (egyházi esküvőről nincs tudomásunk, és nem is valószínű, hogy ők ketten oltár elé járultak volna). Az Erzsébet körüti vendéglő nyomára, ahol a lakodalmat tartották, már csak kevesen bukkantak rá,³⁹ s a felek közötti megállapodásról, amelyet aznap délután az Erzsébet téren,

³⁷ BFL IV. 1407. b I. 2032/1910. „A Nagyméltóságú igazságügyminister Úr is méltányolta ezen kényszerítő tényeket, melyek a házasság sürgős megkötését parancsolják, midőn a 2/ alattival [a hivatkozott melléklet nem maradt az aktában – N. S.] menyasszonyomat, Wolf Annát »a fejletlen kor« házassági akadálya alól felmentette.”

³⁸ FS Budapest VII. ker. ház. akv. 510/1910.

³⁹ Különös házasság. Pesti Napló, 1910. április 28. 13.

Stamberger Ferenc királyi közjegyző irodájában ütöttek nyélbe, egyedül *Az Ujság* tudósítója számolt be.⁴⁰ Habár az ismeretlen riporter jól értesült volt, azzal kapcsolatban, hogy pontosan mit tartalmazott a „házassági szerződés”, mekkora árat fizetett Berthóti „meggondolatlanságáért”, csak a nemrég előkerült közjegyzői okirat ismeretében alkothatunk pontos képet.

A szerződés – az igazságügyi minisztérium orvosi szakvéleményen alapuló házassági engedélyével szöges ellentétben – megállapította, hogy „Wolf Anna a házassági kötelek teljesítésére még kellő testi fejlettséggel nem bír”, ezért, továbbá, „mert nevelése sem nyert még teljes befejezést”, „megegyeznek abban, hogy az említett akadályok megszűntéig a házassági életközösséget meg nem kezdik, hanem Wolf Anna egyelőre anyja házában és családi körében marad”. Az egyezség a házastársak különélésének időtartalmára havi 100 korona tartásdíjat juttatott a gyerekfeleségnek, illetőleg gondviselőjének, özvegy K. Józsefnének. A felek leszögezték, hogy a leánynak „semmiféle vagyona nincs, sem pedig férjének semmiféle vagyontárgyat át nem ad” – viszont „a férje által szerzendő vagyonra sem közszerzemény címen, sem más címen igénye nem lesz”. Berthóti József azonban a házassági kötelék felbontása vagy megsemmisítése, továbbá esetleges elhalálása esetére 10 000 korona végkielégítés fizetésére kötelezte magát.⁴¹ Mindez azt jelentette, hogy a házassági viszony a nőtartásdíjnak címzett havi 100 korona folyósítására korlátozódott, s már ekkor gondoskodtak a viszony megszüntetéséről, a végkielégítés összegének meghatározásáról, ezzel együtt a „feleség” közszerzeményi és öröklési jogának megvonásáról. A szerződés lényegében rendszeres (tartásdíj) és egyszeri (végkielégítés) anyagi juttatásról szólt.

Az esküvő, pontosabban a házassági szerződésben kikötött anyagi garanciák nyomán került sor a büntető eljárás megszüntetésére, amely addig is csupán a gondviselő magánindítványának fenntartásától függött. Az esküvő után, egy szép májusi napon tehát K. Józsefné és a vádlott ügyvédje, Róth Pál a vizsgálóbíró elé járult, s bemutatta a házassági anyakönyvi kivonatot; az előbbi visszavonta a januárban tett feljelentést, míg a prókátor ugyanakkor felvette a letétbe helyezett óvadék összegét.⁴² A hivatalos procedúra ezzel lezárult, s már csak a szenzációra éhes sajtó figyelmének lankadását, a kellemetlen ügy elfelejtését kellett kivárni – ami egy-két héten belül úgyszintén bekövetkezett.

A házasság: „kártérítés” vagy „kerítés”?

Az áprilisi házasságkötés nemcsak a büntető eljárás vonatkozásában jelentett fordulópontot, hanem az eset társadalmi reprezentációinak hangsúlyait illetően is. A fővárosi lapok a különös leánykéréssel és a bohózatba illő – ekként is tálalt – esküvővel kapcsolatban a „hiba jóvátételét”, „egy meggondolatlan cselekedet”, értsd: a nemi erőszak „következményeitől való megszabadulást” emlegették.⁴³ Mindenki tisztában volt vele, hogy Berthóti József a szegény kisleány feleségül vételével megvásárolta szabadságát. *Az Ujság* konkrétan arról is tudomást

⁴⁰ *A gyerek-asszony zárdájában.* *Az Ujság*, 1910. április 29. 9. Stamberger Ferenc közjegyzői irodája Budapest V. Erzsébet tér 15. szám alatt működött.

⁴¹ Az 1910. április 26-án kelt házassági szerződés: BFL VII.176.a Stamberger Ferenc közjegyző okiratai 1285/1910. Az efféle „kártérítési” egyezségekről kivesző gyakorlatként ír a 19. század, illetőleg az angol munkásosztály vonatkozásában: Jackson: *Child Abuse*, 38–39.

⁴² *Tizenkét éves feleség, ötvenkét éves férj.* *Az Ujság*, 1910. május 7. 16.

⁴³ *Egy tizenkét éves leány házassága. (A gyermek-feleség.)* *Az Ujság*, 1910. április 28. 12.; *Különös házasság.* Pesti Napló, 1910. április 28. 13.; *Tizenkét éves feleség.* Budapesti Hírlap, 1910. április 28. 11. A gyermekkorú szexualitással kapcsolatos eufémizmusok elterjedtségéről lásd: Jackson: *Child Abuse*, 55–56.

szerezett, hogy Wolf Anna tizenhat éves koráig, amíg az együttélést meg nem kezdik, havi 100 korona tartásdíjat fog kapni, és a felek már tárgyalnak a leány nevelőintézeti elhelyezéséről is.⁴⁴ A végkifejlet vonatkozásában a legtöbbször kimondatlan maradt ugyan, de az újságok hangvételéből egyértelműen az tűnt ki, hogy a szegény leány végső soron előnyös alkut kötött a tehető férfiaval.

Éppen ez a mozzanat indította a *Budapesti Hírlap* tudósítóját arra, hogy a házassághoz kapcsolódóan sejtelmesen bár, de félreérthetetlenül átformálja a történet szociális jelentését, ami így már nyomokban sem emlékeztetett a *Népszava* januári értelmezésére. „Ezt a furcsa házasságot a törvény diktálta. A férj ezen az úton szabadult meg egy meggondolatlan cselekedete következményeitől. A család, amelyben ez a különös esemény megtörtént, szegénysorban van. A menyasszony anyja, Wolf Mária kávéfőző asszony. Maga nevelte kis Anna leányát, aki más híján az ő nevét viseli. Az élet örvényeinek sötét, titokzatos mélyébe kellene kutatni, hogy miképpen került össze még a szülői háznál, vagy talán azon kívül a mindennapi kenyérért való küzdelemben fáradó anya kellő gondossága híján ez a különös pár. [...] Ámde mégis összekerültek, mert az anya, amikor látta, hogy nem történhetik már másképp, energikusan föllépett és az öreg, de úgy látszik, még korántsem vén embert, a törvény hatalmával rákényszerítette a házasságra.”⁴⁵ A ragadozó gyárigazgató ebben az összefüggésben inkább már áldozatként jelenik meg, akit az „energikus” özvegy kényszerít rá a szegénybe esett leány elvételére.

Az esküvői tudósításban *semmi* sem lett világosan kimondva, a középosztálybeli újságolvasók közül mégis *mindenki* érthette az utalásokat. A család szegénysége és az áldozat törvénytelen születésének hangoztatása egyszerre jellemezte a szereplők szociális és morális karakterét. Az anya, a „kávéfőző asszony”, azaz Wolf Mária nem fordított kellő figyelmet leányára, ekként a legjobb esetben is lehetővé tette a „meggondolatlan cselekedetet”. Mi több, a későbbi fejlemények ismeretében az is megengedhető – sejtelmesen erre utalt az eset idézett összefoglalója –, hogy K. Józsefné a gazdag férfi zsarolhatósága, az udvarlás ígérkező anyagi előnyei ismeretében nézte el együttlétüket (ez lenne az „élet örvényeinek sötét, titokzatos mélye”). A tizenegy éves leány, Wolf Anna, aki törvénytelen ágyból származott, s így „tisztességes” státusa eleve vitatható, s akit egyedülálló anyja maga nevelt – pontosabban elhanyagolt, netalán rosszra csábított –, a bűncselekmény előidézője és áldozata egy személyben. Az erőszaktevő Berthóti passzív szereplőként tűnik fel, aki egy pillanatra kihagyott, „meggondolatlanul” engedve természetes férfiúi ösztöneinek. Az anya ugyanakkor a „törvény hatalmát” használta fel arra, hogy házasságra kényszerítse a csapdába esett férfit.⁴⁶

Ezzel a felvetéssel a lap valójában nem állt egyedül. A bírói gyakorlat talán nem tette szükségessé a tizenkét éven aluli sértettek „tisztességének” vizsgálatát, a közvélekedést egyszerre szolgáló és formáló tudósítók számára azonban a gyermekkor és a legális cselekvőképтелenség láthatóan nem okozott gondot. Az *Ujság* már januárban olyan értelemben számolt be, mintha a mosókonyhai szexuális aktus nem alkalmi büntett lett volna, hanem egy huzamosabb ideje folytatott kapcsolatot teljesített volna be: „Azt beszélte a fáma, hogy az öreg gavallér halálosan beleszeretett egy tizenkét éves, csinos, okos leányba, akivel egy önfel-lelt pillanatban viszonyt kötött.”⁴⁷ A *Pester Lloyd* a házassághoz után szintén egészen más

⁴⁴ *Tizenkét éves feleség, ötvenkét éves férj.* Az *Ujság*, 1910. május 7. 16.

⁴⁵ *Tizenkét éves feleség.* *Budapesti Hírlap*, 1910. április 28. 11.

⁴⁶ Az értelmezésre analógiákat kínálnak a gyermekleányok ellen elkövetett szexuális bűncselekmények viktoriánus társadalmi reprezentációi: Jackson: *Child Abuse*, 95–96., 110., 117., ill. passim.

⁴⁷ *Egy tizenkétéves leány házassága. (A gyermek-feleség).* Az *Ujság*, 1910. április 28. 12. Erre a momentumra visszautal: *Tizenkét éves feleség, ötvenkét éves férj.* Az *Ujság*, 1910. május 7. 16.

hangot ütött meg, mint korábban, amikor Berthótira kéjencként (*Wüstling*) utalt.⁴⁸ „A férfi, Bertóti József üzemvezető, 62 [sic!] éves, a nő, Wolf Anna egy fél évszázaddal fiatalabb, ám testileg jóval fejlettebb életkorához képest. Az egyenlőtlen pár között szerelmi viszony szövődött; amikor a koraérett leány anyja, egy szegény munkásnő, tudomást szerzett a dologról, a férfit házasságra kényszerítette fiatal szeretőjével.”⁴⁹ Itt lényegében ugyanúgy épül fel a történet, mint ahogy a *Budapesti Hirlap* sommázatában láttuk, kiegészülve a koraérett szexualitás (a leány testi fejlettsége) hangsúlyozásával. A külföldön megjelent, budapesti levelezőtől származó hírekben ugyancsak megjelent gyanúra okot adó momentum: „Mondják, hogy [Berthóti] a gyereket a háza pincéjében található mosókonyhába csalta. Más verzió szerint azonban a gyerek maga ment le vele.”⁵⁰ A megfogalmazás minden esetben utalásokkal teli, a visszafogott nyelvezet eufémizmusokkal terhes.

Az esküvő környékén mindenesetre már teljességgel hiányoznak azok a vélekedések, amelyek az esetről szóló januári hírekben még megjelentek, nevezetesen, hogy annak idején a józsefvárosi mosókonyhában megengedhetetlen, súlyos bűncselekmény történt. A fordulat más tekintetben is megragadható. Habár a *Népszava* kezdettől fogva az elkövetett tett szociális jelentéseit állította a középpontba, amelynek nyomán felsejlett egy politikailag jelentékeny diskurzus, társadalmi vita kibontakozása, ez a tavasszal teljesen elmaradt. A kritikai szál elhagyása vonatkozik magára a szociáldemokrata lapra is. A *Népszava* ugyan a történetek után egy héttel még hasonlóan harcos hangnemben tudósított az óvadék letételéről,⁵¹ azután viszont hallgatásba burkolózott, jóllehet az ügy „megoldása” bőven adhatott volna alkalmat az igazságszolgáltatási rendszer és a társadalmi viszonyok baloldali kritikájára. Ennek elmaradása ugyancsak tanulságos lehet, ha igaz az, ami a rendelkezésünkre álló forrásokból a Wolf család rokoni kapcsolatrendszere nyomán kibontható.

A Wolf család mozgástere

Wolf Anna, illetve K. Józsefné Wolf Mária és szűkebb családja elesettségét a fővárosi lapok általában véve pontosan mérték fel. A morvaországi Altstadtból származó józsefvárosi asztalos nagypapa, Wolf Antal budapesti családjának hat gyermeke közül csak az 1872-ben született Henrik, valamint az 1875-ös Mária érthette meg a felnőttkort.⁵² Utóbbi, történetünk gyermek főszereplőjének leendő anyja, még az 1890-es évek első felében állt össze egy tétényi kocsis fiával, a fővárosban kőművessegédként dolgozó K. Józseffel.⁵³ A párnak az 1898 nyarára tolódo házasságkötésig legalább három törvénytelen gyermeke született, köztük – az esküvő előtt pár hónappal – Wolf Anna.⁵⁴ A férfi 1909 nyarán bekövetkezett haláláig

⁴⁸ *Ein Wüstling*. Pester Lloyd, 1910. január 14. 6.

⁴⁹ *Eine merkwürdige Ehe*. Pester Lloyd, 1910. április 28. 7.

⁵⁰ *Die Eheschließung eines Zweiundsechzigjährigen mit einem zwölfjährigen Mädchen*. Illustriertes Wiener Extrablatt, 1910. április 29. 7.; *Die Eheschließung eines 62jährigen mit einer Zwölfjährigen*. Prager Tagblatt, Jg1910. április 30. 10.

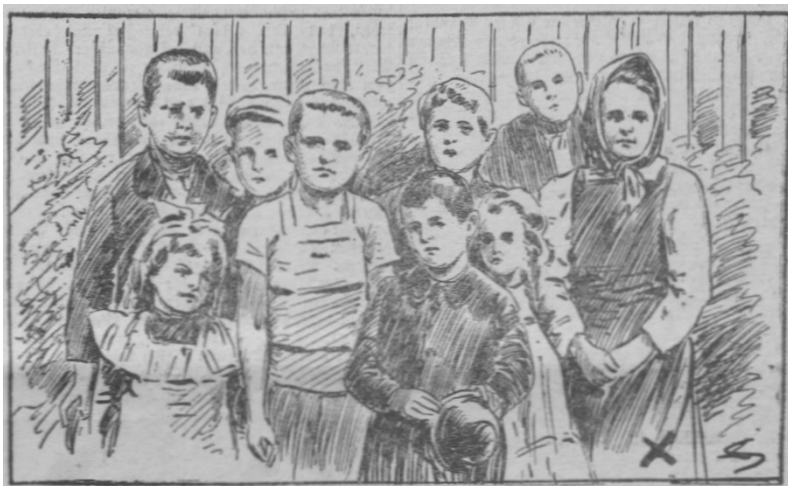
⁵¹ *Szabadonbocsátották, mert háztulajdonos*. Népszava, 1910. január 22. 9.

⁵² A keresztelési anyakönyvek sorra: Budapest Józsefváros róm. kat. ker. akv. 407/1872., 2008/1873., 2095/1875., 7/1877., 675/1878., 558/1879. Az altstadti származásra Wolf Mária Lajos fiának születésekor bejegyzett községi illetősége utal: Újpest szül. akv. 1569/1896.

⁵³ K. József keresztelése: Tétény róm. kat. ker. akv. 81/1871.

⁵⁴ Sorra: Budapest Józsefváros róm. kat. ker. akv. 2162/1895., Újpest szül. akv. 1569/1896., Budapest VI. kerület szül. akv. 825/1898. A második gyermek elhalálozott (születésekor egyébként a leányanya házicselédként állt alkalmazásban). A házasságkötés 1898. július 4-én: Budapest VI. kerület

további öt törvényes gyerek jött a világra, így amikor Wolf Mária megözvegyült, a Várna utcai bérlakásban a 14 éves Emil, a 11 éves Anna, a 9 éves Henrik, az 5 éves Béla, a 3 éves Mária és a 2 éves Lajos maradt apa nélkül; ráadásul a nő ismét terhes volt, s 1910 januárjában megszületett Gizella nevű posztumusz leányuk is.⁵⁵ Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a családfő halála után a legidősebb leány, Wolf Anna – amint az egykorú tudósítások kiemelik – otthagya az elemit, hogy házmesternőként és kávémérőként dolgozó özvegy anyját segítse a túlélésben. És persze azon sem, hogy Wolf Mária később a leányán erőszakot tevő vagyonos utcaszomszéd megbüntetésének szorgalmazása helyett anyagi előnyök kicsikarására használta fel a váratlan alkalmat.

3. kép: Wolf Anna játszótársai körében (fénykép után)

Forrás: Illusztriertes Wiener Extrablatt, 1910. április 30. 9.

Számunkra azonban nemcsak a család helyzete, hanem az anya bátyja, Wolf Henrik személye és szerepe az érdekes. Jóllehet a férfi csak esküvői tanúként bukkan fel forrásainkban, de legközelebb álló férfi rokon minőségében ő vehette pártfogásába hűgát, unokahűgát és az egész családot a büntető eljárás során. „Az aktusnál, a házastársakon kívül, Wolf Mária, az anya és a két násznagy, dr. Róth Pál a vőlegény és Wolf Henrik a menyasszony részéről voltak jelen” – írja a *Pesti Napló* a zártkörű esküvővel kapcsolatban.⁵⁶ A házassági anyakönyvben ott találjuk Wolf Henrik Budapest VII. kerület Ilka u. 16. alatti lakost mint esküvői tanút.⁵⁷ A vendéglőből valószínűleg ő is elkísérte unokahűgát a közjegyzői irodába, habár a felvett okiratban maga nem jelenik meg (a két ügyleti tanú Róth és egy Wolf Sándor nevű, nem-rokon ügyvédjelölt volt).⁵⁸ Akár jelen volt, akár nem, a férfi pozíciójánál fogva özvegy húga megbízható támasza, bizalmas segítője lehetett. Wolf Henrik a 19. század vége felé még

ház. akv. 738/1898. Az utólagos házasságkötés ellenére a gyermekek vezetéknévét csak később változtatták meg K.-ra.

⁵⁵ Gizella születése: Budapest VII. kerület szül. akv. 178/1910. A korábbi törvényes születésű gyermekek nevérol és koráról a későbbi halálesetek anyakönyvi adataiból tudunk: Budapest I. kerület 2418/1926., VII. kerület 897/1920., VIII. kerület 565/1919., Csepel 225/1920.

⁵⁶ *Különös házasság*. Pesti Napló, 1910. április 28. 13.

⁵⁷ FS Budapest VII. ker. ház. akv. 510/1910.

⁵⁸ BFL VII.176.a 1285/1910.

egyszerű vasöntősegédként kezdte pályafutását, amely a századforduló környékén a munkásarisztokráciáig, a vasmunkások szakszervezetéig, majd a munkásbetegségélyezés területéig ívelt. Ugyanő 1907-ben a Munkásbetegsegélyző és Kerületi Munkásbiztosító Pénztár állandó tisztviselője lett (és maradt nyugdíjazásáig), széles kapcsolatrendszerrel és összekötésekkkel.⁵⁹

Így könnyen előfordulhat, hogy K. Józsefné Wolf Mária és családja valóban – amint több „polgári lap” sugalmazta – nem teljesen volt kiszolgáltatva a „gyárigazgató” Berthóti József kényére-kedvére, illetőleg Wolf Henrik maga segített hűgának az házassági szerződés tető alá hozásában. Ez másfelől megmagyarázná a *Népszava* különös hallgatását is 1910 tavaszán az esküvővel és a büntető eljárás megszüntetésével kapcsolatban: Wolf könnyen rábírhatta elvtársait arra, hogy ne tegyék még kellemetlenebbé a helyzetet rokonai számára. Mindez persze nem több merő spekulációnál, de úgy gondoljuk, érdemes erre a lehetőségre is felhívni a figyelmet. Ahogy a gazdag, mindenható szexuális ragadozó férfi, úgy a végletekig kiszolgáltatott, szegény leány is a korabeli melodráma műfajának hagyományos figurája, amely a tudósító újságírók számára mintaként szolgált, ám ezeket az alakokat csak komoly fenntartásokkal vonatkoztathatjuk esetünk szereplőire, ahogy általában a hajdani cselekvő egyénekre.

Ami az esküvő után történt...

Habár Berthóti József drágán vásárolta meg szabadságát, a jogügyletnek köszönhetően nem kellett börtönbe vonulnia. Arról, hogy miként hatott az ügy további pályafutására, társadalmi reputációjára, keveset tudunk. Az első világháború végéig nem látszik törés a karrierjében: 1910-ben és 1911-ben ugyanúgy gyárvezetőként, gyári művezetőként, vállalkozóként jelenik meg a budapesti közjegyzők előtt, mint korábban.⁶⁰ Későbbi sorsa vonatkozásában nem sok nyom maradt fenn. Az biztos, hogy Berthóti hosszú életet élt, csak a második világháború idején hunyt el. A hajdani feltaláló ezermester és tehetős törökőri polgár 1941 őszén nyolcvanhárom évesen, ugyanakkor – minden jel szerint – magányosan és elszegényedve távozott az élők sorából.⁶¹

Névleges feleségét, Wolf Annát nem sokkal az esküvő után zárdába vagy nevelőintézetbe adták. „A menyasszony családjának kívánságára és a férj beleegyezésével a gyermek-menyecskét, tizenhatéves koráig, a kecskeméti zárdába internálták” – értesülhetünk két nappal az esküvő után, április 28-án a *Pesti Napló* híradásából.⁶² A zárdai nevelésbe adásról szóló történet nem lehetett légből kapott, mivel azt *Az Újság* szintén megerősítette: „Tudósítónknak ma reggel a vonaton alkalma volt beszélni a gyerekekasszonnyal. Megkérdezte tőle, hogy hát meg van-e elégedve a megoldással? – Meg. Boldog vagyok. Kecskemétre, zárdába me-

⁵⁹ Wolf Henrik nyugalmazott OTI számvizsgáló 1944. január 29-én kiadott gyászjelentése: Országos Széchényi Könyvtár Gyászjelentések-adatbázis. Nekrológja: *Népszava*, 1944. január 29. 4.; *Magyar Vasmunkások Lapja*, 1944. február 15. 2. Házasságkötésekor még vasöntősegéd a foglalkozása: Budapest IX. kerület ház. akv. 483/1896.

⁶⁰ Vö. BFL VII. 176. a 3655/1910. BFL VII. 193. a Charmant Oszkár közjegyző okiratai 44/1911., 1263/1911.

⁶¹ Az 1941. október 2-i haláleset: Budapest XIV. kerület hal. akv. 783/1941. A hagyatéki eljárás az év végén „vagyonatlan” megjegyzéssel lett lezárva: BFL VII. 199. Szemerjay Petrán Tibor közjegyző iratai, hagyatéki lajstrom 922/1941.

⁶² *Különös házasság*. Pesti Napló, 1910. április 28. 13. Ugyancsak „kolostorba” küldésről cikkeznek: *Tizenkét éves feleség*. Budapesti Hírlap, 1910. április 28. 11.

gyek, négy évig ott maradok.”⁶³ A kurta-furcsa jelenethez azonban egy kecskeméti újság két nappal később hozzáfűzte: „...kecskeméti zárdáról tesz említést a lap, holott ilyen nincsen.”⁶⁴ Az *Ujság* ugyanakkor már másnap korrigálta sztoriját, végképp zavarossá téve a zárdai históriát: „Berthóty ügyvédje, Róth Pál dr. az anya beleegyezése után a kis leányt, illetve a fiatal feleséget valamelyik magyar zárdában akarta elhelyezni. [...] Ez azonban nem sikerült, seholy sem fogadták be. Így valószínűleg valamelyik külföldi intézetben helyezi el a boldog férj a feleségét.”⁶⁵

Világos, hogy Wolf Anna zárt intézetbe adása elsősorban a botrány „hősnőjének” mihamarabbi eltávolítását szolgálta Budapestről. Az a körülmény azonban, hogy a nemi erőszak sértettjét éppenséggel zárdába adták (volna), korántsem véletlen. Ellenkezőleg, a zárdába adás vagy annak szándéka, esetleg csak a dolog körüli zszurnalisztai képzéleg egyaránt sokatmondó. A korban a szexuálisan bántalmazott leányok megítélése ellentmondásosan alakult, amennyiben a kortársak egyszerre láttak bennük szájalomra méltó áldozatot és potenciális fenyegetést. A „beszennyezett”, illetve „női tisztaságától megfosztott”, „megrontott” gyerekleányok szexuális tapasztalata ugyanis veszélyt hordozott környezetük, gyerektársaik, a hasonló korú, ártatlan leányok számára, a „tudás” terjedésének megelőzését szolgálta tehát az elkülönítés vagy a bezárás. A zárdai nevelés ennek hagyományos eszköze és terepe volt, ahol a csendes „bűnbánat” és a „korrekció” kéz a kézben járhatott.⁶⁶

Bárhová vetődött végül, Wolf Annának a házassági szerződés értelmében tizenhatéves korában, azaz 1914 körül kellett volna hazatérnie és a törvényes férjjel a házias életközösséget felvennie. Nem valószínű azonban, hogy ők ketten valaha együtt éltek volna. 1921 tavaszán sor is került a házasság felbontására.⁶⁷ A válást megnehezítette, hogy a házassági szerződésben szereplő „kártérítés” kifizetése óhatatlanul vitához vezetett, egyrészt Berthóty húzódozása, másrészt az összeg értékvesztése miatt. Az annak idején kilátásba helyezett 10 000 korona (mai érteken hozzávetőleg 20 millió forint) a világháború utáni infláció következtében 1920-ban már a hajdani érték századrészét sem érte el.⁶⁸ A feleség ezért 1921 tavaszán a szerződés érvénytelenítése iránt indított pert, amely a következő év elején a felek megegyezésével zárult.⁶⁹ Berthóty végül 50 000 koronát és 5000 korona ügyvédi munkadíjat helyezett közjegyzői letétbe, amit a kedvezményezettek – vagyis a felperesnő és ügyvédje – a bontó ítélet felmutatása után vehettek fel. Erre az exfeleség részéről 1921 áprilisában került sor.⁷⁰ Az

⁶³ *Egy tizenkétéves leány házassága. (A gyermek-feleség).* Az *Ujság*, 1910. április 28. 12. Aznap az egyik bécsi lap is zárdába adásról írt: *Hochzeit eines Zwölfjährigen*. *Neues Wiener Journal*, 1910. április 28. 6.

⁶⁴ *A 12 esztendő leány házassága.* *Kecskeméti Ujság*, 1910. április 30. 2.

⁶⁵ *A gyerek-asszony zárdában.* Az *Ujság*, 1910. április 29. 9. Hasonló értelemben írtak osztrák és cseh lapok is: *Die Eheschließung eines Zweiundsechzigjährigen mit einem zwölfjährigen Mädchen*. *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 1910. április 29. 7.; *Die Eheschließung eines 62jährigen mit einer Zwölfjährigen*. *Prager Tagblatt*, 1910. április 30. 10.

⁶⁶ Jackson: *Child Abuse*, 53–55., 64–70. Budapesti eset kapcsán lásd: Nagy: „*Vadházasság*” *Pesten – válás Budán*, 170–183.

⁶⁷ A 32571/1921. számú válóper nem maradt fenn. A válás a házassági anyakönyvbe lett visszajegyezve.

⁶⁸ Magyar pénzürtékinde – árák és devizák alapján 1754-től: <https://artortenet.hu/magyar-penzerterindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (letöltés: 2022. november 23.)

⁶⁹ A pernek nyoma maradt: BFL VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék polgári peres iratai, főljástromkönyv 37172/1920., illetve mutatókönyv „Berthóty” néven. A szerződés megsemmisítése érvénytelenítette volna az örökösödésre vonatkozó kitételeket is, ami Berthótyt hátrányosan érintette volna. A felperesnő valószínűleg ezzel szorította sarokba a férfit.

⁷⁰ A letéti jegyzőkönyv: BFL VII. 193. a 122/1921.

50 000 korona, tegyük hozzá, akkor már csak mintegy 600 000 mai forintot érhetett, így a munkásosztálybeli család szemében egykoron mesésnek számító végkielégítés helyett a nemi erőszak egykori gyermek áldozatának úgyszólván „aprópénz” jutott.

Bármilyen hátrányos lehetett a kompromisszum az eredeti alkuhoz képest, a peren kívüli egyezés Wolf Anna számára sürgető volt, hiszen a házassági kötelék felbontása révén szerette volna egyenesbe hozni kisiklott életét. Erre enged következtetni, hogy a nő pár hónappal a válást kimondó ítélet kézhez vétele után S. Jenő nagyváradai születésű asztalossegéddel kötött új házasságot, akivel ekkor, 1921 nyarán már Rákosligeten, ugyanabban a házban élt együtt. Wolf Anna sorsának további alakulásáról semmit sem tudunk, csak halálesete ismert: Zuglóban 1955 őszén özvegyen halt meg.⁷¹ Második férje, S. Jenő már 1929-ben elhunyt.⁷² A kereső családfő halála annak idején minden bizonnyal súlyos helyzetbe hozta a feleséget és az árván maradt közös, ekkor hétéves kislányokat, amit a kibontakozó gazdasági válság tett különösen nehézé. A fiú később – egyébként az anya alakjának felidézése nélkül – így emlékezett vissza a nehéz időkre: „Rákosligeten laktunk. Édesapám huszonkilencben meghalt. Tüdőlővést kapott a háborúban, az vitte el harminchat évesen. Én árvaházba kerültem. Az Üllői úton, a nyolcadik kerületben volt akkor a József fiúárvaház. Ott nevelődtem.”⁷³

Összefoglalás

Berthóti József és Wolf Anna különös históriája alapján végső soron arra juthatunk, hogy a századelő Budapestjén a gyermekkorúak, pontosabban a leányok elleni szexuális bűncselekmények vonatkozásában – enyhén fogalmazva – nem tapasztalható különösebb érzékenység. Erre utaló jelek legfeljebb közvetlenül a mosókonyhai „merénylet” kipattanása után láthatók, ám az esetről hírt adó lapok többnyire nem kommentálták a letartóztatást, a *Népszava* pedig nem látott többet az ügyben politikai eszköznél, a tettes és az áldozat közötti társadalmi távolságot hangsúlyozva. Noha a kialakult joggyakorlat alapján a tizenkét éves aluli kisleányt megerőszakoló vagyonos férfi súlyos büntetésre számíthatott, azt az áldozattal való házasságkötés büntető törvénykönyvben biztosított „kiskapuja” révén sikerült kikerülnie. A mozzanat egyrészt a Csemegi-kódex e tekintetben vett elavultságára, másrészt az engedélyezésben közreműködő hatóságok közönyére, esetleg félrenézésére enged következtetni. Az Igazságügyi Minisztérium mindenestre nem látott kivétneivalót abban, hogy az erőszakos bűncselekményt ily módon „tegyék jóvá”, akkor sem, ha a sértett tizenkét éves aluli, a törvényben megszabott házassági korhatártól évekkal elmaradó gyermekleány volt. (Ezek után már igazán nem lepődhetünk meg, hogy a fővárosi alpolgármester szintén segédkezett nyújtott az engedélyezett házasságkötés felgyorsításában.)

Az április végén megrendezett esküvő sajtóvisszhangja több szempontból is tanulságos. Egyrészt 1910 tavaszán több lap nagyobb terjedelemben tudósított a házasságkötés furcsa körülményeiről, mint a nemi erőszak januári elkövetéséről, s az előbbi a Lajtán túl is figyelmet keltett. Másrészt érezhető „narratív fordulat” állt be a tett és a tettes, valamint a sértett és az anya megítélésében. A szerepek mintha felcserélődtek volna: Berthóti József bizonyos értelemben áldozattá vált, amennyiben kikényszerített házasságot kötött egy szegény leánnyal, miközben egyszerre vált kérdéssé Wolf Anna „gyermeki tisztasága” és a gondatlan

⁷¹ A 1921. augusztus 28-án kötött második házasság: BFL XXXIII. 1. a. Állami anyakönyvek második példányai, Rákosliget ház. akv. 16/1921. Wolf Anna halála 1955. október 27-én: Budapest XIV. kerület hal. akv. 923/1955.

⁷² BFL XXXIII. 1. a. Rákosliget hal. akv. 16/1921. 8/1929. A halálok itt: „tüdőgümőkör”.

⁷³ *Vasfa*, „Ganz-országban. Szabad Föld, 1987. február 6. 11.

gondviselő, K. Józsefné feljelentésének hátsó szándékot nélkülöző volta. Mindeközben a potenciálisan jelentős társadalmi konfliktus, amelynek más körülmények között megszívlelendő politikai, jogi, szociális és nemi tanulságai lehettek volna, a budapesti lapok hasábjain bulvárrá, olcsó házassági komédiává silányult. Kivételt nem találtunk, ráadásul az esetet legkorábban felkapó *Népszava* tavaszra mély hallgatásba burkolózott. A normatív megközelítés, azaz a gyermekvédelem modern szempontjainak múltba vetítése és utólagos számonkérése azonban kétségtelenül nem szerencsés dolog, ha a kulturális különbségek mibenlétére és okaira vagyunk kíváncsiak. A fővárosi lapok alapvetően a polgári olvasóközönség elvárásaihoz, előítéleteihez, világlátásához és a hagyományos történetmesélési sémákhoz igazították mondanivalójukat. Ezekkel a sémákkal talán még össze lehetett egyeztetni a szexuális eltévnyedés és az emiatti bűnhődés szórványos példáit a középosztályi férfiak részéről, ám az már kevésbé illet azokba, hogy egy szegény munkáscsalád koraérett leánya, özvegy anyja közreműködésével, „elvetesse” magát, felülkerekedve a vagyonos férfi erőszaktevőn. A narratív fordulat, az érzékelhető hangnemváltás és hangulatváltozás tehát a melodráma női főhőseinek megszokott áldozati szerepből való kilépésével, bizonyos értelemben „felülkerekedésével” magyarázható.

Az eset reprezentációinak tágabb, társadalmi „valóságát” Budapest nagyvárosi fejlődésének sokat emlegetett, ám részleteiben és mélységében kevésbé ismert „árnyoldalai” adhatják. „*A gyermek-prostitúció szinte általános* – írja Tábori Kornél történetünkkel egyidejűleg a budapesti „megrontott” gyermekekről –, kivétel nélkül való a szegény, nyomorgó családok kis lányai közt, ahol még a szülőknél lakó gyermekeket is elhagyottnak kell mondani, annyira nem törődik velük senki. [...] Az ilyen gyermekleány tíz-tizenkét éves korában – sőt akárhányszor alig nyolc éves – már elvesztette szűzi ártatlanságát. Prédája lett valami hazatérő ágyrajárónak, sőt nem egyszer a saját bátyjának, vagy éppen az apjának.”⁷⁴ A leírás nyilván a túlzás konvencionális irodalmi eszközével él, de a századeleji szociális riport műfaja, amelynek Tábori az egyik legfontosabb magyarországi képviselője, mégiscsak a „társadalmi valóság” polgári nagyközönség előtti megismertetésének igényével lépett fel.⁷⁵ A nagyvárosi nyomor és lakáskörülmények, az állandó létbizonytalanság mindenesetre ma már elképzelhetetlen viszonyokat szült, ami viszont a kortárs városlakók számára többé-kevésbé megszokott látványnak számított. Berthóti József és Wolf Anna esete ebben a társadalmi környezetben aligha számított kirívónak, legfeljebb az erőszak napvilágra kerülése és a büntetés elkerülésére alkalmazott „megoldás” (a házasságkötés) vonatkozásában. Habár a gyermekvédelem magyarországi kezdetei éppen erre az időszakra tehetők, esetünk alapján úgy tűnik, hogy a nagyvárosi szociális közeg még kevésbé volt nyitott az ezzel kapcsolatban felvetődő problémákra.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1407. b Budapest Székesfőváros Tanácsi ügyosztályok központi irattára iratai

VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék polgári peres iratai

VII. 102. b Budapesti Büntetőtörvényszéki Fogház fogolytörzskönyvei

VII.176. a Stamberger Ferenc közjegyző okiratai

⁷⁴ Tábori–Székely: *Az erkölcstelen Budapest*, 64.

⁷⁵ Perényi: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten*, 11–16.

- VII. 193. a Charmant Oszkár közjegyző okiratai
VII. 199. Szemerjay Petrán Tibor közjegyző iratai
XXXIII. 1. a. Állami anyakönyvek másodpéldányai

Nyomtatott források

- A Jog, 1886.
Az Ujság, 1910.
Budapesti Hírlap, 1910.
Die Zeit, 1910.
Illustriertes Wiener Extrablatt, 1910.
Jogtudományi Közlöny, 1880., 1884.
Kecskeméti Ujság, 1910.
Magyar Jogász, 1880., 1881.
Magyar Vasmunkások Lapja, 1944.
Mährisches Tagblatt, 1910.
Neues Wiener Journal, 1910.
Népszava, 1909–1910., 1944.
Pester Lloyd, 1910.
Pesti Hírlap, 1899., 1910.
Pesti Napló, 1910.
Prager Tagblatt, 1910.
Szabad Föld, 1987.
Tolnai Világlapja, 1910.
Ügyvédek Lapja, 1901.
Welt-Neuigkeits-Blatt, 1910.

Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich 1852

Angyal Pál: *A szemérem elleni büntettek és vétségek*. Budapest, 1937.

Barna Ignác: *Adalékok a BTK magyarázatához. IV. Erőszak nélküli fajtalanság tizennegyedik évét be nem töltött leányon*. Jogtudományi Közlöny, 19. évf. (1884 február) 8. sz. 1884. 63–64.

Budapesti Czim- és lakásjegyzék, 11. évf. Budapest, 1899.

Büntető Jog Tára. Büntetőjogi döntvények, rendeletek és értekezések gyűjteménye 1880–1881, 1889, 1891, 1895–1896, 1912, 1930

Doleschall Alfréd: *A megfertőztetés bűnvádi üldözéséről*. Ügyvédek Lapja, 18. évf. 42. sz. 2–3. 1901. okt. 26., 43. sz. 2–5. 1901. nov. 2., 44. sz. 2–5. 1901. nov. 9.

Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. kötet. II. rész: Anyaggyűjtemény*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1896.

Kosztka Imre: *„Tizenkét éven aluli fiugyermekkel férfi által elkövetett természetelleni fajtalanság külön erőszak vagy fenyegetés nélkül a B. T. K. melyik §-a alapján büntetendő?”* Büntető Jog Tára. Büntetőjogi döntvények, rendeletek és értekezések gyűjteménye. LXIV. köt. 119–120. (10. sz. 1912. jún. 6.)

Lőw Tobiás (szerk.): *A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878: 5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye*. II. Budapest, 1880.

Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan*. II. kötet: Anyagi büntetőjog különös része, alaki jog. Pest, 1870.

Tábori Kornél–Székely Vladimir: *Az erkölcstelen Budapest*. Budapest, 2015.

Szakirodalom

Baráth Katalin: *Revolver és vasvilla. Kisvárosi médiarítusok (Magyarkanizsa, 1909–1914)*. Híd, 70. évf. (2006) 11. sz. 52–68.

Darnton, Robert: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. London, 1986.

- Grendi, Edoardo: *Micro-analisi e storia sociale*. Quaderni storici, vol. 12. (1977) No. 2. 506–520.
- Jackson, Louise A.: *Child Sexual Abuse in Victorian England (Women's and Gender History)*. New York – London, 2000. Kindle Edition DOI: 10.4324/9780203007433
- Maza, Sarah: *Private Lives and Public Affairs. The Cause Célèbre of Prerevolutionary France*. Berkeley – Los Angeles – London, 1993.
- Nagy Sándor: „Vadházasság” Pesten – válás Budán. Egy budai orvos mozaikcsaládja a 19–20. század fordulóján. Budapest, 2023.
- Perényi Roland: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 2018.
- Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014.
- Walkowitz, Judith R.: *City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*. Kindle Edition. Chicago, 1992.

SÁNDOR NAGY

Sexual Assault Against Minors and Its Representations in Early 20th Century Budapest. József Berthóti's Assault on Anna Wolf

“Budapest police arrested József Berthóti, the foreman of the Budapest wire factory on Thursday. The 51 years old man lured an 11 years old girl to the laundry room of the house on 11 Mária Street, and assaulted her. The girl's mother became aware of the situation, and called to police, who escorted Berthóti to the police headquarters, where he was arrested after interrogation.” – newspapers in Budapest published on 14th January 1910. Sexual assault against minors was of course heavily penalized by Hungarian law, however, this case also reveals the shortcomings of this legal protection. The penal code known as the Csemegi Code made it possible to avoid penalty, if the victim was willing to marry the perpetrator. This is what happened in this particular case, after the Ministry of Justice permitted the girl to marry. The study examines the background and representations of the case, as well as the press reactions in Budapest. Among these newspapers only the social democratic Népszava drew a parallel between societal and sexual exploitation initially, other publications later emphasized the comical nature of this marriage, but failed to identify a general social issue. Furthermore, the roles even got switched in certain reports: some journalists believed that it might have been Anna Wolf and her mother who “forced” József Berthóti into the marriage. One explanation of this indifference to child protection concerns could be that this turn of events did not fit the roles expected in melodrama. The wider social context of this case comes from the “dark side” of urban development.

TRÁDLER HENRIETTA

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 60–79.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.60-79
www.aetas.hu

Tolvaj cselédlnyok, bűnöző házi cselédek

„Bosnyák Kati egészen magán viseli a tolvaj cselédnemberek típusát. Szarkatermészete miatt nem egy ízben akadt össze a rendőrséggel. Most is ül. Ez év elején gazdájától, M. Salamon kereskedőtől három darab vadonatúj ezer koronás bankjegyet talált ellopni. A lopás háttere meglehetősen pikáns. Katit ugyanis egy levélhordó megigézte. A baj az volt, hogy szegény nős ember volt s Kati nem bírhatta egészen szerelmesét. Megalkudott tehát a feleséggel, aki jó pénzért hajlandó volt az urától eltekinteni. Ezért lopta Bosnyák Kati a nagy pénzt. A regényes szövés-tervelgetésbe azonban becszót a rendőrség is, s most Kati a börtön magányában igyekszik nagy szerelméből kijózanodni.”¹

Bosnyák Kati, tolvaj cselédlny.

A fentebbi idézetben Bosnyák Katalin esetét olvashatjuk Székely Vladimír rendőrfogalmazó² *Tolvaj cselédlnyok* című írásából. Székely ekkoriban a rendőri sajtóiroda, illetve

¹ Székely Vladimír: *Tolvaj cselédek*. Tolnai Világlapja, 1903. december 20. 26–27.

² Székely Vladimír: rendőrfőkapitány-helyettes. 1873-ban született Magyarfalván. 1894-ben lépett a rendőrség szolgálatába mint díjnok. 1896-ban rendőrgyakornok lett, 1989 és 1918 között a rendőri sajtóiroda vezetője. 1918-ban rendőrfőtanácsosként vonult vissza, a IX., az I. és a IV. kerületi kapitányságot vezette. 1928-ban főkapitány-helyettesi rangban vonult nyugdíjba. 1892 óta a Közbiztonság és a Rendőri Szemle főszerkesztője, a Pesti Hírlap állandó cikkírója. A rádióban is tartott felolvasásokat. Visszaemlékezésében, amely *A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves jubileumi* emlékkönyvben jelent meg, vázolja a rendőri fogalmazóiroda húsz évét 1898 és 1918 között. *A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves*

Tolnai Világlapjában a Bűnügyi rovat vezetője volt. Bosnyák Katalin valóban bűnelkövető volt, amit a Budapest Főváros Levéltára őrizetében található iratok is bizonyítanak. Alakja a fogolytörzskönyvek alapján elevenedik meg előttünk. A cseléd 154 cm magas, fekete hajú, szemöldökű, barna szemű, rendes szájú, orrú, hiányos fogazatú. Arcszíne barna, melynek formája tojásdad – szól a személyleírás. A fiatal nő 1872. október 27-én született Érden, édesapja Bosnyák Károly, édesanyja Antonovics Mária,³ vallása szerint római katolikus, magyar anyanyelvű, de szerbiül is beszél. Hajadon, ahogy a cselédek többsége. Egy gyermeke volt, feltételezhetjük, hogy házasságon kívül született.⁴ Írni, olvasni nem tud.⁵ Vagyontalan. Először 1893-ban tartóztatták le lopás vádjával, majd 1899. április 24-én könnyű testi sértés vétségével. Ekkor háromnapos fogházat kapott büntetés gyanánt, majd ez év április 27-én kiengedték.⁶ Nem tart el sok idő, és a hatóságok újra elfogták, 1899. november 7-én délután egy óraker tartóztatták le. Becsületsértéssel vádolták meg, visszaesőként kezelték korábbi ügyei miatt. Négynapos fogház letöltése után, 1899. november 18-án újra szabadlábra helyezték.⁷ A Budapesti Királyi Törvényszék Büntető Törvényszéki Fogház iratai szerint Katinál a következő holmik voltak elfogásakor: kendő, két bőrkesztyű, tárca, gombok, két kulacs, hajtűk, szentkép, derékszíj, megfűző, női kalap.⁸ Hivatását szakácsnőként jelöli meg a fogolytörzskönyv. Néhány év elteltével, 1903. március 18-án újra elfogták, ismét lopás büntetével vádolták meg, s egy év fegyházbüntetést szabtak ki rá, amelyből tíz hónapot letöltött előzetes fogságban. A fegyintézetben tanúsított magaviseletének tanúbizonyossága szerint büntetése jótékony hatással volt lelki állapotára, tettét megbánta.⁹

Bosnyák Katalin 1903-ban elkövetett bűncselekménye a sajtóban is visszhangra talált. A cseléd munkaadójától, Markstein Salamon kereskedőtől közel 3000 koronát tulajdonított el, mindezt azért, hogy házasságban élő szeretőjét, Hauser Károly postaszolgát „megvásárolja” annak törvényes feleségétől. Hauser Károlynénak fel is ajánlotta a pénzt annak fejében, hogy lemond az uráról, elválik tőle, és a férfi feleségül veheti a cselédet. A feleség a pénzt elfogadta, de átverve a cselédet nem mondott le a férjéről. A házaspár előre eltervezve tévesztette meg a nőt, a pénzből Kispesten lakást vásároltak. A férfi feltételezhetően házasságszédelgő volt, már házasemberként ismerte meg Bosnyák Katalint, akivel hat évig álltak szeretői viszonyban, sőt állítólag a cseléd kezét is megkérte. Mivel a nyomozás során nem sikerült elengedő bizonyítékot gyűjteni Bosnyák Katalin szemben, szabadon engedték. Az átvert

jubileumi emlékkönyve, 10–13., 27–33.; Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái VIII.* 608.; *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941*, 12–13.

³ BFL VII. 102.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/107108/view/?bbox=-458%2C-3113%2C4661%2C-1022> (letöltés: 2023. február 6.)

⁴ BFL VII. 102.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/107108/view/?bbox=-458%2C-3113%2C4661%2C-1022> (letöltés: 2023. február 6.)

⁵ BFL VII. 102.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/107108/view/?bbox=-458%2C-3113%2C4661%2C-1022> (letöltés: 2023. február 6.)

⁶ BFL VII.104.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/235750/view/?bbox=3772%2C-1592%2C5921%2C135> (letöltés: 2023. február 6.)

⁷ BFL VII.104.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/237708/view/?bbox=3639%2C-1946%2C6194%2C109> (letöltés: 2023. február 6.)

⁸ BFL VII.102.a. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/98482/view/?pg=1&bbox=3736%2C-2268%2C4717%2C-1241> (letöltés: 2023. február 6.)

⁹ BFL VII.101.d. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/80071/view/?bbox=5260%2C-5532%2C7815%2C-3477> (letöltés: 2023. február 6.)

és megalázott cseléd azonban bosszút állt, és mindent bevallott a hatóságoknak, így vetélytársnője is a vádlottak padjára került.¹⁰

Mint minden történet, Bosnyák Katalin ügye is egyedi, de bizonyos következtetéseket levonhatunk belőle. Ami Bosnyák ügyében különleges, az az, hogy a korszakban kedvelt és elterjedt szociális riportok szerzője számolt be Katalin esetéről. Székely Vladimir sajátos kontextusba helyezte az ügyet, s noha sztereotip módon, ám mégis a korszak cselédekről alkotott pejoratív gondolkodásmódját továbbította olvasói felé. A rendőrfogalmazó az akkori-ban sokat emlegetett úgynevezett cselédmizéria és ennek részeként a cselédkriminalitás,lopás témakörét boncolgatja írásában, kitérve az általa nevezett Bosnyák Kati-féle „*cselédnember típus*”-ra: „Ne ijedezzel kedves olvasó! Nem készül semmi merénylet ellened holmi szürke teorizálással. Azaz mégis! Belenyúlunk a dolgok eleven húsába s feltárjuk előtted azoknak a sokat emlegetett cselédmizériáknak legszomorúbb lapjait. Amikor a gazda kétségbeesetten a rendőrségre fut és bosszankodva, dühöngve számol be a konyhatündérrel együtt eltűnt drágaságokról vagy alattomosan pislogó cselédnemberek állnak ott a szigorú rendőrfogalmazó előtt, aki rajtuk lopott holmit keres.”¹¹

Székely az olvasót megszólítva, saját tapasztalataiból merítve fejtegeti erőteljesen negatív véleményét a cselédek csoportjáról. A rendőrfogalmazó szerint nincs is rosszabb a házi tolvajnál, akiket asszonyuk bizalommal enged a házba. Tanácsokat ad a jóhiszemű munkaadóknak a cselédkönyv „tanulmányozásához”, vagyis jól nézzék meg a munkavállaló könyvét, mert a különböző kihúzások, törlések gyanút kelthetnek. Külön fontos a személyleírás ellenőrzése, ne lopott-e a cselédkönyv. Egyszóval Székely óvatosságra inti a középosztálybeli munkaadókat. Ezt követően tér ki Bosnyák Kati történetére mint szemléltető, negatív példára.¹²

Cselédmizéria és a szociális riport?

Székely cikke már mutat hasonló vonásokat azokkal a szociális riportokkal, amelyeket újságíró társával, Tábori Kornéllal közösen írtak évekkel később. A századfordulót követően a kortársak által kedvelt hírlapíró¹³ és rendőrfogalmazó páros tette közzé *A bűnös Budapest* szövegét. A kötetek céljáról a páros úgy nyilatkozott, „az igazság, az életre meg a társadalomra jellemző igazság föltárása vezetett csupán bennünket”.¹⁴ A főváros társadalmi problémái tárulnak elének, ezek a szociális riportok Budapest sarkított társadalomrajzát mutatják be.¹⁵

¹⁰ *A megvásárolt férj*. Független Magyarország, 1903. október 7. 17.

¹¹ Székely: *Tolvaj cselédek*, 26–27.

¹² Székely: *Tolvaj cselédek*, 26–27.

¹³ Tábori Kornél 1879. június 27-én született Szolnokon. A budapesti egyetem jog- és államtudományi karán tanult. Újságírói pályáját a Pesti Napló munkatársaként kezdte, a lap rendőri riportere, haditudósítója és több évig szerkesztője volt. Az orosz–japán háború (1904–1905) után Oroszországba utazott, ahonnan riportokban és könyvekben számolt be tapasztalatairól. 1911-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ösztöndíjával több országban tanulmányozta az ott élő magyarok életét, amiről riportokban számolt be. Az első riportert hazánkban, aki saját képeivel illusztrálta írásait. Foglalkoztatta a társadalom anyagi és erkölcsi értékrendje, annak kérdései, illetve kriminológiai műveket is írt. 1919-től a bécsi titkos levéltár anyagából számos dokumentumot adott közre (például Kossuth Lajos elkobzott levelezését). 1920–1921-ben Huszár Károly miniszterelnök megbízásából a külföldi nyomorrazziák vezetője volt, előadásokat is tartott a nyomortanyákról. A német megszállás után Auschwitzba deportálták, ahol 1944 júliusában halt meg. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, VI. 562–563.; Szinyei: *Magyar írók*, XIII. 1214. Lásd bővebben: Buza: *Tábori bűnös Budapestje*, i. m.

¹⁴ Tábori–Székely: *A bűnös Budapest*, 4.

¹⁵ A szociális riportokról lásd bővebben: Perényi: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten*, i. m.

Ebbe a kategóriába tartozott a cselédmizériaként elhíresült jelenség: a munkavállaló cselédek mintegy fellázkodtak sorsuk ellen, jogokat, megbecsülést, törvényeket, megfelelő ellátást és körülményeket követeltek munkavégzésükhöz. A cselédtartók viszont ezen törekvéseket egyszerűen úgy értelmezték, hogy a cseléd minél több jogot akar magának.

A szociális riportok kategóriájába sorolható művek írói feltehetőleg saját tapasztalataikat, benyomásaikat vetették papírra. Rövid esettanulmányokban szemléltették az alvilág figuráit. A valós helyzetet, problémákat felnagyítva, torzán tálták az ügyeket olvasóiknak, azonban Táboriék információikat hitelesnek tüntették fel. Könyveikre jellemző, hogy a bűnelkövetést a szegényekkel kapcsolták össze, műveik témáit is ebben a szellemben jelölték meg: „...sorra kerülnek több kötetben a szélhámosok, csalók, hamisjátékosok, uzorások, zsarolók, tolvajok, rablók, gyilkosok, női- és gyermekbűnösök, meg a speciális gonosztevők százféle kasztban”.¹⁶ A megnövekedett világváros képe tárul elénk: ekkor Budapestről már mint metropoliszról beszélnek a városlakók. Tábori egyik legelső munkájában, a *Pesti élet* című képes riportsorozatában (százharminc általa beállított képpel ábrázolta mondandóját a szerző) *flâneur*ként láttatja az olvasókkal a fővárost. Párizs, London, New York viszonylatban helyezi kontextusba Budapestet. Tábori antropológiai szempontból elemezte a magyar embert, mint fajt különböztette meg, amely eltér a többi nagyvárosban élő külfölditől: hetyke, arisztokrata jellem, aki folyton negyvennyolcat és hatvanhetet emlegeti, ha politikáról esik szó. Előítéletes kép tárul elénk, amelyben a nemzetiségi csoportokat, például a bosnyákokat, a svábokat és a cseheket a magyarokhoz viszonyítva alsóbbrendűnek titulálja a szerző. Tábori megjelölte a szerelem, a nyomor és a bűn helyszíneit. Budapestet nagy káosz-ként jellemzi, amely tele van bűnözővel és kétes egzisztenciákkal.¹⁷ Ehhez kapcsolhatjuk a cselédnéember típusát is, amelyről a *Tolvaj cselédlányok* című értekezésében jegyzi fel tapasztalata alapján szerzett „tudását”.

Kérdés azonban, hogy Budapest esetében a „bűnös nagyváros” képéből vajon mi volt igaz. A faluról bérkaszárnnyákba zsúfolódó embertömeg is a városi bűnözés előidézője. A korabeli szociariportok vizsgálata során Perényi Roland megállapította, hogy a modern nagyvárosban a különböző társadalmi csoportok térbeli lokalizációja egyre nagyobb jelentőséggel bírt. Például a Városligetet vagy a Gellérthegyet a középosztálybeliek a zöldben megbúvó tolvajok, hajléktalanok rejtékhelyeként tartották számon, ugyanúgy, ahogy a korzók pedig a cselédek hétvégi szórakozási tereinek számítottak. Angyalöldet és más szuburbánus kerületeket is ez utóbbi kategóriába sorolták. A lényeg az volt, hogy a középosztálybeli polgári réteg lakóhelyeitől minél messzebb legyenek azok. Ott azonban nem tolvajok, rablók, velejéig gonosz emberek éltek, hanem munkások, szegényebb kispolgárok, akik nem tudták megfizetni a belvárost.¹⁸

A középosztály számára a nő az otthon megteremtője, a családi tűzhely őrzője. Ebben a közegben elképzelhetetlen az, hogy fiatal nők egyedül éljenek a fővárosban. Azonban mégis ez az az időszak, amikor egyedülálló nők tízezrei jelennek meg Budapesten, akik ipari munkások vagy nőcselédek lesznek. A problémák egyik fő forrásaként a kortársak, ahogy Székely és Tábori is, az egyedülálló nőket jelölték meg, akik jelentős részét a házicselédek alkották. A cselédek kapcsán három fő sztereotípa alakult ki: lopnak, prostituálódnak és magzatot hajtanak el (sajátjukat). Mind a három bűnözéstörténeti aspektus jelen volt a cselédekről való közgondolkodásban, ami a különböző „tudományosnak” szánt írásokban is lecsapódik.

¹⁶ Tábori–Székely: *A bűnös Budapest*, 4.

¹⁷ Lásd bővebben: Tábori: *Pesti élet*, i. m.

¹⁸ Perényi: *A bűn nyomában*, 91–102.

La donna delinquente versus la servante criminale?

A tudományos gondolkodás és diskurzus a 19. században, Charles Darwin evolúciós elméletét követően, gyökeresen megváltozott. Darwin tézisének követően számos elmélet született, amelyek társadalmi jelenségeket kívántak megmagyarázni tudományos módon, többek között például a bűnözést is.¹⁹ A 19. század második felében az orvosok megkonstruálták „a bűnöző” testi, szellemi tulajdonságait. Azt a következtetést vonták le, hogy a koponya térfogata és az intelligencia között szoros összefüggés fedezhető fel. Prekonceptiójukhoz megfelelő eredményeket kaptak: a nők, szegények, gyerekek, alkoholisták, prostituáltak, bűnözők koponyája kisebb, mint a fehér középosztálybeli férfiaké, így közvetve intelligenciájuk is alacsonyabb.

A kriminálintropológia tudományát az olasz orvos, Cesare Lombroso alapozta meg. Lombroso elméleteit tanítványai, a Pozitivisták Iskola tagjai képviselték és terjesztették. Lombroso mint a veleszületett bűnöző hajlam és a rekapituláció elméletek ötvözője vonult be a történelembe. Elméletének lényege az, hogy a bűnöző testén fizikai elváltozások találhatók, így meg lehet különböztetni az átlagos embertől. A már korábban ismert öröklődést kiegészítve hangsúlyozta, hogy a bűnözők lényegében atavisztikus tulajdonságokat hordozó emberszabású majmok, vadállati tulajdonságokkal felruházva, így veszélyeztetik a civilizált társadalom rendjét. Megkonstruálta a bűnöző testét, munkáiban felsorolta a bűnöző testére jellemző stigmákat. Ilyennek számított a domború állkapocs, a magas, hegyes fej, a nagy fülek vagy az aszimmetrikus koponya- és testforma. A testi megkülönböztetés mellett néhány társadalmi stigmát is felsorakoztatott, például a tolvajnyelvet, a tetoválást. Nem törődött az antropometriai mérések során keletkezett ellentmondásokkal: valójában a hosszú adatsorok ellenére sem sikerült a született bűnöző tézisének alátámasztania.²⁰

A kriminálintropológia atyja 1893-ban megjelent *La donna delinquente* című munkájában ismertette a női bűnözőkkel kapcsolatos kutatási eredményeit.²¹ Más tudósok munkáit használta fel ehhez, többek között Alexandre Jean-Baptiste Parent-Duchâtelet prostitúcióról szóló, 1857-ben publikált tanulmányát. Parent-Duchâtelet ugyan nem támogatta a biológiai determinizmust, tanulmányát mégis sajátos biológiai nézőpont jellemezte, művében a magasság- és súlymérések eredményeit, pszichológiai jellegzetességek kialakulását és a kéjnlök mentális állapotát elemezte. Ezzel szemben Lombroso a prostituáltakat a női bűnözőkhöz hasonlította. A kötet világszerte nagy visszhangot váltott ki, napjainkig számtalanszor hivatkoznak rá.²²

Lombroso teóriája azonban ellentmondásokkal és paradoxonokkal teli. Művében definiálja a normális nőt. Tézise szerint a normális nő anya, passzív, tehát semmilyen szexuális készletet nem érez, csupán gyermeknemzés céljából él szexuális életet. A gyermeknevelés, az anyaság sokkal fontosabb számára, mint saját szexualitása. Sőt közös vonások figyelhetők meg a gyermek és a nő között: a morális érzés hiánya, féltékenység, kegyetlenség. A nő hibáit semlegesíti mély vallásossága, anyasága, szexuális ridegsége, gyengédsége, alacsony intelligenciája.²³ Lombroso bűnöző nőjében a ravaszság, a csavaros észjárás ölt testet, maskulin tulajdonságokkal rendelkezik. Lombroso tézise szerint a legabnormálisabb nő egyben a legférfiasabb is, mind megjelenésben (atavisztikus jellemvonások), mind pedig szexuális ét-

¹⁹ Perényi: *A bűn nyomában*, 41.

²⁰ Mátay: *Agycenizők*, 209–213.; Perényi: *A bűn nyomában*, 42–43.

²¹ Lombroso–Ferrero: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, 7–11.

²² Gibson: *Born to crime. Cesare Lombroso and the origins of biological criminology*, 61.

²³ Lombroso–Ferrero: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, 183.; Downing: *Murder in the Feminine*, 121–137.

vágyában, intelligenciájában, temperamentumában. A férfias nőknek három típusát különíti el: a leszbikusot, a született bűnözőt és a zsenit. Az okos nő létezése, vallja, igen ritka, sőt rendkívüli. Lombroso példaként Mm de Staël és George Sand írónőket említi, akiknek a stílusa nagyon hasonlított Balzacéra és Shakespeare-éé. Tipikus Lombroso-i ellentmondás: elfogadja a zseni nő létezését, de egyben lekicsinylően értekezik róla.²⁴

Lombroso megkülönböztette a bűnöző nőt és a prostituáltat. Elméletében a kéjhölgyeknek atavisztikus jellemvonásai vannak. Eszerint – lényegében megkonstruálta a prostituált testét – a prostituált fejletlenebb az átlagos nőhöz képest, a született bűnös nőt is beleértve. Úgy találta, hogy a kéjnők agytérfogata kisebb, homlokuk keskeny, arccsontjuk kiugró, alacsony termetűek, hízásra hajlamosak, karjaik fejletlenek, balkezeseek, lábuk pedig a majoméhoz hasonlít. Hajuk, szemük fekete. Szaglásuk, hallásuk, ízlelésük, egyszóval érzékeik gyengék. Fájdalmat nem éreznek. Ez az érzéketlenség a prostituált kitorizsára is kiterjed, mivel a vadnő a szexualitásban nem ismer határokat.²⁵

Lombroso kritikussai két ellentmondásra hívták fel a figyelmet: az egyik az, hogy a női kriminalitás arányában nem volt olyan magas, mint ahogy azt feltételezték, másrészt pedig megkérdőjelezték, hogy fizikai külsőségekben megjelenik a társadalomra gyakorolt veszélyességük.²⁶ Lombroso bűnöző nőjének ellentmondásait a kriminálantropológusok próbálták feloldani. A Pozitivisták követői gyakran idézték Darwin kiválasztódás elméletét, hogy megmagyarázzák a bűnöző nők fizikai abnormalitását. Lombroso szerint a női kriminalitás aránya nem mutatható ki a statisztikák alapján, mert a női bűnös eltitkolható. Antonio Marro *The Characteristics of Criminals* című könyvében a normál női kéz méreteiből kíván következtetéseket levonni, miszerint a „normál nő” keze kevésbé érzékeny bűnözőtársaiéhoz képest. Marro a sűrű haját mint állati tulajdonságot jelölte meg. A bűnöző nő hasonlít a férfira a sűrű haja és a felső ajka fölötti „bajsza” folytán. Lombroso és Ferrero szerint a bűnöző nő kegyetlenebb, mint a férfi, a született bűnösök között a nőknek kisebb a testi ereje, de a nő maximális kegyetlenséggel végzi ki áldozatát, a kegyetlenség, hűtlenség, a bosszúra való hajlam, cicomázkodás jellemzi az ilyen nőket. Ferrero szerint a régi idők nője áhítatos volt, de a modern nő kegyetlenné vált.²⁷

Lombroso megfogalmazása hasonlít Arisztotelész nézeteihez, miszerint a nő egy nagy gyermek, aki a férfi gyámkodása alatt áll mind intellektuális, mind pedig jogi tekintetben. Lombroso kitér arra is, hogy az utcán megfigyelt ötszázhatvan nő közül csak kilenc volt – állítása szerint – abnormalis típus. Lombroso és Ferrero elméletüket a bűnös nőkről, prostituáltokról készült fotósorozattal kívánták alátámasztani. Véleményük szerint a prostituáltak 51%-ánál találtak ötnél több atavisztikus jellemzőt. A szerzők más nemzetek bűnös nőit is górcső alá vették, többek között franciákat és oroszokat. Arra a megállapításra jutottak, hogy minél kifinomultabb egy nemzet, bűnözői annál inkább eltérnek az átlagtól.²⁸

²⁴ Downing: *Murder in the Feminine*, 132–133.; lásd bővebben: Lombroso–Ferrero: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, i. m.

²⁵ Gibson: *Born to crime*, 67–73.; Lombroso–Ferrero: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, 107–156.

²⁶ Horn: *The Criminal Body*, 52.

²⁷ Gibson: *Born to crime*, 67–73.; Horn: *The Criminal Body*, 52–57.

²⁸ Horn: *The Criminal Body*, 52–57.

Lombroso a kriminológia atyja, Pauline Tarnowsky²⁹ viszont csak a kriminológia anyjaként szokták emlegetni, aki karrierje elején a Lombroso-féle elveket követte; munkáikból sokan merítették inspirációt. Felmerülhet a kérdés, hogy mindez hogyan kapcsolható össze a tolvaj cselédekkel.

Egy belga szerző, Raymond de Ryckère brüsszeli bíró tollából született meg 1908-ban a *La servante criminelle*, A bűnöző cseléd című könyv. Úgy vélem, Lombroso *La donna delinquente* művének hatására született ez a munka. A szöveg keletkezésének körülményei nem ismertek. A kötet több mint négyszáz oldalon keresztül taglalja a bűnöző női szolgát, vagyis a házicselédre jellemző kriminalitást. Ryckère tizenkét fejezetben foglalja össze a bíróságon és a környezetében tapasztaltakat a házicseléd bűnözéséről. A francia nyelvben több kifejezés létezik a cselédre: *la bonne*, *la domestique*, *la servante*. A bíró következetesen ez utóbbit használja. A *la servante* a mai francia nyelvben 'felszolgáló'-t is jelent, míg a 19–20. században általában 'cseléd lány'-t értettek alatta. A szerző kifejti a cselédek kriminalitásának okait, és ezek értelmezésének fontosságára hívja fel olvasói figyelmét. Egy fejezet szánt a szolgálólányok mentális betegségeinek és az általuk elkövetett cselekményeknek. Az egyértelműen cselédek által elkövetett bűncselekmények közé szerinte a következők tartoznak: gyermekkori, a gazdával szemben bosszúból, szenvedélyből elkövetett sérelmek (lopás), mérgezések, prostitúció, alkoholizmus, öngyilkosság. A munka azért különösen érdekes és fontos, mert kutatásaim során nem talákoztam ehhez hasonló kötettel. Lombroso és társai ugyanis a cselédekre külön nem tértek ki, de Lombroso a kriminális személyeken belül két típust különböztetett meg: az egyik az alkalmi bűnöző, a másik a született bűnöző (*criminolide*). Ryckère is két csoportra osztja a női bűnözőket. Véleménye szerint a legtöbb bűnöző nő alkalmi bűnöző, a született bűnözők (*grandes criminelles*) ritkák a háztartási munkások között. Mindemellett kijelenti, a cselédek alapvetően bűnözésre hajlamos személyek (*la servante est essentiellement une criminaloïde humanoïde*).³⁰

A bíró szerint a cselédek ugyanazokat a jogokat élvezik, mint más társadalmi csoportok, ellenben hivatkozik Octave Mirbeau véleményére, aki a következőt állítja: „A szolga nem normális lény, nem társas lény [...] Ő valami más, különböző darabokból összeszerkesztve, össze nem illő, egymáshoz nem tartozó részekből [...] sőt még rosszabb, egy torz emberi hibrid [...] Nem tartozik a nép közé, ahonnan származik, sem a polgári világhoz, amelyben él, és ahová tartozni szeretne [...] Ahonnan jött, megtagadták, elvesztette buzgó életkedvét és ősi erejét [...] A polgárságtól pedig csak szegényletes bűnököt tanult, anélkül, hogy megszerzte volna az eszközöket, arra hogy őket kielégítse [...] aljas érzések, gyáva félelmek, bűnözői étvágy, pompa nélkül, és ebből következőleg a gazdagság mentsége nélkül [...] Bemocskolódott lélekként hatol keresztül a becsületlen polgári világban, csak annyi maradt számára, hogy belélegezze ezt a gyilkos szagot, ami kiárad a piszkos kloákákból, és mindörökké elveszíti lelki biztonságát, egészen addig, hogy önmagát veszti el [...] Mindezen emlékek mélyén, különféle alakok között kószál, ahol önmaga lidérceként csak a mocskot tudja már mozgásba hozni, azaz a szenvedést. (A mocskok a bűn, maga a szenvedés.) [...] Gyakran nevet, de a nevetése erőltetett. Ez a nevetés nem az átélt örömből fakad, nem a valóra váltott reményből, de őrzí a lázadás keserű grimaszát, és a kegyetlen, kemény ráncát a szarkazmusnak. [...] Semmi sem fájdalmasabb, mint ez a kacaj, mint ez a nevetés. Éget és elsorvaszt.”³¹ Ezt a

²⁹ Pauline Tarnowsky kriminológus a bűnöző nőket kutatta, két jelentős munkája jelent meg: az *Étude anthropométrique sur les prostituées et les voleuses* 1889-ben, és a *Les Femmes homicides* 1908-ban.

³⁰ Ryckère: *La servante criminelle*, 4.

³¹ Ryckère: *La servante criminelle*, 4. A szerző saját fordítása.

mocskot lelki értelemben kell értelmeznünk, a szolgáló személyek bemocskolják, megerőszakolják lelküket és ösztöneiket, s azért válnak torz lényekké, mert saját szükségleteikről teljesen lemondanak, csupán egy maszkot öltenek magukra. Az idézet a cselédet, akit a szerző hímnemben nevez meg, szinte nem is emberként írja le, hanem egy bábként, akit a gazdája kénye-kedve szerint ugráltat, aki eladja a lelkét, és szolgálóvá lesz. A 'szolga' jelentés újra meg újra felvetődik a cseléd diskurzusokban. Ryckère munkájában a rossz cselédekről szóló diskurzus jelenik meg, ebbe beletartozik például az, hogy a cseléd nem tiszteli a gazdáját, a cselédség mint állapot egyre kevésbé vonzza a fiatal nőket; a cselédeket promiszkuitás jellemzi stb. A múltra mint dicsó múltra tekint vissza, amikor a cselédek nem hagyták el pár havi szolgálati idő után a házat, hanem akár tizenöt–húsz évig is szolgáltak egy családot. Szerinte a cseléd régen a család tagja volt, de ez a szerződés intézményének megjelenésével megváltozott. Feltűnt az osztályok közötti harc, és elveszett a régi bizalom, a szeretet gazda és cselédje között. Ryckère szerint a bűnöző cseléd nem gondolkodik, nem bírál, tetteiből hiányzik a logika. A cseléd bűnözők – mondhatni, ez egy külön kategória – erkölce alulfejtett. A cselédek jelentős része lop, mivel a gazdákkal szemben ez a bosszú leggyakoribb eszköze. A cseléd minden rosszra kapható. A gazdák termelik ki a rossz cselédet vagy a rossz cselédek termelik ki a rossz gazdákat? – teszi fel a kérdést Ryckère.

A kötet létezése már önmagában véve is pejoratív, hiszen mely „foglalkozási” csoportról írtak hasonlót? Lombroso a született prostituáltról és a bűnözőről. Vagyis ez és az ehhez hasonló munkák kriminalizálják a cselédeket, predesztinálják a társadalmat arra, hogy bűnözőkként gondoljanak a cselédekre. Ryckère munkája tökéletesen illeszkedett a kortárs diskurzusokba, mutatják ezt az irodalmi alkotások is. Később, az 1930-as években Márai Sándor a következőképpen írja le az *Egy polgár vallomásaiban* a cselédek kriminalitásra való hajlamát: „A »spájzot« legtöbb helyen csukták. Ha a cselédet kidobták, a jó háziasszony utolsó pillanatban számba vette a távozó holmiját, valóságos testi motozást tartottak, a becsomagolt cselédmotyót apróra megvizsgálták, törülköző, ezüstkanál után kutattak, mert köztudomású volt, hogy »minden cseléd lop«. Ezt a motozást a lelkiismeretes háziasszony akkor is megejtette, ha a »szolgálatból kilépő« háztartási alkalmazott évtizedet szolgált a háznál, és keze alatt soha egy varrótú sem veszett el. A cselédek maguk sem tiltakoztak e megalázó motozások ellen, természetesnek tartották. Gyakran igaza is volt a jó háziasszonynak, mikor lopással gyanúsította e »fizetett ellenségeket« – a cselédek szívesen loptak, főként zsebkenőket, harisnyát és törülközőket. Egyáltalán, rettenetes sok baj volt e fizetett ellenségekkel.”³²

„Fizetett ellenség” – sokatmondó kifejezés. Az általános nézet, hogy minden cseléd lop, önmagában túlzás, ám a lopás igen gyakori cselédbűnnek számított, olyannyira, hogy az 1878. évi büntető törvénykönyv 336. és 343. §-a külön intézkedett az efféle bűnesetekről: „Aki az ellen, kinek szolgálatában vagy fizetésében áll, vagy háztartásában él, vagy az utóbbival közös háztartásban élő hozzátartozók ellen (78. §) követ el lopást, csak a szolgálatadó, a ház feje, vagy pedig a sértett fél indítványára vonathatik bünvádi eljárás alá.”³³ Ha a cselédet gazdája lopással vádolta, rendőrt hívott. A rendőr a nyomozás megkezdése után kutathatta át a gyanúsított holmiját, és vihette be a cselédet az őrsre.

A cselédek kapcsán a Budapest Főváros Levéltára őrizetében fellelhető anyagok jelentős része a cselédek lopásairól szól, ahogy Bosnyák Katalint is többrendbeli lopást követően ítéli el többhavi börtönbüntetésre. Csak hogy néhány példát kiemeljünk a levéltár anyagából: Harrer Anna huszonnégy éves cselédlány 1890-ben Budapesten lopást követett el a Körút

³² Márai: *Egy polgár vallomása*, 17.

³³ 1878. V. tc. 343. §

30. szám alatt,³⁴ vagy Igmándi Mária huszonnyolc éves hajadon cselédet 1894-ben szintén lopás vétségével vitte el rendőrség a Mária Valéria utca 14. szám alól,³⁵ Voczesek Fanni is hasonlóan járt, az izraelita vallású hajadon cselédet lopás vétségével szállították el a Fő utcából, Budapestről 1889-ben.³⁶ A lopás a cselédek kapcsán a legtöbb irodalmi munkában is megjelenik: Hunyady Sándor *Bakaruhában* című alkotásában például hazudnak a betegeskedő asszonynak cselédje, Ani állapotáról, aki meghalt, csakhogy ne kelljen elárulni az igazságot. Inkább bemocskolják az elhunyt cseléd becsületét, és azt állítják, hogy lopott: „– Két napja nem láttam. Mi van vele? – egyenesen a sitrénerhez fordult, aki ott állt a nyüzsgő fiataltság között. – Maga a házhoz tartozik. Maga sem tudja, hova lett? – Elment! – bökte ki zavartan a fiatalember. – Hazament a falujába. Bettina nyafogott: – El sem búcsúzott tőlem. Ez csúnya. Ez fáj nekem. Hálátlanság. Olyan voltam hozzá, mint a barátnője. A sitréner homlokán megjelent az a feszült kifejezés, ami mindig elárulja a buba embereket, amikor nagyon előveszik az eszüket. Végül is azt találta ki Anni mentségéül és Bettina megnyugtatására: – Nem jöhetett elbúcsúzni, mert hirtelen elkergették. Rajtacsípték, hogy lopott!”³⁷

„Rajtacsípték”, hogy lopott – súlyos kijelentés ez is, mégis egyszerű magyarázat, és az asszony el is hiszi, ugyanis a cselédek lopnak, gondolják a korszakban. Kosztolányi *Édes Annájában* sincs ez másképp, amikor Vízyné korábbi cselédjeiről mesél Annának: „Héring Lujzika lopott, mint a szarka. Mindent lopott, de legjobban a zsebkendőket szerette. El is küldte azonnal, utána inkább nem vett lányt, két hónapig. A pesti iparoslányok általában lopnak. Egyik elemelte aranyóráját, melyet boldogult édesanyjától örökölt, a másik kifejtette dunyháit, elcsent belőlük közel három kiló lúdtollat.”³⁸

Vizyék szkeptikusak voltak Annával kapcsolatban, a könyv egy meghatározó jelenete már a gyilkosságot követően olvasható, szintén a lopás kérdéskörébe enged betekintést. Anna holmiját átkutatják lopott tárgyakat keresve: „A cselédszobában fölhányták, szétszedték Anna táborigyát. Egyik széken meglelték összekötött batyuját. A detektív behozta és kibontotta. Ott volt benne minden, amivel valaha átlépte ennek a háznak a küszöbét, az a pár rongyos zsebkendő, az a néhány fejrevaló kendő, a kézitükör, a vasfésű, a gyermektrombita meg egy papírzacskó megszenesedett maróni is, csak a kék kartonruha meg a fűzős férficipő hiányzott belőle, azt már régen elnyűtte.”³⁹ A gyilkosság indítékeként rablásra gyanakodnak. Persze Anna nem lopott, de a gyanú befészkelte magát a rendőrök fejébe.

A tolvaj cseléd képe nemcsak a szépirodalomban jelenik meg, a sajtóban is központi téma volt a szarka cseléd. Csakhogy pár példát említsünk: *Az Ujság* 1923. november 7-ei száma cseléd razziáról számol be *Razzia éjjel-nappal a facér cselédekre* címmel. A cselédlopások száma megnőtt, ezért a rendőrség különös tekintettel figyel a cselédszerzőket és a cselédtanúkat. A sajtó áldozatként a nagyságukat emeli ki, akiket cselédjeik meglopnak. A rendőrségre naponta több lopással kapcsolatos panasz érkezik. A cselédek pedig „rosszak”, próbálják kijátszani a rendőröket, például két cseléd tolvaj elkábította magát, csakhogy ne derüljön ki, hogy ők a tolvajok. A cselédek „megrontó helyének” a kvártélyos asszonyt és a cselédtanúkat jelölik meg, ahol tíz–húsz lány alszik együtt, megrontják egymás erkölceit. A kvár-

³⁴ BFL X. 214. iratszám 55.

³⁵ BFL X. 214. iratszám 2080.

³⁶ BFL X. 214. iratszám 675.

³⁷ Hunyady: *Bakaruhában*, 50.

³⁸ Kosztolányi: *Édes Anna*, 12.

³⁹ Kosztolányi: *Édes Anna*, 117.

télyos asszonyok egy része arra tanítja a fiatal lányokat, hogy lopják meg munkaadójukat. A nyomozók, rendőrök a város megtisztítása céljából razziáznak.⁴⁰

A *Tolnai Világlapja* az 1934. április–júniusi számában egy egész oldalt szentelt a cselédet tartó háziasszonyoknak (*Hogyan védekezzünk a háziszarkák ellen?*), amelyben a szerző a házi szarkákról értekezik. Kevés az a háztartás, ahol cselédet tudnak tartani, mivel a fővárosban ekkor nagyjából húszezer cseléd él, de még így is sokan vannak, akik a háziasszonyok jóindulatát kihasználva meglopják a házat, ahol szolgálnak. Ezek a cselédek a tisztességes cselédek hírnevét rontják. „A tolvaj cseléd alaposan végzi »munkáját«. Legtöbbször idegen néven szerez könyvet, ha asszony, a leánynevét használja, ha elvált, a férje nevéen jelentkezik és így a nyilvántartásban hiába kutatnak név szerint a tolvaj után. Tetten érni is nehéz, mert mire a lopás kiderül, akkorra huszadkézen van a lopott tárgy, mert senkinek sincs annyi »ismerőse«, mint annak a tolvajnőnek, aki a háztartásban való alkalmaztatását használja ki bűnös céljaira.”⁴¹ A rendőrök nagy bajban vannak, ugyanis nehéz bizonyítani, hogy ki és mit lopott. A cikk felhívja a munkaadók figyelmét, hogy járjanak utána alkalmazottjuknak. Gyakori az is, hogy az illető cseléd többször férjhez megy, és a férj családnévét használja, vagy épp saját leánykori nevét. A cikk szerint a rendőrség a szolgálat átalakítását szeretné: minden cseléd kartonja a rendőrségre futna be, így feltáruhána a cselédek szolgálat előtti élete. A cikk állítása szerint ez a cselédeket védené, de valójában a munkaadóknak kedvez: „Ha a háziasszony és a rendőrség összefog, rövid időn belül megszabadul a társadalom a háziszarkától.”⁴²

A korabeli sajtóorgánukokban sok cikket olvashatunk a lopás és nők témakörében, ezekből emelek ki még néhányat a lopás és a cselédség kapcsán. A *Pécsi Napló* írója szerint a cselédek iránti bizalmat erősíteni kellene, családtagként kezelni őket. Ugyanakkor „Ki kell küszöbölni a cselédségből azokat, kik cselédkönyveik révén nem a szolgálat, de az eltulajdonítás révén akarnak existálni.” Hozzáteszi: „Szegénységből alig lopnak a cselédek, itt időszaki, vagy veleszületett bűnözési hajlammal állunk szemben.” A szerző úgynevezett cselédügyi bíróság felállítását javasolja. Jelentéktelen, egyszerűbb esetekben a cseléd szigorú megfeddését eszközölnék, ám visszaesőknél a törvény szigorát kellene alkalmazni. Súlyos bűncselekménynél az első alkalommal tennék ezt, jelezve, hogy a következő esetben már a cselédkönyv elkobzása következik. Megszüntetnék azt az eljárást, miszerint a cselédkönyvbe a lopás vétségét nem jegyzik fel.⁴³ A napi sajtóban számtalan további példát is találhatunk különféle megoldási javaslatokkal, azonban az említettekől is jól érzékelhető a pejoratív beszédmód.

A tolvaj cseléd magyar módra?

Ahogy Székely Vladimir *Tolvaj cselédek* című írásából is láthattuk, Magyarországon is figyelemreméltó reflexiók születtek a női és azon belül a cseléd-bűnözés témakörében. A korszak első felének kriminológiai gondolkodói Lombrosohoz hasonlóan elkülönítették és összehasonlították a két nem által elkövetett bűncselekményeket.⁴⁴ A főváros a bűnözés területén is eltért az ország többi városától. Kiváló kutatási terepként szolgált a bűnözéstörténeti megfigyelésekre: Balla Jenő rendőri riporter vagy Szántó I. Béla, a Gyermekvédő Liga titkára, de

⁴⁰ *Razzia éjjel-nappal a facér cselédekre.* Az Ujság, 1923. november 7. 4.

⁴¹ *Hogyan védekezzünk a háziszarkák ellen?* Tolnai Világlapja, 1934. április–június 177.

⁴² *Hogyan védekezzünk a háziszarkák ellen?* 177.

⁴³ *A cselédkérdésről.* Pécsi Napló, 1909. április 4. 2–4.

⁴⁴ Gibson: *Born to crime*, 60.

megemlíthetjük Tábori Kornélt és Székelyt is,⁴⁵ ők valamennyien sztereotípiákon keresztül ábrázolják a bűnös nagyvárost, szociális riportjaikban⁴⁶ többször beszámolnak a cselédek úgynevezett tolvaj „hajlamairól”. A Tábori–Székely páros 1909-ben publikált, *A bűnös nők* című kötetükben tipologizálják a budapesti bűnöző nőket. Sorra veszik mind az éjszakai, mind pedig a nappali élet azon személyeit, akiktől tartania kell a jóra való *citoyennek*. Ebben a női bűnöző tipológiában többek között megjelenik a prostituált, a francia *madame* vagy a jósnő. Székelyék rendszerében külön archetípusként tűnnek fel a pesti tolvaj cselédek, akiket „házitolvajnő”-ként jegyeznek fel. A cselédek rosszá válásának okát a cselédhelyszerzőkben, a cupringerekben, a kvartélyos asszonyokban és a szerelemben vélik azonosítani. A szerelmet mint a lopást kiváltó okot érdemes külön kiemelni, hiszen ez Bosnyák Katalin ügyében is szerepet játszott.

A Tábori–Székely szerzőpáros szerint: „hogy a pesti cseléd rossz, azt nem csak a túlságosan pedáns nagyságák panaszozzák, hanem elég riasztó színben dokumentálja a kerületi kapitányságok tömérdek kihágási eljárása, a rendőrségi fogház és toloncház, továbbá az erkölcsrendészeti ügyosztály – a cseléd gyakori végállomása is.”⁴⁷ Székely rendőrfogalmazóként számtalan olyan esettel találkozhatott, amelyben a cseléd tolvaj volt, és ezenfelül szerelmes. Bosnyák Katalin históriája is ebbe a kategóriába tartozott. Ugyan nem tudjuk, de Székely *Tolvaj cselédleányok* című szövegéből kissejlik, hogy akár személyesen is találkozhatott az ügy valamelyik érintettjével, mert – legalábbis a többi sajtóanyaghoz képest – részletes információkkal rendelkezett Bosnyák esetéről.

Táboriék szövegében olvasható, hogy a régi szolgálat és a cselédtartás önmagában anakronizmus: „A régi patriarkális állapot, amikor a cseléd családtag, kenyéradója örömének és bujának hű megosztója volt, ma furcsa anakronizmus.”⁴⁸ Táboriék mondata a cseléd és a gazda kapcsolatának változásaira utal, a 19. század végével megjelennek a törvények és a szerződés a cseléd és gazdája között. A cseléd tartó munkaadóvá válik, a cselédjéért nem vállalja a felelősséget úgy, mint korábban, amikor a háztartás részének tekintették a szolgálókat. A cselédszerzés a 19. századra professzionalizálódott, a cupringerek, akikkel meggyűlt a fővárosi vezetés baja, a cselédre mint pénzszerzési eszközre tekintettek, így Táboriék véleménye szerint ők maguk teremtik meg a „rossz cselédet”. Székelyék definiálják a „rossz cseléd” kifejezést: az számít annak, „akit a hasznavehetetlensége, vagy nyugtalan vére úgyszólván predesztinál a folytonos helycserére”. Eszerint azok nem maradnak meg sokáig egy háznál, hanem családról családra járnak, mert nem felel meg számukra semmi, mi több, közvetve, ha a sorok között olvasunk, tulajdonképpen prostituálnak nevezik ezeket a cselédeket, erre utalhat ugyanis a „nyugtalan vére” kifejezés. A középosztálybeli munkaadók, valószínűleg Tábori és Székely is közéjük tartozott, szemszögéből mutatják be az általuk rossznak ítélt cselédeket. Szembeötlő, hogy pejoratív, negatív, olykor durva jelzőket használnak a cselédnek szegődő nőkre, mint például: falusi liba, aki gyorsan átvedlik pesti cseléddé, rossz cseléd, csavargó cseléd, tolvaj cseléd. Sőt az ő értelmezésükben használt „csavargó cselédleány” kimondatlanul is prostituálódik a szövegben, rossz útra tér.⁴⁹

Székely és Tábori különböző történetekkel támasztja alá állításukat. Az egyik ilyen történet már-már tipikusnak tűnik a korabeli reprezentációs sémákban: az eseménysor a pálya-

⁴⁵ Lásd bővebben: Perényi: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten*, 66–67.; Buza: *A női kriminalitás*, i. m.

⁴⁶ Lásd még: Perényi: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten*, i. m.

⁴⁷ Tábori–Székely: *Bűnös nők*, 17.

⁴⁸ Tábori–Székely: *Bűnös nők*, 17.

⁴⁹ Tábori–Székely: *Bűnös nők*, 18.

udvaron veszi kezdetét, ahova a vidéki leány megérkezik. Cselédnek akar szegődni. A cupringer emberei a kifutók, akik általában fiatal férfiak, lecsapnak a fiatal lányokra, és elviszik őket a helyszerzőkhöz. Rögvest találnak is helyet a fiatal, tapasztalatlan nők számára. Ám nem maradnak sokáig a szolgálatban, mivel tapasztalat hiányában hamar elküldik a cselédet a háztól. Ekkor jelenik meg újból a cupringer, és beajánlja a cselédet a kvartélyos asszony ismerőséhez. A kvartélyos asszonynál a cselédek megismerik a budapesti életet, a korzókat, a Városliget világát. Ezt követően a cseléd megváltozik, nem lesz neki elég, amit munkavállalója ad. Így alakul ki a „rossz cseléd”, akit már csak egy lépés választ el a „tolvaj cseléd” típusától. Ez a metamorfózis pedig a szerelemnek köszönhetően történik meg. A cselédnek szeretője lesz, akinek a kedvében kíván járni, így annak unszolására meglopja alkalmazóját.⁵⁰ A szerzők a cseléd fejlődési folyamatát ábrázolják: a „falusi libából” először „pesti cseléd”, majd „rossz cseléd” és végezetül „tolvaj cseléd” válik.

A Tábori–Székely szerzőpárost követően a jogász Pálosi Ervin *Budapest kriminalitása és moralitása, 1909–1925-ig* címmel írt és 1927-ben közreadott könyvét érdemes tárgyalni, amely külön fejezetet szentelt a cselédkriminalitásnak.⁵¹ A szerző *A bűnös nők* című kötet megjelenési időpontjától, 1909-től kezdi kutatásait. Kiemeli a cselédekkel kapcsolatos büntetőügyek sokaságát, szerinte a budapesti rendőrségnél a cselédügyek középhelyet foglalnak el a különböző kihágások és magánjogi perek sorában. Kifejti ugyanakkor a munkaadók kegyetlenségét, a patriarchális rendszert, s a cselédek gazdasági kihasználtságát nagyon jól nyomon lehet követni a panaszokon keresztül. Kiemeli, hogy például 1916-ban a bejegyzett kéjnők 66%-a a cselédek közül került ki, ez az arány 1925-re 43,5%-ra esett vissza. A csökkenés feltételezhetően a háború végével magyarázható, újra szükség lett cselédekre. Pálosi szerint az erkölcsi romlás egyértelműen a munkaadók hibája. A cselédpanaszok az évek előrehaladtával csökkentek, de ez nem a problémák megszűnését jelenti, hanem a cselédhiányt, a cselédkínálat szűkülését, ami többek között a velük szemben támasztott elvárások növekedését is mutatta.⁵² A cselédek egy része az urbanizációnak és az iparosodásnak köszönhetően más alternatív munkalehetőségeket is talált magának a nagyvárosban, emellett elkezdtek felfedezni saját jogaikat (például kevesebb munkaórát, több szabadidőt etc.). Ezek a változások a cselédek életére pozitív hatással voltak, ellentétben a munkaadóéval, aki alázatos cselédet akart, minél jobb áron.

⁵⁰ Tábori–Székely: *Bűnös nők*, 21–22.

⁵¹ Pálosi: *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években*, 95.

⁵² Pálosi: *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években*, 97.

19. cselédügyek

Megnevezés	Panaszok száma						A panasz tárgya					
	A gazda részéről		A cseléd részéről		Együtt	Emelkedés vagy csökkenés	Helyelhagyás		Bérvkövetelés		Egyéb	
	abs.	%	abs.	%			abs.	%	abs.	%	abs.	%
1909..	7 461	52,7	6 697	47,3	14 158	-	5 970	42,2	4 713	33,3	3 475	24,5
1910..	7 193	49,3	7 390	50,7	14 583	+ 3,0	5 858	40,2	4 623	31,7	4 102	28,1
1911..	9 083	45,0	11 081	55,0	20 164	+ 38,3	6 313	31,4	10 676	52,9	3 175	15,7
1912..	10 174	44,2	12 844	55,8	23 018	+ 14,2	7 726	33,6	10 353	45,0	4 939	21,4
1913..	9 420	47,8	10 302	52,2	19 722	- 14,3	7 047	35,7	8 852	44,9	3 823	19,4
1914..	8 865	49,9	9 261	51,1	18 126	- 8,1	7 153	39,5	7 428	41,0	3 545	19,5
1915..	8 050	48,0	8 712	52,0	16 762	- 8,1	6 634	39,6	7 040	42,0	3 088	18,4
1916..	8 768	51,5	8 139	48,5	16 907	+ 0,9	6 716	39,7	6 891	40,8	3 300	19,5
1917..	9 934	52,4	9 030	47,6	18 964	+ 12,2	8 035	42,4	7 270	38,3	3 659	19,3
1918..	10 166	64,8	5 532	35,2	15 698	- 17,2	7 776	49,5	4 291	27,4	3 628	23,1
1919..	4 392	58,6	3 099	41,4	7 491	- 52,2	3 600	48,1	2 175	29,0	1 716	22,9
1920..	4 523	54,4	3 788	45,6	8 311	+ 10,9	3 853	46,4	2 040	24,5	2 418	29,1
1921..	5 416	48,3	5 802	51,7	11 218	+ 34,9	4 199	37,4	3 460	30,8	3 559	31,8
1922..	4 855	45,3	5 856	54,7	10 711	- 4,5	3 967	37,0	3 376	31,5	3 368	31,5
1923..	5 342	56,0	4 194	44,0	9 536	- 11,0	4 208	44,1	2 669	28,0	2 659	27,9
1924..	4 583	57,2	3 432	42,8	8 015	- 16,0	3 611	45,1	2 392	29,8	2 012	25,1
1925..	4 038	54,1	3 426	45,9	7 464	- 6,9	3 190	42,7	2 850	38,2	1 424	19,1

1. táblázat

Forrás: Pálosi Ervin: *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években.*

Budapest, 1927. 97.

Budapest Főváros Levéltárában a „Rendészeti ügyek, munkaügyi panaszok” című állagban megtalálhatók az 1913 és 1922 közötti időszakból fennmaradt cselédügyekkel kapcsolatos panaszok. A következő példa egy cseléd, özvegy Tüskel Mihálynénak a főszolgabíróhoz 1906-ban írt levele segítségével szemlélteti a cselédek és gazdák konfliktusait. A gazda pénzügyek miatt, feltételezhetjük, hogy lopásról lehetett szó, jól megverte a cselédet, akit női szolidaritásból a gazdasszonya menekített ki. A cseléd mindenét a gazdájánál hagyta a menekülés közben, ezért kéri holmijait, többek között cselédkönyve visszajuttatását tulajdonába.⁵³ Ez az eset a Pálosi által ebben az évben összeszámolt 8139 beadott cselédpanasz közül csupán egy. Pálosi táblázatából látható, hogy a világháború előtt években, 1911–1913 táján magas a cselédpanaszok száma, az első világháború alatt azonban már apad, utána pedig a korábbiakhoz képest jóval kevesebb. A szerző nem tér ki külön a házilopás vádjára, összességében és általánosan tárgyalja a cselédek bűnügyeit.

Házilopás szempontjából sokkal érdekesebb számunkra Nemes Sándor nyomozó *Gyakorlati nyomozás* című kézikönyve, aki Pálosihoz hasonlóan, ugyan Bosnyák Kati esetéhez képest évtizedekkel később, 1943-ban vázolja fel a cselédtolvajok tipológiáját, mégis hasznos forrás a cselédkriminalitás, azon belül a lopás témakörének értelmezéséhez. Nemes a cselédek kétféleképpen osztályozza, ahogy Lombroso is a tolvajokat: a hivatásos és az alkalmi

⁵³ BFL VIII./20-F munkaügyi panaszok cselédügyek 1913–1922. 17315/1916.

elkövetők csoportját különbözteti meg egymástól. Az előbbibe sorolhatjuk a kávéházi tolvajokat, besurranókat, zsebtolvajokat, az utóbbiba pedig a pillanatnyi kísértésnek ellenállni nem tudó cselédeket.⁵⁴ A büntető peranyagok jelentős része különböző lopásokról számol be, az elkövetők között valóban nagy számban szerepelnek cselédek. Ám mégsem kaphatunk átfogó képet, mert a legtöbb esetre nem derült fény, illetve a levéltári anyag egy része megsemmisült.

Nemes ugyanakkor arra is kitér, hogy a lopás vádja sokszor egyfajta játszma része volt a gazda–cseléd viszonyban. A munkáltatót olykor a bosszú vezérelte, tolvajlással vádolta szolgálóját, ha az felmondott, mert nem fizették ki a bérét, vagy embertelenül bántak vele. Az is előfordult, hogy a munkaadó különböző értékű tárgyakat csempészett a szolgáló holmija közé, vagy nem létező károkat vont le a béréből. Egy esetleges feljelentéstől tartva az alkalmazott kénytelen volt alávetni magát a gazda szeszélyeinek. A bűnügyi statisztikák szerint a bejelentések 30%-a rosszindulatú rágalmazáson alapult.⁵⁵

A bűnügyi statisztikák, mint minden statisztika, torzítanak. Jelen esetben csak a cselédek kriminalitási mutatói érdekelnek bennünket, vagyis az, hogy melyek voltak a szolgáltók által elkövetett leggyakoribb büntípusok. Ehhez a Budapest Főváros Levéltárában található, online elérhető fogolytörzskönyvek közül 4886 darabot dolgoztam fel abból a célból, hogy viszonyításképpen számszerűsítsem a női házi cselédekkel kapcsolatos bűncselekményeket, vagyis megállapítsam, mely bűnügyek voltak túlsúlyban a bejelentésre került esetek között. Általánosságban vizsgáltam a női házi cselédeket, nem bontottam eltérő kategóriákra, homogén csoportként fogtam fel őket. A vizsgált forrásban csak nőket vettem górcső alá, az ezekben szereplő nők (szám szerint 4866 fő) 82%-ánál lopás vétsége szerepel. Nem választottam szét, hogy jogi értelemben mi a különbség a lopás, tolvajlás, sikkasztás, lopás gyanúja, rablás, orgazdaság és a jogtalan elsajátítás között. A fent említett 82% csak a lopás vétségét tartalmazza, ha ehhez hozzávesszük a többi kategóriát, az etulajdonítás különböző eseteit, ez az arány csak nő. A cselédek által elkövetett büntípus elsősorban többségben a lopás, ami összecseng a pejoratív szociális riportokban olvasható szövegekkel. A cselédek úgymond közel álltak a tűzhöz, mivel a munkaadók privát tereiben dolgoztak, éltek, ebből a közelségből adódóan egyszerűbb volt a munkaadó megkárosítása. A látható cselédek, vagyis akikről a források beszélnek, számos esetben loptak, azonban láthatatlan társaikról nem állítjuk, hogy tolvajok lettek volna. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a cselédek által elkövetett bűncselekmények közül valóban a lopás volt a leggyakoribb büntípus.

Bosnyák Katalin, a szerelmes tolvaj

Végezetül térjünk vissza Bosnyák Katalin történetéhez. Katalinról kevés információval rendelkezünk. A cseléd akkor válik a történész számára láthatóvá, amikor a társadalom számára marginális cselekedetet hajt végre. Éppen ennek a kihágásnak köszönhetően marad nyoma a levéltárban! Katalin, mikrotörténeti terminussal élve, egy kisember, életéről az alapinformációk mellett csak bűnügyei kapcsán érhetők tetten hírtöredékek. Ebből a kevés nyomból kell értelmezési keretet, kontextust adni esetünknek. Katalin történetében sok a megválaszolatlan kérdés, ugyanis nem tudjuk pontosan, hogy hol ismerkedtek meg Hauer Károllyal, mindenesetre a házasság férfi az ujsa köré csavarta a cseléd-lányt. A „vásárlás” tényéből is látszódik, hogy a nő bármit megtett volna a kapcsolatért, a házasságban reménykedve lopott, és

⁵⁴ Nemes: *Gyakorlati nyomozás kézikönyve*, 145–204.

⁵⁵ Nemes: *Gyakorlati nyomozás kézikönyve*, 145–204.

„vásárolta” volna meg magának a férfi szerelmét. A kor normái szerint már vénlánynak számított, mindenképpen férjhez akart menni.

A korszakban egy nő számára a házasság jelentette az egyetlen elfogadható életformát, hiszen ez garantálta a társadalmi presztízst és az anyagi biztonságot. A 19. század végén szakképzetlen, mai szóhasználattal élve „szingli”, pénzkereső, egyedülálló nők tömegei áramlottak a fővárosba, közülük több tízezren cselédként találtak munkát. A történészek megállapítása szerint a cselédkedés átmeneti élethelyzet a lány és az asszony státusz között, emellett a hozomány megszerzésére, tapasztalatszerzésre, a háztartási munkák, a háztartás vezetésének elsajátítására szolgál ez az időszak.⁵⁶ Ludmilla Fialova cseh kutató is kifejti: a cselédség az egyedülálló nők megélhetésének egy formáját jelentette mindaddig, amíg a cselédként szolgáló nők nem alapítottak saját háztartást⁵⁷ – persze, ha egyáltalán sikerült ez nekik. Magyarországon a köznyelvben a ’cseléd’-et a ’hajadon nő’ szinonimájaként is használták, nem volt ez másképpen az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában sem.⁵⁸

Különbösen jó példát nyújtanak az átmeneti helyzetre az ír „Bridgit”-ek. Az éhínség következményeitől sújtott országban a többgyerekes családok legfeljebb egy lányukat tudták kiházasítani, a többieknek meg kellett keresniük a hozománynak valót. A 19. század végén Írországból tömegesen vándoroltak fiatal nők az Egyesült Államokba. Képzetlenek voltak, de beszéltek angolul, így könnyen találtak munkát. A közismert mondás szerint Írországból azért házasodnak az emberek, hogy meggazdagodjanak, Amerikában szerelemből házasodnak, és azért dolgoznak, hogy meggazdagodjanak. Az ír lányok ír közösségekben kerestek maguknak ír férjeket.⁵⁹ Megoszlanak a történelmi vélemények a házasságról mint mobilizációs lehetőségről. A cselédséggel foglalkozó angol történész, Theresa M. McBride angliai és franciaországi kutatásai kapcsán azt a következtetést vonta le, hogy a házasság volt a legjobb mobilizációs lehetőség, amellyel éltek is a cselédek. Sőt olyan extrém esetekről is tudunk, amikor a cseléd abba a családba házasodott be, ahol szolgálati idejét töltötte, azaz „felfelé házasodott”.⁶⁰ Azonban természetesen nem mindenkinek sikerült férjhez menni, sokan cselédként dolgoztak tovább. McBride kimutatta, hogy a cselédek átlagosan később házasodtak, mint a kortársaik. A házasodási életkor kitolódása a termékenységre is hatással volt, kutatásai szerint túlnyomó többségüknek (1911-ben Angliában 94,4%-nak) csak egy gyermeke született.⁶¹

⁵⁶ A témában lásd bővebben, a teljesség igénye nélkül az alábbi munkákat nemzetközi és hazai tekintetben: McBridea: *Social Mobility for the Lower Classes*, 63–78.; McBride: *The Domestic Revolution*, i. m.; Higgs: *Domestic Servants and Households in Victorian England*, 201–210.; Gyáni: *A budapesti női házicselédség társadalomtörténete*, i. m.; Gyáni: *Munka és magánélet – cseléd-életmód Budapesten*, 94–116.; Gyáni: „Menek Pestre cselédnek”, 67–77.; Gyáni: *Házicselédek*, 12–13.; Gyáni: *A budapesti házicseléd munkapiac működési mechanizmusai*, 404–433.; Gyáni: *Család, Háztartás és a városi cselédség*, i. m.; Wierling: *Women Domestic Servants in Germany*, 47–57.; Vikström: *Female Domestic Servants in Sundsvall*, 83–117.; Todd: *Domestic and Class Relations in Britain*, 181–204.; Tóth: *Négy parasztlány Bécsben*, 353–362.; Steedman: *Master and Servant*, i. m.; Sogner: *The Legal Status of Servants in Norway*, 175–189.; Schlegel: *Mistress and Servant in Nineteenth Century Hamburg*, 60–77.; Prochaska: *Female Philanthropy and Domestic Service*, 79–85.; Pooley: *Domestic Servants and their Urban Employers*, 405–429.

⁵⁷ Fialova: *Domestic Staff in the Czech Lands*, 156–158.

⁵⁸ McBride: *The Domestic Revolution*, 83.; McBride: *Social Mobility for the Lower Classes*, 75.

⁵⁹ Lynch-Brennan: *Bridget in Philadelphia*, 13–16.

⁶⁰ McBride: *The Domestic Revolution*, i. m.; McBride: *Social Mobility for the Lower Classes*, 2–3.

⁶¹ Mc.Bride: *Social Mobility for the Lower Classes*, 72.

Hazai vonatkozásban nem rendelkezünk ilyen jellegű adatokkal, de Budapesten hasonló problémákkal találták szemben magukat a cselédek. Nehéz volt párra lelni, különösen azért, mert csekély szabadidővel rendelkeztek, csupán a vasárnap délutánjuk volt szabad, ekkor tudtak ismerkedni.⁶² A korszokon, parkokban létrejött kapcsolatok mellett népszerű volt az újságokban közreadott társkereső hirdetések, az újságok *Házasság* című rovatának útján történő ismerkedés is. Ez utóbbi a századfordulós nagyvárosi társadalomban elterjedt gyakorlatnak számított, sokan ezen a kommunikációs csatornán keresztül szereztek partnert vagy éppen állást. A házasságszédelgők könnyedén kihasználták a lehetőségeket, szerelmet színélve, átverték és meglopták a cselédlányokat. A korszak egyik leghíresebb házasságszédelgője, Kiss Béla, az első magyar sorozatgyilkos is a nők házasság utáni vágyát használta ki.⁶³ Tábori és Székely számos nagyvárosi jelenség mellett az újságok kínálta társkeresés buktatóira is felhívták olvasóik figyelmét. A szerzőpáros szerint a szakácsnék és a cselédlányok a kiemelten veszélyeztetettek csoportjába tartoztak a „húspiacon”, hiszen hosszú évek munkájával összekuporgatták a hozománynak valót, majd egy házasságszédelgő karjai között köthettek ki. Táboriéék véleménye szerint „minden ilyen nőnek titkos álma, hogy saját tűzhelye mellett szorgoskodjék, ahol nem kell a nagysága perléseitől tartani...”⁶⁴ Majd bemutatják a házasságszédelgők leggyakoribb módszerét, ahogy azt már a cseléd tolvajok kapcsán megszokhattuk tőlük: „A vőlegényjelölt csábos színben festi ki előtte a jövőt. Jól keres – mondja –, de szeretné magát önállósítani. Egy kis boltot nyitna, csak pár száz forint kellene hozzá. Minekutána a kellő számban elfogyasztott sörös kriglik ékes tanúsága mellett az eljegyzés is megtörtént, a boldog cselédlány szívesen odaadja »vőlegényének« a pénzét, és csak akkor ocsúdik föl, mikor az hirtelen eltűnik a látóhatárról.”⁶⁵

Tény, hogy a szerzőpáros írásai sokszor előítéletesek, sztereotípiákra építenek, ugyanakkor reális veszélyre figyelmeztetnek. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a pórul járt Bosnyák Kati esete, akit szeretője nemhogy átvert, de feleségével maradva a közös élet reményével csalta törbe szeretőjét. Nemcsak Kiss Béla, hanem az igazi Édes Anna történetben is kulcsfontosságú szerepet játszott a szerelmi szál: Kovács Magdolna fiatal katona szeretője javaslatára lopta meg gazdasszonyát éveken át. A férfi, Fehér Gyula házasságot, közös életet ígért. Magdolna azonban a végzetes napon „lebukott”, ami heves szóváltásba, majd fizikai bántalmazásba, mígnem gyilkosságba torkollott.⁶⁶

A kortárs kriminológusok, rendőrségi fogalmazók, rendőrök munkáik révén megkonstruálták a bűnözők, vagyis a társadalomra veszélyt jelentők csoportját. A kriminálantropológia megteremtőjét, Cesare Lombrosot számtalan követője hivatkozta, munkáiból inspirálódtak. Míg Lombroso a bűnöző nőről és a prostituáltokról értekeznek, munkájával megkonstruálta a bűnözők csoportját. Hozzá hasonlóan jár el a belga Ryckère, aki *A bűnöző cseléd* című munkájában elemzi a női cselédekre – véleménye szerint – jellemző bűntípusokat, a bűncselekmények indíttatását. Kétlem, hogy ezen utóbbi munka eljutott volna az Osztrák–Magyar Monarchia területére, legalábbis kutatásaim során nem talákoztam a munkára való hivatkozásokkal. A bűnöző csoportok definiálása minden országban párhuzamosan zajlott. Hazai szintén Székely Vladimir és Tábori Kornél szociális riportjai kiemelkedő jelentőséggel bírnak, ugyanis ők jegyezték le a nők különböző nagyvárosi archetípusait, amelyek részét képezték a bűnöző nők és a tolvaj cselédek is. Ezek a kriminológusok, gondolkodók által

⁶² Gyáni: *Család, háztartás, városi cselédség*, 104–105.

⁶³ Lásd bővebben: Trádlér: *A cinkotai Kékszakáll*, i. m.

⁶⁴ Tábori–Székely: *A bűnös város*, 55–56.

⁶⁵ Tábori–Székely: *A bűnös város*, 56.

⁶⁶ Lásd bővebben: Trádlér: *Az igazi Édes Annák*, i. m.

alkotott társadalmi konstrukciók a cselédtartó csoportok érdekeit, a középosztály erkölcsi védelmét szolgálták, és annak gondolkodásmódját fejezték ki. A cselédekre a legnagyobb veszélyforrások egyikeként tekintettek a kortársak. Azért szól róluk annyi irodalmi és tudományos munka, újságcikk, mivel a középosztály ethoszát fenyegették jelenlétükkel, miközben alkalmazásuk a középosztályhoz tartozás egyik mutatójának számított. Ezt az ellentétet nem sikerült feloldani, amire utaltak a kortárs írók is. Emellett a cselédek egyedülálló nők voltak, vidékről az urbánus társadalomba vándorolva munkát kerestek, ráadásul igen gyakran változtatták a helyüket. Sőt a középosztály tarthatott emancipációs törekvéseiktől is. Bizonyos az is, hogy egy cseléd hatást gyakorolt a munkaadó családra. A cselédek és a hozzájuk hasonlóan kriminalizált rétegek kapcsán – a középosztálybeli ethoszt veszélyeztető – Márai Sándor kifejezésével élve – „fizetett ellenségek”-ről beszélt a cselédtartó társadalom, akiket az otthonaikba beengedtek. Ilyen „fizetett ellenség” volt Bosnyák Katalin is: a cseléd saját boldogsága, szerelme érdekében meglopta munkaadóját. Bosnyák Katalin bűnügye egy a sok közül. A bűnügyi históriánkból is kitűnik, hogy a lopás vétsége a cselédek körében gyakorinak számít, erre engednek következtetni a feldolgozott fogolytörzskönyvek adatai, a büntető törvénykönyvbe bevezetett házi lopás vétsége és a korabeli statisztikák. A tolvaj cselédek az értéktárgyak, a pénz eltulajdonításakor feltehetően elégtételt (is) vettek munkaadóikon. Ez azonban nem kompenzálja a folytonosan szembeötlő társadalmi igazságtalanságot, amely a cseléd alávetett és kiszolgáltatott s a gazda privilegizált helyzete közötti különbségből fakad. Ezzel nem menthetjük fel azokat a cselédeket, akik meglopták munkaadóikat, a történész csak megpróbálhatja megérteni az adott helyzetet.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.401.b.142. Rendészeti ügyek, munkaiügyi panaszok

VII.101.d - Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház (1947-től Budapesti Országos Büntetőintézet, 1951-től Budapesti Országos Börtön) iratai. Rabtörzskönyvek. Bosnyák Katalin rabtörzskönyv 4827. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/80071/view/?bbox=5260%2C-5532%2C7815%2C-3477>

VII. 102.a. VII.102.a - Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai. Bosnyák Katalin fogoly <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/107108/view/?bbox=-458%2C-3113%2C4661%2C-1022>

VII.102.a. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai. Bosnyák Katalin fogoly 1899/3094 <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/98482/view/?pg=1&bbox=3736%2C-2268%2C4717%2C-1241>

VII.104.a. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntető Járásbírói Fogház iratai. Fogolytörzskönyvek Bosnyák Katalin fogoly 1899/602. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/235750/view/?bbox=3772%2C-1592%2C5921%2C135>

VII.104.a. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntető Járásbírói Fogház iratai. Bosnyák Katalin fogoly1900/790. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Fogoly/237708/view/?bbox=3639%2C-1946%2C6194%2C109>

X. 214. Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen 1. kötet, kérdőívek 1912.120-XII-1.

Budapest Főváros Levéltára X. 214. Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen, 2. kötet, kérdőívek 1913. 120-XII.1.

Nyomtatott források

Az Ujság, 1923.

Független Magyarország, 1903.

Pécsi Napló, 1909.

Tolnai Világlapja, 1903., 1934.

Borbély Zoltán – Dr. Kapry Dezső: *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941*. Budapest, 1942.

A Budapesti Napilapok Rendőri Rovatvezetőinek Szindikátusa 50 éves jubileumi emlékkönyve. Budapest, 1930.

Buza László: *A női kriminalitás*. Sárospatak, 1908.

Búza Péter (szerk.): *Tábori bűnös Budapestje*. Budapest, 2013.

Hunyady Sándor: *Bakaruhában*. Budapest, 2013.

Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Budapest, 2010.

Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Budapest, 2000.

Nemes Sándor: *Gyakorlati nyomozás kézikönyve*. Budapest, 1943.

Pálosi Ervin: *Budapest kriminalitása és mortalitása az 1909–1925. években*. Budapest, 1927.

Ryckère, Raymond: *La servante criminelle. Étude de criminologie professionnelle*. Bruxelles, 1908.

Székely Vladimir: *Tolvaj cselédek*. Tolnai Világlapja, 1903. december 20. 26–27.

Tábori Kornél: *Pesti élet. Képes riportkönyv*. Budapest, 1910.

Tábori Kornél – Székely Vladimir: *A bűnös Budapest*. Budapest, 1908.

Tábori Kornél – Székely Vladimir: *Bűnös nők*. Budapest, 1909.

Szakirodalom

Downing, Lisa: *Murder in the Feminine: Marie Lafarge and the Sexualization of the Nineteenth-Century Criminal Woman*. *Journal of the History of Sexuality*, vol. 18. (2009) No. 1. 121–137.

Fialova, Ludmilla: *Domestic Staff in the Czech Lands at the Turn of Century of the 19th and 20th Centuries in the Light of Statistical Figures*. In: Fauve-Chamoux, Antoinette (ed.): *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2004. 141–175.

Gibson, Mary: *Born to crime. Cesare Lombroso and the origins of biological criminology*. London, 2002.

Gyáni Gábor: „Menek Pestre cselédnek”. *Valóság*, 23. évf. (1971) 11. sz. 67–77.

Gyáni Gábor: *Házicselédek*. *História*, 3. évf. (1981) 2. sz. 12–13.

Gyáni Gábor: *A budapesti házicseléd munkapiac működési mechanizmusai, 1890–1941*. *Századok*, 117. évf. (1983) 2. sz. 404–433.

Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983.

Gyáni Gábor: *A budapesti női házicselédség társadalomtörténete a századfordulótól a második világháborúig*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest, 1985.

Gyáni Gábor: *Munka és magánélet – cselédeletmód Budapesten*. *Történelmi Szemle*, 29. évf. (1986) 1. sz. 94–116.

Higgs, Edward: *Domestic Servants and Households in Victorian England*. *Social History*, vol. 8. (1983) No. 2. 201–210. <https://doi.org/10.1080/03071028308567561>

Horn, G. David: *The Criminal Body. Lombroso and the Anatomy of Deviance*. New York – London, 2003.

Lombroso, Cesare – Ferrero, Guglielmo: *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. Durham, 2004. <https://doi.org/10.1515/9780822385592>

Lynch-Brennan, Margaret: *Bridget in Philadelphia. The Irish Servant Girl, 1840–1930*. *Pennsylvania Legacies*, vol. 14. (2014) No. 2. 12–17.

Mátay Mónika: *Agycentizők*. Budapest Negyed, 12. évf. (2005) 47–48. sz. 199–236.

- Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete, 1896–1914*. Budapest, 2012.
- McBride, Theresa M.: *Social Mobility for the Lower Classes: Domestic Servants in France*. *Journal of Social History*, vol. 8. (1974) No. 1. 63–78. <https://doi.org/10.1353/jsh/8.1.63>
- McBride, Theresa M.: *The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France, 1820–1920*. New York, 1976.
- Perényi Roland: *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 2018.
- Prochaska, Frank: *Female Philanthropy and Domestic Service in Victorian England*. *Historical Research*, vol. 54. (1981) Issue 129. 79–85. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.1981.tb02040.x>
- Pooley, Sian: *Domestic Servants and their Urban Employers: A Case Study of Lancaster, 1880–1914*. *The Economic History Review*, New Series, vol. 62. (2009) No. 2. 405–429. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2008.00459.x>
- Schlegel, Katharina: *Mistress and Servant in Nineteenth Century Hamburg: Employer/Employee Relationships in Domestic Service, 1880–1914*. *History Workshop*, vol. 15. (1983) Issue 1. 60–77. <https://doi.org/10.1093/hwi/15.1.60>
- Sogner, Solvi: *The Legal Status of Servants in Norway from the Seventeenth to the Twentieth Century*. In: Fauve-Chamoux, Antoinette (ed.): *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern, 2004. 175–189.
- Steedman, Carolyn: *Master and Servant: Love and Labour in the English Industrial*. Cambridge, 2007. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618949>
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Budapest, 1909.
- Todd, Selina: *Domestic and Class Relations in Britain, 1900–1950*. *Past & Present*, vol. 203. (2009) Issue 1. 181–204. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtp014>
- Trádlér Henrietta: *A cinkotai Kékszakáll. Egy sorozatgyilkosság értelmezései*. *Studia Comitatus*, 33. évf. (2014) 1. sz. 185–205.
- Trádlér Henrietta: *Az igazi Édes Annák*. *Sic Itur ad Astra*, 30. évf. (2017) 66. sz. 191–226.
- Tóth Zoltán: *Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai*. Budapest, 1984. 353–362.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon*. 6. köt. Budapest, 2007.
- Vikström, Marie-Christine: *Female Domestic Servants in Sundsvall. A Swedish Sawmill Town, during Industrialization*. In: Fauve-Chamoux, Antoinette (ed.): *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2004. 83–117.
- Wierling, Dorothee: *Women Domestic Servants in Germany at the Turn of the Century*. *Oral History*, vol. 10. (1982) No. 2. 47–57.

HENRIETTA TRÁDLER

Thieving Housemaids, Criminal Servants

The discourse surrounding domestic servants in the 19th and 20th centuries was remarkably negative, just like in the West, and considered servants to be second class, or inferior creatures. One of the primary issues was criminality. Domestic servants appeared in large numbers in crime statistics, they were most often convicted for theft and prostitution. Literature also reflected on the situation. Italian author Cesare Lombroso published his work *L'uomo delinquente* [The Criminal Man] in 1876, which had been translated to multiple languages, and inspired Raymond de Ryckert to write *La servante criminelle* [The Criminal Housemaid] in 1908. Ryckert classifies criminal servants, and examines the reasons behind crime and becoming a criminal. Regarding the criminality of servants, the figure of the good and the bad servant appear very distinctly in the opinions regarding servants, as well as in the analysis of these representations.

PERÉNYI ROLAND
BTM Kiscelli Múzeum

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 80–97.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.80-97
www.aetas.hu

Az intellektuális bűnözés feltalálása

Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején

Tanulmányom címéhez az inspirációt Ulicska László 2001-ben a *Korall Társadalomtörténeti folyóirat*ban a munkanélküliség kérdésével kapcsolatban publikált, rendkívül izgalmas megközelítést alkalmazó tanulmánya adta. Ulicska feltevése szerint a munkanélküliség problémájának feltárásában a társadalom sokáig nélkülözötte a kérdés kezeléséhez szükséges fogalomtárat, illetve eszközkészletet.¹ Úgy vélem, hogy a munkanélküliség jelenségéhez hasonlóan a 19. század második felében körvonalazódó modern bűnözés egyik speciális válfaját, az úgynevezett intellektuális vagy fehérgalléros bűnözést is hasonló, viszonylag hosszú definíciós folyamat során „találta fel” a magyar társadalom. Az intellektuális bűncselekmények meghatározására irányuló törekvés a büntetőjogi, kriminalisztikai s ezzel együtt a közgondolkodásban is megfogható. Tanulmányomban ezt a folyamatot igyekszem megragadni, lehetőleg több nézőpontból, így a korszakra vonatkozó büntetőjogi, rendőrségi, bűnügyi statisztikai, illetve sajtódiskurzus vizsgálatának segítségével. Mivel az intellektuális jellegű bűncselekmények alapvetően a gazdasági-pénzügyi központokhoz, modern nagyvárosokhoz kötődnek a mai napig is (és a forrásadottságok is a fővárosra vonatkozóan a legjobbak), ezért vizsgálatom fókuszában a 19–20. század fordulójának Budapestje áll. Az elemzésben a következő pontban felvázolt definíciós problémák figyelembevételével a továbbiakban a fehérgalléros, illetve az intellektuális bűnözés kifejezéseket egymás szinonimájaként használom.

A definíció nehézsége

Az intellektuális bűnözés a kriminalitás egyéb formáival szemben sokkal nehezebben megfogható, mivel az elkövetési módok – az erőszakos vagy akár más, vagyon ellen elkövetett bűncselekményekkel ellentétben – folyamatosan alkalmazkodnak a gazdasági-társadalmi környezet változásához. Ráadásul az intellektuális bűnözés korabeli felfogása az elkövetés módját – azaz az értelem, intelligencia segítségével elkövetett, legtöbbször anyagi jellegű előnyyszerzést – sokszor összevonta az elkövető társadalmi státuszával. Ez azt jelenti, hogy az intellektuális bűncselekmények elkövetőit egyértelműen a társadalom felsőbb rétegeiben helyezték el. Ez a felfogás nem csupán a korabeli rendőri és sajtódiskurzust határozta meg, hanem a kriminológia tudományos megállapításait is erősen befolyásolta. Erre a legjobb példa Edwin H. Sutherland kriminológus 1939-ben írott tanulmánya, amely elsőként fogalmazza meg a fehérgalléros bűnözés fogalmát.² Sutherland már fogalomalkotásában is azt a képzetet erősítette, miszerint az intellektuális jellegű bűncselekményeket az elithez tartozók követik el. Az amerikai kriminológus írásában árnyalni igyekezett azt a felfogást, amely a

¹ Ulicska: *A munkanélküliség feltalálása Magyarországon*, 37–48.

² Sutherland: *White-Collar Criminality*, 1–12.

kriminális viselkedést kizárólag a szegénységből, a társadalmi-gazdasági körülményekből vezeti le. Ennek érdekében élesen különválasztotta a – „tekintélyes vagy legalábbis megbecsült üzletemberekből és hivatásosokból”³ álló – felsőbb társadalmi osztályok, illetve az alsóbb rétegek bűnözését.

Sutherland megfogalmazása szerint a fehérgalléros bűnözés az üzleti életben megnyilvánulhat a vállalatok pénzügyi kimutatásaiban mutatkozó szándékos megtévesztésben (ilyen értelemben tehát nem csupán egyének vagy bünszövetkezetek, hanem akár teljes vállalatok, cégek is lehetnek elkövetők), a tőzsdei manipulációban, a köztisztviselők kedvező szerződések vagy jogszabályok elérése érdekében történő megvesztegetésében, a reklámok útján való megtévesztésben, pénzeszközök sikkasztásában és helytelen felhasználásában, súlyokkal és mértékekkel, valamint árukkal való manipulációban, adócsalásban vagy pénzeszközök felhasználási eljárásában és csődök esetén történő helytelen felhasználásában.⁴

Ákárcsak a korszakunkra vonatkozó források, úgy Sutherland is hangsúlyozza a fehérgalléros bűnözők által okozott rendkívül nagy anyagi kárt, a kriminológus azonban ezt még azzal is kiegészíti, hogy az anyagi kárnál is fontosabb a társadalmi kapcsolatok terén okozott károsodás; a fehérgalléros bűnözés ugyanis megkérdőjelez bizalmi viszonyokat és egyben bizalmatlanságot teremt, ami csökkenti a társadalom morálját, és nagymértékű társadalmi bomlást eredményez.⁵ Sutherland akkoriban úttörőnek számító tanulmánya – amelyben a szerző elsőként nevezte bűncselekménynek a felsorolt viselkedési módokat⁶ – tekinthető egy „fiatalnak”⁷ számító kriminológiai jelenség első történeti szakasza végpontjának, egyben egy definíciós folyamat lezárásának.

Az intellektuális-fehérgalléros bűnözés meghatározásában a mai napig az a nézet uralkodik, miszerint az intellektus segítségével végrehajtott bűncselekményeket szinte kizárólag az elit követheti el. Kránitz Mariann tanulmányában például ezt olvashatjuk a fehérgalléros bűnelkövetőről: „A fehér galléros – vagy inkább: fehérgalléros – bűnelkövetők alatt értendőek mindazok, akik a maguk sajátos bűncselekményét (*bűncselekményeit*) a gazdasági *vagy* a társadalmi, illetve a gazdasági és társadalmi hatalmuk eszközével, annak bástyái mögül követik el, amely bástyák és eszközök kiválóan alkalmasak a tett(ek) leplezésére is.”⁸ (Kiemelések az eredetiben.) A szerző a későbbiekben megkülönbözteti ugyan a fehérgalléros által véghez vitt, de nem fehérgallérosnak tekintett bűnelkövetést, de ugyanez fordítva nem történik meg: nem fehérgalléros elkövető által elkövetett intellektuális jellegű bűnyüegről nem esik szó. Érdekes ugyanakkor a szerzőnek a fehérgalléros bűnözés történeti dimenziójával kapcsolatos fejtegetése. Kránitz állítása szerint a fehérgalléros bűnözés – ahogy az azt elkövető társadalmi csoport is – mindig is létezett a történelemben, de jellegét tekintve folyamatosan változott: „A jellegbeli különbség röviden abban összegezhető, hogy míg az ókort és a középkort jószerével a leplezetlen fehérgalléros bűnözés jellemezte, addig a XIX. századtól

³ Sutherland: *White-Collar Criminality*, 1.

⁴ Sutherland: *White-Collar Criminality*, 2–3.

⁵ Sutherland: *White-Collar Criminality*, 5.

⁶ Sutherland ezzel egyfajta tabut döntött le, hiszen „akkoriban kifejezetten eretnek és forradalmi álláspontnak számított azt vallani, hogy egy sikkasztó vállalatvezető éppúgy bűnöző, mint egy rabló, és ezért hasonló büntetőjogi elbánásban kell részesülnie”. Győry–Inzelt: *Fehérgalléros, gazdasági és korrupciós bűnözés*, 455.

⁷ „Azoknak a „tevékenységeknek a nagy része, amelyeket ma fehérgalléros bűnözésként határozzunk meg, az utóbbi száz évben hozott törvények következménye” – olvashatjuk az eredetileg 1998-ban megjelent kriminológiai tankönyvben. Adler–Mueller–Laufer: *Kriminológia*, 418.

⁸ Kránitz: *Egy régi – új jelenség: a fehérgalléros bűnözés*, 136.

napjainkig tartó folyamatban ez a forma egyre sikeresebben marad homályban.⁹ Ebből következik az általunk vizsgált korszak intellektuális bűnözésének egyik fontos jellemzője, a nagyfokú látencia, azaz a nyomozó hatóságok, rendőrség, ügyészség előtt ismeretlenül maradó esetek nagy száma.

Láttuk tehát, hogy a kriminológia hogyan határozta meg az intellektuális-fehérgalléros bűnözést mint társadalmi jelenséget. De hogyan fogalmazta meg ugyanezt Sutherland előtt a 19–20. század fordulójának kriminalisztikai gondolkodása? A korszakra vonatkozó forrásaink egy részletes definíció helyett legtöbbször megelégednek a büntető törvénykönyv vonatkozó tételeinek, azaz az ebbe a körbe sorolt bűncselekmények törvényi tényállásának felsorolásával, nem bajlódnak azzal, hogy átfogó meghatározást adjanak róla. Az efféle definíciós kísérletek egyik eklatáns példája a Turcsányi Gyula szerkesztésében 1929-ben megjelent, nem kevesebbre, mint a modern bűnözéssel kapcsolatban felhalmozott kriminalisztikai tudás összefoglalására vállalkozó kétkötetes munka, *A modern bűnözés* intellektuális bűncselekményekkel foglalkozó fejezete, ahol ezt olvashatjuk: „Intellektuális bűncselekmények: csalás, sikkasztás, zártörés, hűtlen kezelés, csalárd és vétkes bukás, okirathamisítás, községi és orvosi bizonyítványok hamisítása, pénzhamisítás, vagyronrongálás, jogtalan elsajátítás, a felsorolt bűncselekményekkel kapcsolatos orgazdaság, hivatali és ügyvédi büntetett s vétség vagyoni vonatkozású része és a háború után az 1920. évi III. törvényekben megállapított pénzlebélyezés és az 1920. évi XV. t.-c. szerinti árdrágítás.”¹⁰

Az intellektuális bűnözéssel foglalkozó forrásainkat – ezekből a későbbiekben még gyakran fogunk idézni – ugyancsak az intellektuális jellegű bűnelkövetés egy bizonyos társadalmi csoporttal – az elittel – való azonosítása uralja. Miután a korabeli bűnügyi statisztikák foghíjas adatsorai nem adnak támpontot a féhérgalléros bűnözők társadalmi hovatartozásának pontos körülírásához, így jobb híján a korszak rendőri, illetve sajtódiskurzusára hagyatkozhatunk e téren. Természetesen az így kapott kép is meglehetősen homályos, mivel a hierarchia csúcsáról származó féhérgalléros bűnözők szociális pozíciójának meghatározása a kor narratív forrásaiban meglehetősen elnagyolt. Ha mégis megkíséreljük a társadalmi elit fogalmát a féhérgalléros bűncselekmények kontextusában értelmezni, akkor nagyrészt a pénzügyi szektor, illetve általában véve a gazdasági társaságok vezető pozíciójában lévők csoportját,¹¹ valamint a magán- és állami hivatalnokréteg felső szegmensét kell ide sorolnunk. Származását tekintve e csoportban egyaránt megtaláljuk a nagypolgárságot és a hagyományos elitet, azaz az arisztokráciát.¹²

Ritka kivételnek számít az olyan megnyilvánulás, mint például a detektívőnök-rendőrtanácsos Laky Lajosnak 1937-ben az általa szerkesztett rendőri szaklapban, a *Magyar Rendőrben Az alvilág társadalmi osztályai* címmel publikált kétrészes tanulmánya, amelyben némileg árnyalja ezt a nézetet: „Ez az általános szabály azonban nem azt mondja, hogy nincsenek kivételes tehetségek, részben születési adottság, részben szerzett ügyesség alakjában, amelyek kivételeket állapíthatnak meg. Tartóztattam már le kasszabetöréses lopás miatt doktor jurist is, viszont az a Strasznoff Ignácunk, aki huszárszázadosi egyenruhában végigcsalta hazánk és Európa legelőkelőbb köreit, kereskedősegéd volt, vagy a német Vogt mester,

⁹ Kránitz: *Egy régi – új jelenség: a féhérgalléros bűnözés*, 137.

¹⁰ Turcsányi (szerk.): *A modern bűnözés II.*, 63.

¹¹ A két világháború közötti gazdasági elithez bővebben lásd Lengyel: *A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről*, 97–105.

¹² A két világháború közötti elithez bővebben lásd: Gyáni: *Az éltek*, 191–223.

a köpenicki kapitány, aki porosz gárdatiszti egyenruhában végezte csalásait, a polgári életben egyszerű cipészmeister volt.”¹³

Talán már ebből a rövid elemzésből is kitűnik, hogy az intellektuális-fehérgalléros bűnözés pontos meghatározása korántsem olyan könnyű, mint más bűncselekménytípusok esetében. Éppen ezért fontos, hogy a kérdés történeti vizsgálata során ne csupán egy irányból, hanem lehetőleg több nézőpontból mutassuk be a problémát.

Fokozatos kodifikáció

Az újonnan megjelenő normaellenes viselkedési módokat az ezeket szankcionáló büntetőjog általában utólagosan definiálja. Egy-egy bűncselekménytípus pontos meghatározása így sokszor akár évtizedekig tartó, hosszú törvényhozási folyamat eredménye lehet. Ez különösen igaz olyankor, amikor a társadalmi-gazdasági környezet rendkívül gyors átalakuláson megy át. A 19–20. században Magyarországon végbemenő hirtelen változások, a polgári társadalom, a kapitalista gazdasági formák létrejötte, avagy a modernizáció folyamata is ide sorolhatók. Ennek köszönhetően a fent felsorolt jelenségekhez szorosan kapcsolódó – magából a folyamatból létrejövő és táplálkozó – intellektuális bűncselekmények büntetőjogi meghatározása is ilyen hosszadalmas procedúra. A továbbiakban – a teljesség, illetve a jogtörténeti elemzés alaposságának igénye nélkül – röviden felsoroljuk ennek néhány állomását, ezzel is hangsúlyozva, hogy az intellektuálisaként aposztrofált bűncselekmények mennyire sokszínű, összetett halmazt alkotnak.

A folyamat elején az 1878:V. törvénycikk, a Csemegi-kódexként is ismert büntető törvénykönyv áll. Az 1880-ban életbe lépő Btk. definiálta elsőként a később az intellektuális bűnözés körébe sorolt bűncselekményeket, így a sikkasztást, a csalást, a pénz-, valamint az okirathamisítást. Harminc évvel később a Btk. első reformját jelentő 1908:XXXVI. törvénycikk, azaz az első büntetőnovella tovább finomította többek között a csalás büntetést. A harmadik jelentősebb, a normaszegő viselkedési módokat az első világháború előtti időszakban körülíró nagyobb törvény a kihágásokra vonatkozó 1879:XL. törvénycikk; itt találjuk például a később még említendő, különböző ezoterikus praktikákkal (jóslás, kártyavetés, szellemidézés) kapcsolatos visszaélések vagy éppen a tiltott szerencsejátékok törvényi meghatározását, illetve ezen bűncselekmények büntetési tételeit.

Miután a büntető törvénykönyv, az ezt kiegészítő büntetőnovella, valamint a kihágásokról szóló törvény nagyjából körvonalazta az intellektuális bűncselekmények körét, a két világháború közötti időszakban számos olyan jogszabály született, amely tovább finomította az ebbe a típusba sorolt bűncselekmény-típusokat. Ez a „kodifikációs láz” természetesen szorosan összefügg a fehérgalléros, gazdasági jellegű bűnözés ugrásszerű növekedésével az 1920-as évek elején, illetve a gazdasági világválság alatt. A háború után az osztrák–magyar fizetőeszközzel való visszaéléseket igyekezett visszaszorítani az 1920:III. törvénycikk, amely a magyar közigazgatás alatt álló területen forgalomban lévő bankjegyek felülbélyegzését szabályozta. A biztosításokkal való visszaéléseket szankcionálta többek között a biztosítótársaságok állami felügyeletéről rendelkező törvény (1923:VIII. tc.). Az 1920-as, 1930-as évek fordulóján többek között az uszorát és a káros hitelezési ügyleteket (1932:VI. tc., amely egy 1883-ban hozott, szintén az uszoráról szóló törvényt módosított), valamint a hitelsértést (1932:IX. tc.) foglalták törvénybe. 1933-ban iktatták be az 1929-ben Genfben megkötött nemzetközi egyezményt, amely a pénzhamisítás elleni közös fellépést deklarálta (1933:XII. tc.). Ugyanakkor például a később még említésre kerülő zugújságitást – amely már a szá-

¹³ Laky Lajos: *Az alvilág társadalmi osztályai*. Magyar Rendőr, 1937. december. 15. 559–560.

zadfordulón virágzó tevékenységi kör volt Budapesten¹⁴ – viszonylag későn, 1934-ben szabályozták csak (1934:III. tc.). Ezenkívül számos különböző gazdasági társaságok működését szabályozó törvény született a két világháború közötti időszakban, amely tartalmazott olyan paragrafusokat, amely az adott társaság működésével kapcsolatos visszaélésekkel szembeni szankciókat határozta meg (ilyen például a korlátozott felelősségű társaságokról szóló 1930:V. törvény cikk VII. fejezete).

Ebből a rövid felsorolásból is jól látszik, hogy az intellektuális bűnözés körébe sorolt bűncselekmények törvényi definíciójának folyamata egy mintegy félszázados procedúrát jelentett, amelynek során az első évtizedekben még csak a tágabb kereteket fogalmazta meg a jogalkotás, majd az első világháború utáni időszakban az újabb törvények ezeken a kereteken finomítottak, egyes részleteket tisztáztak.

A rendőrség

Az intellektuális bűnözés feltalálásának folyamatában döntő szerepet játszik a bűnüldöző hatóság, esetünkben Budapest Székesfőváros Államrendőrsége. A fővárosi rendőrség 1886-ban alapított Detektív Testületének bűncselekménytípusok szerinti specializációja Szombatfalvy Albert detektív főnök vezetése alatt az 1890-es években kezdődött meg; Szombatfalvy ekkor egy-egy csoportvezető irányításával 3-4 főből álló csoportokra osztotta a detektíveket.¹⁵ A testület így módon történeti szervezeti és működési beosztása „abból a felismerésből született, hogy egy emberben nem lehet meg a képesség a bűnügyi nyomozás minden ténykedéséhez, szükség van a specializációra”.¹⁶

A későbbiekben ez a fajta belső specializáció tovább finomodott, így például az 1901-ben kinevezett Krecsányi Kálmán detektív főnök „fejlesztette ki azt az elvet, hogy a különleges szakban, speciális anyaggal dolgozó detektív csoportok mindvégig megmaradjanak ugyanazon területen, aprólékos tudásra kialakult szakértelemre tegyenek szert a gyakorlat során azon a téren”.¹⁷ Az 1900-as évek elején az intellektuális bűnügyek felderítése még a „bizalmi” ügyekben nyomozó detektívek csoportjához tartozott.¹⁸ Már önmagában az elnevezés is utal arra, hogy itt elsősorban a felsőbb társadalmi rétegekből származó elkövetőkre „számított” a nyomozó hatóság, ebből következően a felderítés diszkréciója fontos szempont volt.

A Tanácsköztársaság idején a kommunisták által átszervezett rendőrségen, a Vörös Őrségen belül is megmaradt az intellektuális bűnözésre szakosodott alosztály; a nyomozótestület III. osztálya foglalkozott az intellektuális ügyekkel.¹⁹ A nyomozótestület nagyobb mértékű átalakítását 1921-ben Marinovich Jenő helyettes főkapitány kezdeményezte. Marinovich javaslatára a detektívtestületet tizenkét főcsoportra és ezeken belül összesen negyvenhárom alcsoportra osztották. A fő- és alcsoportokat a hasonló jellegű bűncselekmények szerint határozták meg, az egyes csoportok élére pedig „a megfelelő bűncselekmények nyomozásában gyakorlatilag specializálódott, tapasztalt és kellő rutinnal rendelkező” detektív főfelügyelők kerültek.²⁰ A tizenkét főcsoportot a későbbiekben ugyan nyolcra redukálták, de az intellektuális bűnözéssel foglalkozó detektívek a korábbiakhoz hasonlóan egy különálló

¹⁴ Lakatos: *Álhírlapírók és zugsajtó Magyarországon, 187–210.*

¹⁵ Vécsey (szerk.): *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma, 24.*

¹⁶ Borbély–Kapy: *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941, 246.*

¹⁷ *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma, 35.*

¹⁸ *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma, 29.*

¹⁹ *A Vörös Őrség. Népszava, 1919. április. 13. 7.*

²⁰ *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma, 67.*

csoportba tömörültek. Az 1920-as évek közepén a III. számú, intellektuális ügyekkel foglalkozó főcsoport András Dénes detektív főfelügyelő vezetésével hét alcsoportból állt.²¹ A rendőrség szervezetén belül kialakított bűnügyi osztály intellektuális főcsoportjának detektívjei voltak tehát azok, akik mindazon ügyekkel foglalkoztak, „amelyek nem annyira kézügyességet, mint bizonyos ravasz fondorlatot, furfangot igényelnek”.²²

Az utolsó nagyobb, az intellektuális bűncselekmények felderítését is érintő belső szervezeti átalakítás a budapesti rendőrfőkapitány 1938. április 8-án kelt 5200/fk. eln. számú rendeletének nyomán zajlott le.²³ A rendelet alapján a bűnügyi osztály II. főcsoportja foglalkozott az intellektuális bűnözéssel. A főcsoport alá két csoport tartozott, közöttük osztották szét a különböző bűncselekménytípusokat. Érdeemes a felosztást teljes egészében bemutatni, mivel a rendkívül részletes felsorolás jól mutatja, hogy mennyire sokszínű és összetett volt az intellektuális bűnözés körébe sorolt normaszegő viselkedési módok halmaza.

1. csoport:

- szabálytalan, titkos házasságkötés, anyakönyvvezető visszaélése
- statisztikai adatok gyűjtésével kapcsolatos kihágások, külkereskedelmi statisztikai adatok elárulása, statisztikai titok megsértése
- zugírászat által elkövetett bűncselekmények
- törvényhatósági választáson szavazójegyért ajándék elfogadása, adása
- sikkasztás, hivatali sikkasztás
- megvesztegetés
- a korlátolt felelősségű társaságokról szóló 1930:V. törvénycikkbe ütköző bűncselekmények
- uzsora és káros hitelezési ügyek
- hitelsértés
- csalás, csalás műtárgyakkal, régiségekkel, csekkcsalások
- részletre eladott értékpapírokkal való visszaélés
- biztosítási visszaélés
- a Nemzeti Bank szabadalmának megsértése
- ipari záloglevelekkel való visszaélés
- ügyvédi büntett
- csalárd szemfényvesztés
- szerencsejáték által elkövetett kihágások
- kivándorlásra való csábítás, annak elősegítése
- pénzhamisítás, pénzhamisításra irányuló szövetség, hamis pénz kiadása, papírpénzzel egyenlőnek tekintett értékpapírok hamisítása, hamis pénz csalárd használata, pénz- és értékhamisításra vonatkozó kihágás
- közokirathamisítás, magánokirathamisítás, orvosi bizonyítvány hamisítása, községi bizonyítvány hamisítása
- hamis igazolóokmányok használata
- határ- és földmérési jelek meghamisítása
- külföldi érmék tiltott behozatala
- bankjegy-felülbélyegzés hamisítása
- bélyegek védelméről szóló törvénybe ütköző bűncselekmény

²¹ *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma*, 159.

²² *A bűnügyi osztály munkája*. Az Ujság, 1924. augusztus 9. 4.

²³ *A budapesti főkapitányság bűnügyi osztályának átszervezése*. Magyar Rendőr, 1938. április 15. 171.

- tejjellenőrzőjeggyel való visszaélés
 - mértékhitelítésre vonatkozó szabályok megsértése, hitelesítési bélyeg hamisítása
 - mérnöki rendtartásba ütköző bűncselekmények
 - hadikölcsön támogatás elnyerésére, hamis adatok előterjesztése nosztrifikált hadikölcsönkötvény hamisítása
2. csoport:
- hűtlen kezelés
 - sikkasztásnak tekintett cselekmény, zártöréses sikkasztás
 - kiskorú megkárosítása
 - csalás, hitelezési csalás
 - gyanús dolog megszerzése, átvétele, eltitkolása
 - kölcsönszerzéssel, ingók zálogba vételével, zálogjegyekkel, tulajdonjog fenntartással vásárolt ingókkal, bizományi árukkal, végrehajtás útján lefoglalt ingókkal, óvadékkal, állászerzéssel, adománygyűjtéssel kapcsolatos bűncselekmények, ismeretlen tettesek elleni csalási ügyek, árverés körüli visszaélések összejátszás által
 - zálogkölcsönüzletre vonatkozó szabályok megsértése
 - a földbirtok helyes megosztását szabályozó rendeletbe ütköző cselekmények
 - a hajóaljstromozással kapcsolatos bűncselekmények.²⁴

Konjunktúra – dekonjunktúra

Az intellektuális bűnözés feltalálása szorosan összefügg a társadalom modernizációjával, Budapest esetében pedig az urbanizáció folyamatával. Ahogy általában véve a bűnözés mint társadalmi jelenség folyamatosan változik, átalakul, mind arányában, mind megjelenési formáiban, úgy ez hatványozottan igaz a vagyoni elleni bűncselekmények közé sorolt intellektuális bűncselekményekre, amelyek szorosan összefüggenek a társadalmi-gazdasági környezet állapotával. A tanulmányban vizsgált korszakról elmondható, hogy a 19. század második felétől egy kezdetben lassú, majd a két világháború közötti időszakban felgyorsuló folyamat jellemezte az intellektuális bűnözés feltalálását. E majdnem fél évszázadot átölelő korszakon belül két egymástól elkülöníthető periódust határozhatunk meg. Az első korszakban, amely nagyjából az első világháború kitöréséig tartott, az intellektuális bűnözés társadalmi jelenségének lassú körvonalazódása figyelhető meg mind a kriminalisztika, mind a nyilvánosság, a sajtó oldaláról. A 19–20. század fordulóján, a modernizációval párhuzamosan lassanként nőtt az ilyen típusú bűncselekmények száma, de a kérdéssel foglalkozók inkább még furcsa kuriózumként tekintettek a gazdasági viszonyok sajátosságaiból jogszerűtlen előnyre törekedő intellektuális bűnözőkre.

Az első világháborút követő korszak ezzel szemben a gazdasági jellegű bűncselekmények számának ugrásszerű növekedését hozta, így ez a kérdés sokkal intenzívebben foglalkoztatta mind a hatóságokat, mind pedig a közgondolkodást. Egy a fővárosi rendőrség történetét bemutató 1924-es cikk ezt a korszakváltást így fogalmazta meg: „Az államrendőrség második félszázadába kisebb intellektuális bűncselekményekkel fordult be, de az új félszázad elején a főváros képe erkölcsrendészet tekintetében éppen olyan elszomorító, mint amilyen ötven évvel ezelőtt Thaisz Elek alatt volt.”²⁵

²⁴ A budapesti főkapitányság bűnügyi osztályának átszervezése. Magyar Rendőr, 1938. április 15. 171.

²⁵ Thaisz Elektől – Marinovich Jenőig. 8 Órai Ujság, 1924. január. 20. 7–8. Thaisz Elek az egyesített Budapest első rendőrfőkapitánya volt. A korrupciós botrányairól híres főkapitány 1885-ös menesz-

A később intellektuális bűnözéshez sorolt bűnesetek a 19. század második felében még többnyire inkább „úri szélhámosokról” szóltak. A társadalom felső rétegeihez tartozó „gonosztevőkre” már a dualizmus korai időszakában is felfigyelt mind a sajtó, mind a szórakoztató lektűrök írói gárdája. Bár a század végén még elsősorban a későbbi fehérgalléros bűnözéshez közel álló politikai korrupciós ügyek, azaz a különböző panamák²⁶ foglalkoztatták a nyilvánosságot, a 19–20. század fordulóján már jóval nagyobb figyelmet kaptak a fehérgallérosok által elkövetett vagyon elleni bűncselekmények. A korszakban két botrányos ügyet is kiemelhetünk. Elsőként az 1890-es években az egyetemi ifjúság ünnepelt vezére, dr. Takács Zoltán ügyvéd által elkövetett banki sikkasztás esete vert nagyobb hullámokat a sajtóban, majd néhány évvel később, 1901-ben Kecskeméthy Győző ügyéről zengtek a napilapok, aki a IV. kerületi elöljáróság hivatalnokaként sikkasztotta el a főváros 558 000 koronaát.²⁷ Az 1900-as évek elejétől fogva a szenzációkra éhes napisajtó és a nagyvárosi élet árnyoldalait bemutató lektűrrodalom egyaránt szívesen számolt be az „úri gonosztevők” üzelmeiről. A Budapestre vonatkozó riportkönyvek legismertebb szerzője, Tábori Kornél is számos munkájában foglalkozott az intellektuális bűnözéssel, így a rendőri sajtóiroda vezetőjével, Székely Vladimírral közösen írt *A bűnös Budapestben* többek között hamiskártyásokról, csalókról és pénzhamisítókról is megemlékezik, 1909-ben pedig *Uri gonosztevők* címmel egy egész könyvet szentelt a témának.²⁸

Az első világháborút megelőző években tapasztalt lassú, de folyamatos emelkedés az intellektuális bűncselekmények terén a rendőrséget is aggodalommal töltötte el. A budapesti rendőrfőkapitány 1911-re vonatkozó jelentésében konstatálja, hogy az „intellektuális bűncselekmények azok, amelyek száma feltűnően emelkedik”. A főkapitány ezt a jelenséget – annak fényében, hogy az „egyéb rovatra tartozó bűnemek változatlanul megtartották hadállásukat” – nem annyira „fővárosi kriminalisztikánk” modernizálódásával, kulturális finomodással vagy éppen a gazdasági „életnekilendüléssel”, hanem sokkal inkább „a mi ipari – kereskedelmi – s hiteléletünk irrealitásával” magyarázta.²⁹

Az intellektuális bűnözés feltalálásának folyamatában azután az első világháborúnak, majd a háborús vereséget követő politikai-gazdasági helyzetnek volt döntő szerepe, aminek köszönhetően a fehérgalléros bűncselekmények végleg felkerültek a modern kriminalitás bűnügyi térképére.³⁰ A világháborút követő időszak politikai káosza, valamint a gazdasági válság, ahogy arról már szó esett, az intellektuális bűncselekmények számának ugrásszerű növekedését eredményezte. A háború utolsó éveitől kezdve a nélkülözés már nem csupán az alsóbb társadalmi rétegek, hanem egyre inkább a középosztályok számára is hétköznapi élennyé vált. A fehérgalléros bűnözésnek az 1920-as évek elején történt felfutását a közép-, illetve felsőbb társadalmi osztályok életszínvonalának hirtelen csökkenésével, illetve a korábbi standardok fenntartására való törekvésével magyarázták. A háború teremtette „irreális

tését követően indulhatott meg a fővárosi rendőrség modernizációja. Életéről és rendőrfőkapitányi működéséről lásd: Buza: *Pest-budai történetek*, 135–149.

²⁶ Ehhez bővebben lásd: Cieger: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*, i. m.

²⁷ A két eset rövid összefoglalását lásd: *A bűn világa. Gavallérok a lejtőn*. Érdekes Ujság, 1913. május 4. 43–44.

²⁸ Tábori riporteri tevékenységéhez lásd bővebben: Perényi: *A bűn nyomában*, 267–278.

²⁹ Idézi a főkapitányi jelentésből: *A mult évi bűnkrónika*. Pesti Hírlap, 1912. július 18. 21.

³⁰ Bár messzemenő következtetések semmi esetre sem vonnánk le belőle, mégis jelzésértékűnek tekinthető, hogy az Arcanum Digitális Tudománytárának keresője az „intellektuális bűncselekmény” keresőszóra az 1880–1899 közötti idősakra mindössze 28, 1900–1919 közöttre 137, az 1920 és 1939 közötti periódusra pedig már 1561 találatot sorol fel (2023. január 31-i állapot).

ipari és kereskedelmi élet³¹ szinte magától értetődően kiszélesítette a bűnözés társadalmi bázisát. A *Friss Ujság* 1926-ban például a súlyos válság jeleként az öngyilkosságok megszorodása mellett az intellektuális bűnözés növekedését emelte ki: „Mindenkinek panaszkodik a mérhetetlen nyomor miatt és sokan csak azt látják, hogy a nyomor megszorította az öngyilkosságok számát. De a nyomor még más eredményt is hozott: elszaporodtak azok a bűncselekmények, amelyeket az u. n. uriemberek és uriaszonyok követnek el. Ezek nem hivatalos bűntevők: – egészen bizonyos, ha más a gazdasági helyzet, akkor nagyrésztük soha nem tér le a becsület utjáról. Ők a gyengébb jellemek, akik a nyomorból nem a halálba menekülnek, hanem utolsó ütközkártyául a csalást, sikkasztást és hasonló bűncselekményeket tartogatják maguknak.”³²

A középosztályi réteg hirtelen elszegényedése mellett a zavaros gazdasági-politikai helyzetben gyors meggazdagodásra vágyók által elkövetett illegális ügyletek is rontották a statisztikát. „A kisiparostól és kereskedőtől a magasrangu hivatalnokig mindenki hirtelen akart meggazdagodni. A pénzszerzés mohó vágya magyarázza meg a sikkasztások és csalások nagy számát” – olvashatjuk a *Világ* 1922-es, az előző évre vonatkozó főkapitányi jelentést bemutató cikkében.³³ Az intellektuális bűnözés egyértelmű növekedését jelzi, hogy az 1921-ben Budapesten regisztrált 186 291 bűnügy majdnem egyharmadát tették ki az intellektuális bűncselekmények. A rendőri adatokat összegző cikk e „panamázas”-nak nevezett bűncselekményeket ugyancsak az alacsony hivatalnoki fizetésekkel és ezen foglalkozási csoportok életszínterének csökkenésével magyarázza – ebben az időszakban egyre gyakrabban olvashatjuk például az elkövetőknél a „B-listás” jelzőt.³⁴

A *Magyar Hírlap* 1927-ben ugyanakkor szintén a középosztály elszegényedéséből fakadó életszínvonal-csökkenésnek, illetve a korábbi életminőség fenntartására való törekvésnek tulajdonítja az intellektuális bűnözésterjedését: „Kétségtelen, hogy ezeknek az intellektuális bűnügyeknek a terheltebbi abból az osztályból kerülnek ki, amely a legsúlyosabb részt vállalta a társadalmi és gazdasági katasztrófából. Természetes, hogy igen sok egzisztencia próbálkozott hogy megmentse régi standardját, hogy egy élet alatt megrögzött szokásait és igényeit ne kelljen felváltania a puritánság gyakran méltatlan szegénységet jelentő pózával.”³⁵

A hivatali sikkasztások mellett a pénzhamisítások terén mutatkozó nagyarányú növekedést emeli még ki a *Világ* tudósítása: az 1920-as 270 esettel szemben a rákövetkező évben már 2211 ilyen típusú bűnügyet regisztráltak a hatóságok – ami a korona háború utáni

³¹ *A 40 éves budapesti detektívtestület jubilaris albuma*, 68.

³² *A nagy nyomor megnövesztette az intellektuális bűnügyek számát*. Friss Ujság, 1926. július 4. 3.

³³ *A budapesti rendőrség egy éve*. Világ, 1922. december 13. 5. Hasonló elemzést olvashatunk a fővárosi rendőrség detektív testületének történetét bemutató 1926-os kötetben is: „A pénzszerzés mohó vágya, az erkölcsileg beteg embereket ellenállhatatlan erővel ragadta magával, a dorbézolás és a könnyű élet lejtőjén a bűn felé. Tőzsdejáték, valutázás, sivolás, orgiáját ülte és a tőzsdei konjunktúra összeomlása csak növelte a bűn lejtőjére került intelligens emberek légióját.” *A 40 éves budapesti detektívtestület jubilaris albuma*, 68.

³⁴ „A panamázasokat a rendőri jelentés a mohó pénzszerzés vágyával magyarázza meg, lélektanilag pedig azzal, hogy kis fizetést kapnak és nagy pénzeket, milliőket kezelnek tisztviselők, akik nem tudnak beletörődni abba, hogy gazdaságilag mélyen kulturnívójuk alatt nyomorogjanak.” *A budapesti rendőrség egy éve*. Világ, 1922. december 13. 5. Az 1920-as évek elején az értelmiségi közalkalmazottak közül tízezrek kerültek – különösen zsidó származásúak, nők vagy politikai szempontból megbízhatatlannak ítélt személyek – B-listára, majd veszítették el állásukat, ami az *A modern bűnözés* című kötet vonatkozó fejezetének szerzője szerint az egyik fő oka volt e kétes üzleteknek és lehetetlen gazdasági vállalkozásoknak. *A modern bűnözés*, II. 103.

³⁵ *Intellektuális bűnügyek*. Magyar Hírlap, 1927. július 15. 1.

elértéktelenedésének fényében nem meglepő. Ahogy azután a fizetőeszköz és a gazdaság fokozatosan stabilizálódik, a fehérgalléros bűnözők is reagálnak a változásokra: a váltóhamisítások, csekkhamisítások és -csalások³⁶ száma fokozatosan csökken, a komoly technikai tudást és gyakran egész bünszövetkezetek működtetését igénylő, nagy költségekkel járó és egyben a profitot tekintve rendkívül kockázatos pénzhamisítás pedig egyre inkább a külföldi valutákra korlátozódik.³⁷

Az 1920-as évek első felének gondjait tetézte az 1923-ban bekövetkezett tőzsdekrach, ami ugyancsak a fehérgalléros bűnözés növekedését eredményezte. Ebben az évben 123 értékpapírcsalót, bankbizományost és egyéb, a tőzsdéhez kapcsolódó gazdasági bűncselekmény feltelezett elkövetőjét tartóztatta le a rendőrség, az okozott kár pedig felülmúlta a 200 milliárd koronát.³⁸ Egy évvel később a rendőrségnek 1097 esetben kellett tőzsdeügyekben eljárnia.³⁹ Az intellektuális bűnözés ilyen mértékű növekedése azért is érdekes, mert eközben a kriminalitás egészt tekintve csökkenő tendencia volt megfigyelhető.⁴⁰

A gazdasági konjunktúra, illetve dekonjunktúra és az intellektuális bűnözés közötti összefüggést így mutatja be a *Magyarság* 1925-ös cikke: „A tőzsdei virágzás napjaiban és az első bukások idejében kezdődött ezeknek [ti. az intellektuális bűncselekményeknek – P. R.] az elterjedése és most érte el a tetőfokot, ami a mostani szanalási állapotokat dicséri.”⁴¹ A cikk ugyanakkor hangsúlyozza a gazdasági bűncselekmények felderítésének nehézségeit: a sokszor rendkívül összetett, szövevényes bűnügyek megoldása a rendőrség számára bonyolult, költséges feladat, mivel sokszor inkább könyvelői tudást igényel, mintsem nyomozóit.

Jól látszik tehát, hogy a háború után teljesen átalakult az intellektuális bűnözés mind mennyiségében, mind minőségében, megjelenési formájában. A rendőrség bűnügyi osztályának munkáját bemutató 1924-es cikk így fogalmazta meg ezt a korszakváltást: „A háború óta új kriminológia fejlődött ki, a háború tartama alatt jelentek meg az árdrágítók, az árufelhalmozók, a hadseregszállításoknak lelkiismeretlen kufárjai. Ugyanakkor mikor áru- és élelmiszerinség dühöngött, kezdődött meg a csempészek korszaka, a siberek világa, amely még a mai napig eltart. Az utóbbi esztendőben, amikor a nagy tőzsde-konjunktúrát leverte a krach, a bűnügyi osztály intellektuális csoportjának referensei állandó munkában voltak, hogy a gazdasági életet megtisztítsák a lelkiismeretlen gründolóktól, a kosztpénzcsalóktól és a siberektől, akik ennek a szegény országnak még fennmaradó javait kicsempészték a külföldre és idehozták a luxus-cikkeket behozatali engedélyek nélkül és elhalmozták eme lerongyolódott várost a selymek, a csipkék.”⁴²

A *Magyar Hírlap* cikke 1927-ben mindezen tendenciák magyarázataként rendhagyó módon a gazdasági okok mellett a politikai környezetet is kiemelte: „Az ellenforradalom, mint minden forradalom, kezdetben túlságosan széles alapokra építkezett, túlságosan nagy tömegeket vont be nem a törvényes, hanem a politikai állásfoglalásból eredő hatalom gyakorlásá-

³⁶ A csekkcsaláshoz lásd Böhm Tibor bűnözői karrierjét. Perényi: *Béla bátyámtól Böhm Tiborig*, 271–296.

³⁷ Bár itt nincs módunk részletesen bemutatni, de érdemes megemlíteni a korszak egyik legnagyobb – ráadásul politikailag is motivált – pénzhamisítási ügyét, az 1922–1925 között zajlott frankhamisítási akciót. Bővebben lásd: Ablonczy: *A frankhamisítás: hálók, személyek, döntések*, 29–56.

³⁸ *Mozgalmas volt az elmúlt év bűnügyi krónikája*. Az Ujság, 1925. január 1. 3.

³⁹ *A modern bűnözés*, II. 109.

⁴⁰ *A modern bűnözés*, II. 63.

⁴¹ *Január elseje óta száz százalékkal emelkedett az intellektuális bűncselekmények száma*. Magyarország, 1925. március 10. 6.

⁴² *A bűnügyi osztály munkája*. Az Ujság, 1924. augusztus 9. 4.

nak jogába. Bizonyos ideig nem mindig a törvény írott betűje, hanem a politikai erőviszonyok szabták meg, hogy kinek-kinek mit szabad és milyen mértékben van igaza. A felelőtlenség tudata talán mélyebben beidegződött némelyekbe nemcsak politikai, de egyéni vonatkozásokban is.”⁴³

A gazdaság fokozatos stabilizálódásával párhuzamosan az intellektuális bűnözés mértéke, illetve összetétele is változott. Így 1938-ban már azt konstatálhatja *Az Est* újságírója, hogy egyértelműen csökkent a fehérgalléros bűnözés, s e kategórián belül is leginkább a csalások váltak jellemzővé. Ugyanakkor azonban valamiféle átstrukturálódás is észrevehető a rendőri statisztikák alapján. Egyfajta életszínvonal-, illetve vagyontérségi növekedésre utalnak az ekkoriban elszaporodó képhamisítások, illetve ehhez kapcsolódóan a hamis képek eladásával elkövetett csalások, a tiltott szerencsejáték, a házasságcsédelgés, s végül a két világháború közötti időszakban rendkívüli népszerűsége tettek szert a különböző okkult tudományokhoz, jósláshoz, asztrológiához, grafológiához kapcsolódó csalási esetek.⁴⁴ A konszolidáció jótékony hatásáról ekképp nyilatkozik a fővárosi rendőrség a hatvanéves fennállásának jubileumára összeállított kötetben publikált statisztikai elemzésében: „A politika és a gazdasági konszolidáció a kriminalitás terén ha magasabb színvonalon is, mint a háború előtt, helyreállította a status quot és állandósította az elért és nagy áron vásárolt javulást a legutóbbi rendkívüli években is, ami a legjobb bizonyítéka annak, hogy milyen mélyreható változás történt a tömegek lelkében.”⁴⁵

A két világháború közötti időszak nem csupán az intellektuális bűnözés növekedését, a bűncselekmény-típusok spektrumának kiszélesedését hozta magával. Az egyre növekvő antiszemitizmus hatására már az 1920-as évektől olvashatunk a zsidóság intellektuális bűncselekmények terén zajló „térfoglalásáról”. 1928-ban például a Miltay István szerkesztésében megjelenő *Magyarság* című, a „magyar keresztény értelmiségnek” szóló napilap cikke – Pálosi Ervin kriminálstatisztikusra hivatkozva – megdöbbenéssel állapítja meg, hogy bár a kriminalitás egészére vonatkozóan a zsidóság helyzete kedvező, „mégis a speciális intellektuális bűncselekményekben szinte megdöbbentő mértékben felülmulja a zsidó bűnözők száma a keresztényeket”.⁴⁶

Egy évtizeddel később a szélsőjobboldali szerző, Bosnyák Zoltán a *Magyarország elzsidósodása* című, szélsőségesen antiszemita tanokat terjesztő munkájában – amelyben még a zsidó származású Csemegi Károly által kidolgozott 1878-as büntető törvénykönyvet is „zsidó szellemben”, tehát a zsidóságnak tudatosan kedvező törvényként aposztrofálta – bűnügyi statisztikai adatokkal alátámasztva vizsgálja a zsidóság szerepét a kriminalitáson belül.⁴⁷ Megerősíti ugyan azt a nézetet, miszerint a zsidóság társadalmi rétegződése, anyagi viszonyai miatt alulreprezentált a bűnügyi statisztikákban, megállapítása szerint azonban az intellektuális bűnözésen belül a „zsidók arányszáma legtöbbször nagyobb, mint amennyi az országos

⁴³ *Intellektuális bűnügyek*. Magyar Hírlap, 1927. július 15. 1.

⁴⁴ *Sokat javult 1937-ben a bűnöző Budapest*. Az Est, 1938. május 5. 7. Lásd még: Reichardt László: *Budapest alvilágának keresztmetszete a főkapitányság évi jelentésében*. Esti Újság, 1938. május 5. 7. A különböző ezoterikus irányzatok, illetve az okkultizmus iránt az első világháború után mutatott rendkívüli érdeklődés a korszak történészek által mindeztidáig méltatlanul figyelmen kívül hagyott témája. Ehhez lásd még: Nyigri: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*, 553–555.

⁴⁵ Nyigri: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*, 497–594.

⁴⁶ *A budapesti nagylakások 30-40 százalékát zsidók bérlik. Statisztikai adatok a zsidóság gazdaságáról*. Magyarság, 1928. február 28. 4.

⁴⁷ Bosnyák: *Magyarország elzsidósodása*, i. m.; Bosnyákhhoz bővebben lásd: Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 411–430.

arányszámuk szerint őket megilleti”.⁴⁸ Olyannyira nagyra látta a zsidók felülreprezentáltságát, hogy egyenesen zsidó bűnözésként említette az intellektuális bűnözést. De milyen típusú bűncselekményeket sorolt Bosnyák ebbe a kategóriába? Elsősorban olyan gazdasági jellegű bűncselekményeket, mint a csalás, a csalárd bukás, az uzsora vagy az árdrágítás. Bosnyák az 1933–1934-re vonatkozó bírósági statisztikák segítségével bizonyítja, hogy a zsidóság a sajtótörvénybe ütköző bűncselekmények (e bűncselekmény miatt elítéltek 47%-a), az uzsora (37%) és az árdrágítás (37,5%) terén országos arányszámához (5,1%) képest sokszorosan szerepel, és más, az intellektuális bűnözés körébe sorolt bűncselekményeknél – így a sikkasztásnál, hűtlen kezelésnél, csalásnál, okirathamisításnál – is túlsúlyban van. A szerző azonban nem elégszik meg e tény konstatálásával, hanem hozzáteszi, hogy a statisztika nem tükrözi a „zsidó bűncselekmények” valós méretét, mivel „sok megcsalt, kiuzsorázott kisembernek nincs módja igazát keresni és a bírósághoz fordulni”.⁴⁹

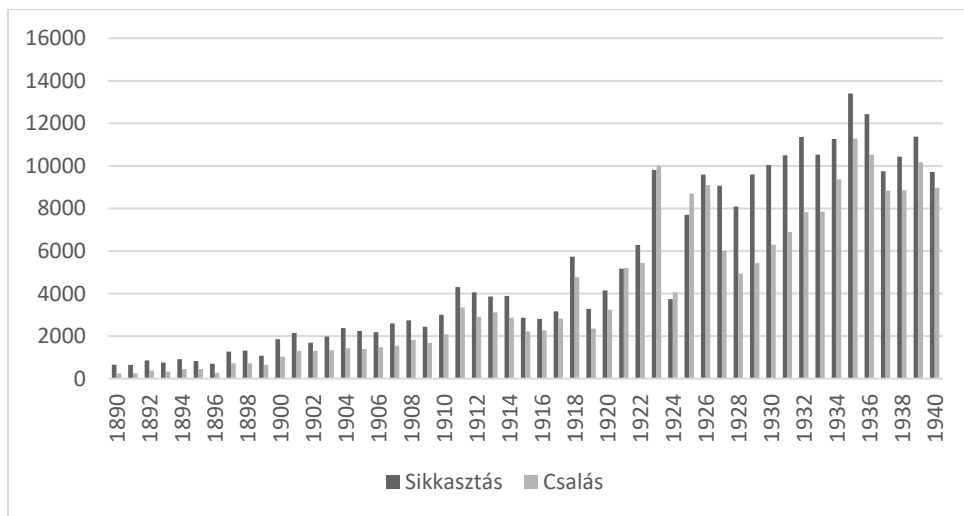
Amíg tehát a világháború előtti időszak bűnözésének megítélésében egyetlen népcsoportot sem azonosítottak a normaszegő cselekedetekkel,⁵⁰ addig a háború utáni időszakban a zsidóság egy csapásra megbélyegzetté válik e tekintetben, ráadásul mindezt úgy, hogy rögtön speciális bűncselekmény-típusokkal azonosítják. S bár a témával foglalkozó legtöbb írás elismeri, hogy a zsidóságra alapvetően nem jellemző a kriminális viselkedés, s még ha legtöbbször meg is említik, hogy a zsidók sajátos társadalmi rétegződésének köszönhető az intellektuális bűnözésben való felülreprezentáltságuk, azt a kérdést egy szerző sem teszi fel, hogy vajon a korszakban fokozatosan erősödő antiszemita légkör mennyire befolyásolta a bűnügyi statisztikát akár az alaptalan feljelentések, akár a nyomozó hatóságok vagy éppen a bíróságok ez irányú befolyásoltsága révén.

Végül a korabeli bűnügyi statisztikák segítségével érdemes röviden áttekinteni az intellektuális bűnözéshez sorolt bűncselekmény-típusok számának alakulását. Ehhez két ebbe a körbe sorolt bűncselekmény-típust, a sikkasztást, valamint a csalást választottuk mintaként. Ha elsőként a rendőrség által regisztrált (tehát nem a bíróságok által jogerős ítélettel lezárt) bűntettek és vétségek abszolút számait vizsgáljuk, jól látszik az a trend, amit más források is megállapítottak: az első világháborúig lassan, de biztosan szaporodott ezen bűncselekmények elkövetésének száma, ami a háború idején visszaesett, majd az 1920-as évek elejére ugrásszerűen megnőtt. Ugyancsak jól követhető az adatokból az 1920-as évek közepére bekövetkező gazdasági konszolidáció hatására észrevehető megtorpanás, amit aztán a gazdasági világválság tesz semmissé.

⁴⁸ Bosnyák: *Magyarország elzsidósodása*, 126.

⁴⁹ Bosnyák: *Magyarország elzsidósodása*, 128

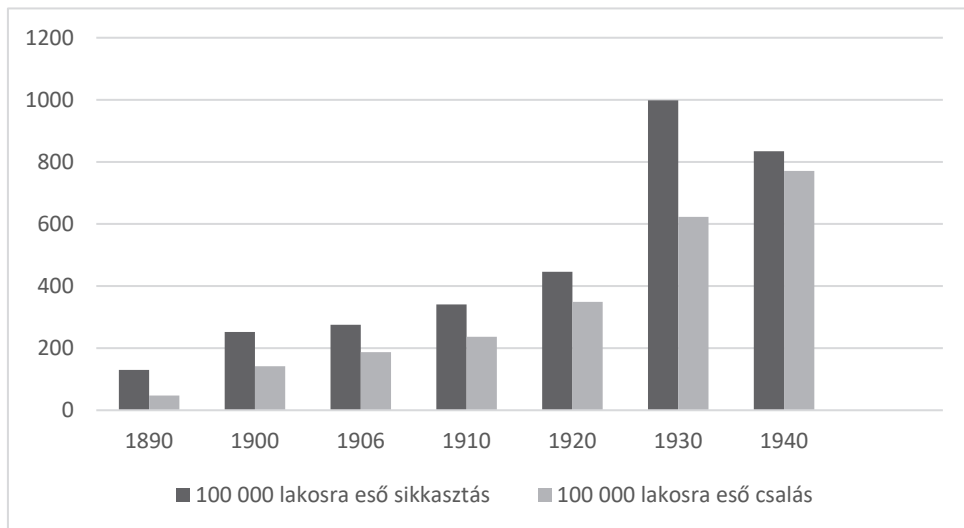
⁵⁰ Ehhez lásd: Perényi: *A bűn nyomában*, 83.

Sikkasztás és csalás büntettének és vétségének abszolút számai, 1890–1923

Forrás: Nyirgi Imre: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*. In: Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941*. Budapest, 1942. 528.

Nagyjából ugyanezt a folyamatot látjuk akkor is, ha mindezt a főváros lakosságszámának növekedésének fényében ábrázoljuk. Bár a népszámlálásokkal összevetve „kisimulnak” az abszolút számoknál észrevehető kisebb hullámzások, mégis a tendencia itt is a sikkasztások, illetve csalások számának folyamatos emelkedését mutatja, egészen a gazdasági világválság kitöréséig.

Sikkasztás és csalás büntettének 100 000 lakosra vetített aránya, 1890–1920

Forrás: Nyirgi Imre: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*. In: Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941*. Budapest, 1942. 528.

Az 1920-as évek „intellektuális bűnözési hullámával” kapcsolatban több helyütt olvashatunk a feljelentések számának ijesztő mértékű növekedéséről. A „feljelentési psychosis ilymérvű túltengése” még a korszakot elemző bűnügyi statisztikust, Pálosi Ervint is zavarba hozta. Pálosi – több korabeli rendőrségi forráshoz hasonlóan – elsősorban az alaptalan vádaskodás széles körben való elterjedésével magyarázta a jelenséget: „Budapest lakossága túlzott érzékenységgel reagál anyagi érdekeinek bármilyen megsértésére és visszaélve igazsága keresésének jogával a bíróságot és rendőrséget elhalmozza alaptalan feljelentésekkel, melyek részben tudatosan rosszhiszeműek és egyedül a feljelentett személy megfélemlítését célozzák a bűnvádi eljárás által, másrészt a jogi ügyekben való teljes járatlanságból erednek s csak a komoly bűnügyek eredményes kinyomozását hátráltatják.”⁵¹

Szerepjáték

A tanulmány végén érdemes kiemelni egy a legtöbb intellektuális bűnözésre jellemző sajátosságot, mégpedig az elkövetés során alkalmazott megtévesztést, a különböző ál-identitások használatát.⁵² Ha nem is beszélhetünk ebben a kontextusban a 16. század közepi languedoci imposztorhoz, a Martin Guerre szerepét eljátszó Arnaud du Tilh-hez mérhető „szerepjátékról”,⁵³ a csalási ügyek széles spektrumán mégiscsak szükség volt egyfajta látszatszerep eljátszására – ami egyben a bűncselekmény intellektuális voltának essenciáját is adta. Nem véletlen, hogy a korabeli sajtóban mindig nagy visszhangot kaptak a különböző ál-szerepek segítségével elkövetett bűncselekmények, amelyeket sokszor a századforduló talán leghíresebb, Carl Zuckmayer író által egy színdarabban is megörökített „köpenicki kapitány”, azaz a porosz katonai egyenruha tekintélyét kihasználó csaló cipézmester, Friedrich Wilhelm Voigt történetéhez hasonlítottak. A budapesti sajtó már a századfordulón zengett a különböző ál-hírlapírók, ál-grófok, ál-katonatisztek, azaz a magyar „köpenickiek” történeteitől. Később aztán ennek az állandó jelzőnek megszületett a magyar változata is, köszönhetően a hírhedt szélhámosnak, Strasznov Ignácnak.⁵⁴ Strasznov példája egyúttal azt is mutatja, hogy az igazán tehetséges csaló nem ragaszkodik egyetlen ál-szerephez; a törvénytelen haszon-szerzés érdekében bármilyen társadalmi identitást fel tud venni. A kivételes színészi képességekre jó példa Horváth Menyhért esete is, aki magát többek között esztergomi bankigazgatónak, osztrák–magyar főhadnagynak, lovassági kapitánynak, gépészmérnöknek, autóvezető-oktatónak, Festetics és Eszterházy grófnak adta ki, de volt bányatulajdonos, színingazgató, filmszínész, filmgyárigazgató, repülőtiszt, braziliai ültetvényes és a Rio de Janeiró-i követség attaséja is. (Ráadásul még azt a bravúrt is elkövette, hogy magát a nagy Strasznovot is átverte egy alkalommal).⁵⁵

⁵¹ Pálosi: *Budapest kriminalitása és moralitása, 1909–1925*, 48.

⁵² Jó példa a kérdés tudományos feldolgozására Robert Gellately tanulmánya, aki a náci Németországot kutatva közel százötven olyan esetet talált, ahol csalók a Gestapo tagjainak adták ki magukat. Lásd: Gellately: *Crime, Identity and Power: Stories of Police Imposters in Nazi Germany*, 5–18.

⁵³ Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*, i. m.

⁵⁴ A két szélhámos olykor közösen is szerepelt viszonyítási pontként. A *Pesti Napló* egyik 1911-ben megjelent cikkében például egy ál-újságíróról ezt olvashatjuk: „Már mondtuk, ha valaki ál-katonatisztként szerepel arra rájár a rúd, ha álhírlapíróként, akkor neki áll a világ. Pedig milyen kevés a pseudo-katonatisztek száma a hírlapírás Strasznovjaihoz és köpenicki kapitányaihoz viszonyítva. És mennyivel több kárt okozhatnak és okoznak is az utóbbiak, mint az előbbiek.” *A megbüntetett „újságíró”*. *Pesti Napló*, 1911. augusztus 5. 5.

⁵⁵ Halász: „*Büntetve: egyszer...*”, 237.

A szerepjátekknak, a hamis identitás ideiglenes felvételének olyannyira fontos szerepe volt az intellektuális bűnözésben, hogy sokszor éppen ez a motívum volt az, amit a kriminalitás e típusának meghatározásakor alapul vettek. És – ahogy ezt már korábban említettük – ez az elkövetési módszer egyúttal az elkövető társadalmi státuszát is kijelölte az eliten belül – annak ellenére, hogy éppen a Köpenickben történt bűnügy cáfolt rá erre az elképzelésre. Mégis a korábban már idézett Pálosi Ervin kriminálstatisztikai munkájában is ezt az előbbi feltevést erősíti meg: „Az intellektuális, az ipari és kereskedelmi pályákon tevékenykedő egyedek a család mindenféle válfaját kultiválják. A műveletlen és kevésbé raffinált elemek, akiknek sem megfelelő tudások, sem megfelelő fellépésük és külsejük nincsen meg ahhoz, hogy áldozataikat fondorlattal félrevezessék, vagyoni előnyökre lopás útján igyekeznek szert tenni.”⁵⁶ (Kiemelés tőlem – P. R.)

A századfordulón, a modern tömegsajtó megjelenésének időszakában komoly problémát okozott a zugsajtó, illetve a különböző ál-hírlapírók tevékenykedése.⁵⁷ A különböző befolyásos embereket, olykor kisembereket is álhírek terjesztésével megzsaroló ál-hírlapírók kapcsán ugyancsak felmerült a sajtóban az elkövetők társadalmi pozíciójának problémája. A *Pesti Napló* ehhez a kérdéshez kapcsolódó cikkében például így fogalmazták meg a kérdést: „De hogyan büntesse a hatóság az álhírlapírókat, amikor a legelőkelőbb emberek is ebbe a testületbe tartoznak. [...] Hogyan bánnék el a hatóság ezekkel az álhírlapírókkal, akik között nem egy a kegyelmes és a méltóságos úr. Majd ilyen merészel megkockáztatni egy közhivatalnok vagy egy hatóság.”⁵⁸

A háború alatt, illetve az azt követő években a katonai egyenruha, illetve az ál-katonai szerep felvétele volt rendkívül elterjedt. Nem csupán „inkognitó számára bizonyult leginkább keresettnek a katonaruha, hanem kiválóan alkalmassá tették a változatos mesterkedések művészei vagy kontárai manipulációik és megtévesztéseik véghezvitelére is”.⁵⁹ Jó példa erre a belga származású nemzetközi csaló, Frederic Bloem katonaszökevény esete. Bloem holland hadnagynak adta ki magát, aki a holland állam megbízásából gyermekeket toboroz az 1920 februárjában indult holland gyermekvonat-segélyakcióhoz.⁶⁰ A Grorelius van Disauser néven bemutatkozó ál-hadnagy gyermekenként 200-200 koronát csalt ki hiszékeny iskolaigazgatókból összeírási költség címen, főleg Szegeden. Az ál-holland ál-hadnagyot végül a gyermekvonatakiót kezdeményező magyarországi holland konzul, Jan Clinge Fledderus segítségével sikerült leleplezni.⁶¹

Érdekes, egyszerre pszichologizáló és Cesare Lombroso kriminálantropológiai tanait idéző értékelést olvashatunk az ál-szerepek segítségével operáló intellektuális bűnözőkről az 1914-ben megjelent *Közbiztonság almanachjában*: „Sajátságos emberek ezek a kalandorok s szélhámosok. Testük nagyranyuult, az értelmük is megnőtt, de mintha hiányozna bennük a morál s a logika fegyelmező ereje. Ebben gyermekek maradtak. Nem visszafejlődés (atavisztikum), hanem nemfejlődés ez egyszerűen. És megvan bennük a korlátnélküli fantázia. Nagy mesemondók, akik legelsőbben maguk elhiszik a saját meséjüket.”⁶²

⁵⁶ Pálosi: *Budapest kriminalitása és moralitása, 1909–1925*, 46.

⁵⁷ Lakatos: *Álhírlapírók és zugsajtó Magyarországon*, 187–210.

⁵⁸ A megbüntetett „ujságíró”. *Pesti Napló*, 1911. augusztus 5. 5.

⁵⁹ *Háborús bűncelekmények a fővárosban*. Magyarország, 1917. szeptember 1. 5.

⁶⁰ A gyermekvonatok történetéhez lásd: Aalders–Pusztai–Réthelyi (szerk.): *A gyermekvonatok*, i. m.

⁶¹ *Belga katonaszökevény a szegedi holland álhadnagy*. Szeged, 1921. február 12. 2. A kriminalisztika a jótékonyági célú gyűjtést mimelő csalásokat „hakni”-nak” nevezte. *A modern bűnözés*, II. 70.

⁶² *Szélhámos tolvajvilág*. In: Mezei (szerk.): *Közbiztonság almanachja*, 50.

Az intellektuális bűncelekmények elkövetőinek jelentős része tehát a látszateltetés szakértője volt, akik színészi és retorikai képességei segítségével csapott be tisztességes – és egyúttal hiszékeny – polgárokat. Mivel az ilyen típusú csalások esetében az autenticitás látszata alapvető volt, az elkövetők egy-egy társadalmi szerep, egy tárgy vagy cselekvés elemeit használták fel és alakították át saját céljaikra. Azzal, hogy – ahogy erre a kriminológiai gondolkodás történetét vizsgáló osztrák történész, Peter Becker rámutat – ily módon megingatták a polgári társadalomba, illetve a piacgazdasági viszonyokba vetett hitet, nem csupán áldozataikat, hanem az egész társadalmat becsapták.⁶³ A századforduló kriminológiai gondolkodásában a tisztességes viselkedést még egyértelmű vonal választotta el a devianciától. Az intellektuális bűnözés azonban éppen ennek a választóvonalnak a létezését kérdőjelezte meg: a tisztességes polgári, illetve a kriminális világ éppen e ponton fonódott össze. A különböző hamis identitások ideiglenes szimulálásának segítségével elkövetett csalások tehát a modern társadalom morális alapját, a jó és a rossz definícióját vonták kétségbe, ezzel kettős társadalmi problémát teremtve: egyrészt még tovább erősítették a korszakra egyébként is oly jellemző társadalmi mobilitásra való törekvést, másrészt ezáltal napvilágra hozták a kapitalista gazdasági-pénzügyi viszonyok potenciális sebezhetőségét.⁶⁴

Zárszó

Az intellektuális bűnözés történetének vizsgálata nem csupán a modern bűnözés új formáinak megismerésére alkalmas, hanem az adott társadalom működéséről is információkkal szolgálhat. Az intellektuális bűnözéshez sorolt bűncelekmény-típusok módosulása vagy éppen a hatóságok általi üldözésük intenzitása, illetve ezen intenzitás változása sokat elmondhat az adott társadalom struktúráinak jellegzetességeiről.⁶⁵ Az intellektuális bűnözés 19–20. század fordulóján való megjelenése és terjedése ugyanakkor a társadalom kriminális viselkedésről alkotott elképzeléseinek változásáról is tanúskodik. Miközben a 19. század végén a bűnözés elsődleges magyarázatát még a „létért folytatott küzdelem” jelentette – ez nyilvánul meg a kriminológiai gondolkodásban a 20. század első éveiben végbemenő paradigmaváltásban is⁶⁶ –, addig az első világháború utáni időszakban ezt a nézetet éppen az intellektuális bűnözéssel kapcsolatban már kiegészítette a társadalmon belüli „gazdasági pozíciókért” folytatott harc koncepciója. Ezt a felfogást talán a legpontosabban a kriminálstatisztikus Pálosi Ervin fogalmazta meg: „Míg a tisztességes elemek megfelelő szorgalom és tehetség mellett csak a második generációban jutnak abba a helyzetbe, hogy az országban a vezető gazdasági pozíciókra törekedhetnek, addig a büntető törvénykönyv paragrafusai között tojástáncot járó grundolók, siberek és nagystílu spekulánsok, már az első generációban is a vagyoni birtokába juthatnak, amellyel azután hatványozott befolyást gyakorolhatnak nemcsak a gazdasági életre, de szociális berendezkedésünk fejlődésére, végső eredményben a magyar történelem jövőbeli kialakulására.”⁶⁷

⁶³ Becker: *Verderbnis und Entartung*, 221.

⁶⁴ Becker: *Verderbnis und Entartung*, 224.

⁶⁵ Győry–Inzelt: *Fehérgalléros, gazdasági és korrupciós bűnözés*, 454–494.

⁶⁶ Ehhez lásd Perényi: *A bűn nyomában*, 41–59.

⁶⁷ Pálosi: *Budapest kriminalitása és moralitása, 1909–1925*, 49. Lásd még Nyígrí: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*, 527.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

8 Órai Ujság, 1924.
 Az Est, 1938.
 Az Ujság, 1924., 1925.
 Érdekes Ujság, 1913.
 Esti Ujság, 1938.
 Friss Ujság, 1926.
 Budapest, 1931.
 Magyar Hírlap, 1927., 1928.
 Magyarország, 1917.
 Magyar Rendőr, 1933., 1937., 1938.
 Magyarság, 1925., 1928.
 Népszava, 1919.
 Pesti Hírlap, 1912.
 Pesti Napló, 1911.
 Szeged, 1921.
 Ujság, 1931.
 Világ, 1922

Bosnyák Zoltán: *Magyarország elzsidósodása*. Budapest, 1937.
 Mezei Sándor (szerk.): *A Közbiztonság almanachja 1911-ik évre*. Budapest, 1911.
 Nyigiri Imre: *A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében*. In: Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–1941*. Budapest, 1942. 497–594.
 Székhámos *tolvajvilág*. In: Mezei Sándor (szerk.): *Közbiztonság almanachja*. Budapest, 1914. 43–66.
 Székhámos *világ*. In: Gegus Dániel – Székely Vladimír (szerk.): *A Közbiztonság almanachja 1910. évre*. Budapest, 1909. 425–431.
 Turcsányi Gyula (szerk.): *A modern bűnözés*. I–II. Budapest, 1929.
Úri bűnösök. In: Gegus Dániel – Székely Vladimír (szerk.): *A Közbiztonság almanachja 1910. évre*. Budapest, 1909. 413–420.
 Vécsey Leó (szerk.): *A 40 éves budapesti detektívtestület jubiláris albuma*. Budapest, é. n. [1926].

Szakirodalom

Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, 2020.
 Ablonczy Balázs: *A frankhamisítás: hálók, személyek, döntések*. Múltunk – Politikátörténeti Folyóirat, 2008/1. 29–56.
 Adler, Freda – Mueller, Gerhard O. W. – Laufer, William S.: *Kriminológia*. Budapest, 2005.
 Becker, Peter: *Verderbnis und Entartung. Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*. Göttingen, 2002.
 Buza Péter: *Pest-budai történetek. Rendhagyó városnéző séta*. Budapest, 1984.
 Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarorszáján*. Budapest, 2011.
 Gellately, Robert: *Crime, Identity and Power: Stories of Police Imposters in Nazi Germany*. Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies, vol. 4. (2000) No. 2. 5–18. <https://doi.org/10.4000/chs.821>
 Gyáni Gábor: *Az elitek*. In: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 191–223.
 Györy Csaba – Inzelt Éva: *Fehérgalléros, gazdasági és korrupciós bűnözés*. In: Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerecsi Klára – Lévy Miklós (szerk.): *Kriminológia*. Budapest, 2019. 454–494. <https://doi.org/10.55413/9789632959313>

- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001.
- Halász János: „Büntetve: egyszer...” Horváth Menyhért, a „szélhámoskirály” pályafutása. *Fons*, 27. évf. (2020) 3. sz. 237–290.
- Kránitz Mariann: *Egy régi – új jelenség: a fehérgalléros bűnözés*. Bűn és bűnhődés I. – Györi Tanulmányok, 23. kötet (2000) 133–142.
- Lakatos Éva: *Álhírlapírók és zugsajtó Magyarországon*. In: uő: *Sikersajtó a századfordulón*. Budapest, 2004. 187–210.
- Lengyel György: *A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről*. *Társadalomkutatás*, 7. évf. (1989) 1. sz. 97–105.
- Perényi Roland: *Béla bátyámtól Böhm Tiborig, avagy egy Karinthy-rokon bűnözői karrierje*. Budapesti Negyed, 17. évf. (2009) 3. sz. 271–296.
- Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete, 1896–1914*. Budapest, 2012.
- Sutherland, Edwin H.: *White-Collar Criminality*. *American Sociological Review*, vol. 5. (1940) No. 1. 1–12. <https://doi.org/10.2307/2083937>
- Ulicska László: *A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának receptója a magyar társadalomban*. *Korall*, (2001) 5–6. sz. 37–48.
- Zemon Davis, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, 1999.

ROLAND PERÉNYI

The Invention of Intellectual Property Crime. White-Collar Crimes in Budapest at the Beginning of 20th Century

This paper examines the process during which Hungarian society „invented” the category of intellectual property crimes at the turn of the 19th and 20th century. Since the rapidly urbanizing capital was at this time the economic and financial center of the country, the focus of this investigation is Budapest. The effort to define intellectual property crimes can be identified in criminal law, criminology, and in public opinion as well. At the turn of the 19th and 20th centuries, the development of modern capitalist economy and bourgeois society happened extremely quickly in Hungary, so the modern forms of crime closely related to the process – including intellectual property crimes – were codified in the criminal law in response to this, in the framework of a longer process. From the sources available from the turn of the century, it is clear that crimes of an intellectual nature had already appeared in Hungary in the early period of the Austro-Hungarian Monarchy, but they only became really „visible” from the early 1900s. Then, as a result of the First World War and the social and economic crisis following the defeat, the number of white-collar criminals increased by leaps and bounds. Accordingly, from the 1920s onwards, the issue of intellectual property crime became a defining topic in both police and press discourse. While the amount of economic or financial crimes committed by white-collar people increased significantly in the early 1920s and then during the Great Depression, their quantity and the types of crimes also changed continuously, adapting to changes in the economic environment.

BOLGÁR DÁNIEL

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 98–120.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.2.98-120

www.aetas.hu

Felületes magyarosodás?

A hitszónoklat nyelve a régi magyar statisztikában

Bevezetés: a magyarosodás a nyelvi statisztikában

Magyarországon a hivatalos statisztika először – és 1941-ig utoljára – az 1850–1851-es népszámlálás során tudakolta a megszámláltak nemzetiségét. Ám ekkoriban Magyarországon az, hogy kinek mi a nemzetisége – úgy tűnik –, túlságosan homályos, újszerű és legfőképpen túl fontos kérdés volt ahhoz, hogy a válaszokat a kortársak hihetőnek gondolják.¹ Az 1857. és az 1869. évi népszámlálás inkább letett a nemzetiségi viszonyok fürkészéséről. Az 1880. évi és azt követő censzusok sem a nemzetiségre, hanem az anyanyelvre kérdeztek rá, de innentől a népesség etnikai összetételét szokásszerűen az anyanyelvi statisztikából olvasták ki. Az 1900 előtti népszámlálások nem tisztázták, mi értendő anyanyelven. 1900-tól az a magyarázat szerepelt a számlálólapon, hogy az anyanyelv „az a nyelv, a melyet [a megszámlált] magáénak vall s legjobban és legszívebben beszél”. 1880-tól nemcsak az anya-, hanem az egyéb beszélt nyelvek után is kérdezősködött a census. Az anyanyelvi adatokat kezdettől, a beszélt nyelveket 1900-tól felekezeti bontásban is közölte a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.²

Az adatok azt mutatták, hogy növekszik a magyar anyanyelvűek aránya: 1880-ban a beszélni tudó polgári népesség 46,5%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek (Horvát- és Szlavónország nélkül, Fiumével és kerületével együtt értett országterületen), 1910-ben viszont már a teljes népesség 54,4%-a. A magyarul tudás is terjedt: 1880-ban a beszélni tudó polgári népesség 52,7%-a, 1910-ben a teljes népesség 64,7%-a beszélt magyarul.³

A magyar anyanyelvűség az összes népesebb felekezet közül messze leggyorsabban az izraeliták között terjedt. 1880-ban már magyar anyanyelvű volt a zsidó vallású beszélni tudó polgári népesség 58,5%-a, 1910-ben pedig a teljes népesség 76,9%-a. Vagyis 18 százalékponttal nőtt a magyar anyanyelvűek hányada az izraeliták körében három évtized alatt, míg a

¹ Deák: „Nemzeti egyenjogúsítás”, 59–79.; Sohajda: *Nemzet, nemzetiség, néptörzs*, 315–333.

² Dávid: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*, 88–92.; Thirring: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I–II. részi. m.*; Pakot: *Az 1880-as népszámlálás*, 335–376.; Lajtai: *Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon*, 548–553.

³ Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, 216–225., 630–737.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia*, 112–119., 158–161.

római katolikusok közt csak 10, az evangélikusok közt 8, a görögkatolikusok közt 6, a reformátusok, görögkeletiek és unitáriusok közt 1–1 százalékponttal.⁴

Magyarosodás a politikai diskurzusban: siker- vagy kudarctörténet?

A dualista korszak nyilvánosságában a bemutatott nyelvi adatsoroknak a szokásos és illendő, úgyszólván hivatalos értelmezése az volt, hogy az ország örvendetesen magyarosodik, „a magyarság nagyarányú, diadalmas előrenyomulása” figyelhető meg.⁵

A szerzők külön ünnepelték a zsidók kiemelkedő „magyarságteljesítményét”.⁶ Például Beksics Gusztáv, akit Szekffű Gyula „a Szabadelvű Párt hivatalos publicistájának” nevezett,⁷ 1883-ban azt írta, hogy a zsidó „a magyar fajnak legfeltétlenebb szövetségese”, s a zsidók megmagyarosodása lesz „a magyarosítás nagy nemzeti munkájának [...] leggyorsabban és legteljesebben elérhető sikere”.⁸

Tisza Kálmán híve, Csernátony Lajos 1882-ben úgy fogalmazott, „csak a siket nem hallja, mennyire magyarosodtak [a zsidók] itt a fővárosban is, és csak a selejtes érdekhajhászat, vak ellenszenv és a privát sérelmek által elfogultak nem hajlandók vagy nem képesek megérteni és átérzeni, hogy a zsidók tömeges, rohamos, folytonos magyarosodása olyan nyereség állami erősödésünkre, faji vezerségünk jövőjére nézve, melyet nem gátolni kell bután, galádul, hanem buzdítani értelmes elismeréssel és hazafias üdvözlettel”.⁹

És hogy a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal környékéről is hozzak egy példát: Vargha Gyula, a hivatal igazgatója 1901-ben azt írta: „...valamennyi felekezet magyarosodását túlzárnyalja az izraelitáké [...] Nem kicsinylendő teljesítmény ez.” Ráadásul azt remélte, hogy a zsidók beolvadása a magyarságnak nemcsak a számát fogja gyarapítani, hanem minőségileg is fel fogja javítani: a zsidókat magában foglaló magyarság olyan lesz, „mint a finom damaszkuszi kardpengében az összekovácsolt különböző keménységű acéllemezek. Az ily acél hajlékony és kemény, nemcsak csontig hatol, bevág a vasba is.”¹⁰

Voltak azonban olyan szerzők, akiket nem győztek meg a népszámlálások eredményei, nem hittek a magyarosodási sikertörténetben. Nem meglepő, hogy a nem magyar nemzetiségek nevében beszélők kétségbe vonták az adatok érvényességét.¹¹ Minket azonban most az érdekel, hogy magyar részről is voltak olyan klubok a dualista korszakban, amelyekben kudarctörténetként beszéltek el a magyarosodást, még hozzá a zsidók magyarosodásában

⁴ *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, 508–623.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész*, 246–277.; Bolgár: *Zsidók és nem zsidók számokban*, i. m.

⁵ Ajtay József: *Tízmillió magyar*. Budapesti Hírlap, 1912. november 16.1. Lásd még például: Beksics: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*, 47–53.; *A magyarrá lett főváros*. Pesti Hírlap, 1891. július 6. 1–2.

⁶ Az idézett szövegeken kívül lásd még például *Magyarosodás*. Pesti Napló, 1895. augusztus 3. 2.; Bánffy: *Magyar nemzetiségi politika*, 68.

⁷ Szekffű: *Három nemzedék*, 249., 260., 306.; Szekffű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 282., 295., 352.

⁸ Beksics: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*, 57–58.

⁹ Csernátony Lajos: *Zsidóinkhoz*. Nemzet, 1882. szeptember 19. 2.

¹⁰ Vargha: *A magyarság félszázados fejlődése*, 420. Lásd még: Vargha: *Népünk mozgalma a népszámlálás adatai szerint*, 206. Hasonló fajnesemítési spekulációkra lásd még: Bolgár: „*Kevert fajjává akarunk válni!*” <https://24.hu/belfold/2022/08/25/orban-viktor-tusnadfurdo-kevert-fajjua-akarunk-valni/> (letöltés: 2023. május 29.)

¹¹ Dávid: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*, 90.

kétéltedtek. Úgy tartották, hogy esetükben afféle álságos, tessék-lássék magyarosodás történt csak.

E klubok közül néhány megnevezése nem megerőltető feladat. Az egyiket úgy hívták: Országos Antiszemita Párt. Például még valamivel a pártalapítás előtt ezt írta a *12 Röpiratban* a Titus Aemilius álnevű szerző, Szemnecz Emil, akinek a cikke miatt a szerkesztőnek, Istóczy Győzőnek kellett bíróság elé állnia:¹² „Mert a hogy ötven krajczárért felveszi történeti nagy embereink nevét, nem érdem, csak új és méltó jellemvonása a zsidó szemtelenségnek. Hogy felhagy a kaftán-viseléssel, csimbók-hordással s úgy a hogy a német-beszéddel, az még mind nem érdem, csak külsőség, csak ámitás.”¹³

Egy másik klub Katolikus Néppárt névre hallgatott: Kadicsfalvi Török Mihály Miklós 1901-ben az *Alkotmányban* azt fejtegette, hogy „a zsidó zsidó marad, mert az ötvenkrajcáros név, az esetleges kikeresztelkedés, a magyar írni-olvasni tudás még nem szabadalom a magyarságra. [...] Magyarul beszél? magyarul ír? magyar nevet visel? Igen. De magyarul éreze, magyarul gondolkodik-e? Nem!”¹⁴

Ez az álláspont a Horthy-korszakban a *mainstream* valóságértelmezés része lett azzal, hogy Szekfű Gyula belefoglalta *Három nemzedék* című, először 1920-ban megjelent nevezetes művébe. A zsidók magyarosodásáról azt írta, hogy „a Kárpátok hágoit átlépve a galíciai és orosz zsidó, ki az ázsiai állapotok közt, honnan jött, emberszámba is alig ment, kellemes csodálkozással vette észre, hogy íme csak nemzeti ruháját kell levetnie, csak a közönséges érintkezésre szükséges magyar beszédet kell elsajátítania, máris éppen olyan jó magyar, tagja magyarországi nemzeti közösségének, mint generációk óta bentlakó zsidó polgártársai, vagy akár a magyar föld autochtonai, ősi családok nemes vagy paraszt leszármazói. Az idegen elemeket a belső átalakulás kötelessége alól a magyar közhangulat elvileg, változhatatlan érvénnyel felmenté: a határt akadály nélkül átlépő galíciai hosszabb-rövidebb tanyázás után rutén-tót vidéken, az Alföld magyar városaiba megérkezve már magyar számba ment és joggal elhihetette magáról, a közhangulat hatása alatt, hogy épp oly jó magyar, mint bárki más ez akkor még széles országban. Az államilag szervezett névmagyarosító akció segítségével, eldobja nevét, újat vesz fel, boltot nyit, kis házat szerez, ezzel a magyar illúziók, az állam és nemzet formalisztikus felfogása szerint valóban és egészen magyarrá vált, gyarapítja a magyarság számát. Eggyel megint többen vagyunk, mondottuk, rá fér szegény, testvértelen fajtánkra. Ez az érzelmi alapja annak, hogy a bevándorlóktól csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást kívántunk. Lelkébe óvakodtunk beletekinteni, megelégedvén ruha és beszéd külsőségeivel, végleg áldozatává esvén a tévedésnek, melytől Széchenyi halálos félelemben, kezét tördelve óvott bennünket: összetévesztettük a nemzetiséget a nyelvvel, a magyarságot a magyarul csevegéssel, a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel. Vétünk a legsúlyosabb, mert az Ige, a Lélek ellen való.”¹⁵

Szekfű egy már akkor is kissé divatjamúlt témáról, a zsidó beilleszkedésről fejtette ki e sorokban az álláspontját, hogy aztán végre rátérhessen igazi tárgyára, az úgynevezett zsidó térfoglalásra.¹⁶ Mondanivalója az volt, hogy a galiciáner zsidók csak amolyan mondvacsinált

¹² Halász (szerk.): *Országgyűlési almanach*, 159–160.

¹³ Titus Aemilius [Szemnecz Emil]: *Az elzsidósodott Magyarország*. 12 Röpirat, 1882. július 15. 9.

¹⁴ K. T. M. [Kadicsfalvi Török Mihály]: *Zsidó veszedelem Magyarországon*. Alkotmány, 1901. július 19. 2–3.

¹⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, 289–290.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 330–331.

¹⁶ A zsidókérdés-vitának a beilleszkedés, illetve a térfoglalás témáját középpontba állító változatának megkülönböztetésére és leírására lásd: Bolgár: *A beilleszkedéstől a térfoglalásig*, 187–201.

magyarok lettek, szívükben „zsidó nemzeti szolidaritás”¹⁷ lakozott. Hogy milyen széles volt szerinte ez a „tegnap még idegen, ma csak névleg magyar”¹⁸ réteg? A szerző azt állította, hogy a magyarországi zsidóság többségéről van szó, és hogy a magyar anyanyelvű zsidók legalább fele 1914-hez képest húsz–harminc évnél nem régebben érkezett az országra.¹⁹

Am mintha Szekfű azt gondolta volna, hogy a galiciánerek névleges magyarsága ragályos volt, és a rég idevalósi zsidókra is átterjedt, ezáltal az egész zsidóságot jellemezte: „A honos magyar zsidó azonban testvéri érzéssel nyújtá kezét fajrokonai felé – kik némelykor ugyancsak távoli rokonai voltak, amennyiben a dunántúli zsidóság egy része nyugati bevándorlás – s fajszeretettel szabadjára eresztve, a betóduló idegeneknek önmagát és magasabb kultúráját is kiszolgáltatta.”²⁰

Miből jutottak arra egyes szerzők, hogy a zsidók magyarsága hártványkony volt? Sem Szekfű, sem azok a politikai gondolkodók, akiktől megörökölte a zsidók névleges magyarosodásának sztoriját, nem mondták meg, honnan tudják, milyen adatokra alapozva állítják azt, amit.

A következőkben azt kívánom megmutatni, hogy a magyarosodás kudarctörténeti narratívája mellett annak idején igenis szólt érv, sőt úgy tűnhetett, hogy az igazolt tudás rangján áll. A zsidók mondvacsinált magyarságát néhány rég elfelejtett táblázat látszott bizonyítani, ami a hitszónoklat nyelvéről tartalmazott adatokat. Ez az írás e táblázatok keletkezésének és értelmezésének történetét kívánja kinyomozni, majd ellenőrizni, tényleg azt jelentik-e, amit kiolvastak belőlük.

A magyarosodás kudarcra mint igazolt tudás

A zsidók nyelvi magyarosodásának felületességét egy világos gondolkozású férfiú, egy kelően földhözragadt empirikus társadalomtudós mutatta ki adatszerűen 1898-ban. Jekelfalussy Józsefről, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójáról van szó.²¹

Mielőtt ismertetném, mit írt Jekelfalussy, érdemes lenne bemutatni a szerző politikai eszméit, és különösen azt, milyen volt a viszonya a zsidókhoz. De az általam olvasott munkái alapján nem tudom megrajzolni a részletes politikai portréját. Rendszerint sokkal távolságtartóbb volt ő annál, minthogy ilyesmiket eláruljon magáról. Csak az a biztos, hogy a zsidó magyarosodás lelkes hívének mondta magát,²² ugyanakkor helyeselte a zsidók megkeresztelkedését,²³ és magától értetődőnek vette, hogy a történelem afelé a tökéletesség felé halad, amit etnikailag homogén nemzetállamnak hívnak.²⁴ Talán még azt a *Nemzetgazdasági*

¹⁷ Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 444.

¹⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, 219.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 247.

¹⁹ Szekfű: *Három nemzedék*, 142., 288.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 153., 329–330. Arra, hogy Szekfű rosszul értesült volt, lásd legutóbb: Konrád: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*, 31–60.

²⁰ Szekfű: *Három nemzedék*, 290–291.; Szekfű: *Három nemzedék és ami utána következik*, 332.

²¹ Életrajzára lásd: Rózsa (szerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből*, 342–344.

²² Jekelfalussy József: *Jekelfalussy Józseftől, a kir. központi statisztikai hivatal igazgatójától, a tudományos akadémiában tartott fölolvasására vonatkozó, lapunk előző számában megjelent cikünkre, a következő levelet vettük...* Egyenlőség, 1898. december 18. 9.

²³ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*. Közgazdasági Szemle, 22. évf. (1898) 12. sz. 810–811.

²⁴ Jekelfalussy József: *Tanulmányok népünk életviszonyairól. A nemzetiség*. Budapesti Szemle, 39. köt. (1884) 93. sz. 363., 375–376.; Jekelfalussy: *Értelmiségünk és a magyarság*. Közgazdasági és

Szemle hasábjain zajló vitát érdemes megemlíteni, amelyben Jekelfalussy Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának vezetőjét, Kőrösi Józsefet aprította. Itt hősi az izraelita vallású²⁵ Kőrösit fontoskodó mitugrásként festette le.²⁶ De erőltetett lenne azt állítani, hogy itt Jekelfalussy egy sztereotip zsidó értelmiségit írt le, ugyanis egy árva szóval sem utalt arra, hogy Kőrösivel annak zsidósága lenne a baj.

Nos, e kissé rejtélyes alak, Jekelfalussy József 1898. december 5-én tartott akadémiai felolvasásán, amely a *Közgazdasági Szemlé*ben jelent meg, a nemrégiben meghozott egyházpolitikai törvények hatását elemezte, és a cikke végén mintegy kitérőként hozta szóba az egyes felekezetek magyarosodását. Úgy találta, a nagyszabású vállalkozás nem áll túlságosan jól: „...az egyházak körében a magyar nyelv még mindig nem foglalja el azt a helyet, a mely [...] megilleti”. Ennek okát nem a hívek „elmagyarosulatlanságában”, hanem egyházaik tehetetlenségében találta meg: „...ez az állapot – legalább általánosságban véve – nem tekintendő az egyházak részéről a magyarság iránt táplált valamely ellenséges érzület következményének, mint inkább egyszerűen azon conservatismus folyományának, a mely az egyházakat mindenkor jellemezni szokta s a mely nem tud lépést tartani a változó viszonyokkal.”²⁷

Ez a leírás azonban csak a keresztény felekezetekre volt érvényes. A zsidókról mást beszélt el Jekelfalussy. Azt, amit például Szekfű Gyula is, vagyis, hogy a magyarság a zsidó hitközségek tagjain csak vékony máz: „...az a szinte köztudattá lett nagymérvű magyarosodás a zsidóság körében, a melyet népszámlálási adatokra, valamint egyéb különböző külső jelenségekre támaszkodva oly gyakran és örömmel szoktunk hangoztatni, még mindig nagyon felszínes csak, legalább is nem hatotta át az egyének belső világát.”²⁸

Jekelfalussy nem a levegőbe beszélt. Hogy megmutassam, min alapult az állítása, a régi magyar hivatalos statisztika egyik kicsiny zugával,²⁹ a hitszónoklat nyelvéről folytatott adatgyűjtéssel kell megismerkednünk.

Közgazgatási Szemle, 18. évf. (1894) 5. sz. 514., 516., 525–526.; Jekelfalussy: *Nemzetiségi viszonyok*, 378.; Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 815.

²⁵ Kőrösi József. Magyar-Zsidó Szemle, 23. évf. (1906) 3. sz. 303.

²⁶ Jekelfalussy József: *Statisztika és logika*. Nemzetgazdasági Szemle, 15. évf. (1891) 946–952.; Jekelfalussy: *Még egyszer a statisztika és logika*. Nemzetgazdasági Szemle, 16. évf. (1892) 54–60. A vitára lásd még: Kőrösi: *Statisztika és logika. Együttel válasz Jekelfalussy úrnak*, i. m.; Kalmár: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 1.*, 135–145.; Kalmár: *Akadémikusok tudományos vitája a statisztika logikájáról és módszertanáról. Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út 2.)*, 38–50.

²⁷ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–815.

²⁸ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 816. Lásd még: Jekelfalussy: *Értelmiségünk és a magyarság*, 515–516.

²⁹ A hitszónoklat nyelvére vonatkozó adatokkal mindössze Michael K. Silber (*The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, 153.); Karády Viktor (*Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?*, 186., 188.) és Kövér György (*Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*, 148.; Kövér: *A magyarországi zsidóság története*, 52.) foglalkozott. Lásd még: Frojimovics: *Szétszakadt történelem*, 108–109.

Adatgyűjtés a hitszónoklat nyelvéről

1895 októberétől az állam levette a lelkészekről a népmozgalmi statisztika gondját, és átadta az újonnan hivatalba lépő állami anyakönyvvezetőknek.³⁰ Ám, úgy látszik, egy modern, keretesködő állam³¹ nem hagyja elburjánzani az egyszer már megnyírt bukszust: a Központi Statisztikai Hivatal új kérdőívekkel kezdte bombázni a lelkészeket a Horvát-Szlavónország nélkül értett Magyarország területén,³² jelesül elindította a hitéleti statisztikai adatgyűjtést.³³ Ennek keretében először 1897-ben tudakolta az anyaegyházközségektől és anyahitközségektől, milyen szót hall a gyülekezet a templomban.³⁴ Egészen pontosan a Központi Statisztikai Hivatalt nem az érdekelte, milyen nyelven zajlik a szertartás egésze, hanem az, milyen nyelven hallották vagy mondták a hívek azt, amit meg kellene érteniük. Azaz a hitszónoklat, az éneklés és egyes egyházi ténykedések, például a temetés nyelvére kérdeztek rá, mindig az adott egyház viszonyaira szabva a kérdőívet.³⁵

A bonyodalmak már itt elkezdődnek. Egyrészt az adatok ugyan már 1897-re vonatkozóan is ismertek,³⁶ de idősorba csak 1898-tól rendezhetők a számok, amikortól a statisztikai évkönyvekben történt az adatok közzététele, még hozzá a korábbtól eltérő szerkezetben.³⁷ Másrészt az egyházi ténykedések nyelvét kérdezte ugyan a KSH, de nem kezdett vele semmit. Harmadrészt 1900-ig a hitszónoklat és az ének nyelvéről közöltek adatokat, de fogalmunk sincs, hogyan összesítették azokat. 1900 után már azt állítják a statisztikai évkönyvek, hogy csak a hitszónoklat nyelvéről tudósítanak.³⁸

A fő gond azonban mindenképpen az volt, hogy egy-egy adatszolgáltató, vagyis egy-egy anyaegyházközség korántsem volt nyelvileg egységes, hanem sok helyütt két, három, sőt négy nyelv is használatban volt. Ezért az adatszolgáltatóknak tüzetesen le kellett írniuk, milyen nyelveket egy évben hányszor használnak, sőt ki kellett térniük arra is, mi történik nyelvi szempontból a leányegyházakban, illetve fiókhitközségekben.³⁹ (Hogy a fiálék adataival a KSH mit kezdett, hogyan számolta be a statisztikai évkönyvek kimutatásaiba, ha egyáltalán beszámolta, nem világos.)

A KSH úgy próbált rendet teremteni az adattengerben, hogy először is meghatározta a válaszok alapján minden anyaegyházközség, illetve anyahitközség esetében a hitszónoklat főnyelvét, vagy ha több nyelvet egyforma mértékben használtak, akkor a fő nyelveit. A fő-

³⁰ Bokor: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*, 183–184.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911)*, 52–53.

³¹ A fogalomra lásd: Bauman: *Modernity and Ambivalence*, 26–39.

³² A hitközségek esetén a rabbik helyett az hitközségi elnök is válaszolhatott.

³³ Báró Dániel Ernő kereskedelmiügy m. kir. miniszternek a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1898. évi tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése, 199–210.; Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 232–233.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 432.

³⁴ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814.

³⁵ Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 237–241.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 426–430.

³⁶ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 888.

³⁷ 1897-re vonatkozóan csak az egynyelvű egyházközségek adatai elemezhetőek.

³⁸ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VIII. 1900*, 386–388.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XI. 1903*, 402–404.

³⁹ Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 241.; *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 430–431.

nyelvnél kevesebbszer, de azért nem ritkán, ám nem ismert, hogy legalább hányszor, mindenesetre évi tizenkét alkalomnál tudhatóan többször⁴⁰ használt nyelvet megtették melléknyelvek. Az ennél is ritkábban használt nyelvekről is közöltek adatot, de az egyházközségek nyelvi kategorizálása során ezeket nem vették figyelembe.⁴¹

A főnyelvek és melléknyelvek alapján minden egyházközséget besoroltak a mintegy nyolcvan nyelvi kategória egyikébe. Ezt a kimutatást böngészni érdekes a statisztikai évkönyvekben,⁴² átlátni lehetetlen. És mintha a statisztikusoknak se lett volna kedve bajlódni ezzel: az adatokat hol feldolgozta a KSH, hol nem (a statisztikai évkönyv 1898-ban, 1900-ban, 1903-ban, 1906-ban, 1909-ben, 1910-ben, 1911-ben és 1912-ben tájékoztatott a hitszónoklat nyelvéről),⁴³ a kimutatások – szokatlan módon – számszaki hibákkal terheltek, 1912 után pedig soha többet nem közöltek adatot a hitszónoklatokról, noha a Horthy-korszakban is minden évben zaklatták a lelkészeket az adatgyűjtéssel.⁴⁴

Hogyan lehetne értelmezhetővé egyszerűsíteni a képet? Az a kézenfekvő megoldás jutott a KSH eszébe, hogy meg kell becsülni, miként oszlott meg a hitszónoklat hallgatására szánt idő a különböző nyelvek között egy-egy egyházközségben, illetve az egész országban. Az alkalmazott becslési eljárásról a statisztikai évkönyvekben a táblázatokhoz fűzött szokásos jegyzet nem ad világos eligazítást: „Ebben az összeállításban jobb áttekintés és összehasonlíthatóság végett a többnyelvű egyházak az egyes nyelvek között arányosan fel vannak osztva.”⁴⁵ Az 1898-as statisztikai évkönyvben szerencsére részletesebb felvilágosítást nyújt ugyanez a jegyzet: „Ez összeállításban jobb áttekintés és összehasonlíthatóság végett a több nyelvű egyházak az egyes nyelvek között arányosan fel vannak osztva, akként, hogy a változó nyelvűek egyenlően, a fő- és melléknyelvvél bíró egyházak pedig $\frac{2}{3}$ es $\frac{1}{3}$ arányban osztattak meg.”⁴⁶ Ebből kiindulva már könnyű visszafejteni a számokból, hogyan járt el a Statisztikai Hivatal. Az egynyelvű gyülekezetekkel nem volt gond. Ha egy egyházközségben volt több főnyelv is, az azt jelentette, hogy egyenlő arányban hangzott el a hitszónoklat ezeken. Ha főnyelv és melléknyelv is volt egy egyházközségben, akkor feltételezték, hogy a főnyelv(ek)re az idő kétharmada jutott, a melléknyelv(ek)re pedig a maradék. A mellék-

⁴⁰ Ezt onnan tudjuk, hogy voltak olyan egynyelvűként nyilvántartott egyházközségek, amelyekről a KSH kimutatta, hogy azokban „évenként legalább tizenkétszer” más nyelven tartottak hitszónoklatot. Lásd például: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX. 1912*, 458–459.

⁴¹ Például: *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 457–458.

⁴² Például: 1898-ban olasz nyelvű izraelita hitközséget is találunk (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VI. 1898*. Budapest, 1899: 325.), nyilván a fiumeit. 1903-ban pedig angol nyelvű református egyházközséget (*Magyar statisztikai évkönyv 1903*, 402.) említett a statisztikai évkönyv. Bizonyára a budapesti (Hold utcai) német leányház angol nyelvű prédikációiról van szó (*Budapest vallásügyi statisztikája*. Alkotmány, 1901. április 6. 4.

⁴³ *Magyar statisztikai évkönyv 1898*, 325–327.; *Magyar statisztikai évkönyv 1900*, 386–388.; *Magyar statisztikai évkönyv 1903*, 402–404.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIV. 1906*, 418–420.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVII. 1909*, 433–435.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVIII. 1910*, 419–421.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1912: *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIX. 1911*, 435–437.; *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 457–459.

⁴⁴ *A m. kir. miniszterelnöknek az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése*, 21–22., 427–434.

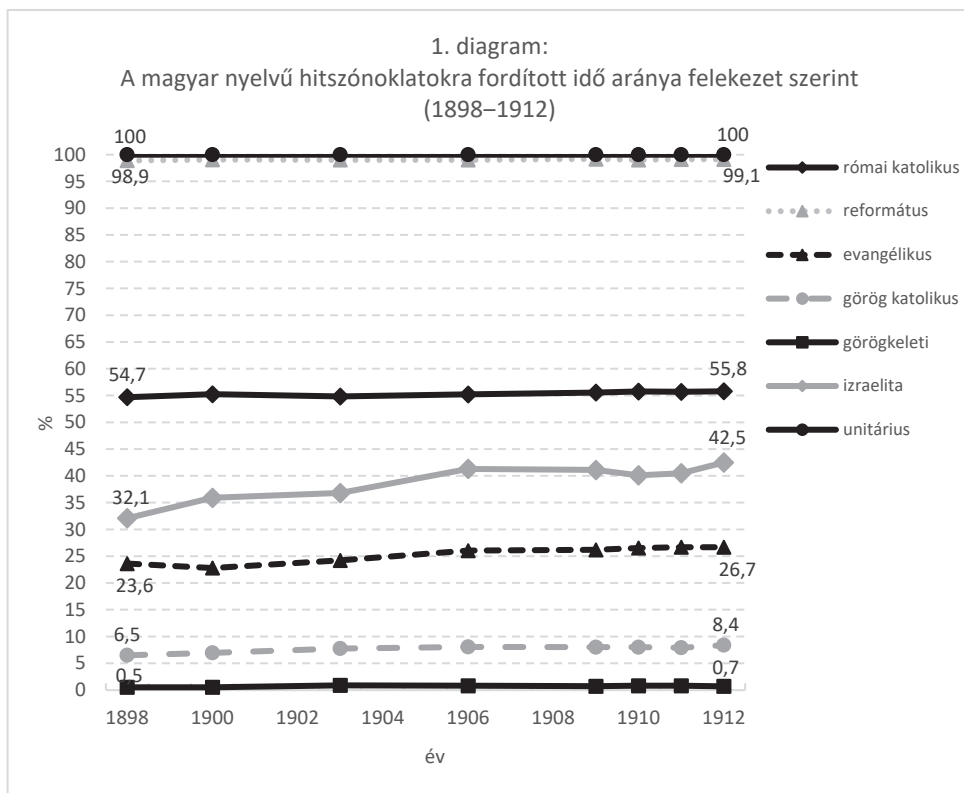
⁴⁵ *Magyar statisztikai évkönyv 1912*, 458.

⁴⁶ *Magyar statisztikai évkönyv 1898*, 326.

nyelveknél is ritkábban használt nyelveket figyelmen kívül hagyták. Vagyis például egy német fő- és magyar melléknyelvű egyházközségeket kétharmad német és egyharmad magyar községeként számoltak el. Az egyes nyelvekre jutó egyházközségek számát végül országosan összesítették, és egész számra kerekítették. Az eljárás nem tökéletes, ugyanis kisebb logikai hibát tartalmaz,⁴⁷ nem is pontos, de nem is irracionális.

A hitszónoklatok magyarosodása a keresztény felekezeteknél

A Központi Statisztikai Hivatal eljárásának elfogadásával már felekezetenként felrajzolható a hitszónoklat magyarosodásának becsült görbéje. Az adatok azt mutatják, óriási különbség volt az egyes felekezetek közt abban, mekkora szerep jutott a magyar nyelvű hitszónoklatnak (1. diagram). Ennek azonban semmi jelentősége nincs a magyarosodás szempontjából. Ez a felekezetek magyarságáról árulkodik. Vagyis a reformátusok és unitáriusok nem lendületes asszimilációjuk folytán hallottak úgyszólván kizárólag magyar szót a templomban, hanem mert eleve majd mindnyájan magyarok voltak. A görögkeletiek épp fordítva.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet.

⁴⁷ Ez abban áll, hogy ha valamelyik egyházközségben két főnyelv is volt, de csak egy melléknyelv, akkor a főnyelvnek jutó 2/3 egyházközséget szükségképp el kellett osztani a két főnyelv között, így végül a két főnyelvre és a melléknyelvre is 1/3 egyházközséget számolt el a KSH becslése. Vagyis az ilyen esetekben hiába vallotta egy lelkészesség fontosabbnak az egyik nyelvet a másiknál, a statisztikai felmérés során ez a megkülönböztetés elsikkadt.

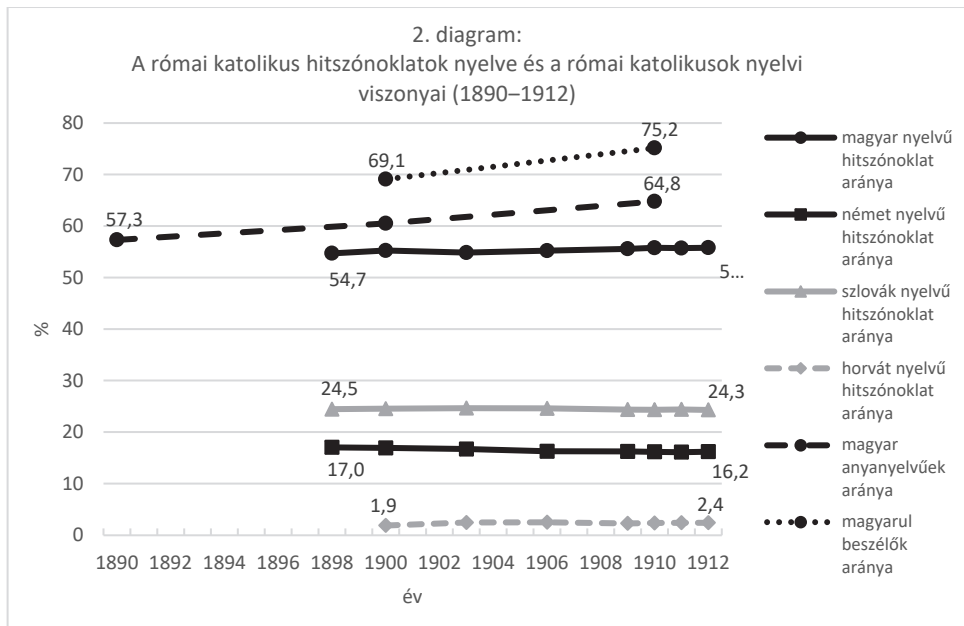
A templomi magyarosodásról a változás iránya és üteme tanúskodik. Ha a versenyen kívüli unitáriusoktól és reformátusoktól eltekintünk, az figyelhető meg, hogy minden felekezet hit-szónoklata magyarosodott abban a másfél évtizedben, amiről ismereteink vannak. A római katolikusoké és görögkeletieké csigalassúsággal. A görögkatolikusoké és evangélikusoké inkább egy sietős csiga sebességével. És csak egy felekezeté gyorsan, az izraelitáké. A századforduló előtt még a harmada sem volt magyar nyelvű a zsidó hit-szónoklatoknak, 1912-re már több mint kétötöde a becslés szerint. (Megjegyzendő, hogy a zsidó hitközségek számottevő részében egyáltalán nem tartottak hit-szónoklatot. Az ilyen anyahitközségek kimaradtak a hit-szónoklati statisztikából.)

Vagyis mindenki magyarosodott, de messze leginkább a zsidók. Ezt mutatják a hit-szónoklatokról gyűjtött adatok. Úgyhogy igazán nem lehet érteni, miért fanyalgott Jekelfalussy, és azt főleg nem, miért éppen a zsidókat pécézte ki.

Nos, azért, mert Jekelfalussy nem úgy értette meg az adatokat, mint mi, és nem is értette úgy, hiszen ő 1898-ban csak az első évi, 1897-es adatokat ismerte, a trenddel nem lehetett tisztában. Az ő ötlete az volt, hogy a hit-szónoklat nyelvéről gyűjtött adatokat egy másik adatsorral, még hozzá a népszámlálások anyanyelvi statisztikájával összevetve kell kivallatni. Vagyis azt kell megfigyelni, hány százalék vallotta magát magyar anyanyelvűnek egy-egy felekezetben a censzusokon, és ehhez képest milyen arányban hangzott el magyarul a prédikáció.⁴⁸

Innentől kövessük a Jekelfalussy által javasolt eljárást először a keresztény felekezetek esetében (a reformátusok és unitáriusok kevés tanulással szolgáló esetét kihagyva). Sőt, ne csak a magyar anyanyelvűek arányát vessük össze a magyar hit-szónoklat arányával, hanem a magyarul tudókéét is, és figyeljük meg azt is, a hit-szónoklatok mekkora hányada hangzott el más fontosabb nyelveken. Minden adat Magyarország Horvát-Szlavónország nélkül, Fiumével és kerületével együtt értett területére vonatkozik.

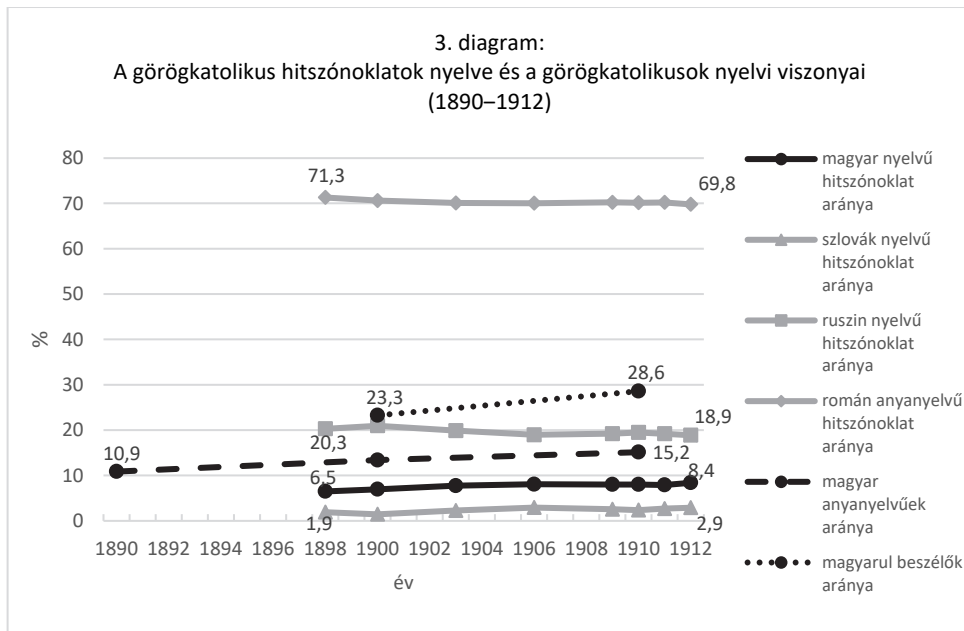
⁴⁸ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–816., 888.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet, továbbá Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.* Budapest, 1893. 100–105., 254–259; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907. 230–237., 352–355., 546–617.; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész.* 162–165., 246–249., 448–525.

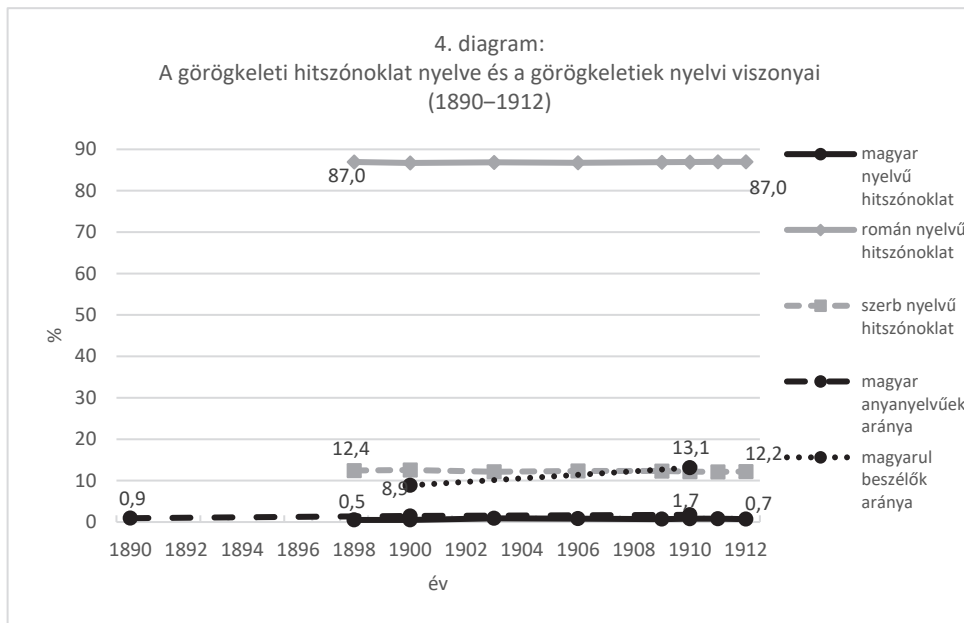
Megjegyzés: A horvát nyelvű hitszónoklat arányáról 1898-ra azért nincs adat, mert ebben az esztendőben a sokác, bunyevác, illír, dalmát, és talán még a krassován nyelvűnek bevallott hitszónoklatokat tartó egyházközsegek számát összevonták a horvát nyelvűnek vallott gyülekezetekével, míg a többi évben önálló nyelvként fogták fel az említetteket.

A római katolikusok esetében az látszik (2. diagram), úgy emelkedett minimálisan a magyar hitszónoklat aránya, hogy közben kissé csökkent a német, de stagnált a szlovák, és nem sokat változott a horvát prédikációk hányada. Ám a magukat a népszámláláson magyar anyanyelvűnek és magyarul beszélőknek vallók aránya mindig nagyobb volt a római katolikus hívek között, mint amekkora a magyar nyelv részesedése volt a hitszónoklatra fordított időben, sőt az évek előre haladtával növekedett az eltérés.

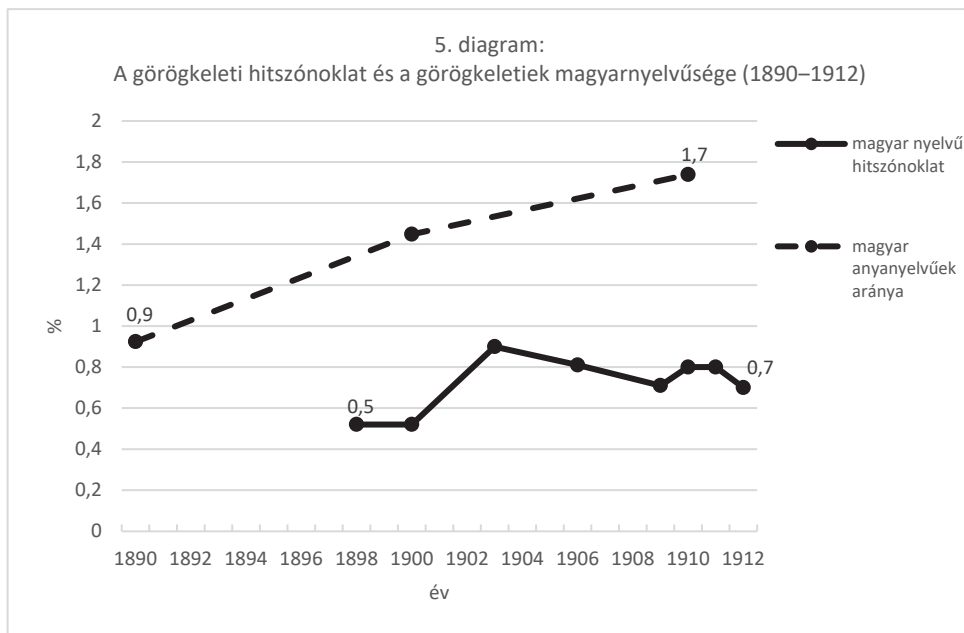
Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

A görögkatolikusok esetében (3. diagram) kissé nőtt a magyar hitszónoklat súlya, ám a szlováké is. E folyamatok „károsultja” a román és a ruszin prédikáció volt. A magyar anyanyelvűség és a magyarul értés azonban ezúttal is elterjedtebb volt, mint a magyar hitszónoklás.

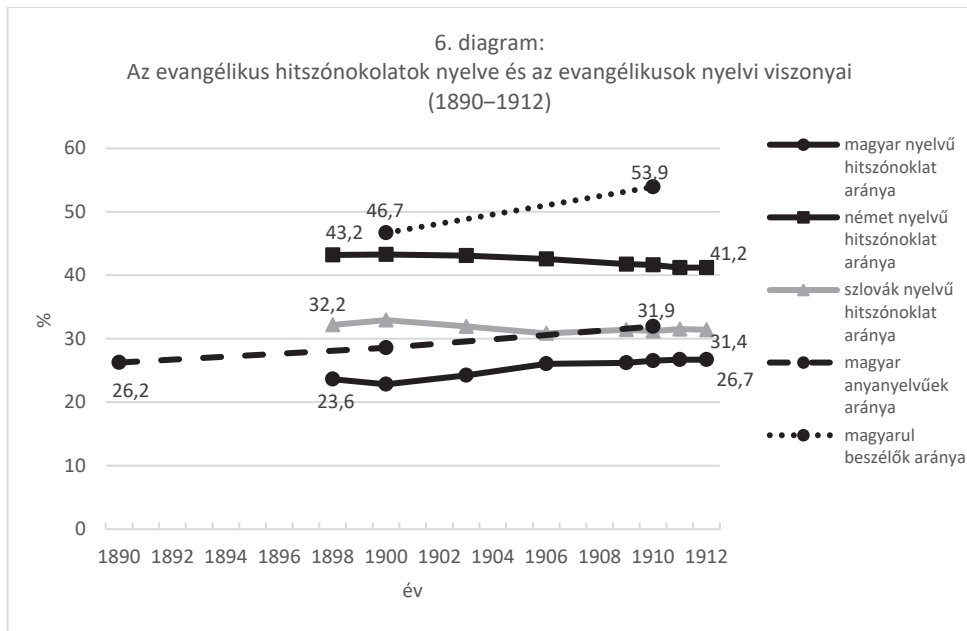
Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

A görögkeletieknél (4. diagram) a román nyelvű hitszónoklat tartotta a pozícióit, ahogy a szerb nyelvű is. A magyar nyelvnek olyan kis szerepe volt a magyarországi ortodox keresztények életében, hogy az erre vonatkozó görbéket ki kell nagyítanunk ahhoz, hogy átlássuk (5. diagram). Itt is az tűnik ki, hogy hiába terjedt valamelyest a templomi magyarnyelvűség, a magyar beszéd az ortodox hitszónoklat esetében ritkább volt, mint a görögkeleti hívek magyarajkúsága.

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

Az evangélikus egyházban (6. diagram) kissé visszaszorulóban volt a német és a szlovák nyelv, és előretörőben a magyar. Ám az evangélikus hívek körében is nagyobb arányú magyarul tudást és magyar anyanyelvűséget mutatott ki a népszámlálás, mint a hitéleti statisztika a lutheránus egyházban.

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

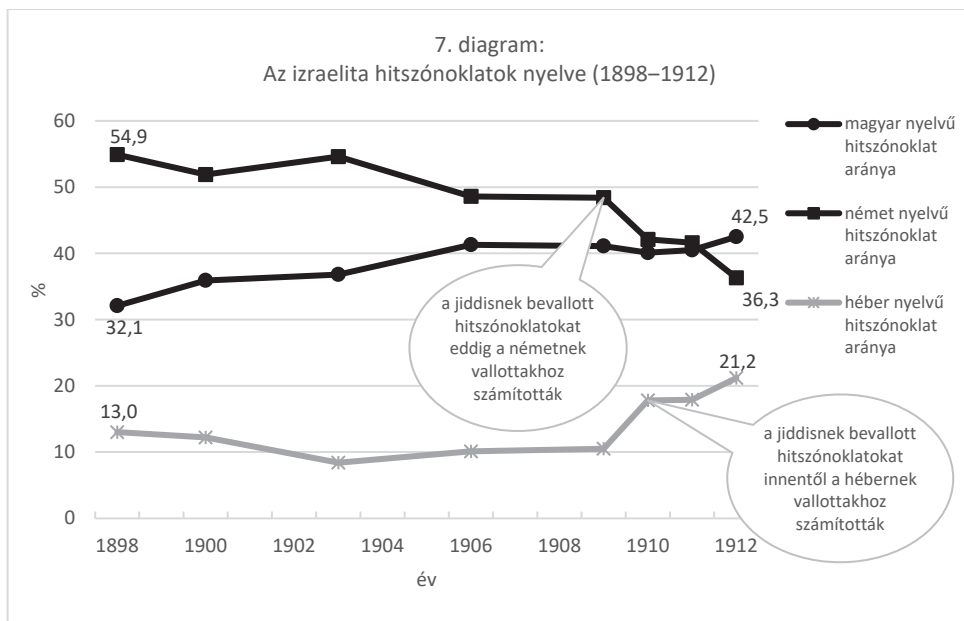
Az összes keresztény egyház hívei előbbre jártak tehát az elmagyarosodásban a népszámlálás szerint, mint egyházaik (eltekintve a református és unitárius egyháztól). Ezt értelmezte úgy Jekelfalussy, hogy a keresztény egyházak nem motorjai, hanem gátjai a nemzeti egyneműsődésnek: lassabban haladnak előre a történelemben, mint a híveik.⁴⁹ Úgy fogta fel tehát a census és a hitéleti statisztika keresztényekre vonatkozó adatai közti eltérést, mint ami két valóság, a templom falain kívüli és az azon belüli nyelvhasználat eltérésére világít rá.

A hitszónoklat magyarosodása az izraelita hitközségekben

Az izraelitáknál, szemben a keresztény felekezetekkel, végre számottevő változásokat figyelhetünk meg a hitszónoklat nyelvének alakulásában az adatok közlésének időszaka alatt: a magyar nyelv nagyszabású zsinagógái előretörése figyelhető meg (7. diagram).⁵⁰ Ezenkívül még német és héber nyelvű prédikációt hallgató hitközségekről tudósítanak figyelmet érdemlő számban a statisztikai évkönyvek. A magyar nyelv diadalmenete alapvetően a német kárára történt, de a héber is veszített a pozíciójából 1909-ig, ám 1910-től jelentősen nőtt a súlya a német ellenében.

⁴⁹ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 814–815.

⁵⁰ Az izraelita hitszónoklat nyelvére vonatkozó adatokat részletesen elemzi Bolgár: *Zsidók és nem zsidók számokban*, i. m.

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzetet.

Ám mi az, hogy héber hitszónoklat? És mi állhat az 1910-től kimutatott hirtelen elterjedése mögött? Az *Egyenlőség* című neológ izraelita lap többször megírta, hogy a héber hitszónoklat műfaját még nem találták fel, az ilyen nyelvűnek bevallott prédikációk mind jiddis nyelvű hitszónoklatok valójában.⁵¹ És persze az is kérdéses, mennyire voltak németek és mennyire jiddisek a német nyelvűnek vallott hitszónoklatok,⁵² hiszen minden adatközlőnek az egyéni belátásán múlott, mit gondol arról, hol ér véget a német beszéd, és hol kezdődik a jiddis.

A magyarországi zsidó nyelvhasználat leírásának nehézségeitől a Központi Statisztikai Hivatal a népszámlálások anya- és beszélt nyelvi statisztikájának esetében két huszárvágással szabadult meg. Egyrészt nem érdeminek nyilvánította a német és a jiddis közti különbséget: a számlálólapok kitöltéséhez adott részletes utasítás meghagyta, hogy a jiddis nyelvet bevallókat németül beszélőnek kell feltüntetni, mivel a jiddis nem más, mint rontott német. Másrészt az utasítás megtiltotta a héber nyelvismeret feljegyzését arra hivatkozva, hogy a héber holt nyelv.⁵³ A hitszónoklat nyelvének statisztikája esetében csak részben követte ezt az eljárást a Statisztikai Hivatal. A zsargon, azaz jiddis nyelvűnek vallott prédikációkat minden jel szerint – mint látni fogjuk – ezúttal is a németbe számolták. A holt nyelvek (latin, ósláv, görög, héber) megnevezésétől is eltanácsolták az adatközlőket.⁵⁴ Ám a héber esetében bizonytalanabb volt a KSH: megengedte a héber nyelv beírását a kérdőívre, ha az „nem csupán a rítus nyelvüül szolgál, hanem a hitszónoklatok és temetési beszédek is tényleg héber

⁵¹ Szabolcsi Miksa: *Megjegyzések Jekelfalussy József adataihoz*. *Egyenlőség*, 1898. december 11. 3–4.; A „héber” nyelvű orthodoxok. *Egyenlőség*, 1908. január 19. 11.

⁵² Lásd: Kóvér: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*, 148.

⁵³ A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.), 497.

⁵⁴ *Statisztikai adatok kívántatnak*. *Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Diöcesis Colonicensis*, 42. évf. (1899) 13; Buday: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata*, 241.

nyelven tartatnak”.⁵⁵ A kérdőíveket kitöltő rabbik vagy hitközségi elnökök éltek a lehetőséggel, a Hivatal pedig nem vállalta, hogy a saját szakállára sorolja be a hébernek bevallott hitközségek a német kategóriájába.

Ennek a több mint egy évtizeden át fennálló helyzetnek az volt a fonákja, hogy így a valóságban minden bizonnyal jiddis hitközségek két kategóriába kerültek: egy részük a németbe volt olvasztva, másik részük héber címszó alatt szerepelt. Ez a rendszer 1910-ben módosult. Ekkor egy ponton megváltozott a hitközségek táblázatok nevezéktana: az addigi „héber” kategória eltűnt, és megjelent a „héber, illetőleg jargon” rovat.⁵⁶ Ez jelenthetne pusztán megnevezésbeli pontosítást is, ha a jiddis nyelvűek vallott hitközségeit már korábban is a héberbe számolták. Ám minden bizonnyal tartalmi változást jelöl, mivel a héber nyelvű hitközségek bejelentő anyahitközségei 1909. évi számához képest az 1910-ben „héberül, illetőleg jargonul” hitközségek száma megnőtt,⁵⁷ és a héberhez viszonyítva a „héber, illetőleg jargon” hitközségek aránya a hitközségekben egyik évről a másikra 7,3%-kal megugrott. Ezzel egy időben a német hitközségek tartó hitközségek száma csökkent,⁵⁸ a német nyelvű zsidó hitközségek aránya pedig 6,3%-kal visszaesett. Tehát a héberhez mérten a „héber, illetőleg jargon” hitközségek jelentősen nagyobb szerepe döntően a német nyelv térvesztésével járt együtt.⁵⁹ Ez logikusan arra a következtetésre vezet, hogy 1909-ig a héber rovatba még csak a héber nyelvű hitközségekről adatot közlő hitközségeket rendezték, míg 1910-től „a héber, illetőleg jargon” kategóriába már a jiddis nyelvet bevallókat is, amelyeket addig a német nyelvűekhez számoltak. A KSH talán azért sorolta át a jiddisnek megjelölt hitközségeket – esetleg épp az *Egyenlőség* kritikájának hatására –, hogy az adatközlést lehetőleg közelebb hozza a valósághoz, hiszen így legalább annyit elért, hogy az új megoldással a biztosan jiddis nyelvű (azaz zargon) és a feltehetőleg jiddis (azaz hébernek mondott) hitközségek egy rovatba kerültek.

A jiddis átsorolása a német kategóriájából a héber mellé azért érdekes, mert a magyar hivatalos statisztika 1941 előtt ezen az egy ponton árul el valamit arról, mennyire lehetett elterjedt a jiddisül értés, illetve az a nyelv, amit a használói jiddisként (zargonként) azonosítottak. Ha az *Egyenlőség*nek igaza volt, és az adatszolgáltatók által héberként megnevezett hitközségek is mind jiddis nyelvűek voltak valójában, akkor körülbelül az volt a helyzet, hogy az izraelita hitközségekben a hitközségeknek legalább az ötöde jiddis nyelven folyt. Az átsorolással 1909-ről 1910-re 6,3%-kal csökkent a zsidó hitközségekben a német nyelv sulya a „héber, illetőleg jargon” javára.⁶⁰ Vagyis ennyi lehetett durván azoknak a hitközsé-

⁵⁵ *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)*, 431.

⁵⁶ *Magyar statisztikai évkönyv 1909*, 433.; *Magyar statisztikai évkönyv 1910*, 419.

⁵⁷ 1909-ben még csak 39 egynyelvű héber, valamint 18 héberül is hitközséget tartó vegyes nyelvű anyahitközséget mutattak ki az országban, míg 1910-ben már 83 egynyelvű „héber, illetőleg jargon” anyahitközség működött.

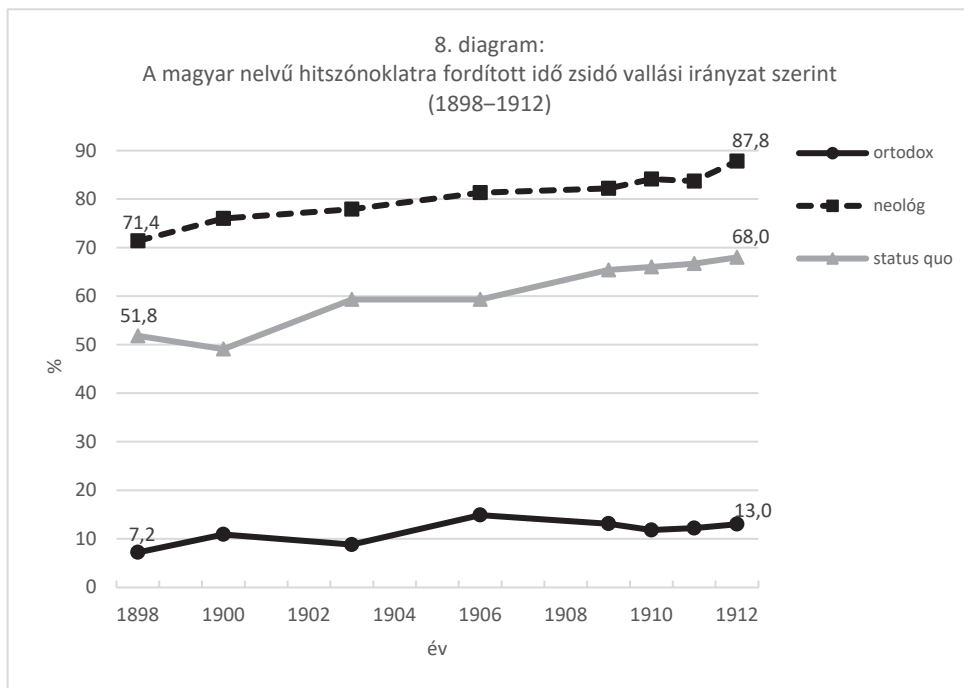
⁵⁸ 1909-ben még 188 egynyelvű német, valamint 65 németül is hitközséget tartó, vegyes nyelvű anyahitközséget mutattak ki az országban, míg 1910-ben már csak 173 egynyelvű német, illetve 46 németül is hitközséget tartó, vegyes nyelvű anyahitközség működött.

⁵⁹ A „héber, illetőleg jargon” kategória térnyerésének maradéka a magyar nyelv kárára történt a hitközségekben.

⁶⁰ Az 1909-es és 1910-es hitközségek statisztikai táblázatait összevetve az valószínűsíthető, hogy a németből a „héber, illetőleg jargon” kategóriába 1910-ben átsorolt anyahitközségek 1909-ben egyrészt még egynyelvű németnek besorolt hitközségek voltak, másrészt olyan német és héber nyelvűként feltüntetett hitközségek, amelyek jiddis és héber hitközséget vallottak be, így 1910-re egynyelvű „héber, illetőleg jargon” nyelvűvé léptek elő. A „héber, illetve jargon” hitközségek számát gyarapították még azok a hitközségek, amelyekben 1910-ben kezdtek el hitközséget tartani.

latoknak az aránya, amit maguk a rabbik vagy a hitközségi elnökök is jiddisnek véltek. A jiddis hitszónoklatot kivétel nélkül ortodox izraelita hitközségek vallották be, de egyébként majdnem mindig a hébert is.

A hitszónoklat nyelvének alakulását ugyanis az izraeliták esetében vallási irányatonként is megfigyelhetjük (8. diagram). Mert ugyan az egyéneknek a hivatalos statisztika – állami óhajra – nem engedte meg, hogy pontosítsák, melyik vallási frakcióhoz (ortodox, neológ, *status quo ante*) tartozó zsidók,⁶¹ a hitközségek számára előírta. Nos, a legmagyarabb a neológ zsinagógák élete volt: a hitszónoklatok mintegy héttizede hangzott el magyarul 1898-ban, és 1912-re már közel kilenctizede. Az ortodox hitközségeknek csak töredéke volt magyar nyelvű, de itt is lendületesen zajlott a magyarosodás, ám még így is csekély maradt 1912-ig a magyar nyelv súlya: 7%-ról indult a magyar hitszónoklat aránya, és sohasem érte el a 15%-ot. A leggyorsabban azonban az összes felekezet közül, tehát a keresztnény vallásokat is figyelembe véve, a *status quo ante* irányzat magyarosodott. Így 1898-ban már a neológoknál volt a harmadik legmagyarabb a hitszónoklat az összes felekezet közül. 1903-tól pedig a *status quo* zsidó hitközségé lett a negyedik helyezés ugyanebben a versenyben.

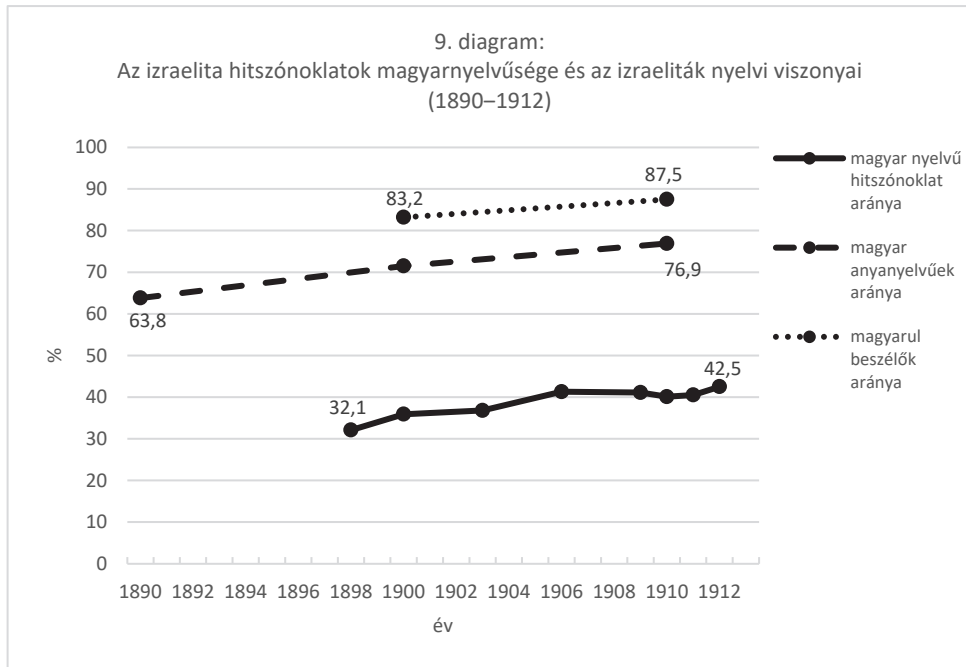

Forrás: Lásd a 43. lábjegyzet forrásait.

Jekelfalussy azonban ügyet sem vetett mindarra, amit eddig a zsinagógai nyelvhasználatról elbeszélünk, sőt nem is észlelhette a zsidó hitközségek magyarosodási elsőségét, hiszen még csak egy év hitszónoklati statisztikáját ismerte 1898-ban. Egyedül arra figyelt az izraelitákról értekezve, hogy az ő esetükben volt messze a legszélesebb a szakadék a népszámlálások anyanyelvi (illetve beszélt nyelvi) statisztikája és a hitszónoklati adatsor, tehát az templomon,

⁶¹ Bolgár: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság?*, 66–67.; Bolgár: *Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban*, 160–162.

illetve a zsinagógán kívül használt és a szószékről hallott nyelv között: mintegy 35%-kal nagyobb hányad vallotta magát az izraeliták közül magyar anyanyelvűnek, mint amekkora a magyar nyelvű hitszónoklat részaránya volt (9. diagram).

Forrás: Lásd a 2. diagram forrásait.

Jekelfalussy József úgy vélekedett, ekkora különbség, ilyen súlyos ellentmondás már csak úgy magyarázható, ha feltételezzük, a két adatsor közül az egyik valótlan. És mivel a cenzusokon egyénileg bementett nyelvi viszonyok tényleg bizonytalanabb hitelűek, mint a hitéleti statisztika lelkészi adatszolgáltatáson nyugvó adatai, logikusnak látszóan következtetett arra, hogy a hitszónoklati statisztika leleplezi a zsidók szélsőes magyarosodásáról tudósító anyanyelvi adatok hamisságát, azaz bizonyára nem a rabbik vezették félre a Statisztikai Hivatalt, hanem a zsidók tömegei füllentettek a népszámláláskor: valójában nem a magyar volt az a nyelv, amit „legjobban és legszívesebben beszéltek”. Vagyis az izraeliták közül sokaknak nem a magyar volt igazából az anyanyelvük,⁶² csak állították, hogy az. Magyarosodásuk csupán felszínes volt, „nem hatotta át az egyének belső világát”.⁶³

A magyarosodás-kritika kritikája

Vajon helytálló volt-e Jekelfalussy József értelmezése? Tényleg azt jelentik-e egymás mellé helyezve a hitszónoklat nyelvére és a népesség nyelvismeretére vonatkozó adatok, amit ő

⁶² A századfordulótól definiálta így az anyanyelvet a magyar hivatalos statisztika (A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.), 1911 43., 460–461., 465. 497.; Kövér: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon, 1225–1226).

⁶³ Jekelfalussy: *Az egyházpolitikai törvények hatása*, 816.

kiolvasott belőlük? És ami ezzel egylényegű: alátámasztható-e a magyarosodást kudarc-történetnek látók nézete a zsidók csökevényes magyarságáról? Egyáltalán nem!

Először is, vegyük észre, hogy egészen önkényes eljárás volt Jekelfalussytól a hitszónoklati és a népszámlálási adatok közti kisebb eltérés miatt az egyházakat hibáztatni a maradiságukért, egy nagyobbért pedig a híveket a nagyotmondásukért. Semmilyen előre rögzített mércéje nincs annak, mekkora differencia esetén hihető még, hogy az emberek a templomban más nyelvű prédikációt hallottak, mint amilyen a templomon kívül tereferéltek, és mekkora különbség esetén vehető már biztosra, hogy ezek az emberek lódítottak, amikor a nyelvtudásukról faggatta őket a népszámlálás.

Másodszor és főleg, Jekelfalussy ott hibázott óriásit, hogy két olyan adatsort vetett össze, amelyek esetében a megfigyelés alapegysége eltérő. A hitszónoklati statisztika anyaegyház- és anyahitközségeket mutatott ki, ellenben az anyanyelvi statisztika egyéneket. Vagyis a hitszónoklati statisztikában az, hogy a százezres nagyságrendű taglétszámmal bíró⁶⁴ Pesti Izraelita Hitközségben mi volt a zsinagógái nyelv, épp annyit számított, mint az, milyen nyelven zajlott a hitszónoklat Tiszabőn, ahol jó, ha megvolt a minján.⁶⁵

A nagy gyülekezetek a városokban voltak,⁶⁶ ott sok ember hallgatott egy hitszónoklatot. A magyarosodás, mint a Központi Statisztikai Hivatal számos alkalommal kimutatta,⁶⁷ a városokban zajlott nagy lendülettel. Következésképp egy egyház tipikusan nagy, elmagyarosodott városi és sok kis, más nyelvű falusi egyházközségből állt össze. Vagyis a magyar nyelvű hívek igényeit – számukhoz képest – kevés hitszónoklattal ki lehetett elégíteni, a nem magyarokét – létszámukhoz képest – sokkal. Ez pedig azzal kellett járjon, amit Jekelfalussy megfigyelt: a hitszónoklatoknak kisebb része volt magyar, mint a híveknek. A messze leurbanizáltabb felekezet Magyarországon a zsidóság volt,⁶⁸ ezért nem meglepő, hogy náluk volt a legnagyobb az eltérés a népszámlálások anya- és beszélt nyelvi, illetve a hitéleti statisztika hitszónoklati adatsora között.

⁶⁴ Komáromi Sándor: *A három oszlop*. Magyar Zsidó Almanach, 1. évf. (1911) 230.; Zeke: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között*, 248., 259–260.; Löwenheim: *Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttéréről*, 17–18.

⁶⁵ Minján: tíz felnőtt zsidó férfi. A minimális létszám, amely mellett bizonyos zsidó szertartások elvégezhetők. A tiszabői hitközség taglétszámára lásd: Újvári (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*, 897.; Frojimovics–Schweitzer (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április*, 703.

⁶⁶ Lásd például a református egyház esetében erre: Hegedűs (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára az 1911. évre*, 7.

⁶⁷ Például: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása*, 88*–90*; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*, 69*–70*; Keleti: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880 évi népszámlálás alapján*, 18–20.; Jekelfalussy: *Tanulmányok népünk életviszonyairól*, 362–363.; Vargha: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*, 264–266.; Vargha: *A magyarság félszázados fejlődése*, 417–419., 440–449.; Kovács Alajos: *Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnése óta*. Budapesti Szemle, 177. köt. (1919) 506. sz. 104–107.

⁶⁸ 1900-ban az izraelita polgári népesség 45,2%-át, 1910-ben a teljes zsidó vallású népesség 50,8%-át számlálták meg jogilag városnak minősülő településen, vagyis a székesfővárosban, törvényhatósági jogú városban, illetve rendezett tanácsú városban. A második legurbanizáltabb felekezet a református volt: 1900-ban polgári népességük 22,2%-a, 1910-ben teljes népességük 24,3%-a volt városlakó. Lásd: *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész*, 98–99; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész*, 1920. 110–111.

Annak megértéséhez tehát, hogy a templomi és zsinagógái élet kisebb mértékben volt magyar nyelvű, mint amilyen arányban a hívek magyar anyanyelvűek voltak vagy magyarul tudtak, semmi szükség nincs arra a feltételezésre, hogy az egyházak a magyarosodás akadályozói voltak, a zsidók magyarosodása pedig felületes volt.

Befejezés

A hitszónoklati statisztika azt mutatja meg, hogy a keresztény egyházközségek élete komótosan magyarosodott a 19. század végén és a 20. század elején. A zsidó hitközségeké ellenben, hozzájuk képest, rohamosan – tekintet nélkül arra, hogy a három közül melyik zsidó vallási irányzathoz tartozott egy hitközség.

A Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, Jekelfalussy József 1898-ban mégis úgy mutatta be az eredményeket, mintha épp a zsidóság lenne a leggyengébb láncszem abban a nagyszabású projektben, amely során Magyarországnak végül kulturálisan egyneművé, egységesen magyar etnikumúvá kell válnia.

Jekelfalussy értelmezése azonban csak látszólag nyugodott empirikus megfigyeléseken. Valójában éppen az történt, hogy az antiszemita beszédmódban hajtogatott elképzelés arról, hogy a zsidókon csupán külső máz a magyarság, beférkőzött az empirikus kutatásba, és megakadályozta az adatok észszerű értelmezését. A zsidó magyarosodás balsikerének diskurzusához a hitszónoklati statisztika elemzése útján sem sikerült megtermelni az érvényes alátámasztást.

Am akkor is az történt, ami többnyire manapság is szokott: senki sem gondolta végig, amit olvas, vagy amit ő maga is beszél. Hiába rajzolták ki az adatok a zsidó hitközségek gyors magyarosodásának folyamatát, és hiába mutattak rá, hogy a neológ és a *status quo* hitközségek kiemelkedően nagy hányadában volt magyar a szószék nyelve, mindez csak az ügyben erősen elkötelezett neológ sajtónak tűnt fel.⁶⁹ Egyébiránt a hitszónoklati statisztika szerény visszhangja sohasem kritizálta, sőt rendre átvette a Jekelfalussy-féle módszert: magától értetődőnek vették, hogy a hitszónoklat nyelvről az adatokat a népszámlálások anyanyelvi statisztikájához viszonyítva kell kifagatni. Így jártak el a témáról író újságírók,⁷⁰ még a neológ sajtó is,⁷¹ és így elemezte a számokat a statisztikai évkönyvek adatait évről évre elbeszélésbe foglaló kormányjelentés is.⁷² És még az is lehet, hogy Szekfű Gyulának is rémlett erről valami, amikor a *Három nemzedéket* írta.

⁶⁹ Szabolcsi: *Megjegyzések Jekelfalussy József adataihoz*, 4–5; *Hitszónoklataink nyelve*. Egyenlőség, 1904. október 30. 12.; Komáromi Sándor: *Statisztikai apróságok*. Egyenlőség, 1908. január 12. 8.; Komáromi Sándor: *A kormány jelentése*. Egyenlőség, 1912. december 29. 10.; *A „héber” nyelvű orthodoxok*, 12.

⁷⁰ *A magyarság vegyesajkú hitközségeiben*. Magyarország, 1899. április 1. 6–7.; Tóth Béla: *A templomok*. Pesti Hírlap, 1901. április 6. 5.; Homola István: *Az ország 1903. évi egyházi és valláserkölcsi közállapotai*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1905. március 5. 151.; Homola István: *Az egyházak hitszónoklati nyelve*. Evangélikus Lap, 1911. március 25. 6.; Homola István: *Az ország 1909. évi egyházi és valláserkölcsi közállapotai*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. február 4. 70–71.; Vargyas Endre: *A budapesti templomok magyarsága*. Budapesti Hírlap, 1906. augusztus 22. 11.; *Áttérések és hitszónoklatok*. Pesti Hírlap, 1908. január 9. 13.; B. J.: *Magyarország közoktatásügye az 1909. évben*. Sárospataki Református Lapok, 1911. március 26. 116.

⁷¹ *Hitszónoklataink nyelve*, 12.

⁷² *A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 292–293.; *A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 317.; *A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 310*–311*; *A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, 310*–311*.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- 12 Röpirat, 1882.
 Alkotmány, 1901.
 Budapesti Hírlap, 1906., 1912.
 Budapesti Szemle, 1884., 1919.
 Egyenlőség, 1898., 1904., 1908., 1912.
 Egyházi és Iskolai Lap, 1905.
 Evangélikus Lap, 1911.
 Magyarország, 1899.
 Magyar-Zsidó Szemle, 1906.
 Nemzet, 1882.
 Pesti Hírlap, 1891., 1901., 1908.
 Pesti Napló, 1895.
 Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912.
 Sárospataki Református Lapok, 1908.

Az 1898. évi hivatalos statisztikai munkaterv: Báró Dániel Ernő kereskedelemügyi m. kir. miniszternek a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal 1898. évi tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése. In: Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. X. kötet. Budapest, 276. számú iromány, 1897. 101–219.

Az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv: A m. kir. miniszterelnöknek az 1932/33. évi hivatalos statisztikai munkaterv tárgyában az országgyűlés elé terjesztett jelentése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. III. kötet. Budapest, 206. sz. iromány, 1932. 1–477.

Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest, 1903.

Bekszics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra.* Budapest, 1883.

Buday László: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata.* Budapest, 1901.

Hegedűs János (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház egyetlen névtára az 1911. évre.* Budapest, 1911.

Jekelfalussy József: *Statisztika és logika.* Nemzetgazdasági Szemle, 15. évf. (1891) 946–952.

Jekelfalussy József: *Még egyszer a statisztika és logika.* Nemzetgazdasági Szemle, 16. évf. (1892) 54–60.

Jekelfalussy József: *Értelmiségünk és a magyarság.* Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 18. évf. (1894) 5. sz. 501–526.

Jekelfalussy József: *Nemzetiségi viszonyok.* In: uő (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe.* Budapest, 1896. 368–378.

Jekelfalussy József: *Az egyházpolitikai törvények hatása.* Közgazdasági Szemle, 22. évf. (1898) 12. sz. 799–816., 882–890.

Komáromi Sándor: *A három oszlop.* Magyar Zsidó Almanach, 1. évf. (1911) 230–231.

Kormányjelentés 1898: A m. kir. kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1899.

Kormányjelentés 1900: A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1901.

Kormányjelentés 1903: A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904.

séről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 338;* *A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv, 381*.* A kormányjelentés szerkesztésének procedúráját a kereskedelemügyi miniszter 8339/1897. K. M. eln. rendelete mutatja be (*A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. [1871–1911.], 16.*).

- Kormányjelentés 1906: A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1907.
- Kormányjelentés 1909: A m. kir. kormány 1909. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, 1910.
- Kőrösi József: *Statisztika és logika. Egyúttal válasz Jekelfalussy úrnak.* Budapest, 1891.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VI. 1898.* Budapest, 1899.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. VIII. 1900.* Budapest, 1901.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XI. 1903.* Budapest, 1904.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIV. 1906.* Budapest, 1907.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVII. 1909.* Budapest, 1910.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)* Budapest, 1911.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XVIII. 1910.* Budapest, 1911.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XIX. 1911.* Budapest, 1912.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX. 1912.* Budapest, 1913.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1916.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Budapest, 1920.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Budapest, 1882.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.): *A magyar korona országaiiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.* Budapest, 1893.
- Statisztikai adatok kívántatnak.* Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Diocesis Colocensis, 42. évf. (1899) 13.
- Vargha Gyula: *Népünk mozgalma a népszámlálás adatai szerint.* Nemzetgazdasági Szemle, 19. évf. (1892) 3. sz. 185–207.
- Vargha Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt.* Nemzetgazdasági Szemle, 20. évf. (1893) XVII. sz. 254–278.
- Vargha Gyula: *A magyarság félszázados fejlődése.* Közgazdasági Szemle, 26. évf. (1902) 6. sz. 409–449.

Szakirodalom

- Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence.* Cambridge, 1991.
- Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Budapest, 1896.
- Bolgár Dániel: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságban belül a dualista korszaktól a holokausztig.* Egyháztörténeti Szemle, 20. évf. (2019) 3. sz. 59–83.
- Bolgár Dániel: *Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban (Gyöngyös, 1933–1944).* In: Búr Gábor – Pál István – Székely Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában.* Majoros István 70 éves. Budapest, 2019. 158–174.

- Bolgár Dániel: *Zsidók és nem zsidók számokban. Statisztikai adattár (1867–1944)*. (Kézirat.) 2022.
- Bolgár Dániel: „Kevert fajúvá akarunk válni!” Derülátó fajkeveredési fantáziák nálunk és más nemzeteknél. *24.hu*
- Bolgár Dániel: *A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlatja*. In: Bolgár Dániel – Koloh Gábor – Kulcsár Beáta (szerk.): *Hitel és hit. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére*. Budapest, 2022. 187–201.
- Dávid Zoltán: *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*. Valóság, 23. évf. (1980) 8. sz. 87–101.
- Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Budapest, 2000.
- Frojmovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Budapest, 2008.
- Frojmovics Kinga – Schweitzer József (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (B)*. Budapest, 1994.
- Kalmár Ella: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 1*. Kaleidoscope, 9. évf. (2018) 17. sz. 135–145. DOI: <https://doi.org/10.17107/kh.2018.17.135-145>
- Kalmár Ella: *Statisztikai hivatalok ellentéte az 1891. évi népszámlálás feldolgozása során (avagy statisztikusok becsületbeli párbajához vezető út) 2*. Kaleidoscope, 10. évf. (2019) 18. sz. 38–50. DOI: <https://doi.org/10.17107/kh.2019.18.38-50>
- Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. Történelmi visszatekintés*. In: uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Tanulmányok. Budapest, 1997. 151–195.
- Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880 évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1881.
- Konrád Miklós: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*. Századok, 152. évf. (2018) 1. sz. 31–60.
- Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001. 9–186.
- Kövér György: *„Statisztikai asszimiláció” Magyarországon, 1880–1910*. Századok, 150. évf. (2016) 5. sz. 1221–1258.
- Kövér György: *A magyarországi zsidóság története (1780–1918)*. In: Róna Tamás – Mezei Mónika (szerk.): *A magyarországi zsidóság története*. Budapest, 2018. 41–60.
- Lajtai Mátyas: *Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon*. Statisztikai Szemle, 98. évf. (2020) 6. sz. 547–572. DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0547>
- Löwenheim, Avigdor: *Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttéréről*. Múlt és Jövő, 4. évf. (1993) 3. sz. 10–21.
- Pakot Levente: *Az 1880-as népszámlálás. A hivatalos nemzetiségi statisztika intézményesülésének kezdetei a dualizmus kori Magyarországon*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 2010. 335–376.
- Rózsa Dávid (szerk.): *Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig*. Budapest, 2014.
- Silber, Michael: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*. In: Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity. The European Jewish Model*. New Brunswick – Oxford, 1987. 107–157.
- Sohajda Ferenc: *Nemzet, nemzetiség, néptörzs. Az 1850–1851-es népszámlálás nemzetiségi nomenklatúrája és tudományos reprezentációi*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 2010. 315–333.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934.

Thirring Lajos: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I–II. rész.* Budapest, 1983.

Újvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, 1929.

Zeke Gyula: *Az izraelita felekezet Magyarországon 1895 és 1918 között.* In: Schweitzer József (szerk.):

Az Országos Rabbiképző Intézet évkönyve, 1992–1995. Budapest, 1995. 241–261.

DÁNIEL BOLGÁR

Superficial Assimilation? The Language of Sermons in Old Hungarian Statistics

Hungarian censuses started surveying linguistic competences in 1880. Data showed that the rate of Hungarian-speakers had been increasing among the population. This process was by far the fastest in the Jewish community. The official and proper interpretation of the linguistic data before World War I was that the country is becoming more Hungarian, with special emphasis on the success story of the acculturation of the Jewish population. However, there were some who believed that the assimilation of the Jews was a failure: they perceived it to be factitious and superficial. After World War I, this interpretation became part of the mainstream.

However, this narrative of failed assimilation was not supported by any substantial empirical data, except the accounts regarding the language of sermons, published by the Central Statistical Office between 1897 and 1912. These statistics revealed that the language of Christian churches is changing at a glacial pace, while that of the synagogues is becoming Hungarian really fast. However, the director of the Central Statistical Office, József Jekelfalussy, followed by many of his contemporaries, interpreted the data to mean the exact opposite. Jekelfalussy compared the data on sermons with the census statistics about native languages, to verify that the censuses could be believed, and the country was indeed becoming more Hungarian. Therefore he noticed that rate of Hungarian sermons in synagogues was much smaller than the percentage of Jews who declared their native language to be Hungarian. Jekelfalussy concluded that Jews lied en masse about their mother tongues, and their linguistic assimilation had been superficial. The study argues that Jekelfalussy's interpretation was based on a severe methodical error, and therefore false, but this was not identified by his contemporaries.

SZABÓ RÓBERT KÁROLY
ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalomtörténeti megközelítésben (1916–1917)*

Bevezetés

A háborúk társadalomtörténeti megközelítésű vizsgálataiban hangsúlyos szerepet tölt be az ellenséges haderő által érintett területekről érkező menekültek evakuálásának, ideiglenes letelepítésének, elhelyezésének vagy ellátásának, illetve visszautazásának kérdése. Az első világháború történetének vonatkozásában – leszámítva a háború utolsó heteiben, illetve a trianoni békeszerződés után igazán jelentőssé váló menekültkérdést – a Magyar Királyság története szempontjából a menekültek jelentős száma és az ország szinte teljes egészének érintettsége révén az 1916–1917-es erdélyi menekültkérdésnek van kiemelt jelentősége. Tanulmányomban ezen időszak eseményeire koncentrálna a menekülni kényszerült tanulók és az őket befogadó intézmények helyzetén keresztül kívánom megvilágítani a menekültügy jellemzőit.

A kutatás újszerűségét a menekültkérdés társadalomtörténeti megközelítésű feldolgozása adja. Ez az aspektus ugyanis teljesen hiányzik vagy csak felszínesen kerül elő a témával kapcsolatos hazai szakirodalmakban. Így az erdélyi menekültek evakuálásának körülményeiről – a tanulóifjúság sorsát csupán alig érintve – értekezett Betegh Miklós, Aranyos-Torda vármegye főispánja, kinevezett erdélyi kormánybiztos, a témával kapcsolatos első jelentősebb munka szerzője.¹ Ugyancsak az említett szempont figyelmen kívül hagyásával, bár a kormánybiztosnál bővebben, a hadi körülmények leírásával elemezte az eseményeket Szádetzky-Kardoss Lajos a Horthy-korszakban megjelent munkájában.² Nagyobb szünet után Csóti Csaba tanulmányai³ hozták ismét terítékre a kérdést, egyrészt Somogy vármegye vonatkozásában, másrészt a vasút szerepét és jelentőségét hangsúlyozva. A menekült tanulók sorsának részletes vizsgálata csupán az elmúlt két évtizedben látott napvilágot Kocsis Lajos debreceni menekültekről szóló tanulmányában,⁴ illetve Buczkó József munkájában, aki a Hajdúnánásra telepedett menekültek helyzetét, letelepedésük körülményeit és viszonyosságait elemezte.⁵ Emellett a Felvidékre telepített erdélyi menekültek helyzetének

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Betegh: *Erdély a háborúban*, i. m.

² Az újabb kiadáshoz lásd: Szádetzky-Kardoss: *Az oláhok betörése Erdélybe*, i. m.

³ Csóti: *A vasút szerepe*, 31–39.; Csóti: *Menekültkérdés Magyarországon*, 141.; Csóti: *Az 1916. évi román támadás*, 226–242.

⁴ Kocsis: *Erdélyi menekültek Debrecenben*, 88–95.

⁵ Buczkó: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, i. m.

feltárásával L. Juhász Ilona foglalkozott, főként azonban csak a rendelkezésre álló sajtóanyag felhasználásával tért ki a tanulóifjúság sorsának bemutatására.⁶

Ezzel szemben a nemzetközi szakirodalomban már a századfordulón rámutattak a menekültek iskoláztatására vonatkozó történeti szempontú elemzések hiányára, s a gyakran csak „átmeneti jelenségként” értelmezett problémáról⁷ az elmúlt két évtizedben főként neveléstörténeti megközelítésben láttak napvilágot tudományos publikációk.⁸ Az első világháború mint a menekültek kérdés szempontjából releváns történeti esemény azonban főleg csak oly tekintetben ihlette meg a történészeket, hogy az ellenséges hatalmak által megszállt területeken hogyan képzelték el az oktatás fenntartását, illetve hogy a tanulóknak milyen lehetőségeik voltak a megszállók által kialakított keretrendszerben való működésre.⁹

Kutatásom alapjául egyrészt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) található iratanyag („Erdélyi menekült tanulók ügyei”)¹⁰ szolgált, mely többnyire a válás- és közoktatásügyi miniszter (a továbbiakban: VKM) rendeleteit, illetve az iskolaigazgatók, illetve a több vármegyét (s így középiskolát) magukban foglaló tankerületek főigazgatói által készített kimutatásokat, valamint a tanulók tandíjmentességi kérelmeit tartalmazza. Ezen levéltári dokumentumok tették lehetővé az erdélyi menekültek kérdés társadalomtörténeti elemzését általános, vagyis országos tekintetben. Másrészt a levéltári források hiányosságai és a kutatás ebből adódó korlátjai következtében a menekültek vizsgálatai terepének szűkítésével igyekeztem vizsgálandó. Az utóbbit főként empirikus adatokra alapozva végeztem el, kiválasztva egy korabeli tankerületet és annak egy középiskoláját¹¹ annak érdekében, hogy az abba beiratkozó menekült tanulók társadalmi hátterének bemutatásával választ adjak a menekült tanulók letelepedésének, illetve hazautazásának eddig nem vagy csak kevésbé ismert aspektusaira.

Az erdélyi menekültek ideiglenes letelepedésének körülményeit bemutató egyfelől választ kívánok adni arra a kérdésre, hogy miként befolyásolták a tanulóifjúság iskolaválasztását és letelepedésének körülményeit a hivatalos intézkedések; mennyiben tekinthetők ezek tudatos döntéseknek a tanulók és szüleik részéről, s ez milyen, a menekülteket általánosan is érintő problémákat vetett fel. Másfelől rámutatok arra, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie az államnak az iskoláskorú fiatalok elhelyezésének és ellátásának ügyében, s milyen következményekkel járt az erdélyi tanulók beérkezése a közigazgatás, valamint az oktatásügy szempontjából. Végül az erdélyi menekültek hazatérésének kérdéskörét elemezve kitérek arra, hogy mi történt a menekült tanulókkal a román haderő veresége s így a hadi

⁶ *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz*, 29.

⁷ Myers: *The hidden history of refugee schooling in Britain*, 153–162.

⁸ Erre vonatkozóan lásd például Kevin Myers tanulmányát a Cambridge-ben letelepített spanyol polgárháborús árvákról illetve Vera Sheridan cikkét az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után az először Ausztriába, majd az Amerikai Egyesült Államokba emigrált egyetemi hallgatók ösztöndíjprogramjáról. Myers: *National identity, citizenship and education for displacement*, 313–325.; Sheridan: *Support and surveillance*, 775–793.

⁹ Galícia orosz megszállásához lásd: von Hagen: *War in a European Borderland*, i. m.; Ruzsala: *The evacuation and flight of galician refugees*, 331–347. Szerbia központi hatalmak által történő megszállásáról: Scheer: *Kitűnő lehetőség nemzeti jelképek kialakítására?* 419–436. Olaszország központi hatalmak által történő megszállásáról: Boisserie–Mondini: *I disarmati*, i. m.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). K 500 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM). 1917-11-181. I–II. rész. Erdélyi menekült tanulók ügyei.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Makói Levéltár (a továbbiakban: MNL CSML ML). VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratanyaga, 97–102. kötet (anyakönyvek 1910–1911. és 1916–1917. között).

helyzet konszolidálódása után. Az említettek mellett arra is rávilágítok, hogy a sorsa irányításában nem döntéspozícióban levő, ám leginkább érintett tanulóifjúság milyen kellemetlen viszontagságokon ment át az őt befogadó oktatási intézmény elhagyását követően.

Az erdélyi menekültek letelepítésének körülményei

Bár az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháború kitörése (1914. július 28.) óta számolt a Román Királyság hadba lépésének lehetőségével, a megnyugtató jelentések, illetve a szűkös erőforrások hiánya miatt nem történtek védelmi intézkedések az erdélyi határ megerősítésére. A hadüzenet átadása, 1916. augusztus 27. után hatalmas riadalmat okozott Erdélyben, amikor a mintegy 250 ezer fős román hadsereg augusztus 28-ára virradóra átlépte a magyar határt. A támadás azért volt rendkívül ijesztő, mert az 1915-ös, Galíciát és Észak-Magyarország peremterületeit érintő orosz betörést leszámítva ellenséges haderő nem foglalt el jelentős magyarlakta területet a világháborúban.

A Román Királyság terve az volt, hogy amíg a 4., 2. és 1. román hadsereg – szövetséges segítség nélkül – lerohanja és elfoglalja Erdélyt, majd a magyar Alföldet, addig a 3. román hadsereg Dobrudzsában védekezik az orosz segítség megérkeztéig. Az erdélyi hadműveletek első szakaszában (1916. augusztus 28. – szeptember 18.) a román hadjárat kezdeti sikerességét a haderő túlereje biztosította: a rögtönzött módon a helyszínre irányított osztrák–magyar csapatok csak lassítani tudták a román haderő előrenyomulását. Az sem segített érdemben az Osztrák–Magyar Monarchia helyzetén, hogy a románoknak csapatokat kellett átirányítaniuk a déli határvidék megerősítése céljából a két dunai román erőd (Turtucaia és Silistra) elvesztése, illetve a 3. bolgár hadsereg Dobrudzsába történő benyomulása miatt. Ennek köszönhetően a román csapatok Erdély egyes részein 60–80 km mélységben nyomultak előre szeptember közepéig.¹²

A román támadás megindulása után az első és legfontosabb kérdés az volt, miképpen történjen az Erdélyből Magyarország biztonságosabb területei felé igyekvő nagyszámú¹³ menekült letelepítése. Míg a kormánysszervek – főként gazdasági megfontolásból – a menekültek lakhelyéhez közeli táborok létrehozását tervezték, addig a helyi ügyek koordinációjáért felelős erdélyi kormánybiztos a menekülni kívánók ideiglenes elhelyezését javasolta a háttország harci cselekményektől védettebb területein.¹⁴ A kezdeti ellenállás után végül ez az álláspont érvényesült: bár a széttelepítéssel járó „utaztatás” magasabb költséget jelentett, mint a közeli táborokban való elhelyezés, ám így lehetővé vált a helyi törvényhatóságok, sőt a háttország lakosságának bevonása a menekültek befogadásának és a róluk való gondoskodásnak a feladatába.

A menekültek „elszállításához” a vasút tűnt a legmegfelelőbb eszköznek.¹⁵ Az egyes, háború által érintett vármegyék lakói számára a belügyminiszter (a továbbiakban: BM) 4340/1916. res[ervált] rendelete (1916. augusztus 15.) meghatározta tervezett letelepítésük

¹² Galántai: *Az I. világháború*, 298.; Hajdu–Pollmann: *A régi Magyarország utolsó háborúja*, 223–225.; Szijj–Ravasz: *Magyarország az első világháborúban*, 157.

¹³ A menekültek pontos számának meghatározásánál megoszlanak a vélemények. Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos szerint a magyarok közül – a korabeli statisztikák alapján – 206 ezer ember lépett át a Királyhágón. Betegh: *Erdély a háborúban*, 70–82. Sándor János belügyminiszter szerint fél millió fő, az 1. hadsereg parancsnoksága szerint egy-két millió menekült indult útnak. *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz*, 29.

¹⁴ A kormánybiztosság élén Betegh Miklós, Torda-Aranyos vármegye főispánja állt. Szádetzky-Kardoss: *Az oláhok betörése Erdélybe*, 43.; Csóti: *Az 1916. évi román támadás*, 227–233.

¹⁵ Csóti: *A vasút szerepe*, 31–34.; Csóti: *Az 1916. évi román támadás*, 227–233.

helyét,¹⁶ az Erdéllyel szomszédos nyugati megyéket. A háború kitörésével azonban a menekültek elhelyezésére készített korábbi tervzetet a román csapatok nem várt kiterjedésű előrenyomulása, valamint a közlekedési nehézségek miatt módosítani kellett,¹⁷ lehetővé téve a menekültek előírthoz képest jelentékeny szétszóródását.¹⁸ A menekültek vasúton történő szállítása ugyanis rendkívül lassan haladt, hiszen az egyvágányú vonalak miatt minden katonát szállító szerelvény újra és újra elzárta a menekültekkel az ország belső része felé igyekvő szerelvények útját. Ezért a spontán és önkényesen végbemenő, szekérral történő utazás – lassúsága ellenére is – sokszor rendezettebbnek minősült a vasúti megoldásnál.¹⁹ A gyakran gyalog vagy szekéren menekülő tömeg letelepítésének előírthoz képesti esetlegeségét további tényezők is erősítették. Egyrészt a meghatározott kényszerlakhely elérése a közlekedési nehézségek miatt²⁰ nem minden esetben volt megvalósítható.²¹ Másrészt azok a menekültek, akiknek erre lehetőségük adódott, rokonokhoz költöztek.²² Ugyancsak bárhol letelepedhettek a jómódú, önmagukról gondoskodó menekültek.²³ Erről a *Magyarország* is beszámolt, amikor hangsúlyozta, hogy „azok a menekültek természetesen, kik rokonaikhoz akarnak utazni, vagy akik elegendő pénzzel rendelkeznek, azok ott telepedhetnek le, ahol akarnak”.²⁴ Ismét mások a jobb ellátás vagy megélhetés érdekében választottak maguknak lakóhelyet önkényesen, például a petrosényi bányászok, akik munkalehetőség céljából Selmechányára akartak menni. Ugyanakkor, mivel az előzetes újsághírek egy szál ruhában elmenekült erdélyiekről szóltak, a helyiek nem számítottak a menekültek magukkal hozott házi állataira. Sokszor csak az elhelyezés során derült ki, hogy a már előre kijelölt lakások nagy része nem alkalmas a menekülők jószágainak befogadására, ennélfogva ez a szempont is módosíthatott a menekültek eredetileg kijelölt elhelyezési helyén.²⁵

Mivel a menekülő férfitlakosságot feleségeik és gyermekeik is követték,²⁶ szükségessé vált a hátszágban kialakult helyzet felmérése az oktatásügy szempontjából. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 129 901. sz. rendeletében (kelt: 1916. október 4.) ezért kimutatást kért arról, hogy az egyes középiskolák hány menekültet fogadtak be osztályonként, s hogy a befogadott tanulók menekülésüket megelőzően²⁷ mely erdélyi intézetbe nyertek felvételt.²⁸ Az iskolaigazgatók, illetve a tankerületi főigazgatók válaszainak hasznosíthatóságát

¹⁶ Nagybacsoni Nagy: *A Románia elleni hadjárat*, 74.

¹⁷ *Erdélyi menekültek Szegeden*. Szeged és Vidéke, 1916. szeptember 6. 4.

¹⁸ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 30.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek segélyezéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam*. 1916. Budapest, 1916. 1715.

¹⁹ Betegh: *Erdély a háborúban*, 71.

²⁰ Kocsis Lajos számolt be arról tanulmányában, hogy a Debrecenben letelepedett menekültek akár 40–100 km-t is gyalogoltak a vasútig a vasúti forgalom akadályai miatt. Kocsis: *Erdélyi menekültek Debrecenben*, 88.

²¹ Buczkó: „Szállást adtunk hűségese magyar véreinknek”, 44–45.

²² *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz*, 17.

²³ *Segítsük az erdélyi menekülteket!* Magyarország, 1916. szeptember 1. 8.

²⁴ *A menekültek beosztása*. Kassai Újság, 1916. szeptember 2. 3.

²⁵ *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz*, 29–58.

²⁶ Csóti: *A vasút szerepe*, 32.

²⁷ Nyár végére, ősz elejére ugyanis a tanulók felvétele már megtörtént, így például a IV. osztályt végzett, korábban elemi iskolás tanulók esetében is megállapítható volt, hogy melyik középiskolába vették fel őket.

²⁸ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 129901/1916. Körendelet az erdélyrészi menekült középiskolai tanulókról jelentéstétele tárgyában.

erősen rontja, hogy esetenként egyáltalán nem vagy nem a megfelelő részletességgel írták meg jelentéseiket. Az, hogy egyes jelentésekben csupán a menekült tanulót az 1916–1917-es tanév elején felvett középiskola települése ismert, és nem megállapítható, hogy milyen típusú vagy milyen felekezeti intézményről van szó, lehetetlenné teszi egy honnan-hová típusú kimutatás elkészítését.

A rendelkezésre álló adatok alapján egy olyan kiértékelés elkészítése lehetséges, amely a menekült tanulókat ideiglenesen felvett oktatási intézmények térbeli eloszlására fókuszál. Erre leginkább a menekült tanulók vármegyék, illetve tankerületek szerinti megoszlását reprezentáló ábra (1. ábra), valamint táblázat (1. táblázat) alkalmasak.

Bár az iskolaigazgatók, illetve tankerületi főigazgatók jelentése alapján 3054 főben lehet becsülni a középiskolás menekült tanulók számát, ez valójában csak becslés, hiszen a korabeli menekült tanulói fűjság teljes létszámának meghatározása lehetetlen. Leginkább azért az, mert a IV. osztályosnál alacsonyabb osztályú, elemi iskolás tanulók közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá tartoztak,²⁹ így a levéltári forrásokban fellelhető kimutatásokban nem szerepelnek. Másfelől az iskolaigazgatók, illetve közvetlenül a tankerületi főigazgatók által felterjesztett jelentések nem minden esetben tekinthetők pontosnak. Ez például annak köszönhető, hogy a jelentés leadását követően is érkez(het)tek menekültek egy-egy tankerületbe vagy iskolába. Erre adódik példaként a Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium esete, ahol még 1916. október 17-én is akadt jelentkező (az iskolai év október 2-án kezdődött), mivel a kocsin utazók csak hetek múlva érkeztek Békéscsabára.³⁰

Az erdélyi menekült tanulók számának vármegyék szerinti eloszlását (1. ábra) bemutató térképből kitűnik, hogy a menekült tanulók ideiglenes letelepedése jól követi az országban futó főbb vasútvonalakat és vasúti csomópontokat. Keletről nyugatra haladva, a leginkább érintett vármegyék Kolozs, Bihar, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád, Arad és Pest-Pilis-Solt-Kiskun voltak. Az említettek is felülmúlja ugyanakkor a Budapest fő- és székvárosba érkező menekült tanulók száma, ami azzal lehet összefüggésben, hogy a fővárosba már szeptember 1-je óta futottak be Erdélyből induló vonatok,³¹ hiszen a menekültek – a sajtó szerint főként a tehetősebb, gazdagabb, közellátásra nem szoruló személyek³² – kezdetben az ország belseje, leginkább Budapest felé vették az irányt.³³ Az említett érintettség még inkább kitűnik az erdélyi menekült tanulók számának tankerületek szerinti eloszlásában (1. táblázat), a sorrendet ugyanis ebben az esetben is a Budapest fő- és székvárosi tankerület vezeti, ahová a menekült tanulók mintegy ötöde (19,9%) érkezett. Ezt a nagyváradi, majd a debreceni és a szegedi tankerület követi. A kolozsvári tankerület alacsonyabb, de még jelentős érintettsége azzal magyarázható, hogy szomszédos volt a román támadásnak leginkább kitétt nagyszabedeni tankerülettel, így a menekültek egy része itt telepedett le, és nem folytatta útját tovább. Az észak-magyarországi pozsonyi, besztercebányai és kassai tankerület csekély részvétele a menekült tanulók befogadásában a *Szeged és Vidéke* szerint néhány vármegye kedvezőtlen élelmezési viszonyaival indokolható.³⁴

²⁹ Ugyancsak közvetlenül a VKM-nek voltak alárendelve még a polgári tanító és tanítónőképző intézetek, az óvónő-képzők, a felső leányiskolák, a felső kereskedelmi, polgári és felső népiskolák, az elemi iskolák és az óvodák is. *Belügyi Közöny, 1898. III. évfolyam*. Budapest, 1898. 281.

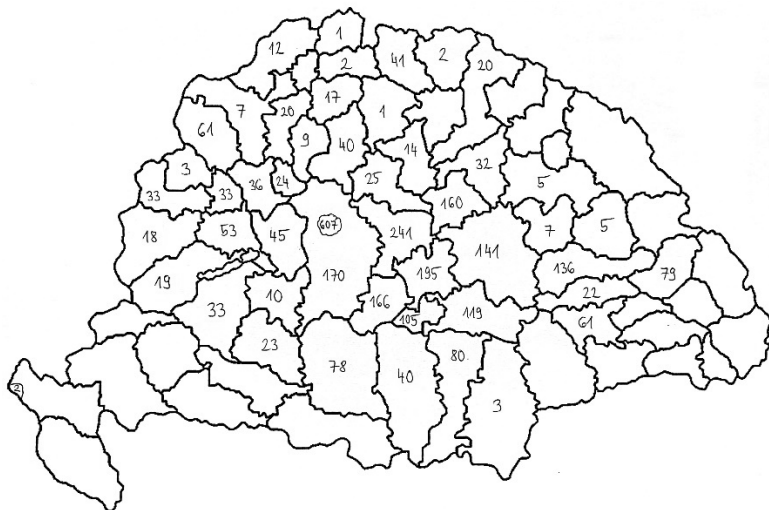
³⁰ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 144913/1916. Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium.

³¹ Csóti: *A vasút szerepe*, 33.

³² *Segítsük az erdélyi menekülteket!* Magyarország, 1916. szeptember 1. 8.

³³ Szádetzky-Kardoss: *Az oláhok betörése Erdélybe*, 43.

³⁴ *Erdélyi menekültek Szegeden*. Szeged és Vidéke, 1916. szeptember 6. 4.

1. ábra:

Az erdélyi menekült tanulók számának vármegyék szerinti eloszlása 1916 őszén.

Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I–II. rész.

Összesen: 3054 fő* (100,0%)					
Tankerület	Létszám (fő)	Létszám (%)	Tankerület	Létszám (fő)	Létszám (%)
Budapest fő- és székvárosi	607	19,9	székesfehérvári	143	4,7
nagyvárad	538	17,6	győri	140	4,6
debreceni	383	12,6	pozsonyi	123	4,0
szegedi	349	11,4	besztercebányai	111	3,6
Budapest-vidéki	343	11,2	kassai	7	0,2
kolozsvári	310	10,2	nagyszombeni		

1. táblázat:

Az erdélyi menekült tanulók számának tankerületek szerinti eloszlása 1916 őszén,
a tankerületek 1916. évi állapota alapján

*Fiume kivételével (2 fő). Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I–II. rész.

Az érintett középiskolák számára a VKM már szeptember közepén rendeletet bocsátott ki a menekült tanulók elhelyezéséről. A 111 663/1916. sz. rendelet (kelt: 1916. szeptember 18.) értelmében az erdélyi menekült tanulókat fel kellett venni a tartózkodási helyükön lévő középiskolába, „létszámon felül is”, azaz az intézményi adottságok által lehetővé tett maximális mértékig. A teljesen vagyontalan tanulók mentesültek a felvételi díj és a tandíj megfizetése alól, korábbi tanulmányi eredményeiktől függetlenül, az adott iskolában lehetséges maximális mértéken felül is.³⁵ Ezekben az esetekben azonban a vallás- és közoktatásügyi

³⁵ A tandíjmentesség kereteit a vallás- és közoktatásügyi miniszter a 40 201/1895. sz. rendeletében (kelt: 1895. július 29.) szabályozta. Ehhez képest jelentős változásokra került sor 1916-ban, a menekültek beérkezése idején. Ugyanis a korábbi rendelet 25. paragrafusa szerint teljes tandíjmentességben nem részesülhettek azok a tanulók, akik szegénységüket nem tudták megfelelően igazolni, és/vagy magatartásukra korábban „rossz” vagy „kevésbé szabályszerű” értékelést nyertek. Ugyancsak nem lehettek tandíjmentesek, akik legalább egy elégtelen érdemjegyet szereztek, illetve akiknek elégséges érdemjegyből több volt, mint jelesből és jóból. A rendelet 24. paragrafusa alapján az egyes iskolák tandíjmentességi százalékos korlátját az állami számvevőség határozta meg, a tandíj-

miniszterhez kellett külön kérvényt benyújtani a tandíjmentességi kérelem elbírálása céljából. A levéltári forrásokból kiderül, hogy ezeket a miniszter (szinte) minden esetben pozitívan bírálta el, még azokat is, amelyek a korábban érvényben lévő tandíjszabállyal ellentettek. A Budapesti VI. kerületi Állami Főreáliskola igazgatója (1917. február 12.) például az iskola által befogadott, az első félév végén az iskolában maradt menekült tanulók tekintetében kérdezett rá arra a 15 tanuló helyzetére, akik gyenge tanulmányi eredményük (nyolc bukkott tanuló, egyikük hat elégtelent kapott) miatt elveszítették volna tandíjmentességüket.³⁶

A menekültek beérkezésének már említett kaotikusságára enged következtetni, hogy a tanulók a beiratkozáshoz szükséges okmányok (születési igazolvány, iskolai bizonyítvány) hiányában is felvehetőek voltak a korábbi tanévekből származó iskolai értesítők, sőt ezek hiánya esetén szülői vagy gyámi bevallás nyomán.³⁷ Kiváló példa erre a korábban a brassói reáliskolát látogató Tautsch Rezső esete. Mivel az iskola előző tanévi értesítőjével a befogadó oktatási intézmény (Győri Állami Főreáliskola) nem rendelkezett, az igazgató kénytelen volt az adatokat illetően „a rendesnek látszó tanuló bemondására szorítkozni”, tandíjmentességi kérelmét pedig azzal az okkal elfogadni, hogy családjával „menekülni voltak kénytelenek, ami nagy anyagi veszteséggel járt”.³⁸ A Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium igazgatója is kifejtette jelentésében (1916. október 20.), hogy a tanulók előző tanévi előmenetelének megállapítását a szülők és a régi-új osztálytársak kihallgatása alapján végezte el.³⁹

A menekült tanulók letelepítésének lokális értelmezése

Az ország belső, biztonságosabbnak tekintett részeibe beáramló menekültekkel kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés az, hogy miként történt a menekültek s azon belül a menekült tanulók letelepítése, illetve iskolaválasztása. Ennek vizsgálatát a negyedik legtöbb menekült tanulót befogadó szegedi tankerület vonatkozásában végzem el. Ezen belül helyezkedik el ugyanis a Makói Állami Főgimnázium, ahová országosan a második legtöbb menekült középiskolás tanuló érkezett 1916 őszén.

A szegedi tankerület tizenkét középiskolájába beiratkozott menekült tanulók közel egyharmadát a Makói Állami Főgimnáziumba vették fel (*2. táblázat*). Ugyancsak jelentős volt a nagyobb szegedi középiskolákba (állami főgimnázium, kegyestanítórendi főgimnázium, illetve állami főreáliskola) felvett menekültek száma és aránya.

Középiskola	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
Szegedi Állami Főgimnázium	37	10,6
Szegedi Kegyestanítórendi Főgimnázium	33	9,5
Szegedi Állami Főreáliskola	50	14,3

mentességek megadásáról pedig az iskola igazgatója döntött. A vallás- és közoktatási m. kir. miniszternek 1895. évi 40.201. sz. a. kelt rendelete, a középiskolai főlveteli-és tandíjakról szóló szabályzat életbeléptetése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára. Huszonkilencedik folyam. 1895.* Budapest, 1895. 866–886. A levéltári források alapján az iskolák 20–25% közötti értékben határozták meg a tandíjmentesség határát a menekültek beérkezése előtt.

³⁶ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 42315/1917. Bpest. VI. ker. főreál igazgatósága erdélyi menekült tanulók tandíjmentessége tb.

³⁷ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL), VI.1. Egyéb intézmények iratai, Kalocsai Érseki Főgimnázium. 163. 506/1916.

³⁸ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 139882/1916. Győri tank. főigazgató több tanuló tandíjmentessége tárgyában.

³⁹ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 144913/1916. Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium.

Újverbászi Államilag Segített Községi Főgimnázium	5	1,4
Újvidéki Katolikus Főgimnázium	5	1,4
Zentai Községi Főgimnázium	10	2,9
Zombori Állami Főgimnázium	23	6,6
Szabadkai Állami Felső Leányiskola	3	0,9
Szegedi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnázium	6	1,7
Szabadkai Városi Magyar Főgimnázium	20	5,7
Nagykikindai Állami Főgimnázium	17	4,9
Nagybecskereki Községi Főgimnázium	23	6,6
Bajai Ciszterci rendi Katolikus Főgimnázium	12	3,4
Makói Állami Főgimnázium	105	30,1
Összesen	349	100,0

2. táblázat:

A szegedi tankerület középiskoláiba felvett menekült tanulók száma és aránya.

Forrás: MNL OL, K 500 1917-11-181. I. rész. 1633/16.X. Szegedi tankerülethez tartozó középiskolák jelentései.

Ugyanakkor, a szegedi tankerület középiskoláiba felvett menekült tanulókra vonatkozóan a 3. táblázat alapján megállapítható, hogy a menekülés időpontja előtt őket felvett („eredeti”) középiskolák legnagyobb része, mintegy negyede Brassó vármegyében helyezkedett el. Ugyancsak jelentősnek tekinthető a Fogaras, illetve Szeben vármegyéből érkező menekült tanulók aránya. E három vármegye jelentékeny érintettsége egyfelől megfelel az erdélyi front helyzetének, hiszen a háború és a csapatmozgások s így a menekülések által leginkább érintett területekről van szó. Másfelől ugyancsak megfeleltethető a menekültek területi elosztását meghatározó tervezetnek, amely nyomán a brassói menekültek számára Torontál, a fogarasiaknak Csanád, a szebenieknek pedig Bács-Bodrog vármegyét jelölték ki.⁴⁰ Ez teljes mértékben lefedi a szegedi tankerület (Bács-Bodrog, Csanád, Torontál és Csanád vármegye egy része) területét.

„Eredeti” középiskola elhelyezkedése (vármegye)	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
Alsó-Fehér	18	5,2
Brassó	81	23,2
Csík	19	5,4
Csongrád	2	0,6
Fogaras	52	14,9
Háromszék	28	8,0
Hunyad	20	5,7
Kis-Küküllő	4	1,1
Kolozs	2	0,6
Krassó-Szörény	1	0,3
Maros-Torda	14	4,0
Nagy-Küküllő	12	3,4
Szeben	46	13,2
Temes	1	0,3

⁴⁰ Az említettek mellett Alsófehér vármegye menekültjeinek Bács-Bodrog, Hunyad és Krassó-Szörény vármegye menekültjeinek Hajdú és Szabolcs, Háromszék vármegye menekültjeinek Békés és Jász-Nagykun-Szolnok, Kisküküllő vármegye menekültjeinek pedig Csongrád vármegyét jelölték ki. *Segítsük az erdélyi menekülteket, 7–9.*

Torda-Aranyos	1	0,3
Udvarhely	24	6,9
Ismeretlen	24	6,9
Összesen	349	100,0

3. táblázat:

A szegedi tankerület középiskolaiba felvett menekült tanulók száma és aránya a menekülés időpontjában őket felvett („eredeti”) középiskola vármegye szerinti elhelyezkedése alapján.

Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I–II. rész.

A Makói Állami Főgimnázium vonatkozásában a 4. táblázat alapján megfogalmazható, hogy szó sincs arról, hogy Makóra a közeli vármegyékből érkeztek volna a menekült tanulók, hanem azoknak közel fele inkább a távolabbinak tekinthető Fogaras vármegyéből származott, s ugyancsak jelentékeny arányt képviseltek a Háromszék vármegyéből érkező középiskolások.

„Eredeti” középiskola elhelyezkedése (vármegye)	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
Alsó-Fehér	5	4,7
Brassó	8	7,6
Csík	3	2,9
Fogaras	48	45,7
Háromszék	19	18,1
Hunyad	4	3,8
Kis-Küküllő	1	1
Kolozs	1	1
Maros-Torda	5	4,7
Szeben	7	6,7
Udvarhely	4	3,8
Összesen	105	100,0

4. táblázat:

A Makói Állami Főgimnáziumba felvett menekült tanulók száma és aránya a menekülés időpontjában őket felvett („eredeti”) középiskola településének vármegye szerinti elhelyezkedése alapján.

Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. Makó, 1633/16.X.19.

Felmerül a kérdés, hogy mivel indokolható a Makói Állami Főgimnáziumba felvett menekült tanulók származás szerinti megoszlása, illetve országos viszonylatban is jelentős száma.

A lehetséges választ a közigazgatási határozatok tárják fel. Amellett ugyanis, hogy a Makó központú Csanád vármegyét jelölték ki Fogaras vármegye menekültjeinek,⁴¹ Fogaras vármegye tanfelügyelőségét is Makóra helyezték.⁴² A 37 fogarasi lakhellyel rendelkező menekült tanuló jelentékeny száma tehát ezzel magyarázható. Ezen kívül megjelent azonban 19 háromszéki tanuló is, akiknek a belügyminiszter már említett rendelete Békés (és Jász-Nagykun-Szolnok) vármegyét jelölte ki ideiglenes letelepítésük helyéül,⁴³ Háromszék vármegye tanfelügyelőségét pedig Gyulára helyeztette át.⁴⁴ A háromszékiek jelenlétének magyarázatában a menekültek számára rendelkezésre álló közlekedési lehetőségek játszhattak szerepet. Makó az Erdélyt Szegeddel s így a Dunántúllal összekötő vasút egyik jelentős állomásaként funkcionált. Amennyiben a rendelkezésre állók közül az egyik legjelentősebb, Arad–Szeged–

⁴¹ *Segítsük az erdélyi menekülteket*, 7–9.

⁴² *Iskolai hírek*. Szeged és Vidéke, 1916. szeptember 23. 6.

⁴³ *Segítsük az erdélyi menekülteket*, 7–9.

⁴⁴ *Iskolai hírek*, 6.

Szabadka vasútvonal⁴⁵ mentén hagyták el Erdélyt a háromszéki menekültek, úgy kézenfekvő lehetőség volt számukra, hogy gyermekeiket a szegedi tankerület egyik legnagyobb létszámú intézményébe, a Makói Állami Főgimnáziumba írássák be. A szegedi tankerületi főigazgató vezetése alatt álló, a korszakban fennálló középiskolák létszámát áttekintő 5. táblázat alapján látszik, hogy bár a makói intézménynél a két szegedi, az állami, illetve a kegyestanítórendi főgimnázium, a szegedi állami főreáliskola, valamint a szabadkai főgimnázium jelentősebbnek tekinthető tanulói létszáma alapján Makó kézenfekvőbb lehetőségnek adódhatott, Szabadka és Szeged ugyanis az Erdéllyel összekötő vasút vonalán Makó „mögött”, az indulási helytől távolabb helyezkedett el.

Középis- kola/Naptári év őszén felvett rendes tanulók száma (fő)	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1910– 1916. köz- zötti átlag	el- térés	Mene- kült tanulók száma (fő)
Szegedi Állami Főgimnázium	633	680	699	727	667	662	680	678	2	37
Szegedi Kegyes- tanítórendi Főgimnázium	765	791	789	789	766	805	862	784	78	33
Szegedi Állami Főreáliskola	463	499	471	471	418	464	544	464	80	50
Újverbászi Álla- milag Segített Községi Főgim- názium	331	362	337	330	348	365	405	346	59	5
Újvidéki Katoli- kus Főgimná- zium	368	379	392	379	360	336	371	369	2	5
Zentai Községi Főgimnázium	282	275	295	285	279	270	311	281	30	10
Zombori Állami Főgimnázium	288	275	262	261	255	241	267	264	3	23
Szabadkai Vá- rosi Magyar Főgimnázium	613	624	681	632	580	565	547	616	-69	20
Nagykikindai Állami Főgimnázium	147	229	219	212	198	192	204	200	5	17
Nagybecskereki Községi Főgimnázium	346	330	330	346	349	351	341	342	-1	23
Bajai Ciszterci rendi Katolikus Főgimnázium	295	275	n.a.	287	309	301	289	293	-4	12
Makói Állami Főgimnázium	440	445	452	462	421	407	575	438	137	105

5. táblázat:

A szegedi tankerület középiskolaiba az adott naptári év őszén (szeptemberének, illetve az első világháború éveiben októberének első napjaiban⁴⁶) azokba felvett, az iskolát normál módon látogató rendes

⁴⁵ Csóti: *Az 1916. évi román támadás*, 233.

⁴⁶ Szabó: *Az első világháború hatása*, 26–27.

és menekült tanulók száma, valamint a rendes tanulók számának 1910 és 1916 közötti átlaga és az átlag eltérése az 1916-os létszámtól. (Az iskolai értesítők hiányában a Szabadkai Állami Felső Leányiskola és a Szegedi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnázium nem szerepel a kimutatásban.)
 Forrás: Középiskolai értesítők az 1910–1911. és 1916–1917. tanévek közötti időszakból; MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 1633/16.X. Szegedi tankerülethez tartozó középiskolák jelentései.

A Makói Állami Főgimnázium tanulóifjúságát tekintve lehetőség nyílik a 6. táblázat alapján néhány további állítás megfogalmazására a menekült tanulók letelepedésével kapcsolatban.

Egyfelől megállapítható, hogy a menekült tanulók legnagyobb része a középiskola azon típusába nyert bebecsátást, amelyet (legalábbis) az előző tanévben látogatott. A Makói Állami Főgimnáziumba kerülő menekült tanulók 93,3%-a ugyanis korábban is gimnáziumot látogatott, vagy a menekülés időpontjára már abba felvételt nyert. Arra, hogy a menekült tanulók más esetekben is így cselekedtek, példaként említhető a Békéscsabai Állami Felső Leányiskola igazgatójának jelentése (1916. október 13.), amelyben beszámolt arról, hogy ha egy településen belül működött polgári iskola is, úgy az előző tanévben is polgári iskolát látogató menekült tanulók abba jelentkeztek.⁴⁷

Másfelől, amennyiben a menekült tanulók által korábban látogatott iskolákat azok fenntartói szerint tekintjük át, látható, hogy a diákoknak csupán 60%-a érkezett állami intézményből, a maradék 40%-ot ellenben felekezeti (római katolikus, református, evangélikus, unitárius) fennhatóság alatt álló iskolák tették ki.

Középiskola fenntartója	Középiskola típusa	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
állami	polgári iskola	4	3,8
	reáliskola	2	1,9
	gimnázium	57	54,3
római katolikus	polgári iskola	1	1,0
	reáliskola		
	gimnázium	16	15,2
unitárius	polgári iskola		
	reáliskola		
	gimnázium	2	1,9
evangélikus	polgári iskola		
	reáliskola		
	gimnázium	3	2,9
református	polgári iskola		
	reáliskola		
	gimnázium	20	19,0

6. táblázat:

A Makói Állami Főgimnáziumba felvett menekült tanulók száma és aránya a menekülés időpontja előtt őket felvett („eredeti”) középiskola fenntartója (felekezete) és típusa szerint.

Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. Makó, 1633/16.X.19.

Ebben az esetben tehát már nem állítható, hogy a menekült tanulók az általuk korábban látogatott oktatási intézmény fenntartója (felekezete) szerint választottak volna új iskolát. Még inkább feltűnővé válik ez a jelenség a tanulók felekezetének ismeretében, összehasonlítva azt a Makói Állami Főgimnázium 1916–1917-es tanévet megelőző hat tanévére számolt átlagos értékkel. A 7. táblázat alapján a katolikus és görögkeleti felekezetűek alul-, minden

⁴⁷ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 3056/1916. A békéscsabai állami felső leányisk. igazgatójának 1916. okt. 13-án kelt 224. sz. jelentése a menekült tanulók tárgyában.

más felekezet felülreprezentáltsága olvasható ki a menekültek felekezeti adataiból. Az eltérés magyarázható azzal, hogy nemcsak a feltételezhetően hasonló felekezeti megoszlású állami intézményekből érkeztek menekültek, hanem kizárólag református, illetve evangélikus felekezetű elemi és középiskolákból is. A befogadás tekintetében tehát kevésbé számított a vallási hovatartozás. E megállapítást erősíti például a Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium esete, melynek igazgatója jelentésében kifejtette, hogy a menekültek befogadása során tanúsított „nemes szabadelvűséget” igazolja, hogy az intézetbe felvett menekült diákok 85%-a nem evangélikus vallású volt.⁴⁸

Felekezet/Tanév végén osztályvizsgát tett tanulók aránya (%)	1910–1911.	1911–1912.	1912–1913.	1913–1914.	1914–1915.	1915–1916.	1910–1916. közötti átlag	Menekült tanulók aránya (%)
katolikus	50,7	51,0	46,0	48,3	43,4	44,7	47,4	32,4
evangélikus	2,7	4,8	4,5	4,1	5,4	5,6	4,5	8,5
református	22,2	21,6	24,2	22,6	25,3	24,3	23,4	32,4
izraelita	15,8	14,9	14,5	14,7	16,5	16,4	15,2	20,0
unitárius	0,2	0,2	0,2	0,5			0,3	3,8
görögkeleti	8,4	7,5	10,6	9,8	9,4	9,0	9,2	1,9
ismeretlen								1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

7. táblázat:

A Makói Állami Főgimnáziumban az adott tanév végén osztályvizsgát tett tanulók felekezet szerinti megoszlása és átlaga az 1910–1911. és 1915–1916. tanévek között, valamint a menekült tanulók felekezet szerinti aránya.

Forrás: A Makói Állami Főgimnázium 1910–1911. és 1916–1917. tanévek közötti értesítői; MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. Makó, 1633/16.X.19.

A menekült tanulók letelepítésének következményei

A menekült tanulók befogadásával az érintett intézményeknek létszámnövekedéssel kellett szembenéznük. A levéltári források között szereplő, az iskolaigazgatók és a tankerületi főigazgatók által írt jelentések alapján az 50 főnél több menekültet befogadó hét középiskola menekültek száma szerinti sorrendje a következő: a lista élén a Debreceni Református Főgimnázium (106 fő)⁴⁹ és a Makói Állami Főgimnázium (105 fő) állt, amit a Nagyváradi Premontrei Főgimnázium (75 fő), a Szolnoki Állami Főgimnázium (74 fő), a Gyulai Római Katolikus Főgimnázium (72 fő), az Aradi Állami Főreáliskola (55 fő) és a Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium (54 fő) követett.

⁴⁸ MNL OL 1917-11-181. II. rész. 144913/1916. Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium.

⁴⁹ Az iskola 1916–1917. tanévi értesítője szerint az iskolába felvett menekült tanulók száma 109 fő volt, ezzel szemben a levéltári forrásban 106 tanuló neve szerepel. A fennálló különbség oka feltételezhetőleg abban rejlik, hogy az iskola igazgatójának jelentése után még három menekült tanuló érkezett az intézménybe. Karai (szerk.): *A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről*, 117. Ugyancsak az értesítőkből szereplő adatok megbízhatatlanságára mutat rá a menekültek pontos számának meghatározása tekintetében, hogy a Makói Állami Főgimnázium 1916–1917. tanévi értesítője 101 menekült tanulót különböztetett meg az iskola tanulóinak névsorában, sőt ezek a tanulók több esetben nem egyeztek a levéltári forrásban szereplő menekült diákokkal. Madzsar Gusztáv (összeáll.): *A Makói M. Kir. Állami Főgimnázium XXII. Értesítője. 1916–1917. tanév*, 16–34.

Az egyes középiskolákban ideiglenesen letelepített menekült tanulók jelenléte a kortársak beszámolóí szerint két szempontból okozhatott problémát. Egyfelől a zsúfoltságból adódó következményeket, másfelől a menekült tanulók segélyezésével és ellátásával kapcsolatban felmerülő hiányosságokat és nehézségeket érdemes kiemelni.

Badics Ferenc, a Budapest-vidéki tankerület főigazgatója már 1916 őszén írt jelentésében előre jelezte, hogy az 1916–1917-es tanévben az iskolai munkát nehezíteni fogja a diákságnak a menekült tanulók beérkezése folytán megszorodott száma.⁵⁰ Ehhez hasonlóan értekezett Berkeszi István, a Temesvári Állami Főreáliskola igazgatója, aki szerint a menekültáradat rendkívüli nyugtalanságot váltott ki a tanulóifjúság és a tanári kar körében is. Ez szerinte is lehetetlenné tette a rendes tanítást, miközben – a pedagógusok létszámának háborús években jelentkező jelentős csökkenése miatt⁵¹ – fokozott éberséggel kellett fenntartani a fegyelmet és a rendet.⁵² Szintén hasonlóképp értekezett Kocsis Lajos a Debreceni Tanítóképző Intézetben ideiglenesen elhelyezett Sepsiszentgyörgyi Állami Tanítóképző jelenléte kapcsán, amikor a diákság megszorodott létszáma következtében kialakuló túlszűfolttságot kiemelte, hozzátéve, hogy „a régi pedáns rend és fegyelem kissé meglazult”.⁵³ Ez azt jelenti, hogy a források feltételezték: az oktatói-nevelői munkában – a némi vigaszt jelentő menekült tanárok foglalkoztatása⁵⁴ ellenére is – a megnövekedett osztálylétszámok következményeképpen számolni kellett az iskolai eredmények romlásával.⁵⁵

A források tehát zsúfoltságról szóltak. A szegedi tankerület középiskoláiba járó rendes⁵⁶ tanulók évről-évre változó létszámát bemutató 5. táblázat utolsó három oszlopát tekintve nézzük meg, a szegedi tankerület vonatkozásában mit is jelentett valójában ez a zsúfoltság.

A táblázatból látszik, hogy az 1916 őszét megelőző hat év átlagához képest az iskolai létszám még a menekült tanulókkal együtt sem okozhatott zsúfoltságot minden esetben. Ugyanis annak ellenére, hogy a Szegedi Állami Főgimnáziumba 37, a Zombori Állami Főgimnáziumba pedig 23 menekült érkezett, az iskola létszáma mindössze két, illetőleg három fővel volt nagyobb az előző hat év átlagához képest. Ugyancsak szembeűnő, hogy bár a Szabadkai Városi Főgimnáziumba, a Nagybecskerekai Községi Főgimnáziumba, illetve a Bajai

⁵⁰ KFL VI.1. 186. 571/1916.

⁵¹ A középiskolai tanári személyzet létszáma az 1913–1914. tanévről az 1917–1918-as tanévre mintegy 21%-kal csökkent. A M. Királyi Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Statisztikai évkönyv. Budapest, 1924. 366.

⁵² *Kataklizma*, 67.

⁵³ Kocsis: *Erdélyi menekültek Debrecenben*, 93.

⁵⁴ A hatóságok mellett ugyanis a helyi lapok is szorgalmazták, hogy a menekült pedagógusok munkába álljanak ideiglenes letelepedési helyükön „sajátjaik”, azaz az erdélyi tanulók oktatása céljából. A *Nyugatmagyarországi Híradó* például javasolta, hogy „amely községbe pedig esetleg nagyobb csoport menekült érkezett saját tanítójával, tegyék lehetővé, hogy a menekülők gyermekei a község iskolájában – váltakozó rendszer segítségével – saját tanítójuk által oktattassanak”. *Menekült óvónők, tanítónők és tanítók figyelmébe*. Nyugatmagyarországi Híradó, 1916. szeptember 24. 3. Ennek megfelelően Hajdúnánáson 1916. október 23-án kizárólag a menekült tanulók számára megnyitott iskolában nyolc Csík megyéből származó pedagógus működött. Buczkó: *Székelly menekültek*, 80–84. Ehhez hasonlóan a Temesvári Állami Főreáliskolába osztották be Dr. Gasparits Lajost, a Petrozsényi Állami Főgimnázium igazgatóját, aki ettől kezdve heti tíz órában tanított az intézményben a minisztérium megbízásából. *Kataklizma*, 70–71.

⁵⁵ Az első világháborús tanévek alatt a gimnazista tanulóifjúság tanulmányi eredményének és magartásának változásával kapcsolatban lásd: Szabó: *Az első világháború hatása*, 24–25.

⁵⁶ A magántanulókat és a fronton aktív katonai szolgálatot teljesítő katona-tanulókat az iskolák rendes tanulóinak létszámába nem számoltam bele. Ők ugyanis rendszeresen nem, csak vizsgázás céljából látogatták az iskolákat, így a zsúfoltsághoz nem járulhattak hozzá.

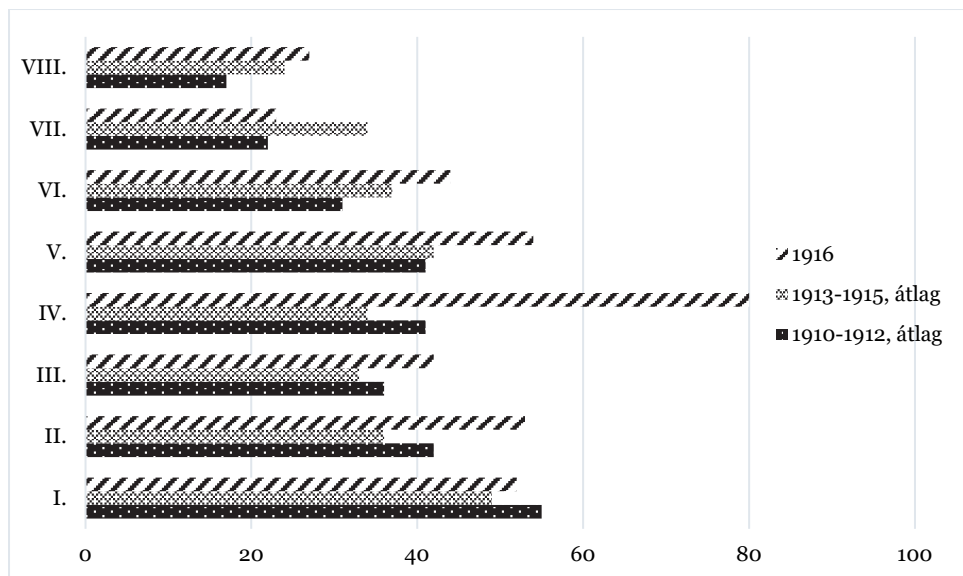
Ciszterci Rendi Katolikus Főgimnáziumba rendre 20, 23 és 12 menekült tanuló iratkozott be, az iskolák létszáma 1916 őszén az előző hat év átlagához képest még mindig 69, 1, illetve 4 fővel volt kevesebb. Ugyanakkor a menekült tanulók viszonylag csekély száma ellenére is egy-egy intézményben bekövetkezhetett jelentős létszámnövekedés: így volt ez például az előző hat év átlagához képest 60 fővel gyarapodó Újverbázi Államilag Segélyezett Községi Főgimnáziumban, ahova csak 5 menekült tanuló iratkozott be. A menekültek beérkezésével összefüggő jelentékeny létszámnövekedésre Makón kívül Zentán, illetve két szegedi középiskolában számolhattak a tankerületen belül.

A Makói Állami Főgimnázium vonatkozásában azonban az 1910–1911-es és 1916–1917-es közötti tanévek alatt az iskolát normál módon látogató rendes tanulók évfolyamlétszámát bemutató 2. ábra alapján megállapítható, hogy az iskola nem minden osztályában volt tapasztalható zsúfoltság. Az I. évfolyam létszáma például, bár magasabb volt az 1913–1915 közötti évek átlagos évfolyamlétszámához képest, de alacsonyabb volt az 1910 és 1912 közötti három év átlagos évfolyamlétszámánál. Ugyancsak alacsonyabb volt a létszám a VII. évfolyamon az előző három év átlagához képest, sőt alig haladta meg az azt megelőző három (béke)év átlagát. Ugyanakkor a zsúfoltság például az I. évfolyamon azért érződött kevésbé, mert a korábban fennálló I. A és I. B osztály mellett egy többségében (75%-ban) menekült tanulókból álló I. C osztály is megszervezésre került.⁵⁷ Jelentékeny létszámnövekedés csak a IV. évfolyamon következett be, míg a többiben legfeljebb 14 főben maximalizálódott. Az is látszik, hogy a legtöbb menekült tanuló a II., IV. és V. évfolyamba érkezett, feltűnő viszont, hogy az utolsó két évfolyamot viszonylag kevés menekült tanuló látogatta. Ez azzal magyarázható, hogy az utolsó évfolyamok amúgy is csekély létszámát⁵⁸ tovább csökkentették a háború alatt évről évre megszervezett sorozások.⁵⁹

⁵⁷ Madzsar: *A Makói M. Kir. Állami Főgimnázium XXII. Értesítője. 1916–1917. tanév*, 21.

⁵⁸ Kövér György rámutatott, hogy az, hogy a IV. osztály feletti osztályokat látogató gimnazista tanulók száma csekélyebb volt az I–IV. osztályosok számához képest, azzal magyarázható, hogy a gimnazisták mintegy fele a IV. osztály elvégzésével elhagyta a gimnáziumot. Gyáni–Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 176.

⁵⁹ A középiskolás tanulók első világháború alatti sorozásáról és ennek a tanulással, illetve a középiskola elvégzésével kapcsolatos összefüggéseiről legújabban lásd: Szabó: *Hadiérettségi, hadibizonyítvány*, 119–136.

2. ábra:

A Makóci Állami Főgimnázium éves tanulólétszámai 1910 és 1916 között. A viszonyítás alapját a menekültek felvételének éve (1916) jelenti, ahhoz képest a jobb összehasonlíthatóság érdekében az iskola évfolyamlétszámaait hároméves átlagokban szerepeltetem.

Forrás: A Makóci Állami Főgimnázium értesítői 1910–1911. és 1916–1917. tanévek közötti időszakból.

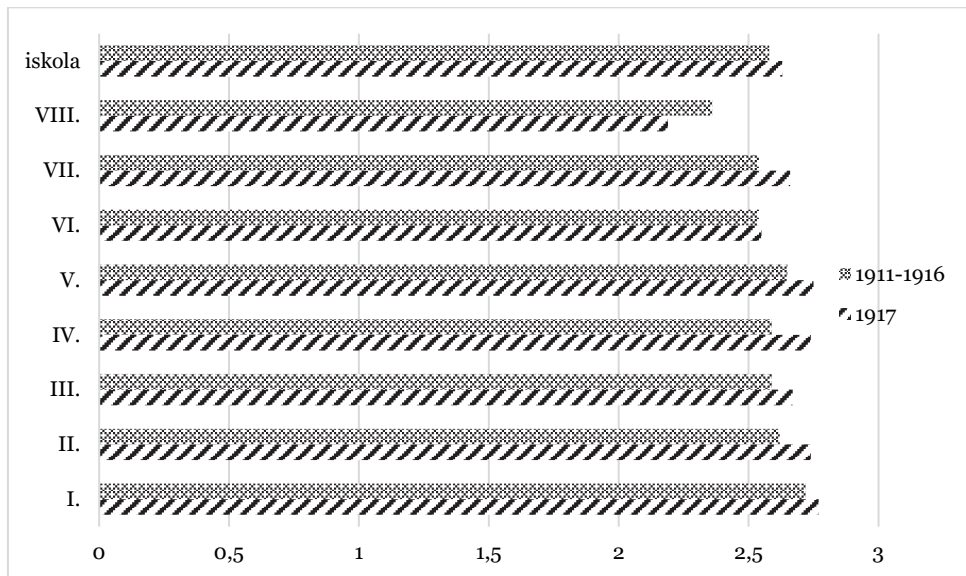
A tanulmányi eredmények lehetséges változásának vizsgálatához meghatároztam a Makóci Állami Főgimnázium 1910–1911-es és 1916–1917-es tanévek (azaz 1911 és 1917 között) az iskolát normál módon látogató, rendszeres tanulók első féléves tanulmányi eredményét a korabeli gimnáziumokban érettségi tantárgyaknak minősülő magyar nyelv és irodalomra, latin nyelv és irodalomra, történelemre, természettanra/fizikára, mennyiségtanra/matematikára kapott érdemjegyek alapján. Ehhez az iskola által a korszakban vezetett, tanévről tanévre újra írt, ún. iskolai anyakönyveket⁶⁰ hasznosítottam.

Azért választottam a félévi érdemjegyek összehasonlítását az évvégi osztályzatok elemzése helyett, mert – mint később látni fogjuk – a menekült tanulók legnagyobb része a tanév első félévének vége előtt hazatért, így jelenlétüknek a többi tanuló tanulmányi eredményére tett hatása az adott naptári év elején szerzett félévi érdemjegyen keresztül érhető tetten. A menekült tanulók érdemjegyeit nem vettem figyelembe. A félévkor érdemjegyet szerzett tanulókból így a hat tanévben összesen 2522 fő adódott.⁶¹

⁶⁰ Az iskolai anyakönyvek (más néven osztálynévkönyvek vagy főnévkönyvek) lényegében az adott iskolában tanuló, abba beiratkozó diákok regisztrációjának az eszközei voltak. Az iskolázottság későbbi dokumentációját szolgálták, hiszen az adott iskolában folytatott tanulmányokat, az ott elvárt követelmények teljesítését voltak hivatottak igazolni. Sasfi: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon*, 125–128. Mint társadalomtörténeti forrás jól hasznosíthatók, mivel olyan adatokat tartalmaznak, mint a születés helye (település és vármegye), születési idő (év), illetve vallás, a szülő vagy gondviselő neve, foglalkozása, lakhelye (település és vármegye). Ezenkívül az is kiderül belőlük, hogy a tanuló tandíjmentes volt-e, illetve kapott-e ösztöndíjat az iskolai évek folyamán.

⁶¹ Az egyes naptári években a félévi értesítő nyomán érdemjegyet szerzett tanulók száma rendre: 1911-ben 425 fő, 1912-ben 430 fő, 1913-ban 439 fő, 1915-ben 404 fő, 1916-ban 379 fő, 1917-ben 445 fő.

Az egyes évfolyamok (I., II., III., IV., V., VI., VII., VIII.), illetve az iskola összesített, átlagos tanulmányi eredményeit az 3. ábra mutatja be.

3. ábra:

A Makói Állami Főgimnázium egyes évfolyamainak első félévi tanulmányi eredményére vonatkozó átlaga az 1911 és 1917 közötti években.

Forrás: MNL CSML ML. VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratanyaga, 97–102. kötet (anyakönyvek 1910–1911. és 1916–1917. között).

Évfolyam/időszak	1911–1916	1917	Különbség	Menekült tanulók száma (fő)
I.	2,72	2,77	0,05	27
II.	2,62	2,74	0,12	22
III.	2,59	2,67	0,08	15
IV.	2,59	2,74	0,15	13
V.	2,65	2,75	0,10	9
VI.	2,54	2,55	0,01	11
VII.	2,54	2,66	0,12	4
VIII.	2,36	2,19	-0,17	4
iskola	2,58	2,63	0,05	105

8. táblázat:

A Makói Állami Főgimnázium rendes tanulóinak átlagos tanulmányi eredménye két tizedesjegy pontosságra kerekítve az egyes évfolyamokon az 1917-es évet megelőző hatéves átlaghoz (2. oszlop) képest, a menekült tanulók számának függvényében.

A kimutatásban az 1913–1914. tanév első félévi eredménye nem szerepel, mivel az erre a tanévre vonatkozó anyakönyv nem áll rendelkezésre.

Forrás: MNL CSML ML. VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratanyaga, 97–102. kötet (anyakönyvek 1910–1911. és 1916–1917. között).

A 3. ábra és az azt számszerűen is reprezentáló 8. táblázat alapján feltűnő egy 0,05 érdemjegynyi csökkenés⁶² 1917-ben a teljes iskola átlagos tanulmányi eredményében az előző hat év átlagához képest, ami azt jelenti, hogy átlagosan minden huszadik tanuló érdemjegye egy jeggyel mozdult el lefelé. Bár az iskolai szinten tapasztalt csökkenés a nagyobb számú menekültet befogadó, I–V. évfolyamok esetében jelentékenyebben jelentkezett, a hatodik, a többihez képest szintén jelentős, 11 menekültet befogadó évfolyamon szinte alig észrevehetően volt jelen. Sőt a VII. és VIII. évfolyamon a változás még ennél is számottevőbb a korábbi érdemjegyek átlagához képest: a hetedik évfolyamon e vonatkozásban romlás, a nyolcadikon jelentős javulás tapasztalható, pedig mindkét osztályban a többihez képest csupán csekély, 4–4 menekült tanuló befogadására került sor. Az általános zsúfoltságra vonatkozó feltételezéshez hasonlóan tehát a tanulmányi eredmény általános romlásáról sem beszélhetünk egyértelműen a Makói Állami Főgimnázium vonatkozásában.

A menekültek megjelenésével kapcsolatos problémát nem önmagában a létszámnövekedés, hanem az jelentette, hogy csak nehezen vagy egyáltalán nem vált megoldhatóvá, hogy a befogadó intézmények a menekült tanulóknak megfelelő tanítási, illetve elhelyezési körülményeket biztosítsanak.

E célból a fentebb említett, VKM 111 663/1916. sz. rendelete kimutatást kért a menekült tanulók elhelyezésének módjáról, hogy azok internátusban, szüleiknél, rokonaiknál vagy magán szállásadóknál találtak-e szállást.⁶³ Három ok miatt nem lehetséges azonban az, hogy a beérkező jelentések alapján kimutatást készítsünk az ország teljes területére vonatkozóan. Egyfelől egyes iskolák feltételezhetően a szükséges információk hiányában nem szolgáltatottak erre vonatkozó adatot. Másfelől a rendeletben és az arra válaszként nyújtott jelentésekben szereplő megnevezések nem feltétlen fedik le a terminológia szó szerinti jelentését: a „szülőknél” elhelyezett tanulók ugyanis gyakran a szülőkkel együtt *szállásadónál*, *magánszálláson* lettek elhelyezve. Kiváló példa erre a Kisújszállási Református Főgimnázium igazgatójának (1916. október 24.) jelentése, amely szerint, mivel a főgimnázium nem rendelkezett internátussal, bizonyos számú menekült tanuló a város községénél, (magán)szálláson nyert elhelyezést szüleivel együtt.⁶⁴ Végül mivel a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem kért indoklást az iskoláktól, illetve tankerületi főigazgatóktól arra vonatkozólag, hogy mi motiválta az egyes tanulókat az általuk preferált szállástípus megválasztására, csupán elenyésző esetben ismert az erre vonatkozó indíték. A *rokonokhoz* költöző menekültek vonatkozásában láttuk, hogy az sokkal inkább az önkényes, egyedüli tényleges választású letelepülés eredménye volt, semmint tudatos, előzetes terveknek megfelelő letelepítés következménye. Ezenkívül, a források arról is beszámolnak, hogy a szállodákat és városi bérházakat inkább a módosabb menekült-családok választották.⁶⁵

A szegedi tankerülethez tartozó tizenkét középiskolába s köztük a Makói Állami Főgimnáziumba felvett menekült tanulók elhelyezésének módjairól a 9–10. táblázat ad felvilágosítást. A táblázat tanúbizonysága szerint legnagyobb arányban a szülőknél kerültek elhelye-

⁶² A korabeli iskolai értékelési rendszerben a legjobb az 1-es, a legrosszabb a 4-es érdemjegy volt.

⁶³ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 129901/1916. Körrrendelet az erdélyrészi menekült középiskolai tanulókról jelentéstétele tárgyában.

⁶⁴ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 685/1916. A Kisújszállási ref. Főgymnasium igazgatósága mély tisztelettel jelentést test a 129901/1916-V. sz. VKM rendelet értelmében a beiratkozott erdélyi menekült tanulókról.

⁶⁵ *A nap eseményei*. Szeged és Vidéke, 1916. szeptember 12. 4.

zésre a tanulók. A Makói Állami Főgimnázium tekintetében jelentős még az iskolához kapcsolódó, két részletben épült (1862, 1907) ún. DMKE-internátusban (Délmagyarországi Közművelődési Egyesület) elszállásolt tanulók aránya. Ugyanakkor a tankerületen belül Makóhoz képest átlagosan kisebb az *internátusban* elhelyezett tanulók aránya, ami azzal magyarázható, hogy a tankerület nem minden középiskolájában (Makón kívül csak Szegeden) áll rendelkezésre internátus.⁶⁶ Ez ugyancsak indokolhatja az ezekben az intézményekben beiratkozó menekült tanulóknak a tankerület többi iskolájához képest jelentősebb számát (9. táblázat).

Középiskola / Szállás típusa	Internátusban	Szülőknél	Rokonoknál	Szállásadó-nál	Ismeretlen/kilépett	Összesen
Szegedi Állami Főgimnázium	14	13	2	2	6	37
Szegedi Kegyeztanítói Főgimnázium	4	17	4	3	5	33
Szegedi Állami Főreáliskola	18	19	2	3	8	50
Újverbászi Államilag Segített Községi Főgimnázium		5				5
Újvidéki Katolikus Főgimnázium					5	5
Zentai Községi Főgimnázium			2	8		10
Zombori Állami Főgimnázium		18	1	1	3	23
Szabadkai Állami Felső Leányiskola				2	1	3
Szegedi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnázium		1	4		1	6
Szabadkai Városi Magyar Főgimnázium		8	9	3		20
Nagykikindai Állami Főgimnázium		10		7		17

⁶⁶ Új internátus megnyitására a menekültek beérkezésének időszakában csak elvétve került sor, a kevesek egyikének tekinthető a Szokolcán megnyitott állami középiskolai internátus. Ennek célja az volt, hogy az Erdély területén lévő állami középiskolai internátusok növendékeinek – különösen pedig a székelyudvarhelyi állami főreáliskola, a dévai állami főreáliskola, az erzsébetvárosi állami főgimnázium menekült tanulóinak – ideiglenes céllal szállást biztosítson. MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 129789/1916. A kolozsvári tankerületi kir. főigazgatóság 2433/1916. sz. a. jelentést tesz az erdélyrészi állami középiskolai internátusoknak Szokolcán leendő ideiglenes elhelyezése ügyében eddig elért eredményről.

Nagybecskerek-i Községi Főgimnázium	3	13		7		23
Bajai Ciszterci rendi Katolikus Főgimnázium		7	5			12
Makói Állami Főgimnázium	39	43	6	11	6	105
Összesen	78	154	35	47	35	349

9. táblázat:

A szegedi tankerület középiskolaiba felvett menekült tanulók száma a szállásuk típusa szerint.
 Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 1633/16.X. Szegedi tankerülethez tartozó középiskolák jelentései.

Szállás típusa	Makói Állami Főgimnázium		Szegedi tankerület	
	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
Internátusban	39	37,1	78	22,4
Szülőknél	43	41,0	154	44,1
Rokonoknál	6	5,7	35	10,0
Szállásadó-nál	11	10,5	47	13,5
Ismeretlen/kilépett	6	5,7	35	10,0
Összesen	105	100,0	349	100,0

10. táblázat:

A Makói Állami Főgimnáziumba és a szegedi tankerület középiskolaiba felvett menekült tanulók száma és megoszlásuk szállásaik típusa szerint.
 Forrás: MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 1633/16.X. Szegedi tankerülethez tartozó középiskolák jelentései.

Bár a tandíjmentesség kedvezményét a vallás- és közoktatásügyi miniszter mindenkinek megadta, a levéltári források alapján több esetben is elutasította a menekült tanulók helyi internátusba történő felvételi kérelmét, nem közvetlenül a tanuló tanulmányi eredményére, hanem az abból következő jövőbeli munkaerőpiaci eredményességére hivatkozva. Orbán István IV. osztályt végzett menekült tanuló internátusi helyre vonatkozó igényét például egyfelől a kolozsvári tankerületi főigazgató (1916. november 15.), másrészt a vallás- és közoktatásügyi miniszter (1916. november 23.) sem támogatta, megfogalmazva, hogy „az ilyen [értsd: gyengébb tanulmányi eredményű – Sz. R.] tanulók ugyanis rendszerint kistisztviselői pályára készülnek, az államnak pedig nem lehet érdeke különösen a nehéz időkben a kistisztviselői pályára menendő gyenge tanulók támogatása.”⁶⁷ A II. osztályt végzett Burján József Szokolcai Állami Középiskolai Internátusban történő elhelyezési igényét ugyancsak a gyenge tanulmányi eredményből feltételezett későbbi, kevésbé sikeres karriert figyelembe véve utasította el a miniszter (1916. november 6.).⁶⁸ Szintén ezzel hozható összefüggésbe az az eset, hogy amikor 1916 októberében két hely megüresedett a Nagyszombati Érseki Főgim-

⁶⁷ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 155577/1916. A kolozsvári tanker. főigazgató Orbán István tanuló elhelyezése tárgyában.

⁶⁸ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 147324/1916. Burján József internátusi ingyenes helye.

názium konviktusában, azt ideiglenesen „intelligens családból való erdélyi menekültekkel” kívánták betölteni.⁶⁹

Internátus hiányában, illetve ahol nem volt lehetséges a menekült tanulók internátusba történő felvétele, a szegény vagy nem a tanuló által látogatott intézmény településén elhelyezett szülők gyermekeit szállásadóknál (többnyire díjtalanul)⁷⁰ vagy egyéb, rögtönzött szállásokon helyezték el. Ezekben az esetekben a VKM 111 663/1916. sz. rendelete (kelt: 1916. szeptember 18.) értelmében a szálláskeresés, illetve az ellátás és ételmezés feladatát a menekült tanuló által látogatott iskola vezetőségének kellett megoldania.⁷¹ A menekült tanulók elhelyezése azonban nagyban függött a helyi lehetőségektől. A Temesvári Állami Főgimnázium igazgatósága például megkereste Temesvár városi tanácsát a tanulók ingyenes – „közsegély terhére” történő – elhelyezése és ellátása céljából. A 30 menekült tanuló állandó felügyeletét egy menekült evangélikus lelkész vállalta el, aki az ifjúsággal együtt lakott és étkezett. A szállást a temesvári iparosothon biztosította, amelynek étkező helyiségeiben napi 1–1,5 korona napidíj ellenében a tanulók reggelit, ebédet és vacsorát is kaptak.⁷² Ehhez hasonlóan alakult a helyzet a Budapest-vidéki tankerület iskoláiban is. Az Egri Katolikus Főgimnáziumot látogató 16 menekült tanulóból 9 fő egy üresen álló kanonoki házban került elhelyezésre, mely „internátus” felett a felügyeletet dr. Nagy János egyházmegyei áldozópap és teológiatanár gyakorolta.⁷³ Az iskolák elé táruló másik nehézség azzal állt összefüggésben, hogy az állam által fejenként kiutalt napi 1 korona ún. menekülési segély rendkívül kevés volt a megfelelő ellátás biztosításához. A tiszai ágostai-hitvallású evangélikus püspök jelentésében megemlítette (1916. szeptember 29.), hogy a köztartási intézményekben (alumnium, konviktus, internátus) egy tanuló havi ellátási díja 50–60 korona körül mozog, vagyis a közsegély mellett még mindig marad tanulóként mintegy 20–30 koronás pénztári hiány.⁷⁴ Az Egri Katolikus Főgimnázium igazgatósága szintén úgy látta, „az összes a szellemi munkavégzéshez szükséges minimális kosztra is kevésnek bizonyult” az, megkérte a többi tanuló szüleit, hogy legyenek szívesek a menekült gyerekeket egy-egy napi, legalább ebédet jelentő ellátásra vendégül látni. A Szolnoki Állami Főgimnázium hat menekült tanulója számára az iskola igazgatója közköltségen szerzett szállást a városi hatóság támogatásával, miközben kilenc tanuló a Vöröskereszt helybeli kórházában és „úri családoknál” kapott étkezési ellátást.⁷⁵

Mindeközben a kormány levette saját válláról a terhet azzal, hogy magát a társadalmat, kisebb léptékben pedig a menekülteket befogadó települést, illetve annak közösségeit bízta meg az ellátás feladatával.⁷⁶ Belügyminisztériumi utasításra országszerte segítő egyesületeket, bizottságokat alakítottak, amelyek a menekülteknek szánt gyűjtések lebonyolításában, a menekültek ellátásában, valamint visszautazásuk megszervezésében vállaltak kiemelkedő szerepet. Mivel e bizottságok összeállításánál szem előtt tartották, hogy abban az egyház és

⁶⁹ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 127019/1916. A nagyszombati kir. érseki konviktusban megüresedett alapítványi helyek betöltése.

⁷⁰ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 144913/1916. Békéscsabai Evangélikus Főgimnázium.

⁷¹ KFL VI.1. 163. 506/1916.

⁷² MNL O K 500, 1917-11-181. I. rész. 3202/1916. A temesvári állami főgimnázium igazgatósága fölterjeszti az intézetbe az 1916-17. tanévre fölvetett erdélyi menekült tanulókról szóló kimutatást.

⁷³ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 147116/916.

⁷⁴ MNL OL K 500 1917-11-181. II. rész. 128936/1916. Tiszai ág. ev. püspök az erdélyrészi menekült középiskolai tanulóknak nyújtandó kedvezmények tárgyában.

⁷⁵ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 147116/916.

⁷⁶ Buczkó: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, 46.

a különböző társadalmi szervezetek mellett az oktatási intézmények is képviselve legyenek, nagy szerep jutott bennük a pedagógus kar és a tanulóifjúság támogató tevékenységének.⁷⁷

Buczko József a Hajdúnánásra telepített menekültek helyzetére vonatkozó munkájában részletekbe menően elemzi a helyi gimnáziumra zúduló, rendkívül szerteágazó tevékenységet. Hajdúnánáson ugyanis a menekültek nagyobb részét a tanárok fogadták, intézkedtek beszállításukról, munkájukat Buczko szerint lelkiismeretesen végezték. Az egyik tanár vezette a konyhát, és intézkedett az ellátásukról, egy másik pedig az első napokban megalakult Segélyező Bizottság irányításáért felelt. A menekültek összeírásának, útbaigazításának és elszállásolásának ügyeit ugyancsak tanárok intézték a kenyér- és lisztutalványok kiállítása, illetve a kiutalt állami segélyek (például ruhasegély) számféjtése mellett. Végül, a menekültek számára szervezett gyűjtést is a református elemi iskola tanítói bonyolították le. A rendkívül sokrétű munkába bevonták a tanulóifjúságot is. Az alsóbb osztályok növendékei az első szelvények megérkezésétől kezdődően nagy szorgalommal közreműködtek a menekült családok vasútállomásról történő beszállításában, főként a csomagok járműre rakásánál és házhoz szállításánál, illetve szálláshelyük felkeresésénél. A felsőbb osztályok tanulói közül többen az irodai munkában segédkeztek.⁷⁸

Ezenkívül az oktatási intézményeket különféle gyűjtési feladatokkal is megbízta a kormány. A VKM 111 663/1916. sz. rendelete (kelt: 1916. szeptember 18.) fogalmazta meg elsőként, hogy a menekült tanulókat az új iskola igyekezzen könyvsegélyben részesíteni.⁷⁹ Hogy az utasítás termékeny talajra hullt, tanúsítja, hogy számos intézményben sikerült gondoskodni a menekültek iskolai munkavégzéséhez szükséges felszerelés beszerzéséről. A tankönyvek és tanszerek mellett egyéb szükséges tárgyak, eszközök beszerzésében általában az iskolák helyi segítő egyesületei szorgoskodtak. A Szolnoki Állami Főigazgató igazgatója például a Budapest-vidéki tankerület főigazgatójának írt jelentésében kiemelte (1916. október 17.), hogy az iskola segítő egyesülete látta el tankönyvekkel az oda beérkező menekült tanulókat, tanszereik beszerzésére pedig külön pénzadományok érkeztek. Az Esztergomi Szent Benedek-rendi Katolikus Főgimnázium igazgatója is ehhez hasonlóan a Szlávay Éva-féle könyvsegélyező alapítvány támogatását említette (1916. október 16.) a könyvbeszerzések terén.⁸⁰ A különösen a fiatal korú iskolásoknak szóló *A gyermekek Érdekes Újságjában* a könyv mellett írószerek (füzet, toll, ceruza stb.) gyűjtése, valamint pénzgyűjtés és a ruhával való ellátás ötlete is megjelent.⁸¹ Az utóbbi különösen fontossá vált a hűvös időszak beköszöntével, ezért a BM 32 700/1916. sz. rendelete (kelt: 1916. október 18.) a szélesebb társadalom figyelmébe ajánlotta a ruhagyűjtési feladat jelentőségét, különös tekintettel a gyermekek hiányos öltözékére.⁸² Egy hónappal később a VKM 158 889/1916. sz. rendelete (kelt: 1916. november 24.) a hazai tanulóifjúság figyelmét hívta fel az újságpapír gyűjtésére. Tapasztalatok szerint ugyanis az újságpapír kiválóan alkalmas volt hőszigetelésre, azaz ruha-

⁷⁷ *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz*, 51.

⁷⁸ Buczko: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, 66–71.

⁷⁹ KFL VI.1. 163. 506/1916.

⁸⁰ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 147116/916.

⁸¹ *Az osztálykassza*. Az *Érdekes Újság*. A gyermekek *Érdekes Újságja*, 1916. október 22.

⁸² A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 32.700. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyi menekülteknek meleg ruházattal ellátásáról. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam.* 1916. Budapest, 1916. 1733–1737.

bélésre,⁸³ ami a menekültek számára a menekülés során rajtuk lévő könnyű nyári öltözékhez⁸⁴ képest a túlélés esélyét biztosította.⁸⁵

Utóélet: a menekültek hazatérése

Az erdélyi hadműveletek második szakasza (1916. szeptember 18–25.) alatt az erősítések, vagyis az osztrák–magyar 1., 3. és 7. hadsereg beérkezésétől, illetve az ellentámadásban kiemelt szereppel rendelkező 9. német hadsereg felállításától az ellentámadás megindulásáig tartó időszakot értjük.⁸⁶ Az ellenség lassítását és a rendezett visszavonulást célzó hadműveleteket⁸⁷ ekkor váltotta fel a központi hatalmak ellentámadása: a románok előbb a nagyszombeni csatában (szeptember 26–29.), majd a persányi ütközetben (október 5–6.), végül a brassói csatában (október 7–9.) szenvedtek vereséget.⁸⁸ Októberben folytatódott a román csapatok kiszorítása, így negyven nappal azután, hogy átlépték a Kárpátok hágóit, a központi hatalmak seregei teljesen kiűzték őket Erdély területéről.⁸⁹ Az előre nyomuló osztrák–magyar és német erők október 10-én átlépték a Román Királyság határát is.

Annak ellenére, hogy a menekültek hazatérésének kérdéséről ekkor még nem történt rendelkezés, az erdélyi katonai győzelmek következtében az a hír terjedt el a menekültek között, hogy hazatérésük nem ütközik akadályba.⁹⁰ Ennélfogva sürgetővé vált a hazatérés kérdéséről való mielőbbi döntés, amely elsőként a 33 000/1916. B. M. eln. sz. rendeletben (kelt: 1916. október 21.) öltött testet. A rendelet ugyanakkor csak bizonyos területekre, így Udvarhely, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő vármegyébe, illetve Maros-Torda, Fogaras, Szeben és Hunyad vármegye egy részébe való hazatérést engedélyezte⁹¹ a 33 100/1916. sz. rendeletben (kelt: 1916. október 21.) közzételt előírások figyelembevételével.⁹² A hadi helyzetnek megfelelően később ez kiegészült Fogaras, Szeben és Hunyad vármegye egészével, valamint Brassó vármegyével. 1917 májusában már csak Maros-Torda, Háromszék és Csík vármegye egy ré-

⁸³ KFL VI.1. 213. 643/1916.

⁸⁴ Különösen lényeges volt ez a lábbeli öltözetre vonatkozóan, mivel az erdélyi falvakban a gyerekek nyáron békeidőben sem viseltek cipőt vagy bakancsot. Buczkó: *Székely menekültek*, 39–40.; Begegh: *Erdély a háborúban*, 72.

⁸⁵ Buczkó: „Szállást adtunk hűség magyar véreinknek”, 39–40.

⁸⁶ Szijj–Ravasz: *Magyarország az első világháborúban*, 157.

⁸⁷ Hajdu–Pollmann: *A régi Magyarország utolsó háborúja*, 226.

⁸⁸ Szijj–Ravasz: *Magyarország az első világháborúban*, 157.

⁸⁹ Torrey: *The Romanian Battlefront*, 107.

⁹⁰ *Nem utazhatnak el a menekültek*. Szeged és Vidéke, 1916. október 12. 5.

⁹¹ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek visszatelepítéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam.* 1916. Budapest, 1916. 1740–1744.

⁹² A rendelet értelmében a belügyminisztérium által meghatározott, harcoktól mentes ún. külső hadműveleti területen élő menekültek igazolvány nélkül, az aktív frontvonal közelében elhelyezkedő, belső hadműveleti területen lakó menekültek ugyanakkor csak a legfontosabb személyi adatokat (név, foglalkozás, életkor, lakhely) tartalmazó, aláírással és pecséttel ellátott személyazonossági igazolvány birtokában léphettek át a két hadműveleti terület közötti határvonalat. A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.100. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek visszatéréséhez szükséges igazoló okmányokról. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam.* 1916. Budapest, 1916. 1744–1748. Téves tehát az a gondolat, hogy a (belső) hadműveleti területekre a hazatérés mindvégig tiltott volt a menekültek számára. Csóti: *A vasút szerepe*, 36.

sze került a tiltott hazatérés⁹³ területei közé.⁹⁴ Annál fogva, hogy a Kárpátok gerincén a harcok 1917 tavaszáig, nyaráig elhúzódtak, az említett illetőségű menekülteket szállító szerelvények majd csak 1918 májusában, illetve június elején indulhattak útnak, miután az utolsó ilyen vonatkozású rendeletet is kiadta (1918. április 24.) a belügyminiszter.⁹⁵

A fennálló korlátozásoknak köszönhető, hogy míg az első nagyobb menekültserg már november 18-án visszatért, a másodiknak ugyanerre még öt hónapot kellett várnia.⁹⁶ A visszatelepítés a meneküléssel ellentétben már sokkal szervezettebben, főként a vasút igénybevételével ment végbe. Sőt annak ellenére, hogy 1916. december 14-én leállították a visszatelepítést a zord időjárásból adódó megnehezedett körülményekre hivatkozva, 1917. január végéig 89 096 fő, 1917 májusáig pedig további 59 160 fő térhetett haza.⁹⁷

A helyzet javulásával a Makói Állami Főgimnáziumba beiratkozott menekült tanulók legnagyobb része visszatért Erdélybe. A 11. táblázatból kiolvasható, hogy a tanulók közel 50%-a már 1916. október–novemberben hazatért. Ehhez képest csekélyebb arányt tesz ki az 1916 decemberében és 1917 folyamán hazatérő menekült tanulók aránya. Ugyanakkor leszámítva azt a három tanulót, akikről nem rendelkezünk információval, a legalább az 1916–1917-es tanév végéig maradók aránya 20%, azaz a 105 menekült tanuló egyötöde volt.

Hazatérés időpontja	Menekült tanulók száma (fő)	Menekült tanulók aránya (%)
1916. október	19	18,1
1916. november	30	28,6
1916. december	16	15,2
1917	7	6,6
ismeretlen időpont	9	8,6
maradt	21	20,0
nincs adat	3	2,9
Összesen	105	100,0

11. táblázat:

A Makói Állami Főgimnázium által befogadott menekült tanulók megoszlása hazatérésük időpontja szerint.

Forrás: MNL CSML ML. VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratanyaga, 102. kötet (1916–1917. tanév anyakönyve).

Mivel a hazatérő szülők gyakran gyermekeiket is magukkal vitték,⁹⁸ a középiskolás tanulók – a makói példához hasonlóan – másutt is rendre elhagyták az őket ideiglenesen befogadó oktatási intézményeket. Berkeszi István számolt be arról naplójában, hogy november 23-áig bezárólag – néhány kivételtől eltekintve – a menekült tanulók többsége hazatért

⁹³ A sajtó beszámolt róla, hogy a menekültek rendre megpróbálták hazautazni a tiltás ellenére is. Egyfelől megkísérelték a hazautazást az ebből a szempontból tiltott területekre, másfelől régi utazási igazolvánnyal vagy igazolvány nélkül igyekeztek hazajutni a korlátozás alá nem eső vidékekre. *Tilos területek a menekülteknek.* Szeged és Vidéke, 1917. május 3. 5.; *Meddig utazhatnak a menekültek?* 5.

⁹⁴ *Tilos területek a menekülteknek,* 5.

⁹⁵ Buczkó: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, 130.; *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz,* 17.

⁹⁶ Buczkó: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, 123.

⁹⁷ Csóti: *A vasút szerepe,* 36.

⁹⁸ *Kataklizma,* 69–70.

szülőföldjére. Hasonlóképp történt ez a Békéscsabai Evangélikus Főgimnáziumban is, ahol az 1916–1917-es tanév I. félévének végéig a 73 menekült tanulóból 49 hazautazott, így a tanév végéig mindössze 14 tanuló maradt az iskolában.⁹⁹ Ugyancsak elhagyta az oda menekült tanulók zöme (62 főből 54 fő) Hajdúnánást, s 1916 végén és 1917 tavaszán visszatelepült Erdélybe.¹⁰⁰

A hazatérés esetleges további körülményeiről és okairól nyújthat felvilágosítást a 12. táblázat, amely a Makói Állami Főgimnáziumba beiratkozott menekült tanulók s így szüleik és gondviselőik hazatérésének időpontját mutatja a 33 000/1916. sz. rendeletben döntően foglalkozási megoszlás alapján meghatározott csoportok hazatérésének sorrendje alapján.

Foglalkozási csoportok	1916. október	1916. november	1916. december	1917	ismeretlen	összesen hazatért	maradt	nincs adat
I. Csendőrség és közigazgatás dolgozói	3	5	4	2	2	16	4	
II. Termelők	10	20	7	3	5	45	11	
III. Nem termelők	4	5	4	1	1	15	2	
Bizonytalanok	2	1	1		1	5	3	
nincs adat							1	3

12. táblázat:

A Makói Állami Főgimnáziumba beiratkozott menekült tanulók szüleinek vagy gondviselőinek hazatérés időpont szerinti megoszlása a rendeleti úton meghatározott foglalkozási csoportok és hazatérésük sorrendje (I., II., III.) alapján.

Forrás: MNL CSML ML. VIII.51. Makói József Attila Gimnázium iratanyaga, 102. kötet (1916–1917. tanév anyakönyve); A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek visszatelepítéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam. 1916.* Budapest, 1916. 1740–1741.

A rendelet értelmében elsőként a *csendőrségnek és a közigazgatás dolgozóinak*, majd a *termelők* széles csoportjának (mezőgazdák, földművesek, mezei munkások, gyorsan üzembe helyezhető gyárak és üzemek vezetői és munkásai, iparosok és kereskedők, lelkészek, (elemi iskolai) tanítók, orvosok, gyógyszerészek), végül pedig a *nem termelőknék* (városi lakosság, (középiszkolai) tanárok és tanulók, nyugdíjasok, betegek, öregek, munkaképtelenek, gyorsan nem üzembe helyezhető gyárak és üzemek vezetői és munkásai, pénzintézetek alkalmazottai) állt rendelkezésre a hazatérés lehetősége.¹⁰¹ A 12. táblázat első oszlopában szereplő *bizonytalanok* kategóriája általam került megalkotásra, annál fogva, hogy a fenti osztályozásba viszonylag könnyen besorolható foglalkozások mellett a menekültek szülei között néhány kevésbé egyértelműen csoportosítható foglalkozás is szerepelt. (Így többek között néhány MÁV-alkalmazott, valamint egy gyárvezető, akinek gyáráról nem ismert, hogy gyorsan vagy kevésbé gyorsan lehetett-e üzembe helyezni a hazatérés után.)

Annak ellenére, hogy a hazatérésre elsőként a csendőrség és közigazgatás dolgozóit kötelezte a belügyminiszter, a 12. táblázatból egyfelől megállapítható, hogy az ebbe a kate-

⁹⁹ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 113206/1917. Bányai ágostai hitvallású ev. püspök a békéscsabai evangélikus Főgimnázium az erdélyi menekült tanulók segélyezéséről szóló elszámolása.

¹⁰⁰ Buczkó: „Szállást adtunk hűséges magyar véreinknek”, 96.

¹⁰¹ A m. kir. belügyminiszter 1916. évi 33.000. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, az erdélyrészi menekültek visszatelepítéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam. 1916.* Budapest, 1916. 1740–1741.

góriába tartozó szülők (20 fő) 15%-a 1916 októberében, további 25%-a pedig 1916 novemberében tért haza. Az ismeretlen időpontban hazatérő, 10%-os arányt képviselő gondviselők mellett 30%-ot tesz ki az 1916 decemberében és 1917-ben távozó szülők aránya, ami azt jelenti, hogy késleltetett hazatérésükkel jelentékeny részük biztosan megszegte a hivatalos előírásokat. Másfelől hozzájuk képest biztosan túl korán tért haza a termelők (56 fő) közel 18%-a. Ezzel együtt a termelők mintegy 36%-a 1916 novemberében, majdnem 18%-uk esetében pedig 1916 decemberében, illetve 1917-ben történt a hazautazás. Végül, a nem termelők (17 fő) csoportjának közel 53%-a még az év őszén hazautazott, és csak 29%-uk tért vissza Erdélybe 1916 telén vagy azt követően. Amennyiben a katonai helyzet javulásának megfelelően a három csoport számára a hazatérés lehetséges időpontját rendre 1916 októberére, novemberére, illetve decemberre datáljuk, megállapítható, hogy a menekült tanulók szülei vagy gondviselői önkényes módon felülírták hazautazásuk előzetesen előírt sorrendjét.

A hazautazás önkényes véghezvitelével az volt a legfontosabb probléma, hogy a menekült tanulók – az őket korábban menekültként befogadó intézmény elhagyásával – az 1916–1917-es tanév érvényességének elvesztését kockáztatták a félévi értesítő, illetve évvégi bizonyítvány hiányában. Ennélfogva hazatérésük után nekik kérelmezni kellett, hogy nyissák meg újra számukra a román megszállás miatt korábban bezárt iskolájukat. A front előre nyomulásának¹⁰² és a mind nagyobb létszámú hazatéréseknek köszönhetően Déván például már november 10-én, Nagyszebenben november 27-én, Erzsébetvárosban pedig december 4-én megkezdődött a tanítás.¹⁰³

Az iskolák újjászervezése mellett egy másik megoldandó feladatnak számított annak meghatározása, hogy az ideiglenes letelepedési helyükön tandíjmentesként felvett tanulók hazatérésük után is élvezhetik-e a tandíjmentességi kedvezményt. A hazatéréssel, az általuk korábban látogatott középiskola ismételt látogatásával ugyanis már nem minősültek menekültnek, ennek hiányában pedig a tandíjmentesség már nem illette meg őket. Kiválóan jelzi a kérdéssel kapcsolatos bizonytalanságot, hogy míg a Debreceni Állami Főreáliskola igazgatója meg volt róla győződve, hogy a kedvezmény automatikusan megilleti a menekült tanulókat (1916. november 23.),¹⁰⁴ addig a Karánsebesi Állami Főgimnázium igazgatója szükségét érezte (1916. december 8.) azt engedélyeztetni a miniszter által az iskolába visszatért öt tanuló számára.¹⁰⁵

Összegzés

Mint az előzőekben láttuk, az erdélyi menekült középiskolai tanulók eddig kevésbé ismert sorsának vizsgálata által válasz adódhatott az első világháborús magyarországi menekültek helyzetével kapcsolatos kérdésekre is. Egyfelől a szegedi tankerület és a Makói Állami Főgimnázium példáján keresztül lokális keretek között, de feltételezhetőleg általános érvénnyel

¹⁰² November végére a központi hatalmak kezdetben védekező csapatai átlépték a Dunát, december 6-án pedig – az erődök eleste után – a románok kiürítették a védhetetlenné váló fővárosukat is. A frontot csupán orosz segítséggel sikerült stabilizálni 1917 elejére a Szeret-Duna vonalánál, ameddig a központi hatalmak erői előre nyomultak. Hajdu–Pollmann: *A régi Magyarország utolsó háborúja*, 228–230.

¹⁰³ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 162705/1916. A nagyszebeni tanker főigazgatóság előterjesztése a tanker. tartozó három menekült középiskolai tandíjainak fizetése tárgyában.

¹⁰⁴ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 161666/1916. Debreceni főig. Debreceni áll. Főreálisk. menekült tanulóinak tandíjmentessége tárgyában.

¹⁰⁵ MNL OL K 500 1917-11-181. I. rész. 169256/1916. Nagyváradi tank. főig. a karánsebesi áll. főgimn. visszatért tanulók tandíjmentessége tárgyában.

megértettük, hogy a menekültek letelepedésének eredetileg meghatározott helyét gyakran módosították a rendelkezésükre álló különféle lehetőségek. Ez természetesen jelentősen módosította a menekült tanulók iskolaválasztását, aminek következtében valóban rendkívüli állapotok is kialakulhattak egy-egy intézményben a tanulók létszámát vagy felekezeti összetételét tekintve. Másfelől, bár a kisebb létszámú menekült tanulót befogadó intézményekben nehezebb feladat a menekültek jelenléte és az általunk elemzett elszállásolási, illetve tanulmányi eredményekre vonatkozó nehézségek közötti összefüggés feltárása, az elemzett példa nyomán megvilágítottuk, hogy ezek a hatások általánosítva nem tulajdoníthatók a menekülteknek, hanem feltételezhetően más, a háború idején ugyancsak jelentkező gazdasági és társadalmi tényezőkkel állhatnak összefüggésben Makón és az ország más középiskoláiban is.

Ugyanakkor írásom lehetőséget teremtett a napjainkban kiemelkedően fontos menekültkérdés történeti kutatásának folytatására is. Mivel e tanulmánynak nem volt célja, és terjedelmét is szűkítette volna, az Erdélyből ideiglenesen Magyarországra menekült tanárok egyéni sorsának és a menekültszociális csoportok összetételében kifejtett tevékenységének részletes megismerése, illetve a hazatérés után újra induló erdélyi élet oktatásügyi vonatkozásainak feltárása még továbbra is várat magára.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, VI.1. Egyéb intézmények iratai, Kalocsai Érseki Főgimnázium.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Makói Levéltár. VIII.51. Makói József

Attila Gimnázium iratanyaga, 97–102. kötet (anyakönyvek 1910–1911. és 1916–1917. között).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. K 500 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM).

1917-11-181. I–II. rész. Erdélyi menekült tanulók ügyei.

Nyomtatott források

Az Érdekes Újság. A gyermekek Érdekes Újságja, 1916. Kassai Újság, 1916.

Magyarország, 1916.

Nyugatmagyarországi Híradó, 1916.

Szeged és Vidéke, 1916–1917.

A M. Királyi Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Statisztikai évkönyv. Budapest, 1924.

Belügyi Közlöny, 1898. 3. évfolyam. Budapest, 1898.

Magyarországi Rendeletek Tára. Huszonkilencedik folyam. 1895. Budapest, 1895.

Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam. 1916. Budapest, 1916.

Karai Sándor (szerk.): *A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Debrecen, 1917.

Katakizma – Berkeszi István első világháborús naplója. Kiadja Marosvári Attila. Békéscsaba, 1989.

Madzsar Gusztáv (összeáll.): *A Makói M. Kir. Állami Főgimnázium XXII. Értesítője. 1916–1917. tanév.* Makó, 1917.

Szakirodalom

Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... – Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén. Adalékok az első világháborús migráció történetéhez. L. Juhász Ilona. Notitia Historico-Ethnologica 6. kötet. Komárom, 2015. 17–58.

- Betegh Miklós: *Erdély a háborúban. Néhány erdélyi adat az 1914–1917. évek történetéhez*. Dicsőszentmárton, 1924.
- Boisserie, Étienne – Mondini, Marco: *I disarmati. Profughi, prigionieri e donne del fronte italo-austriaco – The Disarmed. Refugees, prisoners and women of the austro-italian front*. Rovereto, 2020.
- Buczko József: „Szállást adtunk hűség magyar véreinknek”. *Székely menekültek Hajdúnánáson 1916–1918*. Hajdúnánás, 2011.
- Csóti Csaba: *Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei*. Regio – Kisebbség, Közösség, Társadalom, 10. évf. (1999) 3–4. sz. 226–242.
- Csóti Csaba: *Menekültkérdés Magyarországon 1916–1924 között*. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 2002. 141–147.
- Csóti Csaba: *A vasút szerepe az 1916–1917. évi erdélyrészi menekültek széttelepítésében*. In: Horváth Csaba – Imre Lászlóné – Majdán János – Varga Gábor (szerk.): *Ezerarcú vasút. Vasút – történet – írás*. Budapest–Pécs, 2016. 31–39.
- Galántai József: *Az I. világháború*. Budapest, 2000.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003.
- von Hagen, Mark: *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918*. Seattle–London, 2007. DOI 10.1017/S0037677900016892
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest, 2014.
- Kocsis Lajos: *Erdélyi menekültek Debrecenben 1916 őszén*. Erdélyi Múzeum, 65. köt. (2003) 3–4. sz. 88–95.
- Myers, Kevin: *The hidden history of refugee schooling in Britain: the case of the Belgians, 1914–18*. *History of Education: Journal of the History of Education Society*, vol. 30. (2001) No. 2. 153–162. DOI 10.1080/00467600010012445
- Myers, Kevin: *National identity, citizenship and education for displacement: Spanish refugee children in Cambridge, 1937*. *History of Education: Journal of the History of Education Society*, vol. 28. (2009) No. 3. 313–325. DOI 10.1080/004676099284645
- Nagybacsoni Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat 1916–17*. 1. kötet. *Erdély*. Budapest, 1925.
- Ruszala, Kamil: *The evacuation and flight of galician refugees in the Habsburg Empire during World War I: An analysis of the relocation system*. *Prace-Historyczne*, vol. 48. (2021) No. 2. 331–347. DOI 10.4467/20844069PH.21.025.13862
- Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, 2013.
- Scheer, Tamara: *Kitűnő lehetőség nemzeti jelképek kialakítására? Az osztrák–magyar megszálló rendszer a Balkánon és az Adria-tenger mentén az I. világháború idején*. *Világtörténet*, 37. évf. (2015) 3. sz. 419–436.
- Sheridan, Vera: *Support and surveillance: 1956 Hungarian refugee students in transit to the Joyce Kilmer Reception Centre and to higher education scholarships in the USA*. *History of Education: Journal of the History of Education Society*, vol. 45. (2016) No. 6. 775–793. DOI 10.1080/0046760X.2016.1185542
- Szabó Róbert: *Az első világháború hatása a Kalocsai Jézus-Társasági Intézet tanulóifjúságára*. *Clio Műhelytanulmányok*, 2. évf. (2019) 6. sz. 1–40.
- Szabó Róbert: *Hadiérettségi, hadibizonyítvány. Az első világháborús katona-tanulók iskolai kedvezményei*. *Történelmi Szemle*, 63. évf. (2021) 1. sz. 119–136.
- Szadetzky-Kardoss Lajos: *Az oláhok betörése Erdélybe és kiveretésük*. Szentendre, 2019.
- Szijj Jolán – Ravasz István: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, 2000.
- Torrey, Glenn E.: *The Romanian Battlefront in World War I*. Kansas, 2011.

RÓBERT KÁROLY SZABÓ

The Situation of Refugee Students from Transylvania in Hungary From a Social History Perspective (1916–1917)

Just as nowadays, it has always been an important task to settle and integrate refugees, at least temporarily. One of the most important challenges is the education of refugee students. Based on archival sources and the relevant international literature, I intend to accomplish two objectives in my study. On one hand, I am looking to answer the question how much Hungarian state education and civil society contributed to aiding the refugees from Transylvania after the Romanian attack in 1916. On the other hand, based on empirical research in social history, I would also like to highlight the consequences of the presence of refugee students and teachers in Hungarian schools, especially focusing on the changes in learning outcomes.

KÖVÉR GYÖRGY

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 149–161.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.2.149-161

www.aetas.hu

Egy elveszettnek hitt könyv nyomában*

Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között

Habent sua fata libelli. A könyveknek megvan a maguk sorsa. Bár Terentianus Maurus eredeti gondolata az olvasók felfogóképességét pedzegeti, szó szerint és átvitt értelemben a kiadatlan művekre még inkább érvényesnek tűnik ez a mondás. Erdei Ferenc (1910–1971) egy végül évtizedeken át kéziratban maradt könyvében 1943-ban megpróbálta szintetizálni szociográfiai munkásságának, valamint társadalomelméleti és történeti tanulmányainak az eredményeit. A töredékesnek tekintett műből először Huszár Tibor publikált részleteket öt évvel Erdei halála után.¹ Azután Halmos Károly, Erdei születésének százéves jubileumára készülve, 2010-ben a közölt tanulmányok eredetijét keresvén, azok helyett az addig lappangó kéziratot negyedik részt találta meg az MTA Kézirattárában.² Számunkra csak nemrég derült ki, hogy Erdei özvegye, Majlát Jolán 1971 nyarán az „eredeti kéziratot” dr. Pál Józsefnek (1921–2013), az Országos Szövetkezeti Tanács titkárának adta át (Erdei haláláig elnöke volt a szervezetnek), s kérte, hogy gépeltesse le és azután helyezze el az OSzT irattárában. A legépelte szöveg végül 428 oldalon, két kötetbe kötve 2003-ban az MTA Kézirattárába került.³ Ez a könyv nyersfogalmazványa, bár az nem tudható, hogy a gépelésre átadott szöveg valóban kézirat volt-e, s az sem, hogy mi lett a gépelés után az eredeti sorsa. A legendák körébe kell azonban utalnunk az Erdei halála után lappangó töredékes szöveg verzióját.⁴

Elég egy pillantást vetnünk a kötet felépítésére, hogy áttekinthessük Erdei eredeti koncepcióját, amit a könyv rövid, eddig nem ismert bevezetője plasztikusan megvilágít:⁵

„Bevezetőül:

helyesebben közelebbi tájékoztatás végett, szükséges néhány magyarázó megjegyzést előre bocsátanunk.

A könyv tárgya pontosan az, amit a cím mond: a magyar társadalom a két világháború között. A szerző szándéka az, hogy történelmünk e legutóbbi korszakának, a függetlenné lett Magyarország idejének a társadalomfejlődését rajzolja meg az alakulás történelmi vonalán, továbbá, hogy ugyanannak a szakasznak, mint egy történelmi állomásnak, a magyar társadalmát jelenítse meg szerkezeti fölépítésében. Az a történeti szakasz, melyet a jövő történelme újra önállóvá lett ország első korszakának fog tekinteni, az első világháború végével, tehát 1918

* Az 2023. április 20-án *Útkereső klasszikusok a magyar társadalomtörténet-írásban* címen elhangzott akadémiai székfoglaló előadás írott változata alapján.

¹ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I-II. i. m.

² Halmos: *A történelmi népi társadalom*, i. m.

³ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1-2. Benne az ajándékozó dr. Pál József névjegye, a gépelte szöveg első oldalára pedig tollal beírva a könyv sorsa.

⁴ „...került elő a kézirat egy töredékes példánya.” H. T. bev. 22.

⁵ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 1–4.

októberében kezdődött, s a végét az az időpont jelzi, amelyben a második világháború orszá-
gunkat is hadba lépésre szólította, tehát 1941 júniusa. Ez időbeli elhatárolásnak az éles meghú-
zása több okból igen fontos. Mindenekelőtt azért, mert a zéró időhatár bármily közel esik is
hozzánk, már történeti távlatot jelent. A történeti távlat ugyanígy nem idő kérdése, hanem a
történelem alakulásáé. Mihelyt új korszakba kezd fordulni egy társadalom, nyomban megmu-
tatják történeti értelmüket a zárult korszak eseményei és jelenségei, akármilyen közel legyenek
is még, és akármennyire zavarja is még a megítélést a személyes átélés. A második világháború
pedig nyilvánvalóan új alakulást jelent, akármilyen békekorszak következzen is utána, tehát a
két háború közti szakaszt mindenképpen lezárja. S már előttünk is vannak tények, amik új ala-
kulásra mutatnak, túl a háborús szükséghelyzeten. De fontos az időbeli határ azért is, mert a
közbeeső szakasz a magyar társadalomnak egyetlen fejlődési korszaka, noha ez idő alatt nagy-
yon is ellentétes események követték egymást, ámde mindegyik lépés ugyanannak a szerke-
zetnek a tektónikus vetődése volt, s az a társadalom az első forradalommal felborult, tartósan
és lényegesen meg nem változott, hanem visszaépülvén, megérte a második világháborút. Vé-
gül azért fontos a két időhatár, mert előre is, hátra is más természetű anyagtól választja el éle-
sen a vizsgálódást. Pontosan a tegnap magyar társadalmát fogja át a korszak két határa, tehát
előre a ma társadalmának a háborús kényszermozdulataitól, kialakulatlanságaitól, izgalmaitól
és érdekeitől választja el a kutatót, visszafelé pedig a távolabbi, hűvösebb emlékekbe zárt, tör-
ténelmi világtól. Igazi epikai anyag az, amit a tegnapi társadalomból a kezébe vehet a vizsgáló-
dás: már kész és befejezett valóságok, de még itt vannak friss emlékezetünkben és minden ér-
zékünk számára megfogható valóságként, s az idő még nem távolította el tőlünk e világot, ha-
nem csak megtisztította és áttekinthetőbbé tette.

A magyar társadalom így körülírt valóságát a szerző a társadalomtudományok eszközei-
vel szándékszik elemezni és bemutatni. Mint a tárgy és a feladat természetéből következik,
nem az elméleti fogalmak végső tisztaságára törekszik, hanem a konkrét valóságot igyekszik
minél világosabban megérteni és megértetni. Éppen ezért e munka voltaképpen nem is szo-
ciológia, nem társadalomelméleti elmélkedés a magyar társadalom jelenségei fölött, hanem
a konkrét társadalmi elemzése és leírása a történelmi alakulás fejlődésvonalában és egysé-
geinek tekinthető történelmi szakasz állomásán. Szóval társadalomtörténet és társadalom-
rajz. Mindemellett valamelyes elméleti tájékozódás elkerülhetetlen akár a történeti alakulás
értelmezésében, akár egy történeti állomás szerkezeti viszonyainak a leírásában. A szerző
sem kerülheti el, hogy vizsgálódása egy-egy pontján számot ne adjon elméleti felfogásáról,
amely a konkrét valóság egy-egy darabjának az értelmezésében és megítélésében vezetett. Az
ilyen szociológiai elmélkedésekkel azonban mindenütt csak a legszükségesebb mértékben
zavarja meg a konkrét valóság leírását és elemzését, s mindig éppen csak annyival, amennyi
a tények jobb megértésében okvetlenül szükséges.

Közelebről a két háború közti társadalomalakulás vizsgálatánál inkább az a szándék ve-
zeti a szerzőt, hogy a fejlődés fő vonalait minél világosabban és áttekinthetőbben kimutassa,
mint az, hogy az alakulás változatokban és elágazásokban gazdag teljességét ábrázolja. E te-
kintetben két szempontnak az érvényesítését tartja még rendkívül fontosnak. Egyik, hogy e
rövid korszak fejlődésvonalát történeti visszatekintéssel, előzményeiben is próbálja vilá-
gossá tenni, másik pedig, hogy a fejlődés egyes lépéseit a közelebbi dunavölgyi összefüggés-
ben is és távolabbi európai kapcsolatokban is megvizsgálja.

A két háború közti magyar társadalom szerkezeti elemzése során szintén arra törekszik a
szerző, hogy világos áttekintést adjon. E célkitűzés azonban egyúttal kényszerűség is. Rész-
letes fölvételek és földolgozások még nem állnak rendelkezésünkre társadalmunk különböző
területeiről, úgy kell tehát áttekinthető térképet rajzolnunk e társadalmi világról, hogy a föl-
vételi térképek még nincsenek a kezünkben. Ez a körülmény nyilván befolyásolja is itt-ott az

áttekintés helyességét, nem lehet azonban ok arra, hogy ne törekedjünk áttekintésre. Akár érteni kívánjuk társadalmunk viszonyait – mindegy, hogy a politikai átalakítás érdekében, vagy pusztán csak az értés kedvéért –, akár közelebbi és részletes megismerésre törekszünk, az áttekintés mindenképpen elkerülhetetlenül szükséges.”

Ezt követően újra kezdődő lapszámozással indul a könyv első része.

1. táblázat

A magyar társadalom a két világháború között

A FÜGGETLEN ORSZÁG TÁRSADALOMFEJLŐDÉSE	A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT
I. Az összeomlás és a forradalmak	I. A magyar társadalm szerkezet
1. Az összeomlás	1. Osztályok és társadalom a magyar fejlődésben
2. A polgári forradalom	2. A történelmi nemzeti társadalom*
3. A proletárforradalom	3. A modern polgári társadalom*
4. Az ellenforradalom	4. A történelmi népi társadalom
II. Az újraépülés	5. Elszakított részek
1. A konszolidáció	6. A visszacsatolt részek [<i>megíratlan</i>]
2. Konszolidálatlan elemek	II. A történelmi nemzeti társadalom
3. A rendszer kifejlődése	1. Az egyház*
4. A rendszerrel szemben	2. Az állam
III. Átalakulás felé	3. Az uradalom
1. Az újjáépítés kísérlete	4. A történelmi arisztokrácia
2. Az ellenállás	5. Az úri középosztály
3. Korszerű átalakulás	6. A nemzeti kispolgárság*
4. A „szélsőségek”	III. Modern polgári társadalom
	1. A kapitalista vállalkozás
	2. A kisipar és a kiskereskedelem
	3. Szabad értelmiségi pályák
	4. A polgári arisztokrácia
	5. A polgári középosztály
	6. Kispolgárság
	7. A munkásság
	<i>IV. A paraszttársadalom</i>
	<i>1. Az ország parasztsága</i>
	<i>2. A parasztgazdaság*</i>
	<i>3. A nagygazdák</i>
	<i>4. A kispaszterek</i>
	<i>5. A kisparasztság</i>
	<i>6. A földmunkásság</i>
	<i>7. A cselédek</i>

Publikálva: Huszár 1976.

* hiányzó bekezdések

Publikálva: Halmos 2010.

* hiányzó bekezdések

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 11.211/1-2.

Megoldódni látszik a könyv címe körüli kavargás is: A könyv egészének címe a „két világháború közötti” korszakot fogta át történetileg és strukturálisan, s csak a második, elemző részben szerepel mintegy „állapotrajzként” vagy Erdei kifejezését használva: „állomásként” a két háború közötti időszak. Valóban volt megíratlan fejezete is a könyvnek (*A visszacsatolt részek*), és természetesen hiányolhatjuk a befejezést is.

A könyv két fő részből áll: egy történeti és egy szociográfiai egységből. Mint Erdei írja, *„társadalomtörténet és társadalomrajz”*. Láthatóan tisztában volt a társadalom szerkezeti elemzésének módszertani nehézségeivel, ami azonban nem tántoríthatta el attól, hogy áttekintésre törekedjék: *„Akár érteni kívánjuk társadalmunk viszonyait – mindegy, hogy a politikai átalakítás érdekében, vagy pusztán csak az értés kedvéért –, akár közelebbi és részletes megismerésre törekszünk, az áttekintés mindenképpen elkerülhetetlenül szükséges.”*⁶ (Kiemelések – K. Gy.) Az „átalakítás” és az „értés” dilemmája számára nem választható el egymástól.

Az első nagyobb egységet Erdei társadalomtörténetnek nevezi, mi legfeljebb a politika társadalomtörténetének mondanánk. De nem az elnevezés a fontos. Abból a szempontból kulcsfontosságú részek ezek, mivel ezekben a fejezetekben vezet be és magyarázza meg történetileg társadalomtörténeti alapkategóriáit. A „történelmi nemzeti társadalom” az összeomlástól szóló fejezetben lép a színre, mégpedig egy olyan kérdésbe csomagolva, hogy az vajon miért „omlott össze, szinte magától”.⁷ De az ellenforradalom hatalomra jutása és Trianon kapcsán is ez foglalkoztatja. Ebből a szempontból a legjellemzőbb a bethleni konszolidáció magyarázata: *„A konszolidáció ilyen sikere tehát visszavetette a magyar társadalmat a háború előtti fokra, s ez a későbbi fejlődésben mindent eldöntő ténynek bizonyult. [...] Hogy ez a megváltozott körülmények ellenére is olyan nagy mértékben sikerült, az egyfelől a magyar történelmi osztályok rendkívüli politikai iskolázottságára, itt is különösen Bethlen politikai zsenialitására mutat, másfelől pedig a magyar társadalom végtelenül elromlott belső fejlődésére és szerkezeti viszonyainak tökéletes megmerevedésére utal.”*⁸ Még a Gömbösféle kísérlet kudarca kapcsán is ezt latolgatja: *„A végeredmény az, hogy a kísérlet nem sikerült, felülkerekedtek a konzervatív elemek, és reakciójukkal meghiúsították a gömbösi reformokat. Komoly kérdés azonban, hogy miért nem sikerült, hiszen a válság komolyan megbontotta a rendszer zárt társadalomrendjét, és a magyar társadalomban az ellenforradalomtól kezdve állandóan készülődött a középosztályi és kispolgári elemek fölkelése, s most, a válság idején a német példa és a fasizmus európai áramlata is segítette a magyar kísérletet.”*⁹ Mi adja a történelmi nemzeti társadalomnak ezt a minden helyzetet túlélő szívósságát?

A modern polgári társadalmat a polgári forradalomról szóló fejezet hozza be a képbe. S leginkább az 1867-es kiegyezés utáni korszak produktumaként. *„Ezt a polgári társadalmat olyan kapitalizmus hívta életre, amely nem alulról fejlődő termelőerőkből és korábbi történelmi előzményekből épült, hanem felülről és gyarmatosítóan ereszkedett alá. Egészen világosan tehát így álltak 1867 után a magyar polgári fejlődés lehetőségei: egyfelől ott volt a polgári fejlődésre képtelen feudális társadalomszerkezet, másfelől pedig a kapitalizmus kívülről megnyílt lehetőségei és kikerülhetetlen kényszere. Nem történhetett hát meg, hogy a történelmi társadalomszerkezet különböző elemei kapcsolódjanak be a kapitalista termelésbe és áruforgalomba, és ezen a réven lassan polgári elemekké formálódjanak. Nem is történt meg. Sem a csökevényes régi polgárság nem lendült bele egészében a kapitalista fejlődésbe, sem*

⁶ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 3–4.

⁷ Uo. 12–14.

⁸ Uo. 77–78.

⁹ Uo. 142–143.

pedig a parasztság nem nevelkedett föl igazi árutermelővé és vállalkozóvá.” Tovább is szötte a gondolatot: „Az így fejlődő kapitalizmus és a vele együtt növő polgári társadalom nyilvánvalóan idegen eleme lett tehát a magyar társadalomnak, mert nem azokból a történelmi előzményekből nőtt ki, amik itt az előző korszakban kifejlődtek, hanem épp azok hiánya folytán kívülről toborzódott. Az »idegen kapitalizmus« és »idegen polgárság-munkásság« tehát nemcsak jelszó, hanem történelmi valóság is, csak nem éppen az az értelme, amit azok tulajdonítanak neki, akik ezt leggyakrabban emlegetik. Az idegenség a szó legszorosabb értelmében is értendő. Tehát a kapitalizmus, ami 67-től kezdve kiterjeszkedett a magyar termelés felé, tisztára idegen elemként jelentkezett. A bécsi pénzüzetek és a bécsi vállalatok telepítették Magyarországra fióktelepeiket, s a tőke, mely megmozdította a termelést, legnagyobb részt ezen csatornán folyt be az országba. Ilyen körülmények között az is magától értetődő, hogy az így alapított vállalatoknak a vezetői, tisztviselői, valamint munkásai is legnagyobb részt idegenből jöttek. De azok is, akik mint hazai elemek kapcsolódtak be ebbe a föllendülő termelési és vállalkozási konjunktúrába, szintén idegenek voltak, ha nem is külföldiek. Nevezetesen főként két helyről toborzódott a kívülről jött kapitalizmus polgársága: a magyar városok német polgárságából és a zsidóságból, mely egyre duzzadó bevándorlással mindinkább szaporodott az országban. E kapitalizáló elemek idegenségében nem is az a lényeg, hogy idegen faj és idegen nép, hanem az, hogy társadalmilag idegen elemek a történelmi magyar társadalomhoz képest.”¹⁰

A modern polgári társadalom megítélésében egyébként talán a legtalányosabb gondolatmenet azokban a részekben található, amelyek a publikált szövegből, azaz a könyv második részéből maradtak ki: „Azok közt a történelmi-társadalmi föltételek között, amelyek között a magyar polgári társadalom kiépült, akármilyen népiségű elemekkel idegen képződmény lett volna. Társadalmi természete szerint volt alapvetően idegen ez a társadalomalakulás az úri és paraszti történelmi formák közé merevült magyarságnak, a zsidó népiség csak ezt az eredendő idegenséget növelte népi idegenségével és másfajta származásával. Ha a modern fejlődés kezdetén az egész magyar társadalom polgárosodott volna, akkor nem lett volna idegen népiségű sem a polgárság, sem a munkásság. Miután azonban nem indult ilyen általános polgárosodás, mindenképpen idegenné kellett fejlődnie a polgári társadalomnak, s mindenképpen meg kellett teremtenie a népi különállás problémáját. Mivel a zsidóság adta a magyar polgári fejlődés derékhatát, a zsidóság problémája lett aktuálissá. Mindenesetre így súlyosabb a kérdés, mintha egyéb népiségről lenne szó, bár még súlyosabb esetet is el lehet képzelni.”¹¹ Akár a társadalmi határvonalak etnicizálásaként, akár az etnikai különbségek szociografizálásaként értelmezzük ezt a gondolatmenetet, aligha lehet elvonatkoztatni a megírás idején Magyarországon már életbe lépett három zsidótörvényről, amiről Erdei csak egy helyütt, a „másik középosztály” keresztény középosztály általi „kiszorítása” kapcsán ejt szót.¹² Viszont a népi és társadalmi elkülönülést szigorúan egymásra vonatkoztatja (igaz, ezt is egy kihagyott részben): „A valóság mindenesetre az, hogy a modern polgári társadalom

¹⁰ Uo. 21–23.

¹¹ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/2. 216–217.

¹² Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, II. 51. Ugyanebben a kontextusban Erdei a szárszói előadásban is beszélt két zsidótörvényről. Erdei: *A magyar társadalom*, 27. A nyers fogalmazvány történeti részében szintén csak két zsidótörvényt említ, amelyekről csak ennyit tart fontosnak megjegyezni: „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának a hatásosabb biztosítását szolgálták.” MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 165. Erdeinél az etnikai idegenség előítéletes fogalomalkotásáról: Kovács–Melegh: *Az identitás*, i. m. A társadalomtörténet etnicizálásának problémái körül kibontakozott Gyáni–Karády vitát lásd: Gyáni: *Polgárosodás*, i. m.; Karády: *Zsidó és nem zsidó*, i. m.; Gyáni: *Forráskritika*, i. m.

másféle népiséget képvisel, mint akár a történelmi nemzeti társadalom, akár a parasztság népi társadalma. Ez a népi idegenség azonban lényegében éppen olyan társadalmi fejlődésnek a következménye, mint a történelmi osztályok szentistváni magyarsága. Mind a két esetben a magyar nép fölött magasan kiépült társadalomszerkezet vált népileg is idegenné annak következtében, hogy nem az alsó társadalomból épült ki, hanem csak ráépült. Sőt a két eltérő népiséget képviselő felső társadalomszerkezet sokkal jobban közlekedett mindig egymással, tehát népileg is sokkal jobban hasonult *egymáshoz*, mint akármelyikük az alsó magyar nép társadalmához.”¹³ (Kiemelés az eredetiben)

Hogy az 1976-ban publikált szövegekből hogyan maradtak ki egyes fejezetekből részek, az továbbra is válaszra vár. Huszár egyik jegyzete szerint Erdei a kézirat megmaradt példányából „egész bekezdéseket húzott ki, érzékelhetően csiszolta, finomította az elkészült változatot. Feltételezhető, hogy ezeket a finomításokat 1944 nyarán végezte a kéziraton.”¹⁴ Számunkra most mindegy, hogy a nyilas cenzúra (1944) vagy a szovjet rezsim (1945) miatt nyúlt hozzá a szöveghez, mint ahogy az is, hogy 1944 és 1976 között ki, mikor és milyen szempontok szerint húzott a tanulmány szövegéből. A kéziratári gépelt példány elé be van kötve a *Valóságban* publikált szöveg, a gépiratban pedig hol tollal, hol ceruzával jelölte egy (?) kéz a publikálás alkalmával kihagyott részeket. Hogy ezt ki és mikor tette, azt nem tudjuk. Jelenleg be kell érünk azzal, hogy sok évtizeden át egy megcsonkított szöveg szolgált az Erdei-féle társadalomértelmezések alapjául, pro és kontra.¹⁵

Közismert ténynek számít, hogy a mű szellemi forrásvidéke a történelmi materializmus és Hajnal István történeti munkássága lehetett.¹⁶ Erdei Majlát Jolán révén vált Hajnal tanítványává, óráit is együtt látogatták. De a Hajnal–Erdei viszony formálódásának más dokumentumai is vannak. Erdei méltatóan írt Hajnalról, aki elégedetlen volt a korabeli szociológiával, és igyekezett a társadalomtudomány történetiségét alaposan megérteni. „Hajnal történetkutatása tehát társadalomtörténet, azonban nem a régi értelemben. Nem társadalmi intézmények és formák különleges története, hanem általános történet, amely az egyes korok történeti jelenségeit a társadalomalakulásban fogja össze: itt érti összefüggéseit, szóval okát és magyarázatát. Hajnal felfogása szerint a társulás módszerén és szervezeti formáin dől el emberek és kultúrák sorsa, tehát a történeti kutatás e társadalmasulás konkrét kivizsgálásában lelheti meg igazi tárgyát, és e társadalomalakulás ismeretében adhatja okát és magyarázatát egy-egy kor összes történeti jelenségeinek.”¹⁷ A rokon gondolatokban egymásra ismerés szép dokumentuma, hogy Hajnal is közölt ismertetést Erdei könyvéről, *A magyar paraszttársadalomról*. Az érdemi kritika természetesen nem maradt el az empatikus

¹³ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/2. 215–216.

¹⁴ H. T.: *Erdei*, 476. Az 1976-ban megjelent publikáció bevezető szövegében viszont Huszár azt írta, hogy a „másik példányon a felszabadulást követő első hónapokban Erdei még dolgozott. Elkerülhetetlennek ítélt bizonyos, mindenekelőtt terminológiai természetű – de olykor nemcsak arra szorító – változtatásokat...” H. T. [bev] I. 22. Halmos Károly táblázatosan összehasonlította az első közlésről tudható információkat. Halmos: *A történelmi népi társadalom*, 6–7.

¹⁵ Némedi: *A szintézis*, i. m.; Zeke: *Erdei*, i. m.; Nagy: *Harcban*, i. m.; Kovács–Meleg: *Az identitás*, i. m.; Gyáni: *Érvek*, i. m.; Bódy: „*Polgárság*”, i. m.; Bognár: *Erdei*, i. m.; Éber: *Miért kettő?* i. m.

¹⁶ Igaz, az első közléskor Huszár Tibor csak a történelmi materializmust említette. H. T. bev. 22.

¹⁷ Erdei: *Történelem és szociológia*, 468–469. Erdei nem pusztán elsajátítja, feldolgozza Hajnal gondolatmeneteit, hanem alkotóan hozzá is tesz azokhoz. Például a vizuális megjelenítésben „versenyre kel” a mester nyelvi leleményeivel: „...olyan a társadalom fejlődésmenete, mint a homokzátony sorsa a vízfolyásban. Az első keresztbe tett akadály nyomán folytonosan rakódik le a folyó üledéke, s egyre magasabbra és szélesebbre épül a sziget, mígnem a folyó megárad sodra vagy a sziget épületének lazulása által újra magával viszi a folyó az egész képződményt.” Uo. 474.

recenzióból: „A »rendiség« fogalmát nézetünk szerint következetesebben fel kellett volna bontania; egyfelől uralmi rétegződés, a magyar társadalomban élesebben, mint nyugaton; másfelől azonban méltányos megszokott »hűbéres« kölcsönösségek intézményes biztosítása, ami nyugaton mélyebb volt, mint minálunk. Nálunk e mélységek híján választódtak ki a parasztságtól elkülönülten a modern felső társadalomosztályok, viszont épp ezért élnek ma tovább is lenn a parasztságban a régi »törvények«.”¹⁸ Erdeit persze azért érdekli a történelem, mert „gyakorlati szociológiát” akar belőle csinálni, ami valójában a politikai cselekvés terepe. Hajnalnak ugyan nem ez az eredeti intenciója, de ezt nem hányja Erdei szemére, sőt együtt gondolkodni is hajlandó a társadalmi reform lehetőségeiről. Sőt! Amikor Majlát Jolán és Márkus István *Századokban* megjelentetendő Nagykőrös-tanulmányát elolvassa, egyszerre biztatja az ifjakat fejlődéselmélete alkalmazására, de óvja is őket attól. „Én azt látom, hogy még Te is kissé túl gyorsan alkalmaztad az elméletet. Ezért sokszor inkább akadályozott is Téged, mintsem segített volna. A fejlődés nagy vonalaiban, úgy hiszem, alkalmazható az én gondolatmenetem; a részletekben sokféle mély és sokféle felületesebb körülménytől függenek. És minden csak viszonylagos a fejlődésben...”¹⁹

A hajnali társadalomtörténeti felfogás és a történelmi materializmus összeházasítása azonban komoly elméleti nehézségekkel járhatott Erdei számára. Hogy Erdei mennyire tisztában volt a „vegyítés” nehézségeivel, arra érdekes és fontos dokumentum a hagyatékában található, ceruzával írt alternatív gondolatkísérlet.²⁰ Az egyik, ahogy Erdei bevezeti „Egyfelül: a történelmi materializmus...” jegyében, a másik, azaz „másfelül: a történelmi strukturalizmus (Hajnal)” szellemében vezette le a gondolatmenetet.

Az első a termelőerők és ezáltal meghatározott termelőviszony, valamint a „gazdasági szerkezetre” ráépülő „társadalmi felépítmény” jól ismert marxista tantételei szerint építkezik. A középkori, „nyugattal együtt haladó” fejlődés útjáról a török és Habsburg Birodalomban kiépülő „gyarmati helyzet” téríti el a magyar társadalmat: „Ez a gyarmati viszony az

¹⁸ Hajnal: *Erdei*, 360. Hajnal egyébként Erdeinek külön levélben megküldte a könyvvel kapcsolatos észrevételeit, amit Erdei hálásan megköszönt: „Sem kritikai észrevétel, sem elismerő szó nincs különösebb hatással rám, de ha a dolgokat hasonló elmélyedéssel és tisztelettel kezelő tesz megjegyzéseket, akkor az mindig nagyon mélyeséges hatást tesz rám. Mennyivel inkább jól estek és elgondolkoztattak a Te észrevételeid, aki a társadalom ismeretében előttem jársz néhány mérfölddel.” Egy-máshoz fűződő viszonyuk szempontjából figyelemreméltó a levél zárómondata: „Köszönvén jóleső leveledet maradok baráti és tanítványi üdvözléssel”. Erdei Ferenc – Hajnal Istvánhoz, Szigetszentmiklós Leshegy, 1942. január 25. MTA KIK Kt Ms 5385/169.

¹⁹ Hajnal István – Erdei Ferenchez, Budapest, 1943. november 10. Erdei: *Levelezés*, 432–433. Nemcsak a „szakszerű” és „érdekszerű” ellentét „viszonylagosságát” említi, hanem visszatér a rendiség problémájára is. „A török hódoltság alá került város társadalmában, úgy vélem, a rendiségnek bármilyen gyöngye formája is bizonyos értelemben az elmélyülést szolgálta, a családüzem s városüzem bizonyos szakszerűbb megalapozását. Viszont az újkorban mindinkább rideg érdekkötélkévé váló rendiség közvetlen nyomása alól való mentesség ugyancsak előnye volt a város társadalmának. S itt a másik »viszonylagosság«: minthogy a legújabb korban a világ a szabad erő kifejlesztésére tért át, a régi rendiséghez való ragaszkodás csak hátrány lehet. De nem az, ha a régi rendiségben rejtett szakszerű lehetőségeket alaposan feldolgozta az illető társadalom, s bele tudta vinni a modern versenybe azokat. Én úgy látom, hogy az alföldi városokra meglehetősen mértékben áll ez. A rendiség nem éles kötélek ezekben a török hódoltság óta, csak a lehetőségek bizonyos tartályozása.” Uo. 433.

²⁰ MTA KIK Kézirattár, Ms 5832/9. 5-8. A ceruzajegyzetek egy *Társadalomelmélet* című egységben található, amelynek első részében a 3. oldal hátoldalán ez olvasható: „Társadalomelmélet (Vázlat Hajnal után) 942. okt. 12.” Az általunk idézett kettős gondolatkísérlet nincs datálva, de olyan géppel írott lapok hátoldalára fogalmazódott, amelyek az 1943 júniusában doktoráló Majlát Jolán disszertációjának *A város földesurasága* című fejezetéből valók: Vö. Majlát: *Egy alföldi civisváros kialakulása*, 101–103.

áruforgalomnak megfelelő szinten megmerevítette a magyar feudalizmust: allodiális nagybirtok: kapitalista agrárüzem tradicionális feudális társ. szerkezettel, földhözköttött jobbágy-ság sok robottal, nagy áll-i adózással és bizonyos királyi védelemmel – és korlátozott ipar és városfejlődés. – És ennek megfelelő társ. szerkezet: keleti újfeudalizmus: alapján polgárikap. termelőviszony feudális társ. szerkezettel. És mivel a kap. fejlődés haladt előre nyugaton, azonkívül a polg-i társ. példája és eszméi Mo-on is hatottak, végül kap-ta termelőhelyzetbe került, de feudálisan kötött társ-ú magyar nemesség az ellentét hatására kitört: harcba szállt a feudális kötöttségek megszüntetéséért: szabad birtok, szabad munkaerő: ugyanakkor a gyarmati helyzet megszüntetéséért: áll-i függ-ég, iparfejlődés ...” Majd így folytatta: „A fölszabadulás megtörtént, de a gyarmati helyzet maradt, mert az anyagi alap nem volt elég fejlett: ipar, szakszerű mezőgazdaság, polgárság, fölszabadult parasztság. Tehát a feudális kötöttségek fölszámolása ellenére sem épült polgári társ. – Úri társ. rendies nagybirtokkal és hűbériesen megszállt hivatalokkal, és alul a parasztság rendies társ-ban kevés földdel és fejletlen technikával. [...] Tehát kialakult a polgári társ, de nem a termelőerők belső fejlődése alapján és polg-i forr-al, hanem a gyarmati kap. lehetőségei szerint: zsidók, németek úri árnyékban.”²¹

Az összehasonlítás kedvéért érdemes felidézni a Hajnal nevével jelzett történelmi strukturalista gondolkísérlet koncepcióját. A nyitómondaton lemérhetjük, hogy Erdei mennyire értette jól Hajnalt: „A fejlődés a társadalmi szerveződésen, a struktúráképződésen múlik. – Akkor következik igazi fejlődés, ha olyan objektív struktúra képződik, amely úgy szervezi meg a munkát és az egész emberi tevékenységet, hogy nem a célszerű és racionális kihasználásra tör, hanem objektív szakszerűséget, elmélyülést eredményez. – A struktúra milyensége határozza meg a termelés fejlődését és az emberek egymáshoz való viszonyát.” A Nyugathoz képest itt sem haladt „egyenest” a magyar fejlődés. Itt is a törökkel „akadt meg”, de itt nincs szó gyarmati viszonyokról, hanem sokkal inkább arról, hogy nálunk „Elpusztultak, el nem fejlődtek [sic!] tovább az alsó szerkezetiségek (polgárság – parasztság), tehát egy rideg, racionális feudális uralom épült ki. Ez pedig már nem olyan objektív struktúra volt, mint a nyugati középkori. – Kihhasználásra tartotta a rendi struktúrát: uralkodó nemesség, dolgozó-alávetett parasztság. Tehát nem következett objektív struktúráképződés. A nemesség maga vezette a társ-t ténylegesen: nem elégi [?], hanem úri értelmiség, latin nyelv, jogászság, – A parasztság sem épülhetett a polg. irányban. népi alsó kultúra. A 48-as forr. és a kiegyezés fölülről hozta a polg. társ-i fölszabadulást, de ez nem épült alulról. A parasztság – keleti tömegektől – maradt, az urak meg urak. Tehát egy nyers kapitalizmus fejlődött, amelybe a parasztság is, még az úri rend is csak hasznosságilag kapcsolódott be. – A polg-ág pedig vadon volt.”²² Nyilván Erdeinek is be kellett látnia, talán éppen a fenti gondolatmenet felvázolása során, hogy a két felfogás nem összeegyeztethető, hogy heroikus, de valószínűleg eleve reménytelen kísérlet a kettő összebékítése. Innen szemlélve, genetikusan levezetve, talán mélyebb lehetőségünk nyílik a kísérlet jobb megértésére, hogy miért próbálta meg mégis.

Erdei koncepciója megértéséhez legalább két korábban megjelent munkájához vissza kell nyúlnunk. Egyrészt *A magyar paraszttársadalom* című könyvéhez, másrészt a Balatonszárzón, a Soli Deo Gloria táborában 1943 augusztusában elmondott beszédéhez. Az előbbi érdemi irodalomjegyzéket is tartalmaz, így ahhoz is közelebb kerülhetünk, hogy meghatározó egyéni élményei mellett milyen szellemi forrásokból táplálkozhatott a szerző.²³

²¹ MTA KIK Kézirattár, Ms 5832/9. 5-6.

²² Uo. 7.

²³ „A szociológia irodalomban tehát ennek az objektív érvényű társadalmiságnak a magyarázatát és a fogalmazását kerestem. Durkheim szociológiájának vettem a legnagyobb hasznát ebből a szempont-

Először *A magyar paraszttársadalom* eredeti, 1941-es „polgárosodás” definícióját idézzük: „A parasztság társadalmi fejlődésének szükségszerű útja az, hogy kilépjen rendi-paraszt társadalomformáiból és az érvényes szerkezetben helyezkedjék el a megfelelő helyen és az ennek megfelelő formákat vegye fel. Miután pedig az a társadalomrend, amely a rendi struktúrát fölváltotta, s ma is érvényes szerkezeti rendje a rétegződésnek, nem más, mint a polgári társadalom, nem történhet másképp, mint hogy a parasztság ebbe illeszkedik bele, s különböző rétegei szerint ennek a szerkezetnek a megfelelő helyén helyezkednek el. Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak, ami tehát pontosan azt jelenti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét és a polgári társadalomba illeszkedik be. Sommásan: a paraszt mezőgazda polgárrá és kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik.”²⁴ Látszólag csak árnyalatok választják el ettől a felfogástól az 1943 végén íródott könyv álláspontját, a távolság alig látszik többnek, mint ami Marxot Hajnallal összekötheti, és őket el is választja: „...a különleges fejlődésmenetben fáziskülönbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között. A továbbfejlődésnek föltétlen érvénnyel az a tendenciája, hogy ezt a fáziskülönbséget csökkenti, tehát a társadalm szerkezeti viszonyok igazodnak, illeszkednek a termelés megváltozott viszonyaihoz. Ez a folyamat általánosan jellemző is ezekre a társadalmakra, s a folyamat lassúbb-gyorsabb előrehaladása a legjellemzőbb vonása újabb alakulásuknak. Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történelmi társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos úri történelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul, s ugyanígy a paraszti kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgársággá fejlődnek, viszont a mezőgazdaság zsellér-szegény-paraszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá. Ez a folyamat azonban, bármilyen erősen haladt is előre, még mindig nem ment annyira végbe, hogy megszüntette volna a kettősséget. Még nem a folyamat végbementé, tehát a fáziskülönbség kiegyenlítődése a valósága ezeknek a társadalmaknak, hanem maga a kiegyenlítődesi folyamat. S ez az átmeneti állapot nagyon tartósnak bizonyult. Általában a múlt század közepén indult meg a kelet-európai társadalmak kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen.”²⁵ Talán ismét eltöprenghetünk azon, hogy Erdei miért érzi (még mindig) úgy, hogy „hajnalosítania” lehet és kell Marxot: „...ha a magyar társadalmat csak a termelés viszonyai alapján elemezzük, szóval osztályrétegződése szerint, akkor nagyon elvont és egyáltalán nem jellemző képet kapunk róla. Így is igaz a jellemzésünk, mert a termelőhelyzeteknek ilyen szerveződése jellemzi társadalmunkat, azonban a valóságban mégsem ilyen a magyar társadalom. A megállapítható osztályhelyzetekben nem az igazi polgári társadalmaknak a képletei helyezkednek el, hanem a magyar történelmi fejlődésben kialakult másfajta társadalmi formák. A magyar

ból. Az ő »társadalmi tényei« világították meg legjobban az objektív, egyéni lélektani és gazdasági-hatalmi érdekektől elváló, társadalomalakulás természetét és törvényszerűségeit. Különös igazolást és segítséget kaptam ezirányban egy magyar szociológus munkájából. Hajnal István »Történelem és szociológia« c. tanulmányában (Századok, 1939. 1-6. sz.) olyan rendkívüli és sikeres erőfeszítést tesz a társadalom objektív formáinak a megismerésére, hogy, bár okfejtései teljesen elvontak, az ő fogalmazása erősítette meg legjobban korábbi parasztságszemléletemet.” Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 166. A falukutató irodalom java mellett történeti munkaként Hóman–Szekffü, Eckhardt [sic!] Ferenc, Deér József mellett az „Úr és paraszt” kötetből Sinkovics Istvánra és Szabó Istvánra, a Magyar Művelődéstörténet cikkeire, Acsády Ignácra és Szabó István kis parasztságtörténetére hivatkozik. Végül, de nem utolsó sorban „a parasztság társadalomalakulásának fejlődéstana” szempontjából Szentmiklóssy Lajos [Molnár Erik] és Kovács Imre műveit említi. Uo. 168.

²⁴ Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 81.

²⁵ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I. 24.

társadalom konkrét valósága tehát csak akkor lesz nyilvánvaló, ha tüzetesen megvizsgáljuk, hogy milyen osztályhelyzetekben milyen történeti képződésű társadalmi formák állanak fenn. Annál is fontosabb ez a különleges figyelem a társadalomszerkezet külön alakulása iránt, mert társadalmunkban a polgárosodás folyamata még nem is haladt valami nagymértékben előre.”²⁶ Ebben a záró mondatban tulajdonképpen egyszerre történik meg a polgárosodás fogalmának megőrzése és a korábbi megítélés bizonyos „visszavétele”.

Ebből a szempontból különös jelentőséggel bír, hogy Halmos Károly megtalálta a paraszttársadalomról szóló IV. rész eredeti kéziratát, amelyből láthatjuk, hogy Erdei *A magyar paraszttársadalom* legalább két korábbi gépirat-változatából dolgozott, olyan lapokon, amelyekre ebben az időben sokszor írt, azaz a hagymás szövetkezet számára készült nyomtatott úrlapok hátoldalán.²⁷ Ezekből húzott ki, ehhez írt hozzá. Így aligha véletlenül esett áldozatul az átszabásnál a Parasztagzadról szóló fejezet első bekezdése. De a fogalomhasználat szempontjából érdemben változott immár az új szöveg számára *A nagygazdák* című fejezet kezdetétől szolgáló folytatás is.²⁸ Hozzátartozik a „szellemi visszavonuláshoz”, hogy az eredeti szöveg is bizonyos lebegtetéssel élt a „parasztság osztályrétegződésének megállapításakor”: „...avval a hozzátevéssel, hogy polgári, kispolgári vagy munkás osztályhelyzetében a parasztság egy része, bizonyos mértékig egésze, rendi-paraszti formákkal él. Se nem rend, se nem osztály tehát a parasztság, hanem a szabályszerű polgári osztályrétegződésnek az együttese, közös rendi-paraszti társadalomformákkal.”²⁹ Így lényegültek át a „közös rendi-paraszti társadalomformák” „össsezáródó társadalomszerkezet” gyanánt „történelmi népi társadalom”-má.

A társadalom kettősségének gondolata Erdei korábbi munkáiban már egy ideje jelen volt. Csakhogy ez a kettőség a „felső társadalom” és az „alsó társadalom” között húzódott. Eleget e tekintetben utalnunk egy publikált előadásjegyzetére a negyvenes évek elejéről:

„*A politikai-államszervezeti viszonyok és a most zajló tört-i események mások, de a társ. alapszerkezete hasonló:*

²⁶ Erdei: *A magyar társadalom a két háború között*, I. 24–25.

²⁷ Ebből a szempontból érdemes megnézni az Erdei-hagyatékban *A magyar paraszttársadalom* fennmaradt eredeti gépiratát. A szöveg ugyanis töredékes: hiányzik belőle a 35–36., a 87–95. és a 98–100. lap. Helyükön utólag betett külön oldalakon piros postairónnal feltüntetette, hogy a „Tört-i népi társ” melyik helyére kerültek a kiemelt eredeti kéziratlapok. MTA KIK Kézirattár Ms 5828/2.

²⁸ <A magyar társadalom, annak ellenére, hogy alaprétégét egy nagy rendi tömb, a parasztság adja, s annak ellenére, hogy felsőbb rétegében is sok rendi-úri formát őrzött meg, mégiscsak polgári társadalom. Szerkezeti elve ennek megfelelően alapjában véve a gazdasági érdekek szerint való rétegződés, s az összes rendi maradványok csak módosítói ennek a polgári szerkezetnek. S miután már a parasztság is mélyen benne van az átalakulásban, illetve a polgárosodásban, a parasztságot is a polgári társadalom rétegződési elve szerint szemlélhetjük, mint a magyar társadalom legnagyobb tömegű összetevőjét.> MTA KIK Kt Ms 5832/18. 16. A szöveg azonosításában Halmos egyértelműen Erdei saját kezű címadása alapján járhatott el: „A történelmi népi társadalom. Részlet a »Magyar társadalom a két háború közt« könyvből: 1944-ben írva. – a »Magyar paraszttárs.« megf. részéi alapján.” Uo. Idézi Halmos: *A történelmi népi társadalom*, 5.

²⁹ Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 87–88. A könyvben az idézet hasonlóképpen indul, de aztán az első mondat vége így ágazik más irányba: „...bizonyos mértékig egésze a paraszttársadalom közös szerkezetével illeszkedik osztályhelyzetébe.” Kimarad a „se nem rend, se nem osztály”, majd némi módosítással így folytatódik: „Tehát osztályhelyzete szerint a termelés kapitalista viszonyai szerint rétegződik a parasztság, ugyanakkor azonban a társadalom nagy egészében külön össsezáródó társadalomszerkezet: a történelmi népi társadalom.” (Kiemelés – K. Gy.) Erdei: *A történelmi népi társadalom*, 19.

Kettősség: felső struktúra: osztály, kultúra,
alsó társ: a nép a parasztok.” (Kiemelés az eredetiben)

S nem kevésbé érdekes a következtetés sem: „Társ-i törvényszerűség: ez a kettősség tartósan nem állhat fönn. A most zajló tört-i események folyamán ennek föl kell oldódnia. – Ez egy alapvető perspektíva.”³⁰

S talán jobban érthetjük a koncepció átalakulását egy másik, immár pontosabban datált előadás vázlatára alapján. A kék tollal írott *Magyar társadalom – népi irodalom* című előadás a kéziratban található ceruza feljegyzés szerint 1943 júliusában hangzott el. Így kezdődik: „A két háború közti idő elég mostoha volt, folytatódott a régi világ, és az alsó társ. annyira esedékes fejlődése nem indult meg.” Majd fekete tollal mellé írta a szerző (nyilván utólag):

„tört-i nemz társ.

modern polgári

parasztság
két forr. ell. forr.
Rest.”³¹

Innen nézve talán érthetőbb, hogy miért kettőzte meg Erdei egymás melletti struktúrák-ként a felső társadalmat (is). Mint ismeretes, ez a meg többszörözés már a szárszói beszédben is lényegi elem.³² A szárszói beszédnek egyébként még a struktúrája is hasonlít a nyers kéz-irathoz. Ott is találunk egy részt a „modern magyar társadalomfejlődésről” és egy másikat „a magyar társadalom a két világháború között” címen. A Szárszón II-vel jelölt rész a „törté-
neti”, a III-ként számozott a „szociográfiai” egység. A nyersfogalmazvány ismeretében nem szerencsés a kettőt egybemosni. S persze lehet a nyersfogalmazványt Szárszó felől nézve olvasni, valójában két párhuzamosan keletkezett szövegről van szó.³³ Ha belegondolunk,

³⁰ A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. Előadásvázlat. In: Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*, 81. Az MTA KIK Kézirattára ceruzakézirat alapján (Ms 5839/80) a szöveg datálása [1938–41]. A datálás nyilván utólagos. A tartalom alapján a legkorábbi időpont lehet 1941, miután a szövegben külön fejezetben esik szó a még „provizórikus” „irányított-háborús” gazdaságról. Uo. Viszont azt is tudjuk, hogy hasonló című előadás tartására (*A magyar parasztság és a magyar munkásság helyzete és szerepe a világesemények sodrában*) Kardos László 1943. március elején kérte fel Erdeit, s azt március 5-én pénteken meg is tartotta a Parasztfőiskolások Közösségének. Kardos László – Erdei Ferenchez, 1943. március 1. In: Erdei: *Levelezés*, 416.

³¹ MTA KIK Kézirattár Ms 5839/87. Ezt az előadásvázlatot is közölte az EFÖM fenti kötete, de egyrészt nem tudta kiolvasni a szerkesztő a „mostoha volt”-ot, ami nélkül a szövegkezdés értelmetlen lett, másrészt nyilván fénymásolatból vagy gépelt szövegből dolgozva nem látta a más színű tollal készült utólagos beírást s annak tipográfiáját, amiből egy ponton teljes sületlenség keletkezett: „modern polgári parasztság”. Az utolsó idézett rövidítést pedig kipontozta, ahol a szerző nyilván a forradalmak utáni „Restauráció”-ra gondolt. Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*, 458.

³² „...míg a felső szinten egyfelől a történelmi-nemzeti társadalom alakult és módosult folytonosan, és a másik oldalon a polgári társadalom épült ki, addig a parasztság alulmaradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg.” Erdei: *A magyar társadalom*, 30. Itt ezt még nem nevezi „történelmi népi társadalomnak”.

³³ A nyers fogalmazvány ismeretében abból sem vonnék le messzemenő következtetést, hogy a szárszói szövegben a III. rész „csak rövid nyúlványa a II. fejezetnek”. Halmos: *Erdei*, 78. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a nyers fogalmazvány két nagy részének terjedelmi aránya a gépelt szöveg alapján lényegében fordított: 184 lap a 244-hez képest. Ettől még lehet Szárszót politikai beszédként értelmeznünk, viszont a vele párhuzamosan írott nyers fogalmazvány egészét aligha lenne szerencsés erre a mezőre redukálni. Politikai akció és társadalomtudományos tett nyilván különösen a háborús körülmények között nem választható mégoly élesre fent zsilettpengével sem ketté. Vö. Bog-nár: *Erdei*, 104–114.

aligha írt meg Erdei több mint négyszáz oldalt négy hónap alatt, még ha a paraszti társadalom ollózásait is tekintetbe vesszük. Bár nem zárnám ki, hogy az 1943-as év utolsó két hónapja az államfogházban szellemileg igen produktív lehetett (erre másoknál is tudunk példát) a végső formába öntéshez.

Erdeit szociográfusi és politikusi minőségében korábban is a parasztság helye és mozgása érdekelte a társadalom egészében, a folyamatok dinamikája szempontjából azonban a polgárosodás láthatóan nem kínált reális megoldást sem a jelenre, sem a jövőre nézve. Ha a jövő útját nem is látta, a jelen folyamatainak várható kudarcára magyarázatot igyekezett találni. A könyv első, sohasem közölt történeti részének zárógondolata felől nézve: „A háborús korszak [...] még egész kialakulatlanságával áll előttünk, tehát tárgyilagos vizsgálódásnak még nehezen lehetne anyaga [...] a háború vége tesz pontot ennek a háborús szakasznak s ezzel együtt az egész két háború közti korszaknak a végére. *Merő jóslás vagy politikai vágyálom lenne bármit is előre látni vélni a háború utáni korszakra nézve*, annyit azonban a félig-meddig lezárult korszak is következtetni enged, hogy *a háború után kikerülhetetlenné válik a magyar társadalom szerkezeti átalakulása*, s ezáltal a háború utáni fejlődés a magyar társadalomban is valóban új korszakot indít el.”³⁴ (Kiemelések – K. Gy.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ [MTA KIK] Kézirattár, Ms 5385/169. Hajnal István levelezése.
 Ms 5828/2. Erdei Ferenc: Magyar paraszttársadalom [Gépir. autogr. jav.] 1941.
 Ms 5832/9. Erdei Ferenc: Társadalomelmélet.
 Ms 5832/18. Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom [Autográf és gépirat]. 1944.
 Ms 5839/80. Erdei Ferenc: A magyar parasztság helyzete és szerepe a világesemények sodrában. Előadás.
 Ms 5839/87. Erdei Ferenc: Magyar társadalom - népi irodalom. Előadás. 1943.
 Ms 11 211/1-2. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között I-II. [Gépiratos másolat, ill. nyomtatvány]

Nyomtatott források

- Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret V. Budapest, [1941].
 Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia*. Társadalomtudomány, 22. évf. (1942) 4–5. sz. 463–496.
 Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. In: Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Budapest, 1943. 12–36.
 Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között I-II*. Valóság, 19. évf. (1976) 4. sz. 23–53., 5. sz. 36–58.
 Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei [EFÖM] Szerk. Kulcsár Kálmán. Budapest, 1984.
 Erdei Ferenc: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Szerk. H. Soós Mária. Budapest, 1991.
 Erdei Ferenc: *A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom)* [1944] Közreadja Halmos Károly. Szociológiai Szemle, 20. évf. (2010) 4. sz. 12–42.
 Hajnal István: *Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. (Magyarságismeret V.) Századok*, 76. évf. (1942) 7–8. sz. 358–361.
 H. T. [Huszár Tibor]: *Erdei Ferenc: Értelmiség és középosztály a két világháború között*. Szociológia, [4.] évf. (1975) 4. sz. 476.

³⁴ MTA KIK Kézirattár, Ms 11 211/1. 184.

H. T. [Huszár Tibor] bev. Erdei A magyar társadalom a két háború között I. Valóság, 19. évf. (1976) 4. sz. 22.

Szakirodalom

Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest, 2010.

Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőtársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 2. évf. (2007) 3. sz. 3–15.

Éber Márk Áron: *Miért kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőtársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról*. *Szociológiai Szemle*, 21. évf. (2011.) 3. sz. 4–22.

Gyáni Gábor: *Polgárosodás mint zsidó identitás*. *BUKSZ*, 9. évf. (1997) 3. sz. 266–276.

Gyáni Gábor: *Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak*. *BUKSZ*, 10. évf. (1998) 1. sz. 20 – 27.

Gyáni Gábor: *Érvek a kettős struktúra ellen*. *Korall*, (2001) 3–4. sz. 221–233.

Halmos Károly: *A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része*. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. (2010) 4. sz. 4–11.

Halmos Károly: *Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg*. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. (2010) 4. sz. 60–106.

Karády Viktor: *Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak*. *BUKSZ*, 10. évf. (1998) 1. sz. 9–19.

Kovács Éva – Melegh Attila: *Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom Supplementum*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 1995. 487–505.

Majlát Jolán: *Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*. *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* 15. Budapest, 1943.

Nagy J. Endre: *Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején*. In: uó: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely, 1993. 103–117.

Némédi Dénes: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében*. *Szociológia*, [7.] évf. (1978) 4. sz. 511–524.

Zeke Gyula: *Erdei Ferenc kettős struktúra modellje a statisztikai empiria tükrében – Verifikálási kísérlet*. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30. Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján, 1987. 505–518.*

Beszélgetés Ian D. Armourral

„...óvjak attól, amit nagyhatalmi szindrómának nevezhetnénk”

RESS IMRE és DEMETER GÁBOR

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI

Ian D. Armour (sz. 1952) a MacEwan University (Alberta) volt docense, Kelet-Európa, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Balkán-félsziget 18–20. századi történetének kutatója. Fő művei: A History of Eastern Europe 1740–1918 (2nd edition, 2012), Apple of Discord: The ‘Hungarian Factor’ in Austro-Serbian Relations 1867–1881 (2014), and A History of Eastern Europe 1918 to the Present (2021)

Milyen indítatásból kezdett el történelemmel foglalkozni? Volt-e a döntésnek családi háttere, esetleg támogatója? Volt-e példaképe?

A történelem iránti érdeklődésemnek nem sok köze volt a családi háttérhez, amely harmadik generációs kanadai, skót és ír felmenőkkel rendelkezik. Arra sem emlékszem, hogy bármelyik szülőm bátorította volna ezt az érdeklődést, bár dicséretükre legyen mondva, nem tettek semmit, hogy lebeszéljenek róla. Kezdeti érdeklődésemet valamiért a vitorlás hajók keltették fel: már egészen kicsi koromtól kezdve olyan történelmi hajók műanyag modelljeiben leltem örömet, mint Kolumbusz Santa Mariája vagy a Thermopülae nevű teaklipper. A „Lázadás a Bounty hajón” című történelmi regény kanadai televíziós feldolgozása a brit haditengerészet történetének megszállottjává tett, különösen azokért lelkesedtem, akik felhajtott szélű kalapot és selyemharisnyát viseltek, mint Bligh kapitány vagy Lord Nelson! Tízéves koromra már olyan kis „kocka” voltam, aki meg tudta mondani Nelson összes hajójának nevét az abukíri csatában vagy Trafalgarnál. Faltam a történelmi köntösbe bújtatott regényeket, például a Hornblower kapitány-regényeket,¹ és ezzel párhuzamosan fokozatosan jelentős könyvtárat halmoztam fel a haditengerészet, majd végül a hadtörténet témakörében is. Csak tizenéves korom közepén jutott eszembe, hogy ennek a sok csihipuhinak a politikai és nemzetközi következményei még érdekesebbek és sokkal fontosabbak, mint annak részletei, hogy ki nyerte meg ezt vagy azt a csatát, és miért.

Körülbelül ugyanekkor (a tizenéves korom közepén) kezdtem el jobban érdeklődni a kanadai politika és történelem iránt. Ennek sok köze volt Pierre Trudeau politikai porondra lépéséhez, aki 1968-ban lett miniszterelnök, és francia kanadai lévén mintegy megtestesítette a kanadai politika központi problémáját az 1867-es konföderáció létrejötte óta: Hogyan lehet egy olyan államban, ahol jelentős nemzeti kisebbség él, államot és társadalmat működtetni? Milyen intézményi keretekre van szükség ahhoz, hogy a különböző etnikumokat összefogják, vagy legalábbis kibékítsék őket azzal a ténnyel, hogy közös politikai keretek között élnek? A válasz Kanada esetében az 1860-as években elfogadott szövetségi rendszer volt; de

¹ Forester, C.S.: *The Hornblower Trilogy* (1939).

még az én tinédzserkoromban is vitatkoztak minderről a kanadaiak. A liberális kormány két-nyelvűségi politikája, amely szövetségi törvényekkel írta elő, hogy minden vállalkozásnak és intézménynek angolul és franciául is kell működnie, nagyon ellentmondásos fogadatra talált Nyugat-Kanadában, ahol én felnőttem (s ahol kevés francia nyelvű lakos élt). Tehát amikor 1970-ben befejeztem a középiskolát, már régtől foglalkoztatott az a kérdés, hogyan lehet egy multinacionális államot vezetni.

Akkoriban azonban, a francia-kanadai nacionalizmus miatt 1970 őszen kitört válság ellenére, a kanadai politika és történelem iránti érdeklődésem már régen átadta helyét a sokkal érdekesebb Habsburg Monarchia iránti rajongásnak. Számomra mint fiatal kanadai számára a Monarchia alapvetően a kanadai problémát testesítette meg, csak tizenegyszer vagy tizenkétszer komplikáltabb formában!

Hol folytatta egyetemi tanulmányait? Milyen okokból fordult érdeklődése a Balkán felé? Törtelen maradt-e végig ez az érdeklődés? Volt-e más kedves, esetleg kutatott témája?

Mivel a Brit Kolumbia állambeli Victoriában nőttem fel, továbbá pénzügyi okok miatt is első diplomámat (BA) a Victoria Egyetemen szereztem 1970 és 1974 között. Soha nem jutott volna eszembe, hogy mással is foglalkozzam, mint történelemmel. Sőt, attól tartok, hogy az „Uvic”-on (a University of Victoria neve a helyiek nyelvhasználatában) töltött négy évem alatt következetesen ellenálltam oktatóim noszogatásának, hogy olyan rokon tudományokat tanuljak, mint a politikatudomány vagy a filozófia, amit azóta bizony sajnálok, mivel ez bővítette volna a látókörömet. Egyetlen engedményem a multidiszciplinaritásnak – mivel már akkor is érdekelt az európai történelem és különösen a Habsburg Monarchia története – az volt, hogy választható tárgyként felvettem modern európai nyelveket. Ennek megfelelően tanultam franciául és németül, két és fél évig oroszul, és sikerült beiktatnom egy-egy évet szerbhorvátból és spanyolból – ez utóbbit csak azért, mert az utolsó évemben nem tudtam felvenni az olaszt. (Később esti kurzuson ezt bepótoltam.)

Az európai és különösen a kelet-európai történelem iránti érdeklődésem, mint említettem, még az egyetem előtt kezdődött, mégpedig meglehetősen tekervényes módon. Valamikor 1969 elején szereztem be egy példányt Imanuel Geiß dokumentumgyűjteményéből, amely az 1914-es júliusi válságról és az első világháború eredetéről szól.² Ez volt az első alkalom, hogy nyomtatott elsődleges forrásokat részletesen szemügyre vehettem, és el voltam ragadtatva attól, hogy angol fordításban olvashatok olyan híres dokumentumokat, mint az osztrák–magyar ultimátum Szerbiának, és elgondolkozhatok a „kimondatlan előfeltételezéseken”, amelyek James Joll híres kifejezésével élve e gyakran száraz hivatalos dokumentumok mögött rejlenek.³ A júliusi válság középpontjában pedig természetesen a Habsburg Monarchia és annak nemzetiségi problémái álltak. Ráadásul, mielőtt elhagytam a középiskolát, A. J. P. Taylor briliáns, de sok szempontból különc, excentrikus Monarchia-történetén⁴ is átrágtam magam; a munka messze meghaladta az akkori tudásomat, és csak még több kérdést vetett fel bennem. Az egyetem első évfolyamán a modern európai történelem alapozó kurzusán az egyik házi dolgozatomban (5000 szavas esszé) a Monarchia nemzetiségi problémáiról szolt az első világháború előtti években, és emlékszem, hogy a téma kutatásában az egyik

² Geiß, Imanuel (ed.): *July 1914: The Outbreak of the First World War: Selected Documents*. London, 1967.

³ Joll, James: *1914: The Unspoken Assumptions*. In: Koch, H. W. (ed.): *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims*. New York, 1972. 307–328.

⁴ Taylor, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. Chicago, (1964 [1948]).

leghasznosabb másodlagos forrás Arthur J. Maynek a dualista korszakról szóló története⁵ volt. May könyve véleményem szerint még mindig klasszikusnak számít, világosan és szemléletesen megírt, pikáns részletekkel teli, és sokkal inkább megvilágító erejű, mint Taylor munkája. Azzal az egy esszével, azt hiszem, olyan pályára álltam, amelyről azóta sem tértem le igazán. Még mindig lenyűgöz a Monarchia sokrétősége ebben az időszakban, és a vezetők által elfogadott – vagy el nem fogadott – irányvonalak sorsszerűsége.

Kik voltak a mentorai? Kik (tanárok, professzorok) támogatták döntésében, hogyan tudták segíteni a pályáján? Mit lehetett tőlük tanulni?

Életem három legfontosabb mentora: David Stafford professzor az Uvicon, majd később is; a néhai James Joll professzor, a London School of Economics and Political Science (LSE) tanára, valamint a néhai Péter László, a School of Slavonic and East European Studies (SSEES), University of London professzora.

Az angol David Stafford az Uvicon ösztönözte a német és a nemzetközi történelem iránti érdeklődésemet, és ő volt az, aki a „Fischer-vita”⁶ témájára terelte a negyedéves diplomamunkámat. Ez egy széles körű és valójában irrelisan ambiciózus kísérlet volt az első világháború eredetét taglaló történetírás áttekintésére; és bár elsősorban a német politikára összpontosított, megismertetett a vita szélesebb aspektusaival, beleértve annak balkáni oldalát is.

Miután megszereztem a diplomámat (1974), David Stafford kapacitált engem, hogy végezzek fizetett kutatásokat neki, ami még az 1990-es években is folytatódott, bár az ő témája – a brit hírszerzés második világháborús története – messze állt az én kutatásomtól. David arra bátorított, hogy fontoljam meg a mesterképzés elvégzését az LSE-n, ahol ő maga is doktorált James Joll irányításával. S David volt az, aki az LSE-n töltött egy évem alatt bevezetett a londoni Public Record Office (PRO, ma National Archive) levéltári kutatásának apró részleteibe; ez felbecsülhetetlen segítséget jelentett számomra ahhoz, hogy MA-dolgozatomhoz saját kutatásokat végezhessenek a Foreign Office aktáiban.

James Joll az LSE-n nemcsak az első világháború eredetének és az európai eszmetörténetnek a világhírű szaktekintélye volt, hanem egy elragadó ember is. A „Nemzetközi történelem 1871–1914” MA-kurzuson ő volt a tutorom az 1912–1914-es időszakra vonatkozó kutatásokban. Joll tolerálta azt, amiről ma már tudom, hogy provinciális esetlenség volt. Ennél is fontosabb, hogy elnézte a Habsburg Monarchia iránti megszállottságomat, s megengedte, hogy szakdolgozatomat az 1906–1911 közötti osztrák–szerb „disznóháborúban” való brit részvételről írjam, amely téma pedig kevésbé kapcsolódott az 1912–1914-es időszak eseményeihez! A dolgozat nagyrészt a brit külügyminisztérium aktáin, de az Institute of Historical Research⁷ gyűjteményében talált nyomtatott elsődleges forrásokon is alapult, és ez volt az első komoly, önálló, eredeti kutatásom. Megerősítette azt a felfogást, amelyet a terület sokkal rangosabb szakemberei, mint például F. Roy Bridge⁸ már kialakítottak, mely szerint bár a Monarchia az osztrák–német szövetségben csak másodhegedűs volt, balkáni problémái, különösen a Szerbiához fűződő kapcsolata központi szerepet játszott az 1914-es háború kirobbanásában. Éppen a Monarchia 1903–1906 közötti viszonyulása Szerbiához bizonyult katasztrofálisnak, ami az osztrák–szerb kapcsolatokat lefelé ívelő spirálba taszította. Felbecsül-

⁵ May, Arthur J.: *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*. New York, 1968. (1951)

⁶ Fischer, Fritz: *Germany's Aims in the First World War*. New York, 1967.

⁷ Az 1921-ben alapított Institute of Historical Research a londoni egyetemen található School of Advanced Study részét alkotja.

⁸ Vö. Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*. New York – London, 1972.

hetetlenül sokkal tartozom James Jollnak azért, hogy engedte az érdeklődésemnek megfelelő téma feldolgozását.

Anyagi okokból végül a SSEES-re iratkoztam be (1979), hogy részmunkaidős (levelező) doktori tanulmányokat folytassak, miközben teljes munkaidőben a brit közszolgálatban dolgoztam. Eltartott egy darabig, amíg sikerült kiötlennem egy kivitelezhető kutatási témát, és készségi témavezetőt is találtam hozzá. Miután egy ideig eredménytelenül kutattam az angol–szerb kapcsolatokat a 19. században – nem túl ígéretes téma! –, Péter László professzort jelölték ki számomra témavezetőnek. László 1956-os emigráns volt, a magyar alkotmánytörténet specialistája, aki őszintén szólva megrémített! A száműzött Kossuth Lajoshoz hasonlóan kifogástalan, de erős akcentussal beszélt az angolt, és eleinte úgy tűnt, mintha fennsőbbes érdektelenséggel szemlélné bukdácsoló próbálkozásaimat a doktori dolgozat témájának keresése kapcsán. Hozzáállása azonban megváltozott, amikor végül megállapodtam Kállay Béni tevékenységénél, akiről még bővebben szölok majd. A téma kutatásával töltött évek során László enciklopédikus ismeretei a magyar történelemről és különösen az 1867-es dualista kiegyezés ellentmondásairól egyre magabiztosabbá tettek, tudtam, hogy jó úton járok, és eközben sokat vesztettem korábbi félelmemből a kiváló tudóssal szemben, akinek tanácsai mindig megalapozottak voltak, és akinek a gyakran dagályos írásmódomat illető korrekciói felbecsülhetetlen értékűek volt.

Meg kell említenem F. R. (Roy) Bridge professzort is, akinek nem volt hivatalos szerepe kutatásaimban (legalábbis mindaddig, amíg nem ült ott a doktori vizsgabizottságban), de összebarátkozott velem, amikor az 1980-as években először kezdtem levéltári kutatásokat végezni Bécsben, és akinek a tanácsát azóta is nagyra értékelem.

Milyen céllal jött át Kanadából Európába?

Mivel Nyugat-Kanadában nőttem fel, úgy éreztem, előnyösebb lenne az Egyesült Királyságban letelepedni, közelebb azokhoz a közép-európai levéltári forrásokhoz, amelyekről tudtam, hogy hozzá akarok férni. Ezenkívül már korán megfogalmazódott bennem az a törekvés, hogy posztgraduális tanulmányaimat majd a SSEES-en végezzem, amely még mindig az első számú intézmény az Egyesült Királyságban e tekintetben. Mivel a SSEES akkoriban (1976-ban) nem kínált történelem MA-programot, az LSE nemzetközi történelem MA-programját választottam, mint említettem, részben egykori tanárom, David Stafford ajánlására. Miután az Egyesült Királyságban letelepedtem, és Londonban a világ legjobb tudományos könyvtárai álltak rendelkezésemre, egyszerűen ott maradtam; és azt követően, hogy elkezdtem PhD-kutatásomat, még erősebb volt az ösztönzés, hogy az Egyesült Királyságban maradjak. Húsz évbe telt, mire visszatértem Kanadába, hogy meglátogassam a rokonaimat.

Miért és hogyan kezdett el tanulni magyarul, illetve balkáni nyelveken?

Mielőtt elhagytam Kanadát, tudtam, az érdekem azt kívánja, hogy minél több nyelven tudjak kommunikálni. Ennek érdekében 1975-ben az első európai utam célja az volt, hogy eljussak Bécsbe, ahol néhány hónapra munkát vállaltam egy öntödében abban a reményben, hogy ez majd javítja a német nyelvtudásomat. Ez a terv azonban nem számolt azzal a sajnálatos ténynyel, hogy a legtöbb munkatársam jugoszláv vendégmunkás volt, akik rosszabbul beszéltek németül, mint én! Mint említettem, egy évig tanultam szerbhórvátot még egyetemi hallgatóként, de a magyar már más tésza volt! Visszatérve Victoriába, nagy szerencsémre bemutattak Max Edwards professzornak, az Uvic francia tanszéke csodagyerekének, aki történetesen több tucat nyelvet is tudott. 1975–1976-ban Edwards magánórákat adott nekem magyar nyelvből, aminek köszönhetően megértettem a nyelv alapjait. Miután beiratkoztam a

SSEES-en a PhD-képzésre, további magyar nyelvórákra jártam Peter Sherwoodnál, valamint szerbhorvát nyelvi kurzusokat is felvettem.

Az 1980-as években hogyan került Magyarországra? Kikkel került kapcsolatba? Milyen tapasztalatokat szerzett itt, mit és kit olvasott?

1980-ban Peter Sherwood tanácsára részt vettem a Debreceni Egyetem nyári nyelviskolájában. Ez volt az első látogatásom Magyarországon. Amikor 1982-ben Bécsben elkezdtem a levéltári kutatást, Roy Bridge bátorított, hogy térjek vissza Magyarországra, és bemutatott Jeszenszky Géza professzornak, aki képzett levéltárosként és történészként is rendkívül segítőkész volt. (Géza később Antall József első nem kommunista kormányának külügyminisztere lett.) 1987-ben, amikor végre Budapesten kutathattam, Péter László ajánlására a Monarchia politika- és diplomáciatörténetének jeles szakértőivel, Glatz Ferenc és Diószegi István professzorokkal is beszélgettem kutatási témámról. Szóbeli magyar nyelvtudásom sajnos mindig is gyenge volt; bár ekkorra már nagy mennyiségű másodlagos anyagot tudtam magyarul átnézni, amelynek nagy része a londoni könyvtárakban is elérhető volt.

Hogyan került kutatásai fókuszába Kállay Béni, majd Milán szerb király tevékenysége?

Már említettem első, meglehetősen elhibázott kísérleteimet a PhD-téma megtalálására. Aztán a jugoszláv kiadású másodlagos források másolatainak megrendelése során rábukkan-tam Kállay Béni magyar diplomata és politikus belgrádi naplóira (1868–1875), amelyek a kiváló jugoszláv történész, Andrija Radenić szerkesztésében, szerbhorvát fordításban jelentek meg 1976-ban. Itt – döbbsentem rá hirtelen – egy felbecsülhetetlen értékű elsődleges forrás állt előttem, amely több doktori értekezés alapjául is szolgálhat! Kállay naplója mérhetetlenül részletes – a kiadott kötet körülbelül 4 hüvelyk vastag –, és Radenić hatalmas jegyzetapparátussal látta el, amelyben saját páratlan levéltári kutatásai alapján részletesen ismerteti mindazokat a diplomáciai jelentéseket, újságcikkeket stb., amelyekre Kállay magában a naplóban utal. Később, az 1980-as években végre megszereztem Kállay naplójának egy példányát a Magyar Nemzeti Levéltárból, és megállapítottam, hogy Radenić fordítása erről a hatalmas dokumentumról összességében rendkívül pontos.

Egy szempillantás alatt olyan témát találtam – Kállay belgrádi cselszövéseinek, illetve a magyar befolyás mértékének vizsgálatát az osztrák–magyar külpolitikára 1867 után –, amely nemcsak alapvető rögeszmémhez, a Monarchia nemzetiségi problémáihoz és különösen a feszült osztrák–szerb viszonyhoz vezetett vissza, hanem már komolyan érdekelte Péter Lászlót is!

Az Obrenovics Milán iránti érdeklődésem sok szempontból logikus folytatása a Kállayra való kezdeti összpontosításnak, mivel Milán a Monarchia Szerbia ellenőrzésére irányuló kísérleteinek központi alakja maradt uralkodása hátralévő részében, sőt egészen 1901-ben bekövetkezett haláláig. A „személyi politikának” nevezett stratégia, amely Szerbia ellenőrzését az uralkodó személyén keresztül kívánta megvalósítani, Kállay és Andrassy Gyula magyar miniszterelnök által kidolgozott stratégia volt, de végül teljes kudarcot vallott.

Hogyan tudná összefoglalni eddigi kutatási programjai témáit és legfontosabb eredményeit? Mi a különbség a magyar történetírás Kállay-képe (a Monarchia külpolitikai szerepvállalása) és az Ön által levont következtetések között? Mi a különbség a szerb történetírás Milán-képe és az Ön eredményei között?

Azt hiszem, saját kutatásom legfontosabb tanulsága – és hangsúlyozom, hogy ebben a tekintetben csupán „óriások vállán állok”! – annak megerősítése, hogy 1867 és 1871 között a kulcs-

fontosságú pozíciókat betöltő magyarok, nevezetesen Andrassy és Kállay egyfajta „árnyék-külpolitikát” folytattak Szerbiával szemben; s ez a „magyar tényező” később, 1871–1879 között, amikor Andrassy maga is külügyminiszter volt, még nyilvánvalóbb szerepet játszott, sőt döntő jelentőséggel bírt, s kulminálódott az 1879–1881-es időszakban, amikor Kállay vált a Monarchia Szerbiával való viszonya szerződéses rendezésének kulcsfigurájává. Természetesen az 1867–1871-es magyar kormány nem folytatott és nem is folytathatott valódi külpolitikát, ez a közös külügyminiszter feladata volt! De Andrassy és Kállay nem pendült egy híron Beust gróf külügyminiszterrel.

A másik fontos tanulság szerintem az, hogy ez a magyar szemlélet Szerbia kezelésével kapcsolatban még jóval 1881 után is érvényesült. Nem azon múltott, hogy magyar volt-e a külügyminiszter, noha magyarok szép számmal voltak a diplomáciai testületben és a külügyminisztériumban; de a Monarchia fennállásának utolsó négy évtizedében egyfajta adottsággá vált az a kezdetben Andrassy és Kállay által táplált meggyőződés, hogy Szerbiát egyszerűen kontrollálni kell, függetlenül lakóinak akaratától. Ez az osztrák–magyar külpolitika katasztrofális vonása volt, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Szerbiát és a szerb nacionalizmust nem lehet ilyen keménykezű módszerekkel megszelídíteni. Ez a politika omlott össze az 1903-as belgrádi forradalommal, és ez az 1881–1903 közötti időszak állt kutatásom középpontjában az elmúlt több mint egy évtizedben. Sajnos nagyon lassan dolgozom, így még mindig „folyamatban lévő munkáról” beszélünk!

Nem tudom megítélni, hogy megállapításaim mennyire térnek el a magyar történészekétől! Fő hivatkozási pontom ebben hosszú évek óta Röss Imre munkássága; az 1980-as évek óta egymás hasonmásai vagyunk, és sokat tanultam Imre termékeny kutatásaiból. Nem biztos, hogy különbözöm a Rösshez hasonló tudósoktól a „magyar tényező” alapvetően kritikus megítélésében. Egyes magyar tudósok, gondolom, cáfolnák azt a benyomásomat, amely néhány éve alakult ki bennem arról, hogy a Kállay-féle személyek egyfajta „magyar imperializmust” képviseltek, azaz azt a meggyőződést, hogy a magyarok mint kultúrnép jogosultak arra, hogy uralják a Kárpát-medencét. Ez szerintem olyan attitűd, amely az 1850-es évekre nyúlik vissza, és a Horthy-korszakban is fennmaradt; és nem vagyok teljesen biztos benne, hogy nem ez a jelenlegi magyar kormányzat egyik alapvetése! De itt egy igazán ellentmondásos területre tévedek.

Ami a szerb történészek munkáját illeti, természetesen nincs közös pontom a nacionalista revizionisták modern fajtájával, mint például John Zametica, akik továbbra is ugyanabban az „áldozat-narratívában” foglalják össze a szerb történelmet, amelyet a korábbi történészek, például Vasilije Krestić is kedveltek, és amely szerint minden osztrák vagy magyar lépés Szerbiával kapcsolatban nemcsak könyörtelenül rosszindulatúnak, hanem előre összehangoltnak, szándékoltnak is tekintendő. Tehát nem vagyok a nacionalista paranoia apologetája. De a poszt-jugoszláv korszak új szerb történészgenerációja rengeteg gyümölcsöző kutatást végez. Nemrégiben Suzana Rajić munkáját lapozgattam, akinek az utolsó két Obrenović alatti szerb kormányok belső működésével kapcsolatos kutatásai számomra alaposnak és kiegyensúlyozottnak tűnnek.⁹

Egyetemi oktatói tevékenysége során mennyire sikerül felkelteni az egyetemisták érdeklődését a Balkán és az Osztrák–Magyar Monarchia iránt? Milyen lehetőségei vannak Kanađában a Balkán-kutatásnak, sikerült-e iskolát teremteni, milyen feltételeket tart elengedhetetlennek az iskolateremtéshez?

⁹ Rajić, Suzana: *Vlada Nikole Hristić 1888-1889*. Beograd, 2003.; *Vladan Dorđević*. Beograd, 2007.; *Aleksandar Obrenović: vladar na prelazu vekova*. Beograd, 2014.

Az angliai Midlandsben található Staffordshire Egyetemen több éven át tartottam egy kurzust Jugoszlávia „életéről és haláláról”, amely a kilencvenes évek végén rendkívül aktuális volt, és sokan látogatták. Mindamellet, hogy általános kurzusokat hirdettem a kelet-európai történelemről mind az Egyesült Királyságban, mind Kanadában, a kedvencem az az óra volt, amelyet a MacEwan Universityn (Kanada) tartottam Kelet-Európa multinacionális birodalmairól 1804 és 1918 között; ez a Habsburg Monarchia, az Oszmán Birodalom, Oroszország és Poroszország/Németország összehasonlító tanulmányozását foglalta magában, és az 1740–1918 közötti időszakról szóló könyvem alapjául szolgált. Edmontonban az Alberta Universityn belül már létezett egy történelmi tanszék, ahol az orosz és ukrán tanulmányok jelentős szerepet kaptak, és az ottani tudósokkal, valamint a jugoszláv diaszpóra tagjaival való együttműködésnek nagy hasznát vettem.

Jelenleg milyen kutatási témán dolgozik? Mi az, amit szívesen kutatna vagy megírt volna a Balkán történelmével kapcsolatban, de nem marad rá idő, vagy nem volt hozzáférhető az anyag stb.?

Mint említettem, néhány éve fő kutatási témám a szerb–osztrák kapcsolatok története az 1881–1903 közötti időszakban, bár az elmúlt három évben a koronavírusjárvány miatt nem tudtam hozzáférni a levéltári forrásokhoz. Nagyon szeretném befejezni ezt a projektet, bár tisztában vagyok vele, hogy az idő előrehaladtával járó korosodással talán az egész projekt feladására kényszerülök! Azt a gondolatot is dédelgetem, hogy megkíséreljem Kállay Béni mint a liberális, de egyben imperialista nacionalista példakép elemzését, összehasonlítva őt a 19. század végének és a 20. század elejének más hasonló alakjaival.

Kik ma a meghatározó kutatók a Balkán-félsziget történetét illetően? Valóban olyan jók, vagy csak jó a „sajtójuk”?

Ez nehéz kérdés! S most, hogy nyugdíjas vagyok, és bizonyos értelemben „kiestem” a rendszerből, nem vagyok biztos benne, hogy én vagyok a legjobb személy, aki e kérdésre válaszolhat. Az angol nyelvű tudósközösségben Mark Cornwall továbbra is kiemelkedő, sokoldalú tudós, akinek munkássága több területre terjed ki; érdekes munkát végez még John Paul Newman, Holly Case és Edin Hajdarpasic. A német nyelvű tudósok között feltörekvő sztár Tamara Scheer, aki igazán érdekes dolgokat írt Bosznia-Hercegovináról és a novipazari szandzsákról;¹⁰ de ott van még Ulf Brunnbauer és egy sor más tudós is. A magyarok közül Varga Bálintot említem, akinek a 19. század végi magyar politika „imperialista” aspektusairól szóló munkája¹¹ a saját érdeklődési körömet is érinti.

Mit tanácsolna az Osztrák–Magyar Monarchia és a Balkán viszonyrendszerét kutató történészeknek, milyen témával, milyen szemszögből érdemes foglalkozni (mik a fehér foltok)? Milyen képességekre-képzettségre van ehhez szükség?

Ösztönösen az lenne az első reakció erre a kérdésre, hogy óvjak attól, amit „nagyhatalmi szindrómának” nevezhetnénk: a Monarchia történetének egyes szakembereinél megfigyelhető tendencia, hogy a dolgokat túlságosan Bécs (vagy Budapest) szemszögéből szemlélik.

¹⁰ Scheer, Tamara: *Minimale Kosten, absolut kein Blut: Österreich–Ungarns Präsenz im Sandžak von Novi-pazar (1879–1908)*. Frankfurt am Main, 2013.

¹¹ Varga, Bálint: *The Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-Siècle Hungary*. Habsburg and Austrian Studies Series, 20. New York: Berghahn Books, 2016.; magyarul: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Budapest, 2017.

A túlnyomóan az osztrák és/vagy magyar forrásokra való hagyatkozás oda vezethet, hogy az ember mindent a külügyminiszter Aehrenthal vagy Kállay szemüvegén keresztül lát, miközben szerintem mindig szem előtt kell tartani, hogy a Monarchia általános befolyása a Balkánon – minden kétségtelen gazdasági előny ellenére, amelyet a kapcsolat a balkáni államoknak és népeknek nyújtott – önérdékű, arrogáns és végső soron negatív volt. Napjainkban is láthatunk példákat erre a szindrómára azokban, akik azt mondják, hogy meg kell értenünk Vlagyimir Putyin „jogos biztonsági aggályait”!

Ugyanakkor a Monarchia és a Balkán kapcsolatát tanulmányozó történészeknek ugyanígy figyelniük kell arra, hogy a balkáni népeket ne kiszolgáltatott játékszernek tekintsék, akiket felmentenek a vádak alól, csak mert állandóan nagyhatalmi erőszaknak voltak kitéve. A 19. század vége és a 20. század eleje a féktelen, intoleráns nacionalizmus kora volt, ami romboló szerepet játszott a balkáni társadalmakban, és konfliktusokat szült közöttük, valamint köztük és a nagyhatalmak között. Senki sem jött ki tiszta kézzel ebből a konfrontációból, így óvakodnunk kell a nacionalista történetírástól, bármelyik oldalt képviselik is.

Budapest – Stoke, Devon, 2022. augusztus

Ian D. Armour műveinek bibliográfiája

Könyvek

- (Társszerző: Ian Porter). *Imperial Germany 1890–1918*. London – New York: Longman Seminar Studies in History, 1991.
- A History of Eastern Europe 1740–1918*. London: Hodder Arnold, 2006.
- A History of Eastern Europe 1740–1918: Empires, Nations and Modernisation*. 2nd edition. London: Bloomsbury Academic, 2012.
- Apple of Discord: The ‘Hungarian Factor’ in Austro–Serbian Relations 1867–1881*. West Lafayette, Ind: Purdue University Press, 2014.
- A History of Eastern Europe 1918 to the Present: Modernisation, Ideology and Nationality*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sydney: Bloomsbury Academic, 2021.

Folyóirat tanulmányok

- “Colonel Redl: Fact and Fantasy”. *Intelligence and National Security*, vol. 2. (Jan. 1987) No. 1. 170–183.
- “The Roots of Sarajevo: Austria-Hungary and Serbia 1867–1881”. *History Today*, vol. 39. (Aug. 1988) No. 8. 12–19.
- “Nationalism vs. Yugoslavism”. *History Today*, vol. 42. (Oct. 1992) No. 10. 11–13.
- “Bosnia-Hercegovina in Historical Perspective”. In: *1994 Britannica Book of the Year: Events of 1993*. Chicago: Encyclopaedia Britannica Inc., 1994. 425–427.
- (Társszerző: Ian Porter) “Men Without a Fatherland? The SPD in Imperial Germany”. *Modern History Review*, vol. 6. (Sept. 1994) No. 1. 8–10.
- “Austro-Hungarian Covert Activity in Belgrade 1868–1875”, Pt. I: “The Foreign Ministry’s Intelligence Effort”. *The South Slav Journal*, vol. 25. (Autumn–Winter 2004) No. 3–4. (97–98) 23–49.
- “Austro-Hungarian Covert Activity in Belgrade 1868–1875”, Pt. II: “Military Intelligence and Hungarian Government Involvement”. *The South Slav Journal*, vol. 26. (Spring–Summer 2005) No. 1–2. (99–100) 1–23.
- “Apple of Discord: Austria-Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867–1871”. *Slavonic & East European Review*, vol. 87. (Oct. 2009) No. 4. 629–680.
- “Hungary’s Failed Bid to Control Serbia: The Trial of Alexander Karadorđević, 1868–71”. *International History Review*, vol. 31. (Dec. 2009) No. 4. 740–770.
- “Killing Nationalism with Liberalism? Austria-Hungary and the Serbian Constitution of 1869”. *Diplomacy and Statecraft*, vol. 21. (Sept. 2010) No. 3. 343–367.
- “The Sensitivities of ‘Small, Backward Nations’: Austria-Hungary, Serbia and the Regulation of the Danube 1870–71”. *Canadian Journal of History*, vol. 47. (Winter 2012) No. 3. 515–543.
- “‘Like the Lord Lieutenant of a County’: The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1868–1881”. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 55. (Oct.–Dec. 2013) No. 3–4. 305–342.
- “‘Put Not Your Trust in Princes’: The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1881–1885”. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 56. (Sept.–Dec. 2014) No. 3–4. 201–237.

Tanulmányok szerkesztett kötetben

- “Hungary”. In: Dear, ICB – Foot, MRD (eds.): *The Oxford Companion to the Second World War*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1995. 548–553; új kiadása átdolgozott paperback kiadásban: *The Oxford Companion to World War II* (2001).
- “Kossuth’s Pie in the Sky: Serbia and the Great Danubian Confederation Scam”. In: Péter, László – Rady, Martyn – Sherwood, Peter (eds.): *Lajos Kossuth Sent Word... Papers Delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth’s Birth*. London: Hungarian Cultural Centre, London/School of Slavonic & East European Studies, UCL 2003. 183–204. (Megjelent még: *The South Slav Journal*, vol. 24. Nos. 1–2. [Spring–Summer 2003] No. 1–2. 33–50.)
- “The Nation as Victim”. In: Srdja Pavlović. Srdja – Živković, Marko (eds.): *Transcending Fratricide: Political Mythologies, Reconciliations & the Uncertain Future in the Former Yugoslavia*. Baden-Baden: Nomos, 2013. 93–108.

IAN D. ARMOUR
MacEwan University

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 171–200.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.171-200
www.aetas.hu

„Ne bízzatok a hercegekben”

*A Habsburg Monarchia és a szerbiai Milan Obrenović 1881–1885**

A szerbiai Milan Obrenovićért nehéz lelkesülni. Magas intelligenciával rendelkezett, azonban sérült személyiség volt, amit egy szétesett szülői ház, félbemaradt oktatás és az eredményezett, hogy 1868-ban alig tizennégy éves tinédzserként emelték a hercegség magányos méltóságába.¹ Milan – ha ez a helyes kifejezés – önelégült, önsajnáló, kétszínű fiatalemberre érett, aki kifejezetten kedvelte az ivást, a szerencsejátékokat és az örömlányokat, hajlamos volt arra, hogy rossz néven vegye hatalmának korlátozását, így temperamentumát tekintve alkalmatlan volt arra, hogy egy olyan paraszti társadalom alkotmányos uralkodója legyen, amely a gazdasági elmaradottsága ellenére az 1880-as évekre valódi tömegpolitikára és a politikai participációra épülő rendszert alakított ki.² S ami még rosszabb, Milan gyűlölte Szerbiát („*ce foutre pays*”) és a szerbeket, hozzájuk viszonyítva nyugati és civilizált embernek tartotta magát, és arra vágyott, hogy bárhol máshol élhessen, csak ne Belgrádban.³

Mégis ez az éretlen és problematikus uralkodó volt a kulcsfigurája annak a politikai és gazdasági ellenőrzésnek, amelyet a Habsburg Monarchia államférfiai az újonnan függetlenné vált Szerbiára kényszerítettek 1881-ben. Az 1880–1881-es vasúti, kereskedelmi és állategészségügyi szerződésekkel és mindenekelőtt az 1881. június 28-i titkos politikai szerződéssel, amelyről Milan személyesen tárgyalt, és amelyért személyes garanciát vállalt, Szerbia szatellitállammá vált, gazdasági jóléte az osztrák–magyar piactól függött, s önálló külpolitikai irányvonalat gyakorlatilag nem folytathatott. A titkos szerződés IV. cikke közismert módon kimondta: „az Ausztria–Magyarországgal való előzetes megegyezés nélkül Szerbia nem folytat tárgyalásokat és nem köt politikai szerződést más kormányokkal”.⁴

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: ‘Put Not Your Trust in Princes’: *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1881–1885*. Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, vol. 56. (2014) No. 3–4. 201–237.

¹ Milan unokatestvére, Mihailo Obrenović (1860–1868) meggyilkolása után került a hercegi méltóságra egy régenség irányítása alatt, és 1873-ban vált nagykorúvá. 1882-ben felvette a Szerbia királya címet. Milan uralkodásának általános jellemzőiről az egyik legjobb munka: Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, i. m.; továbbá lásd: Petrovich: *A History of Modern Serbia*, i. m.

² Stokes: *Politics without Development*, 2–3.; Milánnak a belgrádi diplomáciai testülettel előszere-ttel folytatott éjszakába nyúló szerencsejáték összejöveteleiről lásd: Khevenhüller (Belgrád) levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. HNSA PAXIX/16.

³ Heinrich von Haymerle báró, osztrák–magyar külügyminiszter feljegyzései a szerb herceggel folytatott beszélgetésről, 1881. szeptember 13. HNSA, PA I/456-1, V-8; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 284.

⁴ Szövetségi szerződés Ausztria–Magyarország és Szerbia között, 1881. június 16/28. Közli: Pribram: *The Secret Treaties*, I. 53. A szerződések szerkezetéről általában lásd: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, III. 464–494.; Hauptmann: *Österreich–Ungarns Werben*, 122–249.; Amour: *Like the Lord Lieutenant*, 305–342.

Bár ezt az ellenőrzési rendszert Heinrich von Haymerle báró külügyminiszter (1879–1881) hivatali ideje alatt véglegesítették, valójában két magyar államférfi szellemi gyermeke volt: gróf Andrassy Gyuláé, a korábbi magyar miniszterelnöké (1867–1871) és közös külügyminiszteré (1871–1879), valamint Kállay Bénéé, aki politikus, diplomata volt, a szerb szerződések megkötésének idején az osztrák–magyar külügyminisztérium állandó osztályfőnöke, a titkos szerződés fő tervezője. Az 1880–1881-ben megkötött szerződési rendszer valójában betetőzte Andrassy és Kállay 1867-től, a kiegyezéstől kezdve folytatott törekvését, hogy befolyást gyakoroljanak a Monarchia Szerbiával kapcsolatos politikájára, mivel Szerbiát mindketten potenciális fenyegetésnek tekintették a Monarchiára és Magyarországra nézve, feltételezve, hogy az fogékony lehet az orosz pánszláv manipulációra, illetve képes lehet aláásni a Monarchia délszláv lakosságának lojalitását.⁵ Ráadásul azután, hogy a Monarchia az 1878-as berlini kongresszust követően megszállta Bosznia-Hercegovinát, amelyet éppen azért szerzett meg, hogy ezt az oszmán tartományt távol tartsa Szerbiától, mind Bécsnek, mind Budapestnek még több oka volt arra, hogy ellenőrizni akarja Szerbiát. S valóban, a titkos szerződés II. cikkelye arra kötelezte a szerb kormányokat, hogy a Habsburgok boszniai uralmával kapcsolatban mindenféle kritikát elfojtsanak a szerbiai állampolgárok körében.⁶

A titkos szerződés kettős értelemben is paradox jellegű volt. Először is, titkos volt. Az osztrák–magyar oldalon csak I. Ferenc József császár, a külügyminiszter, az osztályfőnök, a Monarchia belgrádi nagykövete és tisztviselők kiválasztott szűk köre tudott a szerződés létezéséről, s hogy ez így is maradjon, minden olyan dokumentumot, amely akár csak utalt a szerződésre, évtizedekig egy szigorúan titkos aktában őriztek.⁷ A szerb oldalon csak Milan, Čedomilj Mijatović külügyminiszter, aki Milan nevében aláírta a szerződést, valamint – a szerződés aláírása után – Milan Piroćanac miniszterelnök és Milutin Garašanin belügyminiszter voltak beavatva.⁸ Ennek következtében a szerbiai politikai pártok és a közvélemény évekig értetlenül állt a szerb kormánynak külpolitikai ügyekben – különösen az Ausztria–Magyarországgal való kapcsolatokat érintő kérdésekben – tanúsított tartózkodó magatartása előtt. Az 1880-as években és azon túl is szakadék tátongott a Habsburg Monarchiát hagyományosan a szerb nemzeti érdekek ellenségének tekintő szerb nép és az Obrenović-dinasztia között.⁹

Másodszor, a titkos szerződés, valamint a Monarchia által 1880–1881-ben Szerbia felett kiépített politikai és gazdasági ellenőrzés egészének garanciája maga Milan herceg volt, később királyként is.¹⁰ De Milan, hogy nyersen fogalmazzunk, alkalmatlan eszköz volt egy ilyen

⁵ A történet részletes vizsgálatát lásd: Armour: *Apple of Discord*, i. m.

⁶ Pribram: *The Secret Treaties*, I. 51.

⁷ A szerződéssel kapcsolatos összes dokumentum, beleértve annak 1889-es megújítását is, egyetlen dobozban található. HNSA PA I-456-1/2. A belgrádi osztrák–magyar követ, Herbert báró titokban tartotta a szerződést saját követségi személyzete előtt, és szabadságra küldte őket, amíg a ratifikációs okiratokat ki nem cserélték. Herbert levele Kállayhoz, 1881. július 12. HNSA PA I-456-1, V2.

⁸ Piroćanac és Garašanin azonnal lemondott, amikor értesült a szerződésről, és csak azután maradtak hivatalukban, hogy a IV. cikk újraértelmezéséről tárgyaltak, ami Szerbiának némi mozgásteret biztosított a külpolitika terén. Ezt a „Piroćanac-nyilatkozatot” azonban azonnal semmissé tette az, hogy Milan fő minisztere tudta nélkül 1881. október 24-én személyes garanciát vállalt arra, hogy az osztrák–magyar irányításnak alárendelik magukat. Pribram: *The Secret Treaties*, I. 59.; Armour: *Like the Lord Lieutenant*, 337–340.

⁹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 65–66.; Petrovich: *A History of Modern Serbia*, II. 412–415.; Vucinich: *Serbia between East and West*, 172–174.

¹⁰ Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 123. „A nehézséget az jelentette, hogy a szerződés, sőt Ausztria–Magyarország egész szerbiai helyzete Milan hercegen állt vagy bukott.”

tartományt a Habsburg uralom kirakatává tette, annak ellenére, hogy ez nyilvánvalóan sér-tette a szerb, sőt a boszniai horvát és muszlim érzékenységet is.¹⁴ Kállay arra is talált időt, hogy 1883-ban a Magyar Tudományos Akadémiához intézett ünnepi beszédében leírja, hogy Magyarországnak mint a Nyugat és Kelet közötti közvetítőnek, s a magyaroknak mint kultúrnépnek kötelessége, sőt joga van a nyugati kormányzási és civilizációs normákat eljuttatni a Balkán „civilizálatlan” népeihez.¹⁵

Mindeközben a Szerbiával fenntartott kapcsolatok irányítása Kálnoky kezében maradt, aki 1895-ig töltötte be tisztségét. Kálnoky 1880-as években szerzett tapasztalatai elkeserítőek voltak, és az évtized közepére meggyőződött arról, hogy pusztá ábránd, hogy a Monarchia „személyi politikája” révén ellenőrzés alatt tarthatja Szerbiát. A valóságban Szerbiát nem lehetett az uralkodó személyén keresztül irányítani, különösen nem, ha ez az uralkodó Milan Obrenović-féle személyiség volt. A szerb politikával kapcsolatos magyar megközelítést, melyet Andrassy 1885 novemberében újult erővel megfogalmazott, Kálnoky hallgatólagosan elutasította, s világossá tette, hogy inkább egyszerű hatalmi politikára támaszkodik, az erősebb fél jogára, hogy diktáljon a gyengébbnek. Megközelítésének hallgatólagos elfogadása ezen a ponton jelezte, hogy a Monarchia szerb politikájában finom elmozdulás következett be. Kálnoky mindazonáltal ragaszkodott a titkos szerződéshez, az osztrák–szerb kapcsolat diszfunkcionális szimbólumához, és 1889-ben – bosszúságára és jobb belátása ellenére – további öt évre meghosszabbította a szerződést.

*

Kálnokynak nem voltak illúziói a Monarchia és Szerbia viszonyának természetét illetően, és ez a szókimondó, veleszületetten őszinte katonából lett diplomata nem idegenkedett attól sem, hogy nevén nevezze a dolgokat. A balkáni prioritásokat még szeptérvári követként 1880-ban őszintén értékelve, hangsúlyozta, hogy „délkeleten a politikai hatalmunk sarokpontja Belgrád”.¹⁶ Kálnoky őszönös konzervatívként meg volt győződve arról, hogy a Monarchia biztonságát a Németországgal való szövetség szolgálja a legjobban, de az is, hogy elkerülje a nyílt konfrontációt Oroszországgal, amellyel háborút vívni katasztrofális lenne Ausztria–Magyarország számára.¹⁷ Bár Kálnoky, mint Ferenc József hivatalnok, soha nem tudott teljes szívvel csatlakozni Otto von Bismarck német kancellár elgondolásához, aki szerint a Balkánon a stabilitást az osztrák–magyar és az orosz befolyási szférára osztás biztosíthatja, Bismarckhoz hasonlóan hitt a három 'északi udvar' közötti rendszeres konzultáció és egyetértés fontosságában. Kálnoky készsége arra, hogy félúton találkozzon az oroszokkal, miközben határozottan ellenáll Ausztria–Magyarország nyugat-balkáni érdekei indokolatlan megsértésének, végül kiváltotta az Andrassyhoz hasonló, megrögzött ruszofókok gyanakvását, valamint Ferenc József feleségének, Erzsébetnek és fiának, Rudolfnak, a trónörökös-

¹⁴ Sugar: *Industrialization of Bosnia-Hercegovina*, 201–202.; Krajačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 61–69.; Okey: *Taming Balkan Nationalism*, 57.

¹⁵ Kállay: *Magyarország a kelet és a nyugot határán*, 67–69.; Laveleye: *The Balkan Peninsula*, 16–17.; a budapesti brit konzul kissé megdöbben beszámolója a beszédről, Phipps levele Ellothoz, 1883. május 22. PRO FO 7/1057.; egy modern értékelés: Krajačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, 68–73.

¹⁶ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HHSA PA XL (Interna)/333 (Kállay hagyaték), I; idézi többek között Hauptmann: *Österreich–Ungarns Werben*, 203.

¹⁷ Friedjung: *Graf Gustav von Kalnoky*, 332–333., 334.; Rutkowski: *Gustav Graf von Kalnoky*, 105–106.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 126.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 21–23.

nek az éles ellenszenvét.¹⁸ A hangnem- és a hangsúlyokbeli különbségek ellenére azonban soha nem volt kétséges, hogy Kálnoky felfogása szerint Szerbia szilárdan a Monarchia érdekszférájába tartozik, és minden eszközzel ott kell tartani. Ahogy 1880-ban írta: „Csak akkor birtokolhatjuk teljesen biztosan Boszniát és annak részeit, ha Szerbiát, bármilyen eszközzel is, a befolyásunk alá rendeltük, vagy még inkább, ha mi parancsolunk ott.”¹⁹

A probléma az eszközökkel volt. Attól a pillanattól kezdve, hogy Kálnoky átvette a külügyminiszteri tisztséget, egyik szerbiai válságot a másik után kellett kezelnie, amelyek többségét Milan szeszélyes viselkedése idézett elő. Ha a diplomácia részben a személyes kémián múlik, akkor nincs két személyiség, aki kevésbé illene össze, mint ők ketten: az egyik oldalon a derék, lelkiismeretes és meglehetősen komor morva arisztokrata katonatiszt, a másikon a királyi divatfi csirkefogó archetípusa. Mégis Milan volt Szerbia felkent uralkodója, Kálnoky pedig rá volt szorulva, és valóban udvariasan és tapintatosan kellett bánnia vele.

A Monarchia diplomáciai képviselője Belgrádban 1881 végétől Rudolf von Khevenhüller gróf, aki Kálnoky képviselőjeként előnyökkel, de hátrányokkal is rendelkezett. Elég hírhedt volt kicsapongásairól ahhoz, hogy később a „csókos” (*l'embrassadeur*) csúfnevet kapja, sok szempontból alkalmas volt arra, hogy Milan züllött udvarába kerüljön, bár még ő is úgy találta, hogy a Milan által annyira kedvelt, egész éjszakákat igénybe vevő szerencsejátékok, ha állóképességét nem is, de pénztárcáját megterhelték.²⁰ Más tekintetben Khevenhüller túlságosan szókimondó és impulzív személyiség volt, amivel bátorította Milan tekintélyelvű vonásait, és nemigen próbálta leplezni, hogy a Monarchia Milánra alárendelt eszközként tekint. Milan pedig egyre inkább rá lett utalva Khevenhüller tanácsaira és erkölcsi támogatására. Amint arról a brit nagykövét 1882 júniusában beszámolt, Milan belpolitikai kérdésekben Khevenhüllerrel „gyakran konzultált, és a jelleméből, a hangoztatott véleményéből ítélve, aligha kétlem, hogy ha kikéri a tanácsát, hősies gyógy módot javasol. Úgy gondolja (ahogy ő maga mondta nekem azóta, hogy elkezdtem írni ezt a közleményt), hogy az ellenzékkel való bánásmód egyetlen eszköze a »gumibot«.”²¹ Ugyanezen forrás szerint Khevenhüller azzal dicsekedett, hogy az osztrák–magyar követség ügynökhálózatának köszönhetően „jobban értesült arról, hogy mi történik az országban, mint maga a szerb kormány”.²² S az 1880-as évek egyik döntő pillanatában, mint látni fogjuk, Khevenhüller vitathatatlanul döntő szerepet játszott abban, hogy a Milan uralkodása katasztrófába torkollott.

Egy szempontból a titkos szerződés előnyökkel járt Bécs számára 1882. január–márciusában, amikor a Monarchia Bosznia-Hercegovinában lázadással nézett szembe. A lázadás kiváltó oka az volt, hogy katonai szolgálatra próbálták kötelezni a lakosságot, melynek muszlim része még mindig nem békült meg a Habsburg-uralommal, és amelyek szerb és horvát részét korábban soha nem kötelezték ilyenre; a lázadást némi nehézséggel leverték, s Ferenc József úgy döntött, hogy a szerencsétlen közös pénzügyminisztert, Bosznia fő adminisztráto-

¹⁸ Andrassy levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HNSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, ff. 141–157.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142.; Hamann: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*, 521–529.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 286–300.

¹⁹ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HNSA, PA XL (Interna)/333 (Kállay hagyaték), I. E szakasz meglehetősen elnagyolt fordítását közli: Wank: *Foreign Policy*, 44.; ám Wank hivatkozása nem az eredeti dokumentumra vonatkozik.

²⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. HNSA, PA XIX/16.

²¹ Locock levele Granville-hez, 1882. június 14. PRO FO 105/33, no. 110. bizalmas; idézi Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 187.

²² Locock levele Granville-hez, 1882. február 28., PRO, FO 105/32, no. 28. bizalmas; idézi: Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 187.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1885. május 3. HNSA PA XIX/19, no. 39A-B, bizalmas

rát, Szlávy Józsefet a magyar és a délszláv ügyek elismert szakértőjével, Kállay Bénivel váltja fel.²³ Amíg azonban a harcok folytak, a szerbiai kormányzat tartotta magát a titkos szerződés feltételeihez: néhány kivételtől eltekintve a szerb sajtóban nem volt szabad bírálni az osztrák–magyar intézkedéseket, a szerb nemzetgyűlésben nem hangozhatott el elítélő kijelentés, és természetesen nem engedték, hogy a felkelők anyagi támogatása átsorogjon Kelet-Bosznia és a fejedelemség közötti határon.²⁴ A boszniai helyzettel és Szerbia Ausztria–Magyarországnak való alárendeltségével kapcsolatos elégedetlenséget azonban kevésbé volt könnyű elhallgattatni vidéken. Amikor májusban a nyugat-szerbiai Užicében Milan találkozott egy boszniai osztrák–magyar tábornokkal, zavarba jött, mivel a helyi Radikális Párt által kihelelyezett táblák fogadták, amelyek hirdették: „Bosznia és Hercegovina miénk kell legyen”.²⁵

Hónapokkal a boszniai felkelés leverése után, az előbb Kálnokyval, majd Khevenhüllerrel folytatott egymást követő megbeszéléseken Milan teljesen őszinte volt, amikor tagadta, hogy bármilyen tekintetben érdeklődne Bosznia iránt, és azon véleményének adott hangot, hogy „Szerbia számára Bosznia birtoklása csak végzetes lehet”. Szerbia soha nem lenne képes uralni ezt a „nehezen kormányozható országot”, és a kísérlet „minden bizonnyal tönkretenné” magát Szerbiát.²⁶ Szeptemberben azután Khevenhüller előtt megismételte Milan, hogy Bosznia „túl nehéz szerzemény lenne számunkra, és Szerbiát egy évszázaddal visszavetné”. Milan azonban azzal is tisztában volt, hogy honfitársai, köztük saját miniszterelnöke, másként gondolkodnak, a szerbek általában továbbra is „szerb” földnek tekintik Boszniát, s „az osztrák–magyar barátság nem népszerű Szerbiában”. Arról tájékoztatta Khevenhüllert, hogy hozzá eljutott bizalmas információk szerint az egész szerb kabinet, azt gondolván, hogy Ausztria–Magyarország Bosznia annexiójára készül, nem sokkal korábban megállapodott abban, hogy ez esetben testületileg lemondanak, hogy demonstrálják, a Habsburg Monarchiával való barátság nem követelheti meg „a szerb nemzet szükséges és jogos törekvéseinek” feladását. Márpedig Piroćanac miniszterelnök alternatívája – mutatott rá Milan – a még nacionalistább és oroszbarát korábbi kormányzó, Jovan Ristić volt. Milan biztosította Khevenhüllert, hogy idegenkedik Ristićtől, nem fogadná el miniszterelnöknek, mert az „tönkretenné az Ausztria–Magyarországgal kötött paktumomat”. Szerbia azonban, tette hozzá, „nagyon demokratikus ország”, és Milan tudja, hogy kicsi a támogatottsága. A Ferenc József császárnak tett ígéretét be fogja tartani, zárta Milan a rá jellemző pátoosszal, de „Őfelségének tudnia kell, hogy ez a trónomba kerülhet”.²⁷

Amikor a boszniai felkelés kitört, Milánnak egészen másfajta kínos helyzettel kellett szembenéznie, ami szintén illusztrálta, hogy milyen gyakorlati nehézségekbe ütközött a Monarchiával való szoros szövetség titokban tartása. Az 1880–1881-es szerződés részeként Szerbia vállalta, hogy három éven belül befejezi a Bécs és Konstantinápoly közötti vasút

²³ A Hercegovinából kiinduló felkelés eredetéről részletes beszámolót lásd: Kapidžić: *Hercegovacki ustanak*, 89–94.; Jelavich: *The Revolt in Bosnia-Hercegovina*, 420–436.; Sugar: *Industrialization*, 48–49.; Donia: *Islam under the Double Eagle*, 33.; Okey: *Taming Balkan Nationalism*, 52–53. Kállayt 1882. június 4-én közös pénzügyminiszterré nevezték ki.

²⁴ Kapidžić: *Hercegovacki ustanak*, 285–286.; Stokes: *Politics without Development*, 237.; Khevenhüller (Belgrád) levele Kálnokyhoz, 1882. január 20. #5A-B titkos, HHSA PA XL/209, Liasse VIII.

²⁵ Stokes: *Politics as Development*, 241–242., 369., 101. jegyzet, idézi Locock levelét Granville-hez, 1882. május 4. PRO FO 105/32, no. 87.

²⁶ Kálnoky feljegyzései a szerb királlyal folytatott megbeszélésekről (Aufzeichnungen über eine Unterredung mit dem König von Serbien), 1882. augusztus 14. HHSA PA XIX/16.

²⁷ Khevenhüller grófnak a szerb királlyal folytatott beszélgetésének vázlata (Esquisse d'un entretien du Comte Khevenhüller avec Sa Majesté le Roi de Serbien), 1882. szeptember 11. HHSA PA I/456-1, V/33.

Szerbiára eső szakaszát, ez azonban egy olyan, nagyrészt agrárjellegű, tőkeszegény gazdaság számára, mint Szerbia, terhes kötelezettségvállalás volt, amelynek veszélyeit jól tükrözi, hogy Jovan Ristić kormánya milyen nehézségekkel tudta elfogadtatni a vasúti törvényjavaslatot a parlamenttel 1880-ban.²⁸ 1881-ben a Habsburg Monarchia nyomására, amely meg akarta nyitni a Balkánt az osztrák–magyar árucikkek előtt, a szerb kormány szerződést kötött az *Union Générale* francia bankkal, amelyet 1878-ban alapított Eugène Bontoux, aki eredeti vagyonát a Habsburg Monarchia vasúthálózatának kiépítésével szerezte. Bontoux különösen Közép-Magyarország, Trieszt és az Adria összeköttetésével foglalkozott, és az 1860-as évektől kezdve úgy népszerűsítette Magyarországot, mint olyan országot, amely képes lenne egész Európa gabonaszükségletét kielégíteni, ha összeköttetésben állna a külvilággal; amint 1861-ben bejelentette: „Magyarország szerepe Európa általános élelmezésében most kezdődik.”²⁹ Bontoux – propagandacikkeinek tanúbizonysága szerint – meg volt győződve arról is, hogy a Habsburg Monarchia a Balkán potenciális „megújítója”, különösen, ha sikerülne összekötni az égei-tengeri Szalonikivel.³⁰ Az *Union Générale* így jól illeszkedett a Monarchia, de a magyar kormány nyugat-balkáni regionális hegemoniáról szőtt álmaiba is. Az osztrák *Südbahn* korábbi igazgatójaként Bontoux elfogadható volt Bécs számára; és a Monarchia ellenőrzését az egész szerbiai vasúti projekt felett tovább erősítette a Bontoux és az osztrák *Länderbank* közötti titkos megállapodás, amelynek értelmében a bank harminc százalékos részesedéssel rendelkezett a majdani vasútvonalban.³¹ A vasút szerbiai szakaszának építése 1881 nyarán megkezdődött.

Milan és a szerbek szerencsétlenségére az *Union Générale* a 19. századi pénzügyi csőd klasszikus esetének bizonyult, amely Émile Zola *A pénz* (*L'Argent*, 1891) című regényének alapanyagul is szolgált: a túlterhelt és alultőkésített bank 1882 januárjában 55 millió frank hiánnyal csődbe ment. Bontoux-t letartóztatták, és több hónapot töltött börtönben, közben pedig hitelezői követelték a szerb kormánynak kölcsönadott pénzt.³²

A belgrádi „Bontoux-ügy” azonnal kellemetlen következményekkel járt. Mint Khevenhüller február 2-án jelentette, a szerb kormánynak mintegy negyvenmillió frankja volt lekötve az *Union Générale*-ban, és úgy tűnt, hogy a bank felszámolásakor az egészet el fogja veszíteni. Bontoux ugyan garantálta, hogy Szerbia pénze tőkéletes biztonságban van, a miniszterek „halálra rémültek”, és „az egész kormánygépezetet megbénította a terror”.³³ Volt is rá okuk, hiszen hamarosan kiderült, hogy Mijatović pénzügyminiszter Milan jóváhagyásával, de minisztertársai tudta nélkül írta alá azokat a kötvényeket, amelyekkel Szerbia mintegy 35 600 000 dinárra kötelezte magát.³⁴ Maga a megrögzött szerencsejátékos Milan is spekulált az *Union Générale* részvényeivel abban a reményben, hogy szép nyereségre tesz szert;

²⁸ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 30–31.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 404–405.; Stokes: *Politics without Development*, 170–172.; Amour: *Like the Lord Lieutenant*, 327–329. A vasúti egyezményt 1880. április 9-én írták alá, és májusban ratifikálta a szerbiai parlament.

²⁹ Bontoux: *La Hongrie et l'alimentation de l'Europe*, i. m., idézi: Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 10.

³⁰ Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 10–11.

³¹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 93–95.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 419–420.

³² Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 130–134.; Zoláról lásd Uo. 130. 1. jegyzet, Brown: *A Life*, 581–583., 618–620. Lásd még: Bouvier: *Le krach de l'Union générale*, 172., 178–185.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.; Mijatovich: *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, 255.

³³ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HNSA PA I/456-1, V/28.

³⁴ Stokes: *Politics without Development*, 236. Ebben az időszakban egy dinár egy francia frank-nal volt egyenlő. Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 692.

ehelyett mintegy 230 000 frankos személyes veszteséggel kellett számolnia.³⁵ Mijatović Párizsba sietett, hogy tisztázza az ügyet, és megpróbálja megmenteni Szerbia letétjét.³⁶ Kiderült azonban, hogy a miniszterek és Milan pánikba esésének valódi oka az attól való félelem volt, hogy a parlament felelősségre vonja őket az ügy kezeléséért: az a hír járta, hogy a kormány minisztereit, sőt Milánt is megvesztegették, hogy Bontoux-nak ítéljék oda az üzletet, és valóban fennállt a lehetősége annak, hogy a kormány belebukik az ügybe.³⁷ S ebben az esetben hogyan reagálna bármilyen új minisztérium, ha megtudná, hogy Szerbia titkos szerződést kötött Ausztria–Magyarországgal? Hogyan lehetne megakadályozni, hogy a szerződés létezése a nyilvánosság elé kerüljön?

A Bontoux-ügy már korán rávilágított a titkos szerződés alapvető abszurditására. A Piroćanac-kabinet a parlament haladó párti frakcióját képviselte, mérsékelt, nyugatiasodó alkotmánypártiakat, akik elfogadhatók voltak Milan számára, de akiket Ristić liberálisai és az új, paraszti alapokon álló Radikális Párt egyre inkább támadott. Milan gyűlölte Ristićet, a felette korábban atyáskodó egykori régenst, a radikálisokat pedig veszélyes forradalmároknak tartotta. Február 2-án biztosította Khevenhüllert, hogy semmiképpen sem fog a radikálisokkal együtt kormányozni, de az alternatíva ebben az esetben új választások és egy Ristić-minisztérium lenne, és sem Milan, sem pedig – mint hangsúlyozta – az osztrák–magyar kormány nem bízhat Ristićben.³⁸ Amikor Milan kijelentette az osztrák–magyar nagykövetnek, hogy eltökélten ragaszkodik Piroćanachoz és Garašaninhoz, elvrokonhoz szolt. A Habsburg Monarchia ugyanilyen eltökélten támogatta a Piroćanac-minisztériumot, éppen azért, mert az annak középpontjában álló miniszteri hármás – Piroćanac, Garašanin és Mijatović – voltak az egyedüli szerb politikusok, akik tudtak a titkos szerződésről. Egy kormányváltás, különösen ha a közismerten oroszbarát és osztrákgyűlölő Ristićet hozná vissza a hatalomba, veszélyeztetné a Monarchia Szerbia feletti uralmát. „Ismerem az emberemet”, mondta Milan Ristićről február 18-án; orosz támogatás nélkül Ristić soha nem merte volna ilyen nyíltan bírálni Milan minisztereit. De ha hatalomra kerülne, azt nem lehetne túrni, és Ausztria–Magyarországnak nem maradna más választása, mint megszállni Szerbiát: „Soha nem fog csendben maradni. Moszkvával és a pánszlávokkal fog intrikálni, lázadást szít az Önök oldalán, és el fogja veszíteni az országot és a dinasztiamat.” Milan kijelentette Khevenhüllernek, hogy azon a napon, amikor már nem tudja betartani a titkos szerződésben vállalt ígéreteit, elhagyja Szerbiát, „és azt tehetek azzal, amit akarnak”.³⁹

A válság kettős következménnyel járt. Először is, Kálnoky csendben megállapodott a francia kormánnyal, hogy az osztrák *Länderbank* a nagyhatalmú *Comptoir d'escompte de Paris* bankon keresztül felvásárolja a szerb kormány kötelezvényeit.⁴⁰ Másodsor, Belgrádban megszületett a döntés Szerbia királysággá nyilvánításáról, amit Milan és miniszterei

³⁵ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 28. #25B, HHSA PA XIX/16.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 134.; Jakšić: *Novčane nevolje kralja Milana*, 210.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.

³⁶ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HHSA PA I/456-1, V/28.; Mijatović: 34 485 331 dinárt közöl. Mijatovich: *The Memoirs*, 259.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421.; Stokes: *Politics without Development*, 235–236.

³⁷ Mijatovich: *Memoirs*, 255–258., 259–260.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 134.; Jakšić: *Novčane nevolje Kralja Milana*, 208.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 421–22.

³⁸ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 2. #11E, titkos, HHSA PA I/456-1, V/28.

³⁹ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 19. HHSA PA I/456-1, V/29.

⁴⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 19. HHSA PA I/456-1, V/29.; Mijatovich: *The Memoirs*, 259.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 133.; Palotás: *Machtspolitik und Wirtschaftsinteressen*, 188.

sietve keresztülvittek, pusztán azért, hogy eltereljék a parlamenti képviselők és a szerb közvélemény figyelmét a Bontoux-ügy által nyilvánvalóvá tett pénzügyi inkompetenciáról. Kálnoky a maga részéről egyértelművé tette, hogy támogatja a Piroćanac-minisztérium megtartását.⁴¹ Mint Khevenhüller február végén beszámolt arról, ha Milan nem tart ki szilárdan, a minisztérium összeomlott volna, „hogy ne mondjam, egérlyukba bújt volna”.⁴² Az 1881-es titkos szerződés értelmében Ausztria–Magyarország vállalta, hogy támogatja a királyság kikiáltását, bár annak diplomáciai előkészítését nyugodtabbra tervezték. Milan azonban személyesen Ferenc Józsefhez fordult Khevenhüller útján, s kérte a Monarchia támogatását arra az esetre, ha Oroszország ellenvetéseket tenne; miután ígéretet kapott erre, március 6-án hivatalosan is kiadták a proklamációt, és Ausztria–Magyarország volt az első nagyhatalom, amely elismerte az új királyságot.⁴³ Április közepére Khevenhüller arról számolhatott be, hogy a Piroćanac-minisztérium pozíciója ellenfeleivel szemben érezhetően javult.⁴⁴

A rövid távú nyereség ellenére a Piroćanac-kormány megtartása, tekintettel a Bontoux-fiskaléért viselt felelősségre, de a közvéleménnyel is dacolva, számos negatív következménnyel járt. A politikai ellenfeleiktől érkező heves bírálatokra válaszul a Haladó Párt vezetői egyre inkább hajlottak autoriter eszközökre, ami nem volt idegen Milántól sem, tisztogató-sokba kezdtek a hivatali apparátusban, korlátozták a sajtószabadságot, pénzbírsággal sújtották azokat az ellenzéki képviselőket, akik bojkottálták a *skupština* gyűléseit, hogy az ne legyen határozatképes, lovasrendőrséget vetettek be a „rend” fenntartására, és ami a legnagyobb szenzáció, 1881 októberében önkényesen leváltották a szerb ortodox egyházfőt, Mihály metropolitát, mert nyíltan szimpatizált a liberálisokkal és Oroszországgal.⁴⁵ Különösen Mihály elbocsátását tekintették nemcsak Szerbiában, hanem az ortodox Oroszországban is az osztrák–magyar befolyás diadalának, és az a tény, hogy Mihály utódját, Teodosije Mraović archimandritát csak Ausztria–Magyarország szerb pátriárkája – osztrák–magyar földön – iktathatta be, és miután Milan a többi szerbiai püspököt is elbocsátotta, mert elleneztek ezt, csak megerősítette a képet az Ausztria–Magyarországnak alávett Szerbiáról.⁴⁶ A Bontoux-botrány tovább rontotta az amúgy is népszerűtlen kormány és vele együtt az uralkodó tekintélyét. Milan mégsem akart lemondani Piroćanacról, mert nem tudott.

A kormány népszerűtlenségét nehéz volt figyelmen kívül hagyni, amikor 1882 májusában választásokra került sor. Annak ellenére, hogy Milan nyíltan pártoskodott mellettük, a Haladó Párt a megpályázott helyek közül csak ötöt szerzett meg. Piroćanac, némi alkotmányos aggályról téve tanúbizonyságot, ezt a bizalmatlanság jelének tekintve le akart mondani, de Milan nem engedte. Ehelyett azt, hogy a Radikális Párt képviselői nem voltak hajlandók részt venni a *skupština* ülésén, ürügyként használta fel új választások kiírására, s a kormány szemérmetlenül figyelmen kívül hagyta a kedvezőtlen eredményeket, és egyszerűen kinevezte

⁴¹ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1882. február 22. HHSA PA XIX/16, távirat

⁴² Khevenhüller levele Kálnokyhoz 1882. február 28. HHSA PA I/456-1, V/30.

⁴³ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. január 19. #4A-B, titkos. HHSA PA I/456-1, V/27.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. február 27., távirat („nagyon sürgős”) HHSA PA XIX/16.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. március 2., távirat. HHSA PA XIX/16.; Piroćanac levele Khevenhüllerhez, 1882. február 22./március 6. PA XIX/16.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 135–137.

⁴⁴ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. április 16. #46, titkos, HHSA PA I/456-1, V/32.

⁴⁵ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 422–423.

⁴⁶ Herbert levele Kállayhoz, 1881. november 4., no. 103., Herbert levele Kállayhoz, 1881. november 7., no. 104., mindkettő HHSA PA XIX/15.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 175–182.

saját jelöltjeit.⁴⁷ Milan és miniszterei ismét csak azért ítélték úgy, hogy a választási eredményeken ilyen módon átgazolhatnak, mert Bécs kifejezetten támogatta ezt az eljárást. Kálnoky világossá tette Belgrád számára, hogy az osztrákbarát haladó pártiakat kell preferálni az osztrákgyűlölő radikálisokkal vagy Ristić liberálisaisával szemben.⁴⁸

Az 1882-es év hátralévő részében az ügyek nyugodt mederben folytak, de Milan Piroćanac miniszterelnökségébe vetett bizalma megrendült. Amikor a radikális szimpatizáns Jelena Marković október 23-án merényletet követett el a király ellen, a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy a bíróságokra kell hagyni a büntetőeljárás lefolytatását.⁴⁹ Milan számára, akinek meggyőződése volt, hogy életét a vörös forradalmárok folyamatosan veszélyeztetik, s csak a tisztességes eljárás semmibevétele lehet elfogadható, annak az elhatározásnak, hogy ragaszkodjanak a törvény betűjéhez, áruság szaga volt, és ez Piroćanacsal való kapcsolatának elhidegülését okozta. Október végén Milan felfedte Khevenhüller előtt azt a reményét, hogy a minisztériumot egy elfogadható haladó pártiakból, például Garašaninból és Mijatovićból, valamint Ristić liberális híveiből álló koalícióval válthatja fel. Ha ez nem sikerülne – vallotta be Milan –, a hadsereget fogja felkérni, hogy támogassa őt az alkotmány felfüggesztésében, „egyfajta államcsíny [*Staatsstreich*] keretében”. A király azonban szem előtt tartotta az 1881-es titkos szerződésből eredő kötelezettségeit: „...oly annyira alávetette magát Ausztria–Magyarországnak, hogy anélkül nem akart semmit sem tenni, hogy a k. u. k. kormány előtt előzetesen ne fedte volna fel indítékait.”⁵⁰

Kálnoky november 12-i válasza Milan szempontjából kedvezőtlen volt. Mielőtt megígérte volna az államcsíny támogatását annak minden, Szerbia belső stabilitására nézve előre nem látható következményével együtt, Kálnoky tudni akarta, hogy maga Milan milyen hatást vél elérni, miért tartja szükségesnek, milyen „eszközök és személyek” állnak rendelkezésére annak kiviteléhez, mi a végső cél, és mi következik azután.⁵¹ Amint Khevenhüller beszámolt róla, Milan nem volt igazán elégedett ezzel a válasszal, de a Monarchia támogatásának nem volt alternatívája, kénytelen volt elfogadni azt.⁵² Nem került sor királyi puccsra, és a Piroćanac-minisztérium még egy évig hivatalban maradt.

Hogy Szerbia gazdasági alárendeltsége Ausztria–Magyarországgal szemben milyen nehézségek elé állította a szerb kormányokat, azt 1883 elejétől jól lehetett látni, amikor a Piroćanac-minisztérium megkezdte az 1880-as osztrák–szerb kereskedelmi szerződésben előírt szarvasmarha-összeírás (*Viehkataster*) kivitelezését. Szerbiának az oszmán Balkánhoz fűződő történelmi kapcsolatai következtében a Monarchiában a fertőző betegségeknek jobban kitettnek tekintették a szerb állatállományt, ezért a kereskedelmi szerződés, különösen pedig az 1880-as állategészségügyi egyezmény feljogosította az osztrák–magyar kormányt a határ lezárására, ha a szerb oldalon betegség gyanúja merül fel. Az élő szarvasmarha és a sertés azonban Szerbia kevés exportcikke közé tartozott, így a „sertéspestis záradékot” és a szer-

⁴⁷ Schiessl levele Kálnokyhoz, 1882. június 4., no. 65 titkos; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. június 16., no. 70., mindkettő HHSA PA XIX/16.

⁴⁸ Kálnoky levele Schiesslhez, 1882. május 31., bizalmas. HHSA PA XIX/16.

⁴⁹ Marković az 1877-es topolai lázadásban játszott szerepéért kivégzett Jevrem Marković özvegye volt, az ő testvére pedig a szocialista Svetozar Marković. Úgy tűnik, tette magányos akció volt, de aligha volt kétséges, hogy a Radikális Párt nem gyászolta volna Milan halálát. Az, hogy Markovićot a vizsgálati fogságban felakasztották, nem javított a kormány reputációján. Lásd: Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 155–160., 167–168.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 426–427.; Stokes: *Politics as Development*, 259–260.

⁵⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. október 28., magánlevél. HHSA PA XIX/16 (Varia).

⁵¹ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1882. november 12. HHSA PA XIX/16 (Varia).

⁵² Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 29. HHSA PA XIX/16 (Varia).

zódéses keret egyéb szabályozó rendelkezéseit joggal tekintették a politikai ellenőrzés eszközeként. Az a követelmény, hogy a szerb szarvasmarhákat Szerbia Romániával, az új Bulgáriával és magával az Oszmán Birodalommal közös új határaitól bizonyos távolságon belül, ha betegségtől mentesnek minősülnek, meg kell billogozni, a kelet- és délkelet-szerbiai parasztság körében nehezteletést és nyílt ellenállást váltott ki, amelyet 1883 folyamán erőszakkal kellett felszámolni. Mindeközben a Piroócánac-minisztériumot elkerülhetetlenül még inkább az osztrák–magyar befolyás pusztá eszközének tekintették.⁵³

1883 szeptemberében a haladó pártiak végül kénytelenek voltak ismét az urnákhoz járulni, és legnagyobb meglepetésükre nagy vereséget szenvedtek az új Radikális Párttal szemben. A választást többek között a radikálisok osztrákellenes retorikája jellemezte; ahogy a radikális lap, a *Samouprava* fogalmazott: „Most meglátjuk, ki akar, ki mer Ferenc Józsefere szavazni.”⁵⁴ Amikor szeptember 27-én összeült az új *skupština*, a Haladó Párt a 176 fős testületben egyértelműen kisebbségben volt, míg a radikálisok mintegy hetven képviselővel messze a legnagyobb frakciót alkották; a mintegy tucatnyi liberállal koalícióban a radikálisok tűntek a nyilvánvaló győztesnek.⁵⁵ Milan azonban vérmérsékletéből adódóan nem volt hajlandó elfogadni az eredményt, és ebben az elhatározásában egyértelműen megerősítették azok a tanácsok, amelyeket I. Vilmos császártól kapott Berlinben, amikor 1883 őszén hadgyakorlatokon vett ott részt, és ami még fontosabb, az osztrák–magyar kormánytól, amikor útban Belgrád felé megállt Bécsben.⁵⁶ A radikális–liberális koalíció elfogadása helyett ezért ragaszkodott ahhoz, hogy október 1-jén a konzervatív Nikola Hristićet nevezze ki miniszterelnöknek. Hristić az ellenzék megdöbbenésére és felháborodására október 4-én egyetlen ötperces ülésen megnyitotta és berekesztette a *skupštinát*, ami országszerte fokozta a rossz előérzetet és a nyugtalanságot.

A kormány nem elégedett meg a királyi hatalom ezen demonstrációjával, és a vidéki elégedetlenség nyílt megnyilvánulásaira reagálva megkezdte az év elején korábban elfogadott sorozási törvény végrehajtását, ami többek között a magánlőfegyverek elkobzásával járt. Ez elkerülhetetlenül engedetlenséget szült az oszmán elnyomással szembeni fegyveres ellenállására büszke társadalomban.⁵⁷ Szerbiát ekkor érte utol a Timok-lázadás néven ismert parasztfelkelés. Az 1870-es évek depressziója óta Szerbiát sújtó gazdasági bizonytalanság, valamint a szerbiai kisgazdáknak a szerintük túlzott adóztatás és a „belgrádi” uralom nyomán táplált ellenérzéseik által kiváltott timoki lázadás megmutatta, hogy az azt vezető Radikális Párt politikai tekintetben milyen mértékben mozgósította ezt a parasztnemzetet.⁵⁸ Azt is jelezte, hogy Milan mennyire népszerűtlen, és milyen nagy mértékben azonosították őt az osztrák–magyar érdekekkel; ahogy egy belügyi kormányjelentés fogalmazott, a felkelők azzal vádolták Milánt, hogy „kormányzásra képtelen gazember, aki eladta az országot Ausztriának”.⁵⁹ Bár az átszervezett és meglehetősen jól fizetett szerb hadsereg megbízható elnyomó eszköznek bizonyult, és még november vége előtt elfojtotta a lázadást, az incidens megerősítette Milan király autoriter hajlamait. Annak ellenére, hogy az osztrák–magyar nagykövet

⁵³ Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 238–239.; Stokes: *Politics as Development*, 264–267.

⁵⁴ *Samouprava*, 1882. augusztus 25./szeptember 6. Idézi Stokes: *Politics as Development*, 273.

⁵⁵ Stokes: *Politics as Development*, 274., 366–367. 69. jegyzet.

⁵⁶ Stokes: *Politics as Development*, 277–278.

⁵⁷ Stokes: *Politics as Development*, 281.

⁵⁸ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 179–185.; Radenić: *Timočka buna*, 439–556.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 428.; Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 235–255.; Stokes: *Politics as Development*, 283–289.

⁵⁹ Idézi Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 241.

kegyelemgyakorlást tanácsolt neki, a radikális vezetőket letartóztatták, bíróság elé állították és sok esetben halálra ítélték, és bár sok ítéletet később enyhébb büntetésre változtattak, a lázadás és annak leverése keserű nyomokat hagyott maga után.⁶⁰ Milan 1883 végére minden korábbinál jobban elidegenedett forrófejű alattvalóitól.

Nem világos, hogy a timoki válság alatt Milan vette-e a fáradságot, hogy tájékoztassa új miniszterelnökét az Ausztria–Magyarországgal kötött titkos szerződés létezéséről. A Monarchia számára ez fontos kérdés volt. Khevenhüller, aki november végén konstatalta, hogy sem a király, sem a miniszterei nem kértek osztrák–magyar segítséget, teljes tájékoztatlanságot áruult el arról, hogy Hristić tud-e a szerződésről, noha nyilvánvaló volt, hogy a kormány az osztrák–magyar beavatkozással való fenyegetést meglebegtette a lakosság feje fölött.⁶¹ Nem sokkal karácsony előtt Khevenhüller arról a híresztelésről számolt be, hogy Milan az osztrákgyűlölő Jovan Ristićtel tárgyalt a miniszterelnökségről, és szemrehányást tett neki az ellenzékiiségért, arra hivatkozva, hogy „a király olyan kötelezettségvállalásokat tett Ausztria–Magyarországgal szemben, hogy szó sem lehetett Szerbia külpolitikájának megváltoztatásáról”. Milan, akit Khevenhüller megkérdezett erről, megerősítette, hogy valóban sor került a megbeszélésre, de ha talán meg kellene is fontolnia néhány liberális bevonását a kormányába, Ristićet „miattunk és Ausztria–Magyarország közvéleménye miatt” soha nem tudná miniszterelnöknek elfogadni.⁶² A titkos szerződés léte ismét csak akadályozta az alkotmányos politika gyakorlását Szerbiában.

Milan még népszerűlenebb lett volna, ha kitudódik, hogy az osztrák–magyar kormány komolyan fontolgatta a katonai beavatkozást szövetségese oldalán. A belgrádi katonai attasé, Hermann Pinter alezredes december 1-jei riasztó jelentésére reagálva, miszerint a szerb hadsereg vidéki kötelezettségei miatt csak két zászlóalj őrzi a fővárost, és a szerb kormány tavasszal újabb felkelésekkel néz szembe, az osztrák–magyar közös hadügyminiszter, Arthur Bylandt-Rheidt gróf sikerrel kérte egy rögtönzött minisztertanács összehívását, hogy megvitassák, hogyan reagáljanak a szerb helyzetre.⁶³ Ezen a találkozón a császár engedélyt adott egy gyalogos dandár felállítására a Belgráddal szemközti folyóparton Zimonyban, és beleegyezett, hogy elrendeli Belgrád elfoglalását, ha a szerb kormányt komoly veszély fenyegeti.⁶⁴ Bár a katonai hatóságok között nem volt egyetértés abban, hogy pontosan hány egységre

⁶⁰ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 3., tel. no. 31; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 4., tel. no. 32.; Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1882. november 9., tel. no. 37., mind HNSA PA XIX/17.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 195–198.; Radenić: *Timočka buna*, 455.; Petrović: *History of Modern Serbia*, II. 428.; Djordjević: *The 1883 Peasant Uprising*, 246–247.; Stokes: *Politics as Development*, 289–290.

⁶¹ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1883. november 18. HNSA PA I/456-1, V/35.

⁶² Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1883. december 21. HNSA PA I/456-1, V/36.

⁶³ Pinter levele a császári–királyi hadügyminisztériumhoz, 1883. december 1., reprint: Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 157–158. A Monarchiában nem létezett hivatalos miniszteri testület; ehelyett a császár és a három közös miniszter egymással konzultált, valamint eseti alapon alkalmi miniszteri tanácskozásokat tartottak; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 18.

⁶⁴ Bylandt-Rheidt levele Ferenc Józsefhez, 1884. április 3. reprint Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 155–157. A dokumentum pontos dátum megnevezése nélkül a császár korábbi döntésére utalt. Lackey megjegyzi (155–156. 22. jegyzet), hogy ez a dokumentum a bécsi Kriegsarchivban (KA 76-23/1) az egyetlen fennmaradt feljegyzés erről a találkozóról; nem található jegyzőkönyv az osztrák–magyar külügyminisztérium iratai között, ahol általában az efféle iratok fellelhetők. A Diószegi (ed.): *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates* kiadvány tanúbizonysága szerint 1883. november 25. és 1884. január 9. között nem volt ülés.

lenne szükség Belgrád elfoglalásához,⁶⁵ a Monarchia eltökéltsége, hogy ezen a ponton Milánt támogatja, tagadhatatlan, még ha a találkozó, amelyet láthatóan az osztrák, illetve a magyar miniszterelnök részvétele nélkül tartottak, szigorúan titkos volta arra utal, hogy a császár és közös miniszterei aggódtak a lehetséges politikai következmények miatt.

1884 februárjában Milan elég biztosnak érezte a helyzetét ahhoz, hogy újabb haladó párti minisztériumot nevezzen ki, ezúttal Milutin Garašanin – a titkos szerződés ismeretével eredetileg megbízott miniszteri trió egyikének – vezetésével.⁶⁶ Ez legalább olyan kormány volt, amellyel a Monarchia együtt tudott élni, annak ellenére, hogy Milan egyre botrányosabb életmódot folytatott: 1884 folyamán a király és felesége, Natália közötti szakítás helyrehozhatatlanná vált, mivel Milan viszonyt kezdett a királynő egyik legközelebbi bizalmasával.⁶⁷ A külügyek terén egy másik viharfelhő is megjelent a horizonton a független Bulgáriával való feszültség növekedése formájában. A bolgár közvélemény nyíltan a timoki lázadás mellé állt, sőt a lázadás leverése után elsőként szerbek menedéket kértek és kaptak Bulgáriában. Aztán 1884 júniusában fegyveres összecsapásra került sor a bolgár erőkkel egy vitatott határ menti terület miatt, ami történetesen az Obrenović-család magánbirtoka volt; s amikor a bolgár kormány nem volt hajlandó kivonni csapatait, Belgrád megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával.⁶⁸

A bolgár incidens, amely önmagában jelentéktelen volt, rávilágított a „személyi politika” alapvető gyengeségére: ha a Monarchia Szerbia feletti ellenőrzése kizárólag Milántól függött, akkor Milan saját önfejűsége mindig is veszélyeztette azt. Ami pedig Bulgáriát, pontosabban Szerbia esetleges délkeleti irányú területi terjeszkedését illette, Kálnoky már előre tudhatta, merre kalandoznak Milan gondolatai. Ugyanis azon az 1882. augusztusi megbeszélésen, ahol Milan – annak tudatában, hogy szüksége van a Monarchia támogatására, de sok honfitársa érzelmeivel ellentétben – oly hivalkodóan lemondott minden érdekeltségéről Bosznia tekintetében, utalt a Macedónia felé való terjeszkedés lehetőségére, mint olyan területekre, „amelyek bizonyára nem teljesen szerbek, de oly annyira vegyes lakosságúak, hogy valójában senki sem tarthat rájuk igényt”. Kálnoky akkoriban határozottan lebeszélte az ilyen elképzelésekről, és Milan biztosította, hogy az efféle remények persze csak évtizedek múlva aktuális jövőre vonatkoznak, és „természetesen eszébe sem juthat, hogy megpróbálja azokat [azok megvalósítását] felgyorsítani”.⁶⁹ A csere felvetése azonban árulkodó jel volt, nem utolsósorban azért, mert a Boszniáról való lemondás ellentételezéseként a délkeleti területeken történő „kárpótlás” gondolata implicit módon benne foglaltott a Monarchia és Szerbia között eredetileg 1878-ban kötött szerződésben, majd az 1881-es titkos szerződésben rögzítették. Úgy tűnt, a bábunak saját akarata van.

Az elkövetkező bajok újabb előjeleként 1885 júniusában Milan bizar tervvel állt elő a titkos szerződés felülvizsgálatára, a saját és fia, Sándor pénzügyi ellátását fogalmazta volna bele a szerződésbe arra az esetre, ha elúznék a trónról, vagy önként lemondana. Ennek alapja a

⁶⁵ Beck levele a császári-királyi hadügyminisztériumhoz, 1883. december 12., a császári-királyi hadügyminisztérium feljegyzése a Beck-memorandumról, 1883. december 12., mindkettőt lásd reprint kiadásban: Lackey: *A Secret Austro-Hungarian Plan*, 158–159.

⁶⁶ Stokes: *Politics as Development*, 291.

⁶⁷ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 236.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 430. Politischer Bericht des Kronprinzen Rudolf über sein Orientreise, 1884. május, közli Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, no. 15. 298.: „Az ő [Milan] kapcsolata Catargi tábornok leányával, a királynő udvarhölgyével nyílt titok Belgrádban.”

⁶⁸ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 429–430.

⁶⁹ Kálnoky feljegyzései a szerb királlyal folytatott megbeszéléséről (Aufzeichnungen über eine Unterredung mit dem König von Serbien), 1882. augusztus 14. HHS PA XIX/16.

feleségével való megkeseredett kapcsolat, illetve annak tudata volt, hogy a szerb nép körében egyre népszerűtlenebb, továbbá pénzügyi forrásainak hiánya is erre készítette. Milan már 1885-ben eljátszott a lemondás gondolatával, de nem volt képes önállóan fenntartani magát, és arra sem volt hajlandó, hogy Sándort Natália kizárólagos ellenőrzésére bízza. A királyi pár végletesen megosztott volt Sándor oktatásának kérdésében: Milan azt akarta, hogy fia a híres bécsi Theresianumba járjon, éppen azért, hogy ne Szerbiában nevelkedjen; Natália viszont eltökélten tudta, milyen fontos az, hogy Sándor azonosuljon leendő alattvalóival, s hogy a Habsburg Monarchiában való neveltetés megbélyegzéssel jár együtt, ezért a nagyrészt szerb nevelés mellett állt.⁷⁰

Kálnoky nyilvánvaló bosszúságára egy hosszú memorandum érkezett Khevenhüllertől, amelyet június 4-én Bécsben tartózkodva fogalmazott meg, és amely Milan egy újabb látogatását volt hivatott előkészíteni.⁷¹ Khevenhüller saját iratához csatolta Milan tervezetét a titkos szerződés kiegészítésére. Ez öt cikkely hozzáadását javasolta, amelyek fő rendelkezései között szerepelt a szerződés meghosszabbítása Sándor herceg 1894-ben bekövetkező nagykorúságáig, valamint Milan kötelezettségvállalását arra, hogy addig nem mond le, hacsak Ausztria–Magyarország nem kívánja őt leváltani, vagy akár közvetlenül átvenni Szerbia kormányzását. Abban az esetben, ha Milan Sándor Habsburg Monarchiában történő iskoláztatása idején elhalálozna, egy zárócikkely arra kötelezné a Monarchiát, hogy ismerje el Sándort királynak, de nagykorúságáig tartsa őt Ausztria–Magyarországon. Ha Milánt megbuktatnák, Ausztria–Magyarország szabadon elfoglalhatja Szerbiát.⁷²

A belgrádi nagykövet a maga iratát Milan nyomorúságos lelkiállapotának lefestésével kezdte, amit álmatlanság és „beteg” idegek súlyosbítanak. „A király – jelentette ki Khevenhüller – nem bízik Szerbia tartós fennállásában és jövőjében; éppoly kevéssé bízik saját dinasztijája jövőjében.”⁷³ Jellemző módon Milan saját népszerűtlenségét annak tulajdonította, hogy elfogadta Ausztria–Magyarország boszniai jelenlétét, valamint Bulgária létrehozását, ami korlátozza Szerbia terjeszkedési lehetőségeit.⁷⁴ De akárhogy is, „a király túl jelentéktelennek tartja Szerbiát ahhoz, hogy igényt tarthasson állandó önálló államiságra”.⁷⁵

A nagypolitikai és a szigorúan személyes ügyek között ingadozva Milan bevallotta, hogy csak addig volt fontos tényező a balkáni politikában, amíg fennállt az Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti ellentét; a három császár szövetsége 1881-es megújítása után Milan „feleslegesnek” tekintette magát, sőt az ellene irányuló orosz intrikák folytán veszély-

⁷⁰ Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 481–482.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 236–237.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 430.

⁷¹ Khevenhüller gróf által átadott memorandum, Bécs, 1885. június 4. HSHA PA I/456-1, V/37, Kálnoky vörös tintás részletes jegyzeteivel. Mint Kálnoky megjegyezte: „Ha Khevenhüller nem ment volna bele a király elképzeléseibe, hanem kimutatta volna neki azok tarthatatlanságát, Milan király bizonyára kevesebb felhajtást csinált volna, és némi csalódástól megkímélte magát.” Khevenhüller memorandumát, Milan tervét és Kálnoky véleményét azokról tárgyalja és részletesen idézi: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 483–492.; lásd még Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149–150.

⁷² „Abschrift eines von König Milan eigenhändig geschriebenen und durch Grn. Khevenhüller mir eingehändigten Entwurf”, Bécs, 1885. jún. 2. HSHA PA I/456-1, V/37, ff. 265–266.

⁷³ Kálnoky megjegyzése a Khevenhüller gróf által átadott memorandumhoz, Bécs, 1885. jún. 4.: „Sajnos!” HSHA PA I/456-1, V/37.

⁷⁴ Kálnoky: „A pénzügyek és az udvar gyalázatos kezelése, valamint a nyílt megvetés, amit a király leplezetlenül kifejez hazája és népe iránt, okolható ezért.”

⁷⁵ Kálnoky: „A királynak csak az uralkodói pozícióval járó örömökre van ideje, a kötelességekre nem. Gyűlöli Szerbiát és a szerbeket, és semmi mást nem akar őszintebben, mint hogy megszabaduljon tőlük.”

ben lévőnek. Véleménye szerint helyzetének veszélyességét fokozza felesége oroszbarátsága, aki – állítása szerint – „gyűlöl minket [Ausztria–Magyarországot], és nemigen igyekszik ezt leplezni”. Ennek következtében Milan nem szívesen engedi, hogy a fia Natália befolyása alatt nőjön fel: „Nem akarja, hogy ő [Sándor] tisztán szerb [ein reiner Serbe] legyen, és már fiatal korától fogva gyűlölettel legyen telve Ausztria–Magyarországgal szemben.” Kálnoky nem vitatta Milan nézeteit azzal kapcsolatban, hogy Natália miért kívánja, hogy fia Szerbiában maradjon: „...a királyné egyetlen gyermekének jólétét csak Szerbiában és annak jövőbeli korlátain belül látja. Szeretné fiát Stefan Duschan méltó utódjává nevelni.”⁷⁶

Milan panaszaik eredője az volt, hogy módosítsák a titkos szerződést az ő és a fia javára arra az esetre, ha Milan lemond vagy lemondásra kényszerül. Amennyiben Milan meghalna, a Monarchia biztosítson menedéket és oktatást a fia számára. Milan implicit módon mindvégig abból indult ki, hogy egy ilyen szerbiai felfordulás esetén Ausztria–Magyarországnak jogában áll az országot teljes egészében annektálni.

Kálnoky válaszul alig tudta csillapítani bosszankodását, bár amikor június 8-án találkozott Milánnal, a másfél óras beszélgetés során természetesen betartotta az alapvető udvariassági szabályokat.⁷⁷ Ahogy Kálnoky Khevenhüller memorandumára feljegyezte: ha a Monarchia elfogadná ezt a ragyogó ötletet, „semmilyen garanciánk nem lenne arra, hogy a király Belgrádban marad, még kevésbé arra vonatkozóan, hogy súlyt helyezzen fia trónon maradására. Mi gondoskodtunk volna a fiúról, és hamarosan az apáról is gondoskodnunk kellene, akár rosszul intézte a dolgokat Belgrádban, akár nem.”⁷⁸

A Milánnal folytatandó megbeszélésre készülve Kálnoky elővigyázatosságból független bizonyítékokat szerzett a szerbiai helyzetről. Dóczi Lajos báró, a külügyminisztérium sajtóirodájának munkatársa június 8-án beszámolt egy beszélgetésről a belgrádi követségről épp szabadságon lévő Pinter ezredessel, aki azt állította, hogy Szerbiában minden „békés és normális”. Pinter egyáltalán nem találta megalapozottnak Milan meggyőződését, hogy bármelyik pillanatban merénylet áldozata lehet, ráadásul azon a véleményen volt, hogy bár a Habsburg Monarchia nem népszerű Szerbiában, és egyetlen hazafias szerb sem lelkesülhet Bosznia megszállásáért, mégis „az államférfiak között vannak elegendően, akik anélkül, hogy meleg barátaink lennének, szükségesnek látják, hogy Ausztria–Magyarországra támaszkodjanak, mert meggyőződésük, hogy a velünk szembeni ellenséges magatartás nagy veszélyekkel járna Szerbia számára”. Röviden, ahogy Pinter nem sokkal korábban megjegyezte Szögyény László osztályfőnök előtt, „az összes balkáni ország közül ebben a pillanatban Szerbia a legcsendesebb és a legnormálisabb állapotban lévő”.⁷⁹ Maga Kálnoky, mielőtt találkozott volna Milánnal, vette a fáradságot, hogy találkozzon Pinterrel, és a saját szájából hallja, mennyire alaptalanok Milan félelmei a közelgő forradalomtól.

Szentől szemben a királlyal Kálnoky azonnal támadásba lendült, különösen kiemelve Milan nyilvánvaló meggyőződését, hogy a Monarchia Szerbia annektálására törekszik, amely

⁷⁶ Kálnoky: „Ez egy sokkal tiszteletreméltóbb és korrektebb érzés. A király sajnos képtelen a király mivolt magasabb felfogására.” Stefan Dušan cár (1321–1355) Szerbia múltbeli nagyságának képzetét testesítette meg.

⁷⁷ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38, ff. 288–296.; lásd még Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. június 10. HNSA PA I/456-1, V/38, f. 280.; Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 490–492.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 350–351.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149.

⁷⁸ Kálnoky megjegyzései a Khevenhüller gróf által átadott memorandumhoz, Bécs, 1885. június 4. HNSA PA I/456-1, V/37.

⁷⁹ Dóczi levele Kálnokyhoz, 1885. június 8. HNSA PA I/456-1, V/40.

feltételezés – hangsúlyozta Kálnoky – nem is állhatna távolabb az igazságtól, hiszen „nemcsak én személyesen, [...] hanem egyetlen fontos elem, egyetlen politikai párt sem gondol erre a birodalomnak egyik felében sem”. Ausztria–Magyarország érdekei éppen ellenkező irányban mutatnak: „...egy virágzó, független Szerbia, amely a lehető legbarátságosabb viszonyban áll velünk, felel meg leginkább kívánságainknak és érdekeinknek, egészen bizonyosan jobban, mint egy engedetlen tartomány birtoklása.”⁸⁰ Milánra nézve pedig ha arra ösztönözné a Monarchiát, hogy úgymond „a hátsó ajtón keresztül” vegye át Szerbia irányítását, az csak növelné az ellenállás valószínűségét; s Kálnoky biztosította Milánt, hogy egy nagyhatalom méltóságához inkább az illene, „ha a közvetlen utat választanánk, és a megfelelő időben bevonulnánk csapatainkkal”.⁸¹

A titkos szerződés Milan által javasolt felülvizsgálatára áttérve Kálnoky bevallotta, hogy szerinte a szerződés a jelenlegi formájában tökéletesen megfelel mindkét fél érdekeinek. Nem látta semmi előnyét annak, hogy a szerződés időtartamát meghosszabbítsák Sándor nagykorúvá válásának időpontjáig. Ahogy annak sem, hogy Milan hivatalosan kötelezettséget vállaljon arra, hogy a szerződés időtartama alatt nem mond le: „...érthetetlen, hogy a fejedelem, aki Szerbia függetlenségéért harcolt, és azt királysággá emelte, három évvel e történelmi korszakok után, személyes okokból és azért, mert belefáradt a belgrádi unalmas életbe, lemondjon a trónról”. Kálnoky megjegyzésére, miszerint Milan királyként nem vonulhat el egyszerűen, és arra a kérdésre, hogy mi történne Szerbiával egy ilyen esetben, Milan a következő sokatmondó választ adta: „Ha egyszer elmegyek, nekem mindegy!”⁸²

Kálnoky rátapintott a központi dilemmára, amelyet a Milánnal való kapcsolat felvetett a Monarchia számára. Mivel Milan gyakran hangoztatta lemondási szándékát, Bécset arra kényszerítette, hogy szembenézzon a kérdéssel: „Milan király *nélkül* hogyan lehetne kezelni a szerbiai helyzetet”.⁸³ (Kiem. az eredetiben.) Egyrészt Milan nemcsak a belgrádi életet, hanem általában a szerbeket is gyűlölte, és nem akarta, hogy fia szerbként nevelkedjen; másrészt olyannyira ellenezte a régensség gondolatát, hogy inkább azt szerette volna, ha Szerbia osztrák–magyar megszállás alá kerül. Mivel azonban a Monarchia nem kívánta katonáival elfoglalni Szerbiát, logikusan el kellett volna ismernie bármiféle törvényesen létrehozott utódrendszert, „legyen az akár régensség, akár más”, amennyiben az nem ellenséges, és nem fenyegeti a Monarchia déli határvidékének békéjét.

Milan erre határozottan felderült, és rámutatott, hogy ilyen körülmények között Oroszország „fölénybe kerülhet Szerbiában”, amire az egyetlen megoldás egy „nagy háború lenne, amit ő az egyetlen helyes politikának tart számunkra [Ausztria–Magyarország számára]”. Erre Kálnoky azt válaszolta, hogy megérti, miért vágyik Milan egy ilyen háborúra, hiszen úgy látja, hogy Szerbia ennek következtében további területeket szerezhet a Balkánon, de Auszt-

⁸⁰ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.; idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149.

⁸¹ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.

⁸² Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.

⁸³ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.

ria–Magyarországnak és Oroszországnak más prioritásai vannak, mint Szerbia kedvére tenni, és egyébként is a két hatalom jelenleg „nagyon baráti viszonyt” ápol egymással.⁸⁴

Mivel pontról pontra kihúzták a lába alól a talajt, Milan durva zsaroláshoz folyamodott. Kijelentette, hogy minden azon múlik, hogyan nevelik a fiatal Sándort. A herceg vagy „európai eszméken nevelkedik és bizonyos értelemben Ausztriával baráti szellemben”, vagy „Szerbiában szerbként nő fel, a nacionalista és a nagyszerb törekvések következtében velünk szemben ellenségesen”. Ha a Monarchia nem tudja biztosítani Milánt arról, hogy gondoskodik Sándorról, akkor neki nem marad más választása, mint hogy Sándort Natáliára bízza, és ezzel a fiú gyakorlatilag biztosan Ausztria–Magyarország ellenségeként nő fel.⁸⁵

Kálnoky válaszul biztosította Milánt, hogy ha Szerbiában megegyezés születik arról, hogy Sándor a bécsi Theresianumban tanul, akkor Ferenc József természetesen anyagilag támogatni fogja őt. Sokkal bonyolultabb azonban az a kérdés, hogy Sándor ellátásáról hogyan gondoskodjanak, és különösen Milan ötlete, hogy a titkos szerződés mellékleteként szerződésben rögzített pénzügyi kötelezettségvállalás történjen erre vonatkozóan, mivel Ausztria–Magyarország alkotmányos állam, és az uralkodó és a közös külügyminisztérium nem finanszírozhatja ezt az ausztriai és a magyar kormány jóváhagyása nélkül. A Monarchia által a titkos szerződés értelmében vállalt bármely kötelezettség azonnal parlamenti ellenőrzés alá kerül, ha az állam közös intézményei által vállalt jelentős kiadásokról és terhekről van szó. Röviden, a titkos szerződés többé már nem lenne titkos.⁸⁶

Milánnak be kellett érnie ezzel a lehangoló válasszal és azzal az ígérettel, hogy Kálnoky megnézi, mit lehet tenni, és „néhány hónapon belül” pontosabb választ ad. Kálnoky ugyanis megkérdezte Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt egy osztrák–magyar hitbizomány felállításának a lehetőségéről, amely Milan és fia támogatására szolgálna abban az esetben, ha Szerbiából kiűznék őket, de ködös választ kapott.⁸⁷ Ezt követően hivatalos előterjesztést intézett az osztrák és a magyar kormányhoz, amelyben megpróbálta meggyőzni őket egy ilyen hitbizomány célszerűségéről, de a szeptemberben hirtelen kirobbant bolgár válság miatt ez nem került elküldésre.⁸⁸ Az egész ügylet azonban jól szemléltette, hogy a Monarchiának Milan támogatása mennyire nem volt kifizetendő. Milan nyilvánvalóan vágyott arra, hogy megszabaduljon királyi felelősségétől; ugyanakkor utódlásának kérdése tele volt nehézségekkel, nem utolsósorban azért, mert minden Sándor nevében eljáró régenst be kellett volna avatni Szerbia Ausztria–Magyarországgal kötött politikai szövetségének titkába. Kálnoky elég realista volt ahhoz, hogy belássa, ilyen körülmények között a titkos szerződés értéke jelentősen csökkenne.

⁸⁴ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38. Milan nem titkolta, hogy érdekelt egy osztrák–orosz konfliktusban, és ezt Kálnoky is jól tudta.; lásd Milan levelét Rudolf főherceg trónörököséhez, 1885. július 5./17., Kálnoky levelét Rudolf főherceghez, 1885. július 20., mindkettőt közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, melléklet 16–17. sz. 303–306.

⁸⁵ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.

⁸⁶ Feljegyzések a Kálnoky gróf és Milan szerb király közötti megbeszélésről (Aufzeichnungen über eine Unterredung des Grafen Kálnoky mit S. M. dem König Milan von Serbien), 1885. június 9. HNSA PA I/456-1, V/38.

⁸⁷ Kálnoky feljegyzése Khevenhüller leveléről Kálnokyhoz, 1885. augusztus 28. HNSA PA I/456-1.

⁸⁸ Kálnoky feljegyzése saját tervezetéről Taafféhoz és Tiszához, 1885. szeptember HNSA PA I/456-1.; lásd még: Pribram: *Milan IV. von Serbien*, 492–493.

1885 vége előtt azonban Milan maga idézte elő uralkodása legnagyobb katasztrófáját a szerencsétlen bolgár invázió elindításával. A mindössze két hétig tartó szerb–bolgár háború teljesen lejáratta Milánt mind az alattvalói, mind a nagyhatalmak előtt, és bár a Habsburg Monarchia közvetlen beavatkozásának köszönhetően rövid ideig még trónján maradhatott, ez a tapasztalat megszilárdította lemondási szándékát, és teljessé tette Kálnoky kiábrándulását az Andrássy és Kállay által kezdeményezett "személyi politikából".

Az 1870-es évek közel-keleti válsága és az 1878-as berlini szerződés eredményeként az oszmán fennhatóság alatt autonóm bolgár fejedelemség jött létre, amelynek fejedelme a német Battenbergi Sándor volt. Oroszország befolyását az új állam felett, beleértve a bolgár hadsereg tisztí karának felállítását is, a Bosznia-Hercegovina megszállásával ellentételezést kapott Ausztria–Magyarország nyugtalanul fogadta. Az Oroszország eredeti terveiben szereplő „nagy Bulgáriát” azonban a berlini megállapodás kifejezetten megtiltotta: Macedónia nagyrészt bolgár lakta területét közvetlen oszmán uralom alatt hagyták, míg a Macedónia és az új Bolgár Fejedelemség közötti területet Kelet-Rumélia név alatt egy oszmán kormányzóra bízta, a nagyhatalmak nemzetközi bizottsága által kidolgozott bonyolult közigazgatási rendszerrel.⁸⁹ Ausztria–Magyarország képviselője ebben a nemzetközi bizottságban nem volt más, mint Kállay Béni.⁹⁰

Bulgáriában és Kelet-Ruméliában a bolgár nacionalista érzelműek nem fogadták ezt el tartós rendezésnek; de a berlini szerződés tiltotta a két terület egyesülését. A Németország, Ausztria–Magyarország és Oroszország között 1881-ben újjáélesztett, három császár szövetsége néven ismert diplomáciai megegyezés támogatta ezt a tilalmat, s 1881 után Oroszország is határozottan ellenezte azt, mivel a Szentpétervár és Szófia közötti kapcsolatok megromlottak, ugyanis Sándor herceg és alattvalói egyre inkább tanúbizonyságát adták annak, hogy saját ügyeiket orosz gyámkodás nélkül kívánják intézni.⁹¹

A helyzet 1885. szeptember 18-án éleződött ki, amikor bolgár nacionalisták Kelet-Rumélia fővárosában, Philippopolisban (Plovdiv) leváltották az oszmán kormányzót, és kikiáltották a Bulgáriával való egyesülést, amit Szófiában a nép üdvörlésével fogadott. Sándor herceg, annak ellenére, hogy csak egy hónappal korábban biztosította az orosz kormányt, hogy nem fogja támogatni az uniót, a trónvesztéstől való félelmében elfogadta azt, és ezzel kivívta III. Sándor cár haragját, valamint a nagyhatalmak elítélését.⁹² A cár büntetésképpen minden orosz tisztet kivont Bulgáriából, mert úgy gondolta, hogy Bulgária tehetetlenségének demonstrálásával Battenberg Sándort rá tudja kényszeríteni a cári akarat előtti meghajlásra.⁹³

A bolgár válság a balkáni *status quo* megingásával közvetlen veszélyt jelentett a három császár szövetségének összetartó erejére nézve, mivel mind Ausztria–Magyarország, mind Oroszország ösztönösen azt gyanította, hogy a másik fél indokolatlan előnyökre tehet szert. Kálnoky, és ami még fontosabb, a magyarok feltételezték, hogy a philippopolisi forradalom

⁸⁹ A standard összefoglalók közül lásd: Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, i. m.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 243–300.; Fuller: *Bismarck's Diplomacy*, 36–45.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, I. 67–82., II. 263–284.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 154–157.; Medlicott: *The Congress of Berlin*, 6. fejezet; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 89–91.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 38–48.; Macedónia etnikai összetételéről: Laveleye: *The Balkan Peninsula*, 290–291.

⁹⁰ Diószegi: *Die österreichisch-ungarische Monarchie*, 90–93.

⁹¹ Langer: *European Alliances and Alignments*, 336–342.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 138.; Crampton: *Bulgaria 1878–1918*, 63–72.

⁹² Langer: *European Alliances and Alignments*, 336–342.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 215–218.

⁹³ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 218–220.

mögött az „orosz pánszlávizmus” állhat, és hogy Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítése a cári kormány célkitűzése. Az oroszok pedig feltételezték, hogy Bécs megragadja az alkalmat arra, hogy kihirdesse Bosznia-Hercegovina annexióját. A valóságban ezen a ponton mindkét hatalom inkább a monarchikus szolidaritásra és a nemzetközi stabilitás érdekében való együttműködésre helyezte a hangsúlyt. A két Bulgária egyesítése nem csengett egybe az orosz politikával, pontosan azért, mert megsértette a berlini szerződést, és ez nyilvánvalóvá vált, amikor a cár elítélte az egyesítést, és követelte a *status quo* visszaállítását.⁹⁴ Kálnoky a maga részéről sietett biztosítani az oroszokat, hogy ő is sajnálja a *status quo*tól való eltérést, bár megkérdőjelezte a helyreállítás kivitelezhetőségét; és bár tulajdonképpen üdvözölte az Oroszországgal szembenálló egységes Bulgária létrejöttét, tartózkodott attól, hogy akár csak javaslatot tegyen Bosznia státuszának megváltoztatására.⁹⁵ Mindkét kormány tudatában volt annak, hogy a balkáni államok ellentétes igényeiből általános konfliktus alakulhat ki.

A színpalak mögött azonban az osztrák–magyar kormányzat azt is jól tudta, hogy különösen nagy gondot okoz számára, hogy visszafogja kliensállamát, Szerbiát. Milan király történetesen éppen Bécsben tartózkodott, amikor a philippopolisi események híre eljutott hozzá. Hazai népszerűtlenségének tudatában sietett Kálnokyhoz, mielőtt szeptember 20-án visszatért Belgrádba, hogy a bolgár unió fennmaradása esetén Szerbia területi kárpótlási igényeit érvényesítse. Bécs elhagyása előtt az orosz követségi titkárt is tájékoztatta arról, hogy kész háborúba bocsátkozni e követelésének érvényesítése céljából; ellenkező esetben – állította a király – a trónja elvesztését kockáztatja.⁹⁶

Volt igazság abban, amit Milan követelt, mégpedig az 1881-es titkos szerződésnek köszönhetően: A VII. cikkely kimondta: „Ha Szerbia abban a helyzetben lenne, hogy déli határai irányában (a novipazari szandzsák kivételével)⁹⁷ területeket szerezzen, Ausztria–Magyarország nem fogja ezt ellenezni, és befolyását a többi hatalomnál arra fogja felhasználni, hogy azokat Szerbia számára kedvező álláspontnak megnyerje.”⁹⁸ Mivel Szerbia nem terjeszkedett Boszniában, Milan úgy vélte, hogy az oszmán Macedónia irányába vagy Bulgária rovására történő terjeszkedés az egyetlen lehetőség; és mind Kálnoky, mind császára tudatában volt ennek. Ferenc József szeptember 20-án emlékeztette Kálnokyt Szerbia és Románia „jogos követeléseire”, amely államokat „mindenáron a saját befolyási övezetünkben kell tartanunk”.⁹⁹ Ennek következtében Kálnoky, amikor fogadta Milánt, óva intette az elhamarkodott lépéstől, de arról is biztosította, hogy a Monarchia támogatni fogja Szerbia „értelmes, jogos és megvalósítható kívánságait”.¹⁰⁰

Kálnoky azonban a titkos szerződésnek ezzel a kissé szabados értelmezésével szemben hamarosan azzal szembesült, hogy Ausztria–Magyarország legfőbb nemzetközi szövetségese egészen másképp látja a dolgot. Bismarck, amikor tudomást szerzett arról, amit a bécsi

⁹⁴ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 221–223.

⁹⁵ Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 223–224.

⁹⁶ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 244–245.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 224.

⁹⁷ Törökországhoz tartozó keskeny sáv Szerbia és Montenegró között 1878 után, amelyen osztrák–magyar csapatok állomásoztak.

⁹⁸ Pribram: *The Secret Treaties*, I. 55.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 262–263.

⁹⁹ Ferenc József levele Kálnokyhoz, 1885. szeptember 20. HHSA PA XL/55., idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 154.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 69.; Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. szeptember 21. HHSA PA XL/55.

¹⁰⁰ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. szeptember 21. HHSA PA XV/96.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 257–261.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 154.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 241–242.

német követ Kálnoky „nehéz helyzetének” nevezett, egyenesen és megrovóan nyilatkozott.¹⁰¹ Kifejtette, hogy a Habsburg Monarchia Szerbiával kötött szerződése, amelyről Bismarckot 1883-ban tájékoztatták, nem élvez elsőbbséget a Monarchiának a három császár szövetségéből eredő kötelezettségeivel szemben, és Bismarck „zavarónak” találta, hogy Kálnoky arról beszél, hogy Bécsnek kötelessége „nem cserben hagyni Szerbiát”. Bismarck szerint Ausztria–Magyarország semmiképpen sem volt köteles Szerbiát támogatni egy Bulgária elleni nem kiprovokált támadás esetén, különösen mivel Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése, bár sértegette a berlini szerződést, nem támasztotta fel a „nagy Bulgáriát”, amely az 1878-as hatalmas válságot előidézte. Röviden, Ausztria–Magyarország Milan támogatására vonatkozó kötelezettségét ellensúlyozta Milan azon kötelezettsége, hogy az Ausztria–Magyarország által meghatározott kereteken belül maradjon.¹⁰² Ilyen körülmények között nem lehet szó semmiféle területi kárpótlásról; ennek támogatása újra felébresztené az oroszok gyanakvását a Monarchia balkáni indítékaival szemben, és veszélyeztetné a monarchikus szolidaritásnak a három császár szövetsége által megtestesített egész rendszerét.¹⁰³

Kálnoky viszont világossá tette, hogy mélyen átérzi, vissza kell fognia Milánt, és hogy legfőbb prioritása az, hogy a Monarchia válságra adott válaszát összehangolja Németország és Oroszország álláspontjával. Október 3-án tájékoztatta a szerb kormányt, hogy amennyiben provokáció nélkül megtámadja Bulgáriát, nem számíthat Ausztria–Magyarország támogatására.¹⁰⁴ Október 10-én kifejezetten utasította Khevenhüllert, hogy tartsa vissza Szerbiát, és panaszolta, hogy „az őrült kapkodás, a [szerb] mozgósítás kiterjesztése háborús célokra és a sovinizmus szellemének szítása azt mutatja, hogy tanácsunkat mily kevésbé követik”. Ha Szerbia egyoldalúan megzavarná a békét, fejtette ki, akkor azt csak saját maga teheti, mert „Ausztria–Magyarországnak mindenekelőtt a béke nagy érdekeinek védelme a kötelessége, és minden [Szerbiával fenntartott] barátság ellenére sem fogja ezeket az érdekeket és a nagyhatalmakkal való baráti kapcsolatait feláldozni Szerbia egyedi kívánságaiért”.¹⁰⁵ Kálnoky nem vitatta Szerbia kártérítési igényét, de feltétlenül szükségesnek látta, hogy Szerbia tartsa szárazon a puskaporát, és bízson az osztrák–magyar közvetítésben.¹⁰⁶ Bismarck kritikájára válaszul Kálnoky Berlin felé is hangsúlyozta, hogy nem kíván orosz beleegyezés nélkül cselekedni, és a következő hetekben valóban szoros kapcsolatot tartott fenn az orosz követséggel. November elejére Kálnoky nyilvánvaló mérsékletessége meggyőzte Bismarckot, hogy – amint Kálnoky fogalmazott – „a Szerbia és Bulgária közötti lokális küzdelemnek nem kell azzal járnia, hogy a három birodalom a kelet-ruméliai kérdéssel kapcsolatban változtasson álláspontján”.¹⁰⁷

¹⁰¹ Reuß (Bécs) levele Bismarckhoz, 1885. szeptember 21., utóirat, lásd in: Lepsius–Bartholdy–Thimme: *Die Große Politik der europäischen Kabinette*, (a továbbiakban: GP) V. No. 956. 6.; lásd még Herbert von Bismarck jegyzetét (1885. szeptember 29.), amely azt a következtetést vonja le, hogy a Monarchia „nagy zavarban” találta magát Uo. No. 957. 8–10., idézet: 9.

¹⁰² Bismarck levele Reußhoz, 1885. október 3. GP V. No. 958. 10–11.

¹⁰³ Bismarck levele Reußhoz, 1885. október 3. GP V. No. 958. 12.

¹⁰⁴ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 3. HHSA PA XV/98.; lásd még: Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 248.

¹⁰⁵ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 10. HHSA PA XV/98., idézi: Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 264–265.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 73.

¹⁰⁶ Kálnoky levele Khevenhüllerhez, 1885. október 14. tel. No. 54., 1885. október 15., tel. No. 57 HHSA PA XV/98.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 271–272.

¹⁰⁷ Feljegyzés a miniszter és Reuß megbeszéléseiről (Aufzeichnung über Unterredungen des Ministers mit pr. Reusz [!]), 1885. november 12., a november 8-i megbeszélés összefoglalója. HHSA PA

Sajnos úgy tűnik, Milan Kálnoky tanácsát – Szerbia sikere esetére – az egyoldalú fellépés hallgatólagos jóváhagyásaként értelmezte. Khevenhüller október 22-én arra ösztönözte Milánt, hogy szerelje le hadseregét, és várja meg a Konstantinápolyba összehívott követi konferencia eredményét, de miután Milan konzultált minisztereivel, azt a választ kapta, hogy nem engedheti meg magának, hogy a belgrádi nacionalista érzelmekkel oly annyira ellenkező lépést tegyen.¹⁰⁸ A később történetek kulcsa az, hogy gyakorlatilag mindenki, beleértve Milánt, Kálnokyt és talán Bismarckot is, azt feltételezte, hogy Szerbia valóban sikeres lesz. Bulgária nemzetközileg elszigetelt volt; a bolgár hadsereg nagyrészt hadnagyi rangnál magasabb tisztek nélkül állt; Szerbia hadserege pedig hosszabb ideje fennálló és feltételezhetően félelmetesebb erő volt.¹⁰⁹ Ebben a szakaszban kulcsszerepet játszott Khevenhüller, aki a jelek szerint katonai akcióra ösztönözte Milánt, és az, ahogy ő közvetítette a bécsi figyelmeztetéseket, egyáltalán nem járult hozzá ahhoz, hogy Kálnoky szándéka szerint visszatartsa Milánt.¹¹⁰ Úgy tűnik, Milánt a megrögzött oroszellenes Rudolf trónörökös és a magyar Kállay is bátorította.¹¹¹ Maga Kálnoky még november 19-én is biztosra vette a szerbek bevonulását Szófiába.¹¹² Bármennyire is mértékletességre buzdított Kálnoky, az üzenet, amelyet Milan kapni vélt, határozottan többirányú volt.

A philippopolisi forradalom, a cár részéről az orosz tisztek Bulgáriából való hivalkodó kivonása és a Bécsből érkező zavaros jelzések nem váratlan következménye volt tehát az, hogy Milan Obrenović szégyentelen tette szánta el magát. Figyelmen kívül hagyva a konstantinápolyi követek konferenciáját, amelynek feladata a válság valamilyen módon történő megoldása volt, november 14-én hadat üzent, és hadseregével bevonult Bulgáriába, hangoosan hirdetve, hogy Szerbiának joga van területi kárpótlásra azért, mert Bulgária egyoldalúan megsértette a *status quo*.

Az eredmény katasztrofális volt Milan és serege számára. A szerb erőkkel november 17–19-én Slivnitsánál találkozott egy sietve előléptetett tisztek által irányított sereg, amelyet Kelet-Ruméliából vezényeltek át, ahol Battenberg Sándor a *status quo* helyreállítására törekvő oszmán erők támadására számított. Milan megdöbbenésére hadserege vereséget szenvedett, bár ő személyesen már nem volt tanúja a vereségnek, mivel vezérkarával Pirot biztonságos távolába vonult vissza, és csapatait egyértelmű parancsnokság nélkül hagyta. A bolgárok ezután visszakergették a szerbeket Szerbiába, és november 26–27-én Pirotnál újabb vereséget mértek rájuk, ezért ekkor úgy tűnt, hogy bevonulnak Belgrádba.¹¹³ Milan teljes pánikban Bécshez fordult védelemért. Kálnoky válaszul először az oszmán, majd közvetlenül a bolgár kormányhoz intézett jegyzéket; amikor erre nem érkezett válasz, Ausztria–Magyarország, Oroszország és Németország közösen követelte a háborús cselekmények beszüntetését.

XV/98; Bismarck beleegyezéséről lásd Herbert Bismarck levele Reußhoz, 1885. november 10. GP V. No. 962. 20–21.

¹⁰⁸ Khevenhüller levele Kálnokyhoz, 1885. október 22. tel. No. 24. HHSA PA XV/98.; Medlicott: *The Powers and the Unification*, II. 272.

¹⁰⁹ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 273–275.

¹¹⁰ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 261–263.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 229., idézi Wyndham (Belgrád) levelét Salisburihoz, 1886. január 5. PRO, FO 105/55, no. 10.

¹¹¹ Palotás: *Machtropolitik und Wirtschaftsinteressen*, 248.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 293–294., idézi Reuß levelét Bismarckhoz, 1885. december 19.

¹¹² Kálnoky levele a bátyjához, Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 19. HHSA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2. Köszönöm Dr. Johannes Aerenthalnak, hogy engedélyezte számomra a családi iratok tanulmányozását.

¹¹³ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HHSA PA I/456-1, V/45A.; Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 279–280., 288–290.

Egyedül Szerbia jelezte azonban, hogy hajlandó eleget tenni a megállapodásnak, Bulgária nem. Mivel a bolgárok már Szerbia területén jártak, Kálnoky túllépte a három császár szövetségének keretein, Khevenhüller révén egyoldalú ultimátumot intézett Sándor herceghez, akit különvonattal vittek át a bolgár vonalakon. Khevenhüller jellemző módon túllépte megbízatásának határait, és közölte Sándorral, hogy ha nem hagyja abba a háborút, Ausztria–Magyarország Szerbia oldalán belép a konfliktusba, és az Bulgária orosz megszállásához vezet.¹¹⁴

Khevenhüller nyilvánvalóan túllépte utasításait, amikor így beszélt az orosz kormány nevében, de sikerült elérnie, hogy november 28-án fegyverszünetet kötöttek a felek. Kálnoky azonban ekkorra már fontos következtetésekre jutott Milánnal és a Monarchia Szerbiához fűződő viszonyával kapcsolatban. Tette ezt, meg kell jegyeznünk, külügyminiszter elődje, Andrássy Gyula gróf támadásai közepette.

Még a harcok dúlása idején Kálnoky Ferenc Józsefnek írt hosszas jelentésében lesújtóan festette le Milan „erkölcsi összeomlását az első lövésre” és azt a szégyenletes tényt, hogy értesülései szerint Milan és vezérkara Slivnitsánál elmenekült a harctérről, magukra hagyva a csapatokat. Kálnoky úgy vélte, feltételezhetően ez önmagában a trónjába kerül Milánnak, ebben az esetben a valószínű alternatíva a Natália vezette régensség lehet, „aki a jelenlegi válságban határozottan sokkal több bátorságot és energiát mutat, mint királyi partnere”.¹¹⁵

Tekintettel Milan alkalmatlanságára és lemondásának valószínűségére, Kálnoky beavallotta Ferenc Józsefnek: „Mindig abból az álláspontból indultam ki, hogy a szerbiai befolyásunk szempontjából nem helyes, ha Milan király személyének ekkora súlyt tulajdonítunk.” A Monarchia befolyásának Szerbiában a szerbek változókéony szimpátiájánál biztosabb alapokon kell nyugodnia, azon a meggyőződésen, „hogy nem menekülhetnek hatalmas szomszédjuk befolyása alól”. Röviden, az Ausztria–Magyarországtól való függés Szerbia számára „félelmen és önérdeken” alapuló „egzisztenciális feltétel” kell hogy legyen.¹¹⁶ Ez az elemzés implicit módon magában foglalta annak az 1860–1870-es években Andrássy által kidolgozott, majd Haymerle és Kállay által 1880–1881-ben megerősített politikának a kritikáját, amely Ausztria–Magyarország Szerbia feletti ellenőrzését a szerb uralkodó személyére alapozta.

Kálnoky tisztában volt azzal, hogy az Oroszországgal a három császár szövetségének keretében folytatott együttműködési politikája a Monarchia magyar felében erős támadások keresztüzébe került. A Tisza Kálmán-kormány már korábban sem örült az Oroszországgal való megegyezésnek, és a bolgár válság következtében ez a politika heves bírálatokban részesült a magyar parlamentben, illetve a Monarchia közös minisztériumai tevékenységének felügyeletével megbízott közös testület magyar fele, a magyar delegáció október 24-én kezdődő ülésén is. Az egyik magyar küldött odáig ment, hogy háborút követelt Oroszországgal, feltételezve, hogy a bolgár egyesülés mélyen gyökerező pánszláv összeesküvés eredménye;¹¹⁷ és a hírt, hogy a szerb hadsereg november 14-én átlépte a bolgár határt, a magyar delegáció ujjongással fogadta, egyes tagjai mintha azt remélték volna, hogy ez a balkáni konfliktus a Monarchia és Oroszország között háborút fog előidézni.¹¹⁸ Kálnoky november 4-én a bátyjának

¹¹⁴ Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, 142–146.; Langer: *European Alliances and Alignments*, 354–356.; Jelavich: *Tsarist Russia and Balkan*, 229–233.; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 156–157.; Pa-lotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 259–263.

¹¹⁵ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HHSA PA I/456-1, V/45A.

¹¹⁶ Kálnoky levele Ferenc Józsefhez, 1885. november 22. HHSA, PA I/456-1, V/45A.

¹¹⁷ Fuller: *Bismarck's Diplomacy*, 30–31.

¹¹⁸ Jovanović: *Srpsko-bugarski rat*, 122.; Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II. 258.

vallott a magyarok „gyerekes sovinizmusa” keltette felháborodásáról: „...egy olyan állam számára, mint a miénk, a jó viszony Oroszországgal szerencse, mint ahogy a rossz viszony szerencsétlenség lenne, egy háború azzal viszont rettenetes csapás.”¹¹⁹ Maga Andrassy jelenléte a delegáció tagjaként semmit sem változtatott Kálnoky véleményén; szerinte Andrassy „pletykái” és „meggondolatlan kijelentései” egyszerűen „összezavarták az embereket”.¹²⁰ Kálnokyra nem hatottak olyan jeles személyiségek kritikái sem, mint Rudolf trónörökös, akinek szintén nem tetszett az Oroszországhoz való közeledés, vagy Erzsébet császárné, aki régóta Andrassy híve volt, vagy egy dalocska szerzője, aki a „kövér kis szamarat”, Kálnokyt a „nemes lóval”, Andrassyval hasonlította össze.¹²¹ November 24-én, a szerb–bolgár háború tetőpontján Andrassy negyvenoldalas memorandumot nyújtott be a császárnak, amelyben támadta azt az irányt, amelyet a Monarchia külpolitikája 1879-es távozása óta követett.

Andrassy terjedelmes memorandumát az azt tanulmányozó kutatók egy arra irányuló nem túlságosan álcázott kísérlet részeként értékelik, hogy Andrassy visszakerüljön a külügyminiszteri székbe; mint ilyen, nem érte el célját; az a tény, hogy Ferenc József egyszerűen „ad acta” tette, és további intézkedés nélkül az irattárba küldte, arra utal, hogy a császárt nem hatotta meg Andrassy logikája.¹²² Ferenc József tehát megszokta, hogy a szerb politikát inkább Kálnoky, mint Andrassy szemével lássa. A memorandum inkább azért érdekes, mert arról árulkodik, Andrassy milyen sajátosan magyar szemléletet képviselt a külpolitikát és különösen Szerbiát illetően, és hogy mi volt az alapállása, miután az uralkodó felmentette a hivatali felelősség alól. 1871 és 1879 között külügyminiszterként Andrassy is kénytelen volt tudomásul venni a realitásokat és megegyezni az oroszokkal, elfogadva 1872–1875 között az első három császár szövetsége megállapodást, amelyet csak az 1875–1878-as nagy válság rombolt szét. Az orosz birodalommal szembeni gyanakvása azonban, amelyet szokása szerint csak „Moszkóvia”-ként emlegetett, mintegy hangsúlyozandó annak barbárságát, mélyen gyökerezett. A berlini kongresszust követő évben Andrassy kihasználta Németország pillanatnyi félelmét Oroszországtól, és meg tudta kötni a miniszteri tevékenységének koronáját jelentő kettős szövetséget Ausztria–Magyarország és Németország között. 1885-re, amikor már régen nem volt hivatalban, és a szerb–bolgár háborút a pálya széléről figyelte, egyértelműen visszatért ösztönös oroszellenességéhez.

Andrassy abból indult ki egy félreérthetetlen utalással Oroszországra, hogy „Ausztria–Magyarországnak nemcsak a hivatása, hanem a joga is megvan arra, hogy befolyási szféráját [*Machtsphäre*] kiterjessze a szomszédos Közel-Keletre, és ott domináns pozíciót foglaljon

¹¹⁹ Kálnoky levele Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 4. HHA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2.

¹²⁰ Kálnoky levele Alexander Kálnokyhoz, 1885. november 4. HHA Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal, Kt. 2.

¹²¹ Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.; Hamann: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*, 521–522.; Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 293–296. Nincs bizonyíték arra, hogy Ferenc József az 1880-as évek közepén hagyta volna magát befolyásolni akár elhidegült felesége, akár elidegenedett fia oroszellenes nézetei által.

¹²² Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, p. 33, f. 157; lásd: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142., 155.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.; Palotás: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen*, 257–258. Amint arra Palotás rámutat (74. jegyzet, 257.), mind Wertheimer, mind Friedjung tévesen datálja 1886 őszére Andrassy memorandumát. Vö. Wertheimer: *Andrassy: Sein Leben*, 327.; Friedjung: *Graf Gustav von Kalnoky*, 335.

el”, éppen azért, hogy megakadályozza az európai békét veszélyeztető fejleményeket.¹²³ Figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy ha nem is Kálnoky, de Haymerle külügyminiszterrel való megállapodás értelmében a Monarchia nem emel kifogást a két Bulgária esetleges egyesülése ellen. Andrassy véleménye szerint az Ausztria–Magyarországnak ígért ellenszolgáltatástól és a Szerbia feletti ellenőrzés megszerzésétől eltekintve, semmi sem történt annak érdekében, hogy „hatalmi körünket Bulgáriára is kiterjesszük”, amiről Andrassy úgy vélekedett, hogy az Oroszország szempontjából nem jelentene problémát. A Kálnoky alatt működő külügyminisztériumot Andrassy azzal vádolta, hogy „a közel-keleti feladatunknak erről a fontos részéről már lemondott, és Bulgáriát orosz hatalmi szférának tekinti”.¹²⁵

Andrassy azt állította, hogy már a három császár 1884. augusztusi skierniewicei találkozója alkalmával figyelmeztette Kálnokyt, hogy ne merészkedjen túl messzire az Oroszországgal való egyezkedésben. Ez a „természetellenes együttműködés” elkerülhetetlenül „vagy természetes befolyási övezetünkről való lemondáshoz vagy a Balkán-félszigeten a hatalom megszerzéséhez és ennek közvetlen következményeként – háborúhoz” vezetne.¹²⁶ Az orosz érdekek iránti gyengéd tapintat Andrassy számára Ausztria–Magyarország „önrendelkezési jogának” a végét jelentette, annak a jognak a végét, ami valójában megkülönbözteti a nagyhatalmat egy kis államtól. Minden olyan politika, amely a Monarchia cselekvési függetlenségét az Oroszországgal való szövetségnek alárendeli – jutott a végkövetkeztetésre Andrassy –, csak gyengítheti a Monarchia képességét arra, hogy saját alattvalói, különösen a fegyveres erők felé erős hatalomként jelenhessen meg.

Rátérve a jelenlegi válságra, Andrassy kiállt Milan kártérítési igénye mellett, függetlenül a király indokolatlan agressziójától. A *status quo* visszaállítása, akár nyer Szerbia, akár nem, a kártérítés megtagadása révén azért büntetné Szerbiát, „hogy nem volt ellenséges irányunkban”.¹²⁷ A kártérítés elmaradása – figyelmeztetett Andrassy – a trónjába kerülhet Milánnak, és „aligha kell bővebben fejtegetnem, milyen következményekkel járna egy ilyen helyzet”.¹²⁸ A Monarchia elveszítené nagyhatalmi presztízsét, és pozíciója Boszniában, sőt határain belül is megrendülne.

Andrassy panaszainak leginkább figyelemreméltó passzusa szintén megrögzött ruszofóbiájáról árulkodik. Oroszországnak a *status quo* visszaállítására irányuló kísérlete a két Bulgária újbóli szétválasztásával szerinte pusztán „oldalmanőver” volt abból a célból, hogy Ausztria–Magyarország fölé kerekedjen; mint a háborúban, ez a legjobb fogás, ha sikeresnek bizonyul, de „ahhoz, hogy erre vállalkozzunk, előre meg kell győződnünk arról, hogy

¹²³ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 2, f. 141.

¹²⁴ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 2, f. 146.; idézi: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 142.

¹²⁵ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 12, f. 146.

¹²⁶ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 13, f. 147.

¹²⁷ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 22, f. 151.

¹²⁸ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 23, f. 152.

képzetlen ellenféllel állunk szemben”.¹²⁹ Andrassy szemében semmit sem számított az a tény, hogy Oroszország ezzel valószínűtlenebbé tette a rettegett „nagy Bulgária” megalakulását. A válság egyetlen megoldása Andrassy szerint – függetlenül attól, hogy a szerbek vagy a bolgárok kerülnek ki győztesen – csak a két fél közötti egyensúly lehet. Legfeljebb Kelet-Rumélia egy részének Bulgáriával való egyesülését lehet elfogadni, a bolgár nyelvű muzulmánok – az úgynevezett pomákok – által lakott részt pedig oszmán fennhatóság alatt kell hagyni. Szerbiát bolgár területekkel kell kompenzálni az egyensúly megteremtése érdekében.¹³⁰

Kálnoky végül nem volt kénytelen megfogadni Andrassy tanácsát, mivel a császár határozottan támogatta az Oroszországgal való megegyezés politikáját. Semmiképpen sem szabad megengedni, hogy az Oroszországgal való megegyezést Milan Obrenović felelőtlen cselekedetei veszélyeztessék, a „Khevenhüller puccs” által Szentpéterváron keltett gyanú ellenére sem.¹³¹ Másrészt, ahogy Kálnoky türelmesen érvelt, nyilvánvalóan kivitelezhetetlen volt a *status quo* helyreállítása; a két Bulgária egyesülését tényként kellett elfogadni, mert minden kísérlet az erőszakos visszafordításra nehézségekbe ütközött volna, és csak újabb sűrlődásokhoz vezetett volna a nagyhatalmak között.¹³² 1886 végéig ebben általános egyetértés uralkodott; az Oroszország és egykori kliens-uralkodója, Battenberg Sándor közötti kapcsolatok folyamatos romlása, amely 1886 nyarán Sándor elrablásában és kényszerű lemondásában csúcsonyosodott ki, és amely végül a három császár szövetsége felbomlásához vezetett, még nem volt a láthatáron. Eközben a válság másik eredménye Milan Obrenović teljes megszégyenülése volt, hiszen szó sem lehetett arról, hogy Szerbiát kárpótolják a béke megzavarásáért.

Milan és minisztereinek hitelét, valamint az uralkodónak a szerb nép körében amúgy is alacsonyra süllyedt hírnevét az elvesztett háború menthetetlenül romba döntötte. A nacionalista hisztéria ellenére, amely Belgrádot a konfliktust megelőzően elragadta, az egy másik szláv nép elleni háború nem volt érthető a közvélemény számára, a liberálisok és a radikálisok egyenesen elleneztek, és még a kormány Haladó Pártja is csak lanyhán támogatta az elenségeskedést.¹³³ Milan személyes magatartása teljessé tette kegyvesztettségét és demoralizálódását. A könnyű győzelemre számítva személyesen vette át a hadsereg főparancsnokságát, így egyedül ő viselte a felelősséget Szerbia vereségéért. Gyalázatos módon elmenekült a harctérről, magára hagyva csapatait. Khevenhüller közbenjárását követően biztonságban megérkezett Nišbe, először próbált hivatalosan lemondani, de Garašanin miniszterelnök dühösen lehordta, és elutasította ezt. Ehelyett a kormány ragaszkodott ahhoz, hogy Milan maradjon király, de megfosztották a hadsereg főparancsnokságától.¹³⁴

¹²⁹ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA, Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 23, f. 152.

¹³⁰ Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 25–26, f. 153., 29–30. f. 155.

¹³¹ Kálnoky memoranduma Ferenc Józsefhez (Memoire über die gegenüber Serbien einzunehmende Haltung), 1885. november 22. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19.; Rauscher: *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 79–80.

¹³² Kálnoky gróf Lobanov herceg orosz követtel 1885. október 10-én és 11-én Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítéséről és a konstantinápolyi követségi konferenciáról tartott megbeszéléseinek vázlata (Skizze zweier Unterredungen des Grafen Kálnoky mit dem Fürsten Lobanow am 10. und 11. X über die Vereinigung Bulgariens und Ost-Rumeliens und über die Botschafterkonferenz in Konstantinopel). HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19.

¹³³ Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 431–432.

¹³⁴ Jovanović: *Vlada Milana Obrenovića*, II. 298–300.; Petrovich: *History of Modern Serbia*, II. 433.

Még három évnek kellett eltelnie, mire Milan elérte szíve vágóját, és lemondott szerb királyi címéről. Eközben Kálnoky Bécsben azon töprengett, hogy milyen károkat okozhatott Ausztria–Magyarország és Oroszország törékeny kapcsolatának ez a bajkeverő vazallus. A következő év folyamán az osztrák–orosz egyetértés a Balkánon fokozatosan megromlott a bolgár ügyek további kezelése miatt, különösen annak nyomán, hogy az oroszok 1886 augusztusában ragaszkodtak Battenberg Sándor trónfosztásához. A szerb–bolgár háborút követő helyzet egyik furcsasága azonban az volt, hogy a Habsburg Monarchia nem tette ugyanazt Szerbiában Milan Obrenovićtyal.

A valóságban Kálnokynak, akárcsak Milan minisztereinek, nem volt más alternatívája, mint hogy Milan a helyén maradjon, ameddig csak lehet, mert az alternatíva ennél még kellemetlenebb volt. Milan távozása szükségessé tette volna a régensséget, logikusan Natália királyné alatt; ez azonban felvetette annak a valószínűségét, hogy Milan és Natália között civakodás alakulhat ki a fiuk, Sándor feletti rendelkezés felett. S ami még fontosabb: a régenség szükségessé tette volna az 1881-es titkos szerződés létezésének felfedését azon személy előtt, aki ténylegesen átveszi Szerbia kormányzását, legyen az Natália vagy egy vezető politikus, mint például Jovan Ristić. Ezt a forgatókönyvet Kálnoky 1885 végétől kezdve messzemenőig igyekezett elkerülni. Jobb – érvelt –, ha a bosszantó Milan van ott, akit már ismerünk, mintha egy új, ismeretlen uralkodóval lenne dolgunk. Közben Kálnokynak Milánról alkotott rossz véleményét felfedte Rudolf trónörökös előtt egy 1885. decemberi levélváltás alkalmával. A császár tehetséges, de elidegenedett fia egyike volt azon keveseknek, aki úgy tűnt, valamiféle őszinte tiszteletet érez Milan iránt, noha ő is elítélte, hogy Milan nem tudott, sőt nem is akart kedvében járni semmibe vett alattvalóinak. Az Oszmán Birodalomban és a Balkánon tett 1884-es látogatásáról szóló éleslátó jelentésében Rudolf feljegyezte frusztrációját amiatt, hogy Milan nem azonosul a szerbekkel: „Egész jövőjét Ausztriához kötötte, pedig még többet segítene nekünk, ha megértené, hogyan kell szilárdan lehorgonyoznia hazájában és elnyernie népe szeretetét.”¹³⁵ Ekkor, 1885 végén Rudolf magára vállalta, hogy Kálnokyra nyomást gyakorol annak érdekében, hogy támogassa a két Bulgária egyesülését, de ezzel együtt az összes többi balkáni állam, köztük Szerbia igényét is megfelelő területi kompenzációra. Rudolf úgy vélte, hogy Szerbia nemrégiben elszenvedett veresége és Milan megalázása következtében a kompenzáció elmaradása a király távozását és az oroszbarát Natália vagy a Ristić segítségével visszatérő Karađorđević-dinasztia uralmát vonná maga után; s ami még rosszabb, Milan hiányában a Monarchia Bosznia feletti uralmát is veszélyeztetné a szerb nacionalista agitáció.¹³⁶ E ponton Andrássy november 24-i memorandumának érvelése visszhangzik, ami – tekintve, hogy Andrássy gyermekkorá óta mennyire formálta Rudolf világgképét – nem meglepő.¹³⁷ Az, hogy egy ilyen előrenyomulás inkább valószínűsítene, mint elkerülhetővé tenne egy háborút Oroszországgal, mellette s nem ellene szóló érvnek számított a szemében. Édesanyjához hasonlóan irracionális és érzelmi alapon magyarbarát volt Rudolf, üdvözölte egy Oroszországgal vívott háború lehetőségét, mivel

¹³⁵ Rudolf trónörökös politikai jelentése keleti útjáról (Politischer Bericht des Kronprinzen Rudolf über seine Orientreise), 1884. május, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 15. 298.

¹³⁶ Rudolf trónörökös megjegyzései a balkáni kérdésekről (Bemerkungen des Kronprinzen Rudolf über die Balkanfragen, Anfangs Dezember 1885) 1885. december, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék, No. 19. 311.

¹³⁷ Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 43–46.

szerinte nem létezhet tartós és megbízható megegyezés egy olyan hatalommal, amely oly veszélyes módon képes aláásni a Monarchiát.¹³⁸

Kálnoky, Ferenc József császár támogatását maga mögött tudva, udvariasan félresöpörcsölte Rudolf éretlen és politikailag rövidlátó kiállását az Oroszország elleni háború mellett. Világossá tette a trónörökös számára, hogy véleménye szerint a Monarchia biztonságának legfőbb támasza mindenekelőtt a Németországgal való szövetség, de másrészt az Oroszországgal fenntartott jó viszony. A két Bulgária egyesítésének szorgalmazása nemcsak elszigetelné a nemzetközi porondon a Monarchiát, hanem Németországot is elidegeníthetné; és: „A legnagyobb baj lenne az, ha a Monarchiát belekevernék egy kiszámíthatatlan következményekkel járó háborúba, amikor az becsülettel elkerülhető, mégpedig olyan körülmények között, amelyek kétségessé teszik, hogy számíthatunk-e Németország szövetségesi támogatására.”¹³⁹

Még érdekesebbek voltak Kálnoky Szerbiával kapcsolatos megjegyzései: a bolgár unió bátorítását Belgrádban könnyen úgy értelmezhetik, hogy a Monarchia feladja Szerbiát, és az a bizalom, amelyet ott, Milánon kívül is egyesek a Monarchia mint Szerbia védelmezőjének a megbízhatóságába vetnek, egyik napról a másikra elpárologhat. Még beszédesebb volt az a burkolt kritika, amelyet Kálnoky a magyar elődök Szerbiával kapcsolatos véleményét illetően fogalmazott meg. A Ferenc Józsefnek november 22-én tett jelentését visszhangozva Kálnoky leszögezte: „...én mindig elleneztem, hogy pozíciónkat ott [Szerbiában] kizárólag Milan király személyére alapozzuk, akinek jelleme előre vetítette, hogy egy vagy más módon katasztrófához vezet ez majd.” Milan távozása, ha bekövetkezne, nem jelentené automatikusan a Szerbia feletti osztrák–magyar befolyás végét és az orosz befolyás visszatértét: „Mindazonáltal Ausztria reputációja Szerbiában súlyosan megromlott Milan király személyének köszönhetően, akít mi annyira mérték felett [übermassen] kitüntettünk.”¹⁴⁰

*

Dióhéjban itt volt Kálnoky egész dilemmája, és – bár nem mondta ki nyíltan – a végső érv is az 1881-es titkos szerződés ellen. A Habsburg Monarchia Szerbiával kötött kereskedelmi és állategészségügyi egyezményei nyilvánvaló értéket képviseltek, mivel nemcsak Bécsnek biztosítottak befolyást Belgrádban, hanem vitathatatlanul kézzelfogható előnyöket nyújtottak Szerbia számára is. Ugyanez mondható el a balkáni vasúthálózat Szerbián keresztül történő kiterjesztéséről és a Duna alsó szakaszán a hajózás akadályainak fokozatos elhárításáról, mindkét projektben maguk a szerbek is egyértelműen érdekeltek voltak. A titkos politikai szövetséget ezzel szemben kizárólag és személyesen Milan garantálta, és az ő lemondása esetén egyetlen szerb kormány sem érezné magát ugyanilyen mértékben kötelezve a megalázó feltételek betartására, amelyek egyértelműen korlátozzák Szerbia mint szuverén állam szabadságát.

Kálnoky, mint láttuk, már külügyminiszteri kinevezése előtt is határozott nézeteket vallott arról, hogy Szerbiát szilárd ellenőrzés alatt kell tartani, mivel a királyság az ő szavaival

¹³⁸ Rudolf trónörökös megjegyzései a balkáni kérdésekről (Bemerkungen des Kronprinzen Rudolf über die Balkanfragen, Anfangs Dezember 1885), 1885. december, közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék, No. 19. 309–311.

¹³⁹ „Jegyzetek a trónörökös számára, válaszul néhány megjegyzésre, amelyet Őfensége közölt velem a helyzettel kapcsolatban” (Notizen für den Kronprinzen als eine Entgegnung auf einige von S.K.H. mir mitgeteilte Bemerkungen über die Situation, 11. Dezember 1885), 1885. december 11., közli: Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 20. 316.

¹⁴⁰ Uo. Mitis: *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*, függelék No. 20. 314.

élve az osztrák–magyar biztonság „sarokpontja” a Balkánon.¹⁴¹ A Milan Obrenovićara való támaszkodás és az 1881-es titkos szerződés azonban olyan politika volt, amelyet Kálnoky elődjétől, Haymerlétől örökölt, az pedig Andrásytól, s melynek Andrassy távozása után Kállay volt a fő végrehajtója. Az ezzel való szakítás, mivel azt maga a császár hagyta jóvá, 1881-ben nem volt opció Kálnoky számára, és a következő négy évben egyértelműen mindent megtett annak fenntartása érdekében. A bizonyítékok mégis arra utalnak, hogy a „személyi politika” eredendő hátrányai és különösen a titkos szerződés paradoxona annál inkább nyilvánvalóvá vált Kálnoky számára, minél több dolga akadt Milánnal. Lehet, hogy a Ferenc Józsefnek és Rudolf főhercegnek is szabadon kifejtett 1885. végi véleménye, miszerint „mindig is” kételkedett abban, hogy érdemes-e ennyire kizárólagosan Milánra támaszkodni, pusztán utólagos bölcsességre vall. A külügyminisztert azonban ekkorra már alaposan felhábortotta a kapcsolat ingatag természete, amely a szerb–bolgár háború alatt oly élesen megmutatkozott.

Andrassy 1885. november 24-i memorandumában súlyos „következményekre” figyelmeztetett, ha Szerbia nem kap kárpótlást a két Bulgária egyesüléséért, és ez alatt nyilvánvalóan Milan Obrenović önkéntes vagy kényszerített lemondását értette.¹⁴² Még három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ez a magyar államférfi által annyira rettegett esemény valósággá váljon. Időközben azonban Kálnoky fontos döntést hozott arról, hogy a Monarchia hogyan kezelje a Szerbiával fenntartott kapcsolatokat: Ausztria–Magyarország Szerbia feletti uralma nem függhet attól, hogy Milan király-e vagy sem, mert Milan teljesen megbízhatatlan, és nem is akar király lenni. Az Andrassy által az 1860-as évek vége óta támogatott „személyi politika” kudarcot vallott, és a Monarchiának ezentúl hagyományosabb kényszerítő eszközökre kell támaszkodnia a szerb nacionalizmus jelentette fenyegetés megfékezése érdekében. Mégis Milan még mindig király volt, és Kálnokynak még mindig vele kellett foglalkoznia. A sors iróniája, hogy Kálnoky volt az, aki nemcsak arra kényszerült, hogy Milánnal tárgyaljon 1889-ben a nem kívánt királyságból való felmentésének feltételeiről, hanem azon kellett kapnia magát, hogy megújítja a kudarcba fulladt „személyi politika” abszurd szimbólumát, az 1881-es titkos szerződést.

A szerződés megújítása viszont vitathatatlanul súlyos következményekkel járt. E hibás eszközre támaszkodó politika folytatásával, s hogy Szerbia a régensség és a még nagyobb potenciális instabilitás időszakába lépett, a Monarchia egy újabb évtizedre a „személyi politika” keretébe zárta magát, ezúttal egy még indulatosabb uralkodóval, Milan szerencsétlen fiával, Sándorral. Talán túlzás lenne az 1880-as években meghozott vagy meg nem hozott döntésekre visszavezetni ennek a politikának az 1903-as szerbiai forradalomban és az Obrenović-dinasztia brutális kiirtásában testet öltő végső kudarcát, valamint ezeknek az eseményeknek az osztrák–szerb kapcsolatokra gyakorolt összes negatív következményét egészen 1914-ig. Mindazonáltal az évtizedekkel korábban elkövetett hibák gyakran hosszan éreztetik hatásukat.

Fordította: DEÁK ADÁM

¹⁴¹ Kálnoky levele Haymerléhez, 1880. szeptember 7. HHSA PA XL/333 (Kállay hagyaték) I.

¹⁴² Andrassy memoranduma Ferenc Józsefhez, 1885. november 24. HHSA Kabinettsarchiv, Geheimakten 19, 23, f. 152.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HNSA)
 Politisches Archiv (PA)
 Kabinettsarchiv, Geheimakten
 Sonderbestände, Nachlaß Aehrenthal
 Public Record Office, Kew (PRO) Foreign Office (FO)

Nyomtatott források

- Diószegi, István (Hg.): *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1883–1895*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- Bontoux, E.: La Hongrie et l'alimentation de l'Europe. *Revue des Deux Mondes*, 14. Nov. 1861.
- Kállay Benjámín: *Magyarország a kelet és a nyugot határán*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883. Lackey, Scott W.: *A Secret Austro-Hungarian Plan to Intervene in the 1884 [sic] Timok Uprising in Serbia: Unpublished Documents*. *Austrian History Yearbook*, vol. 23. (1992) 149–159. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800002940>
- Laveleye, de Émile: *The Balkan Peninsula*. London: T. Fisher Unwin, 1887.
- Lepsius, Johannes – Bartholdy, Albrecht Mendelssohn – Thimme, Friedrich (Hg.): *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914*. (GP) Vol. 5.: *Neue Verwickelungen im Osten 1885–1887*. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1926.
- Count Mijatovich, Chedomille: *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*. London, New York, Toronto & Melbourne: Cassell, 1917.

Szakirodalom

- Armour, Ian D.: 'Like the Lord Lieutenant of a County': *The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia 1868–1881*. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 55. (Okt–Dec. 2013) No. 3–4. 305–342. DOI: <https://doi.org/10.1080/00085006.2013.11092740>
- Armour, Ian D.: *Apple of Discord: The 'Hungarian Factor' in Austro-Serbian Relations 1867–1881*. West Lafayette: Purdue University Press, 2014. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wq2sj>
- Bouvier, Jean: *Le krach de l'Union générale 1878–1885*. Paris: Presse Universitaire de France, 1960.
- Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Brown, Frederick: *Zola: A Life*. New York: Farrar Straus Giroux, 1995.
- Crampton, Richard J.: *Bulgaria 1878–1918: A History*. New York: Columbia University Press, 1983.
- Dán Károly: *Kállay Béni és a magyar imperializmus: Egy bátoratlan kísérlet maradványai*. *Aetas*, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 220–248.
- Djordjević, Dimitrije: *The 1883 Peasant Uprising in Serbia*. *Balkan Studies*, vol. 20. (1979) 235–255.
- Diószegi, István: *Die österreichisch-ungarische Monarchie und die Organisation Ostrumeliens 1878–1879*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica*, 22. (1982) 85–98.
- Donia, Robert J.: *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina*. Boulder & New York: East European Monographs/Columbia University Press, 1981.
- Eisenmann, Louis: *Le compromise austro-hongrois de 1867: Étude sur le dualisme*. Hattiesburg: Academic International, 1971. [1904]
- Friedjung, Heinrich: *Graf Gustav von Kalnoky*. In: Ders.: *Historische Aufsätze*. Stuttgart–Berlin: Cotta, 1919. 327–361.
- Fuller, Joseph Vincent: *Bismarck's Diplomacy at its Zenith*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1922.
- Galántai, József: *A Habsburg-Monarchia alkonya: Osztrák–magyar dualizmus 1867–1918*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985.
- Hamann, Brigitte: *Elisabeth: Kaiserin wider Willen*. 2nd edition, Vienna: Amalthea, 1997.

- Hamann, Brigitte: *Kronprinz Rudolf: Ein Leben*. Vienna: Amalthea, 2005.
- Hauptmann, Ferdinand: *Österreich–Ungarns Werben um Serbien 1878–1881*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Jg. 5. (1952) 122–249.
- Jakšić, Grgur: *Novčane nevolje kralja Milana*. In: *Iz novije srpske istorije: abdikacija Kralja Milana i druge rasprave*. Belgrade: Prosveta, 1953. 206–241.
- Jelavich, Charles: *The Revolt in Bosnia-Herzegovina 1881–2*. Slavonic & East European Review, vol. 31. (1953) No. 77. 420–436. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520350427>
- Jelavich, Charles: *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1958.
- Jovanović, Slobodan: *Srpsko-bugarski rat: Rasprava iz diplomatske istorije*. Belgrade: Izdanje Kraljevsko Srpske Dvorske Knjižare, 1901.
- Jovanović, Slobodan: *Vlada Milana Obrenovića*. 2 vols. Belgrade: Izdavačka Knjižarica Gece Kona, 1927.
- Kapidžić, Hamdija: *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Krajlačić, Tomislav: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Medlicott, W. N.: *The Powers and the Unification of the Two Bulgarias*. Pt. 1. English Historical Review, vol. 54. (1939) No. 213. 67–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/ehr/LIV.CCXIII.67>
- Okey, Robin: *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*. Slavonic & East European Review, vol. 80. (2002) No. 2. 234–266.
- Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2007. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199213917.001.0001>
- Palotás, Emil: *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen: Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878–1895*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Petrovich, Michael Boro: *A History of Modern Serbia 1804–1918*. 2 vols. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Pribram, Alfred Franzis: *The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879–1914*. 2 vols. Cambridge: Mass: Harvard University Press, 1920.
- Pribram, Alfred Franzis: *Milan IV. von Serbien und die Geheimverträge Österreich-Ungarns mit Serbien 1881–1889*. Historische Blaetter, Jg. 1. (1921–1922) 464–494.
- Radenić, Andrija: *Timočka buna 1883*. In: *Iz istorije Srbije i Vojvodine 1834–1914*. Novi Sad – Belgrade: Matica Srpska Novi Sad/Istorijski Institut Beograd, 1973. 439–556.
- Rauscher, Walter: *Zwischen Berlin und St. Petersburg: Die österreichisch-ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky*. Vienna–Cologne–Weimar: Böhlau, 1983.
- Rumpler, Helmut: *Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. 6/1: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. 1–121
- Rutkowski, Ernst: *Gustav Graf von Kálnoky (1832–1898)*. In: *Neue Österreichische Biographie ab 1815*. Bd. 15. Vienna: Amalthea, 1963. 100–112.
- Stokes, Gale: *Politics without Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*. Durham NC: Duke University Press, 1990.
- Sugar, Peter F.: *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*. Seattle: University of Washington Press, 1963.
- Vucinich, Wayne S.: *Serbia between East and West: The Events of 1903–1908*. New York: AMS Press, 1968. [1954]
- Wank, Solomon: *Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary 1867–1914*. Austrian History Yearbook, vol. 3. (1967) 37–56. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800007633>
- Wertheimer, Eduard, von: *Graf Julius Andrassy: Sein Leben und seine Zeit*. Bd 3: *Letzte Lebensjahre*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1913.

MÉSZÁROS GÁBOR

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 201–205.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.2.201-205

www.aetas.hu

A Föld és az ember ideje

A paleontológia kezdetei

Dezső Gurka (ed.): Time in the “third kingdom of nature”. Prehistory of palaeontology and palaeoanthropology and its philosophical contexts. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 231 oldal

A jelen kötet fontos hozzájárulás egy az esztétörténet módszereivel kevésbé kutatott, természettudományokhoz sorolt interdiszciplína bölcséleti, esztétörténeti gyökereihez és kérdésfeltevésének megértéséhez.¹ A könyv ugyanis a paleontológia, a paleoantropológia és a filozófia metszéspontjainak korai, 18. század végi és 19. század eleji történetét vizsgálja. A kérdésfeltevésekben fontos a kontextus, módszertanuk, viszonyuk az evolúciós elméletekhez, a kantianus filozófiához, történetfilozófiához és a teleológiákhoz. A Gurka Dezső szerkesztésében korábban megjelent kötetek közül kettő kimondottan kapcsolódik az itt elemzett könyv témájához,² azokhoz hasonlóan az itt recenzált könyvben is rendkívül fontosak az antropológiai aspektusok.

A tanulmánykötet három tematikus egységre oszlik: az elsőben a paleontológia, paleoantropológia filozófiai, esztétörténeti vonatkozásai a dominánsak, a második egység tanulmányai a német és a magyar paleontológia korai történeteit dolgozzák fel, a harmadik rész magyar nyelvű esztétikai, irodalmi példákat sorol az evolúció elméletének és a paleontológiának esztétikai és irodalmi megjelenítésére. A német és angol nyelvű tanulmánykötetben olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek érzékenyek a tudásáramlás formáira. Mindazonáltal a meglehetősen széles tudomány- és esztétörténeti perspektívát a további kutatás során érdemes volna tágítani a francia és angol nyelvterület kultúrtörténetét érintő esettanulmányokkal.

Az 1780-as években – főként a német nyelvterületeken – fellendültek a barlangfeltárások. Friedrich Blumenbach szerint a csontmaradványok és az ásványleletek jó kiindulási pontként szolgálhattak a földtörté-

¹ Online az alábbi linken érhető el: http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/gd_time.pdf

A szerkesztő korábbi, témánkhoz releváns kötetei: Gurka Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek: Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*. Budapest, 2014.; uő. (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein: A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012.; uő (szerk.): *A romantika terei: Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában*. Budapest, 2009.; uő.: *A schel-*

lingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai. Budapest, 2006.

² Gurka Dezső (Hg.): *Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena: Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena”*. Budapest, 2015.; uő. (ed.): *Changes in the Image of Man from the Enlightenment to the Age of Romanticism: Philosophical and Scientific Receptions of (physical) Anthropology in the 18–19th Centuries*. Budapest, 2019.

neti korok periodizációjához. Talán érdemes itt megjegyezni zárójelben, hogy a közvélemény, a popularitás ma is a csontoktól, genetikai kutatásoktól várja nagy népi eredet-történetek és egyéntörténetek megoldását. A 18. század végén nőtt meg az a tudományos érdeklődés, amely a paleontológia és paleoantropológia intézményesüléséhez vezetett: az őslénytan a 18. századi svéd tudós, Carl von Linné által a biológia számára kifejlesztett binominális elnevezésrendszert használja a vizsgált élőlények rendszerezésére. Schelling szerint minden ásvány egy darabja a Föld idejének, a Föld története egyben a természet története, így az univerzumé is. Az őslénytan – paleontológia (görög *paleo*, „rég”, *ontosz* „létező” és *logosz*, „tudás” szavakból) – a történelem előtti életformák tanulmányozásának tudománya. Az ősmaradványok (fossziliák) lehetnek testfossziliák, kémiai maradványok, lábnyomok, járatok, testrészek. A modern őslénytan azt tanulmányozza, hogyan hatnak a Föld hosszú távú földrajzi változásai (paleogeográfia vagy ősföldrajz) és éghajlati változásai (őseghajlatlan) az élet evolúciójára, hogyan reagálnak az ökoszisztemek ezekre a változásokra, és mindezek hogyan alakították a biodiverzitást, az élőlények változatosságát. A paleontológia ezért átfedéseket tartalmaz a geológiával, a klimatológiával, a botanikával, a biológiával, a zoológiával és az ökológiával.

A kötet első tanulmányában Horváth Zoltán (*The role of teleology in Kant's concept of epigenesis*) Kant teleológia-fogalmát vizsgálja. A paleoantropológia Kantnak arra a meghatározó tézisére alapult, hogy a célszerűség a természetben mindenre érvényes, semmi nem történik véletlenül, s ekképpen egy szervezetben minden célként és eszközként kapcsolódik egymáshoz. Buffon és Maupertuis felfogásával szemben Kant Blumenbach epigenezis-elméletét használja fel. Az elmélet az anyag belső, organikus erejét (*Bildungstrieb*) tartja meghatározónak rendszerében. Hárs Endre tanulmányában (*Im Auftrag des Menschengeschlechts*) azt a korai

18. századi történeti-filozófiai keretet elemzi, amelyben megszületett a paleontológia mint önálló tudományág. A nem (*Gattung*) és az egyén (*Individuum*) témája meghatározó kérdés lett a kortársak műveiben. Johann Christoph Gatterer az ember (*Mensch*) és az emberiség (*Menschheit*) viszonyát vizsgálta, Buffon az individuum–nem viszonyát. Wolf Dietrich Schmied-Kowarzik (*Schellings Naturphilosophie oder der wirbelnde Strom des Werdens*) összehasonlító elemzését adja a schellingi természetfilozófiának, amely számos tudományágot inspirált a korszakban. Schelling rendszerében az ember is része – nemcsak az *individuum*ra, hanem az emberi *nem*re vonatkozóan is – a természeti reprodukció végtelen folyamatának, így az evolúciós elméletéhez is kapcsolódik, hiszen szerinte az emberi is része a természet véget nem érő folyamatosságának. Ez a teleológia a természettel analóg folyamatként írható le: az emberi potencia teljesítheti be a történet-folyamatot. Azonban, ha az ember nem ver hídát a szociális kapcsolatok, a természet és a társadalom között, akkor elbukik; morális, erkölcsi feladatokat von maga után, hogy folyton figyelmeztetnie kell magát történeti feladataira.

Schmied-Kowarzik és Hárs Endre tanulmányában is meghatározó kérdéskör a történelem és a morál, az ember és a társadalom viszonyának kérdése. Hárs elemzéséből látszik, hogy Johann Christoph Gatterer elmélete az ember és az emberiség viszonyáról Adam Ferguson morálfilozófiáján alapult, amely a *nem* és az *individuum* összefüggésében és fogalomkörében értelmezhető. Ben Woodard (*What would it mean for paleontology to be transcendental?*) a 19. század első évtizedeinek természetfilozófia-fogalmát elemzi, különös tekintettel Schelling, Carus, Oken, Kiemayer és Ritter filozófiájára. Az elemzés a filozófia és a paleontológia elválását exponálja. Woodard okfejtése szerint, ha a paleontológia a modern ember feltűnése előtti életet kutatja – a holocén és a korábbi földtörténeti korokat –, akkor a paleontológia egyik kérdése az, hogyan lehet a

történettudomány tárgya a transzcendens. Amennyiben az idő és a tér nem kizárólag az intuíció általi megismerés tárgya, hanem transzcendens folyamatok tanulmányozása, ismerete szükséges hozzá – úgymint a biológiai formálódás, kémiai összetevők, a mágnesesség vizsgálata –, akkor a természet története és az elme története nem lehet a természet normatív elemzésének története. Woodard másik kérdése pedig az, hogy mit jelentenek a paleontológiai leletek az emberi tapasztalásban. Episztemológiai kérdéseket is felvet, hogyan fogjuk fel a külsőt. E nézőpont szerint a paleontológia példája tanulságos, mert ez a tudományág elegyíti a biológiát és geológiát, vagyis a korabeli természet-tudományos nézőpontot a korabeli történettudománnyal: ez diszciplináris szakadást és felfedezést is jelent. Kielmayer és Schelling alapvetően az átalakulás formájában nem értettek egyet.

Gurka Dezső tanulmánya (*Henrik Steffens's attempt at a Schellingian interpretation of the Earth's comprehensive history*) Henrik Steffens (1773–1845) munkáival foglalkozik. Steffens átvette Schelling hatóerő-fogalmát (*Potenz*). Meghatározó volt számára Kant, Blumenbach, Goethe és Werner természetfelfogása, az ember helyének kutatása a természet történetében. Gurka szerint az ásványtan és a kései paleontológia modellként szolgált a természet történeti interpretációjának fejlődésében, s ez a folyamat – ahogy Ernst Cassirer kimutatja – a filozófia időfelfogását is befolyásolta. A tanulmány az ásványtan történeti aspektusaival is foglalkozik, emellett Schelling időfogalmának hatásával Steffens műveire. Steffens a geológiai antropológia fogalmát használja, amelynek végtelen folyamatában helyezi el az embert, amelynek múltja a fiziológia, a jelene és jövője a pszichológiai antropológia.

A kötet második egységének szerzői erdélyi és magyar tudósok hagyatékait vizsgálják, a paleoantropológia és a paleontológia 18. századi intézményesülését mutatják be. Kázmér Miklós (*In support of the theory of the Flood*) a nagyszebeni Köleséri Sámuel

(1663–1732) szórványos fosszília- és ásványgyűjteményét rendszerezi, elemzi a külföldi gyűjtőkkel való kapcsolatait, levelezését, ásványok és fossziliák cseréit. Kölesérit a Royal Society a magyarok közül elsőként választotta tagjai közé 1729-ben, magánkönyvtára hozzávetőleg 4000 kötetet tartalmazott, ami a legnagyobb magángyűjteménynek számított Erdélyben és Magyarországon. A geológiai tudományok és a paleontológia magyarországi intézményesüléséről Kecskeméti Tibor ír (*From naturalist to paleontologist: The main factors contributing to the development of paleontology in Hungary*). A tanulmány azzal vet számot, hogy milyen kulturális, szociológiai feltételei voltak annak, hogy valaki hivatalos természettudóssá, zoológussá, botanikussá, bányásszá vagy erdésszé váljon. A paleontológiának mint önálló tudomány intézményesülésének főbb pontjai között kell említeni a Nagyszombati Egyetemet, ahol elsőként oktatták a diszciplinát, s amelyet 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztettek. Selmechányán szintén oktattak paleontológiát, az ásványtani modul részeként. A magyarországi tudományos kutatásban meghatározó lépés volt a Magyar Geológiai Társaság alapítása (1848), amely harmadikként jött létre az angol és a francia társaság után. Boér Hunor és Boér Máté írása (*The kingdom of stones: On a Transylvanian adaptation of the Linnaean mineral taxonomy*) Carl von Linné erdélyi recepciójával foglalkozik. Linné természet-tudós, orvos, botanikus, a modern tudományos nevezékταν és rendszertan megalkotója, akinek rendszertana rendkívül népszerű volt a tudományos diskurzusban. A tanulmány a magyarországi és erdélyi recepción belül főként Benkő József erdélyi református lelkész, történetíró, nyelvész és botanikus ásványtani rendszerét elemzi és hasonlítja össze Born Ignác és Mátyus István rendszertanaival.

A kötet tanulmányai többek között azt az összefüggést is megmutatják, hogy Henrik Steffens és Ernst Haeckel esetében is elsőrendűen fontos volt a pszichológiai antropológia.

lógia. Ernst Haeckel német zoológus és filozófus paleontológiájával az Uwe Hossfeld, Jörg Pittelkow és Georgy S. Levit által jegyzett háromszerzős tanulmány (*Paläontologie bei Ernst Haeckel*) foglalkozik. Haeckel tette ismertté Darwin munkásságát Németországban; nagy jelentőséget tulajdonított a paleontológiának az evolúcióelmélet korai szakaszában. Haeckel származáselméletének darwini alapjai vannak, a darwini evolúcióelmélethez képest azonban az embrionális érvelésen alapuló érvelést dolgozott ki, amelynek meghatározó eleme a biogenetikai alaptörvény. E törvény szerint az egyed szerveinek kifejlődése során keresztül megy az ősei szervi kifejlődésének fázisain. Haeckel ezt sok-sok élőlény embrionális fejlődési szakaszában felismerni vélte, és törvényszerű összefüggésként értelmezte. A törvényt a pszichológiai fejlődésre is kiterjesztette.

A kalandos életű báró Nopcsa Ferenc (1877–1933), az európai paleontológiai diskurzust is meghatározó munkásságáról Gareth Dyke írt (*Resonating through the ages*). Nopcsa volt az első magyarországi dinoszauruszlelet tudományos leírója, az izolált zsuorodás elméletének megalapozója. Nopcsa szokatlan módszertana a fossziliák és az élő állatok összehasonlításán alapult, s azzal meggyőző eredményekre jutott úgy, hogy módszere nem a darwini evolúció elméletére, hanem analogikus vizsgálatokra épült.

A kötet utolsó fejezetének két tanulmánya magyarországi esztétikai, irodalmi példákat említ az evolúció elméletének és a paleontológiának a megjelenésére. Az irodalmi reprezentáció egyfelől a prominens 19. századi szerzők tudományos tájékozódási irányait mutatja, másfelől azt, hogy mi csapódik le ebből a tudományos orientációból a korabeli olvasóközönség számára, s az milyen módon kínál történet- vagy világmagyarázatot. Bartha Judit Jókai Mór négy regényét elemzi (*Paleontological aspects in Mór Jókai's novels*). A *Fekete gyémántok*, az *Egész az északi pólusig!*, *A jövő század regénye* vagy az *Ahol a pénz nem isten!* olyan

regények, amelyekben a geológia és a paleontológia valamilyen módon a narráció, a cselekmény kulcsfontosságú elemévé vált. Balogh Piroska tanulmánya (*Palaeoanthropological references in Ágost Greguss's oeuvre*) a darwinizmus esztétikai kontextusait kutatja: Balogh Greguss Ágost (1825–1882) téziseiből indul ki, és az 1860–1870-es évek magyarországi esztétikai, eszmetörténeti diskurzusait vizsgálja. Kiindulópontként tisztázza Greguss Ágost elveit – szükséges ez a fogalmi tisztázás, mert a szakirodalom esetenként abból indult ki, hogy Greguss realizmus- és naturalizmus-ellenes volt. Greguss három komoly traktátust írt a darwinizmusról, amelyeket publikált, tehát nehezen állítható, hogy szemben állt volna Darwin nézeteivel, vagy kerülte volna, hogy a naturalizmus vagy az evolúció elméletéről írjon. Balogh két fő kérdést vizsgál tanulmányában. Elsőként azt, hogyan interpretálta Greguss a darwinizmust. Másrészt azt, kimutatható-e valamilyen kapcsolat darwinizmus-értelmezése és esztétikai koncepciója között. Gregussnak a temporális fejlődés anyagi interpretációja nem volt elegendő, részben a nyelvhasználat és az egyéniség jelenségeinek anomáliái miatt, ezért a darwinizmust egy jövőbeli interdiszciplináris törekvés részeként értelmezte. A történettudomány és a paleoantropológia kapcsolatát hangsúlyozta, egy komplex antropológiai tudományt, amely túlmutat a materializmuson. Ennek az antropológiának az esztétikai következményeivel és leágazásaival is számot vetett.

A geológia együtt fejlődött a paleontológiával. A tanulmánykötetben tárgyalt kérdések nagyon tág történeti, tudománytörténeti és bölcséleti keretbe illeszkednek. A kötet számol annak a ténynek a tudománytörténeti következményeivel, hogy az evolúciós elmélet nem volt mindig magától értetődő tudományos kiindulópont, s a tudománytörténet számos megközelítést tud magáénak azzal párhuzamosan. Az ásványtannak, geológiának, őslénytannak komoly filozófiai aspektusai vannak. Az egyik közülük az időről szóló bölcséleti kérdések köre: az idő folyá-

sának a megélése, az evolúció alakulása. Másik fontos terület a nem és az egyén kérdése, érintve a fajról szóló vitákat, a célszerűséget, az emberi nem fejlődéstörténetét és fejlődésének célját. Láthatóan a 18. század rendkívül fontos, meghatározó kérdése volt, hogy az egymástól elválasztott embercsoportoknak azonos ősei vannak-e, biológiailag „egy fajhoz” tartoznak-e, az izoláció miként ment végbe, s milyen következményei voltak. Ehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy miképpen írható le az egyes rasszok fizikai felépítése, szellemi képességeik fejlődése, osztályozásuk miképpen végezhető el, s az osztályozás

hierarchikus rendet követ-e. Ahogy az is, hogy az emberi egyedek karakterjegyeit meghatározhatja-e az élőhely: a földrajzi és klimatikus-viszonyok. Természetesen a kérdés politikai következményei messzemenőek. Az emberek lehetséges földrajzi, regionális meghatározottságának a kérdése ez, amelyeket korabeli tudományos eszközökkel és módszerekkel kezdtek el vizsgálni.

A *Time in the „Third kingdom of Nature”* című kötet meghatározó munkája a kelet-közép-európai régió palontológiai diskurzusának újrafelfedezéséhez.

SZABÓ GÁBOR
politológus

Aetas 38. évf. 2023. 2. szám, 206–209.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2023.2.206-209
www.aetas.hu

Európában a helyzet megváltozott

Paul Miller-Melamed: Misfire: The Sarajevo Assassination and the Winding Road to World War I. Oxford University Press, Oxford, 2022. 256 oldal

Paul Miller-Melamed, a John Paul II Catholic University of Lublin és a McDaniel College (USA) professzora már korábban is írt Ferenc Ferdinánd Habsburg főherceg meggyilkolásának emlékééről és narratívájáról.¹ Könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésünkre a sarajevói merényletről. Joggal tehetjük fel a kérdést: miben tud újat mondani nekünk a szerző, amikor az első világháború egyik legjelentősebb pillanatát kívánja megvizsgálni. Miller-Melamed a bevezetőben maga is megjegyzi, hogy annyi könyv született már a sarajevói merényletről, hogy alig számított fáradságos levéltári munkára.

Az első világháborút tárgyaló historiográfiai diskurzusban konszenzus van a tekintetben, hogy a merénylet tragikus esemény volt, amelyet szerb nacionalisták szerveztek a Fekete Kéznek nevezett, rendkívül titkos konspiratív társaság keretében. Miller-Melamed azonban nem lát konszenzust az öszszeesküvés eredetét és indítékait illetően. Ugyan megjegyzi, hogy folyamatos e konszenzus, de, állítja, némely történész próbálja megcáfolni az uralkodó paradigmát, ám sajnos nem hivatkozik ezekre az inter-

pretációkra. A centenárium óta nem kevesebb, mint három kiváló mű jelent meg a merényletről. A szerzőre a legjelentősebb hatást John Zamecica *Folly and Malice: The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*² című munkája gyakorolta, amely több mint fél évszázada az első olyan tanulmány, amely felülmúlja Vladimir Dedijer klasszikus interpretációját.³ Miller-Melamed megvizsgálja az első világháború kitörésének okait, retorikai konstrukcióit, és a pontatlanságokból adódó félreértéseket kívánja tisztázni, egyfajta perspektívaváltási kényszert hangsúlyozva. Véleménye szerint a Sarajevóban elkövetett merénylet átmitologizálttá vált. Nem tudja elfogadni a „véletlenszerű tényezők” relevanciájának egyoldalú narratíváját.

A *Misfire* azonban nem kínál új módszertani távlatokat azzal, hogy a merényletet emberi tapasztalatok széles spektrumába helyezi, nem borítja fel a történelmi normákat, és nem mond ítéletet az első világegésről szóló historiográfia felett. A merényletet korábban is több interpretációban egy régóta készülődő háború „szikrájaként” értelmezték. Az első világháború több mint négy évig tartott, hat kontinensre terjedt ki, több mint 10 millió ember vesztette életét, csődbe vitte a hadviselő feleket, megdöntött három európai dinasztit (nem sokkal később az Osz-

¹ Paul Miller: *The First Victim of the First World War: Franz Ferdinand in Austrian Memory*. In: Paul Miller – Claire Morelon (ed.): *Embers Of Empire. Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*. New York – Oxford, 2019. 284–318.

² John Zamecica: *Folly and Malice: The Habsburg Empire, the Balkans and the Start of World War One*. London, 2017.

³ Vladimir Dedijer: *The Road to Sarajevo*. New York, 1966.

mán Birodalmat), és a befejezetlen és elváratlan szálak atmoszférájából azután egy második világégés bontakozott ki. A szerző szerint a sarajevói merénylet csupán egy momentum volt: egyszerre volt prognosztizálható és teljesen önkényes. A figyelmeztetések végül is elég gyakoriak voltak, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia és a Szerb Királyság között a feszültség a délszláv kérdés miatt olyan súlyos méreteket öltött, hogy a Monarchia katonai vezetésén belül megjelentek olyan hangok, amelyek a „megelőző háború” paradigmáját szorgalmazták. Tanácsadói többször figyelmeztették Ferenc Ferdinándot, hogy ne induljon el a boszniai útra, mivel a helyi lakosság egy részében nacionalista szellem az uralkodó, Ferenc Ferdinánd főherceg azonban nem tudott ellenállni ennek a kísértésnek – mégpedig olyan okok miatt nem, amelyek utólag esztelennek tűnnek. „A június 25-i Potiorekkal való találkozás a Neretva folyó torkolatánál, valamint Mostar városába való érkezés” csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük a kort, amelyben a Habsburg főherceg nevelkedett. (131. old.) Miller-Melamed szerint a merénylet mitizálásának másik oka minden bizonnyal az, hogy egyáltalán megtörtént. Paul Fussell a *The Great War and Modern Memory* klasszikus munkájában ezt írta: „Mind a háború a helyzet iróniája, mert eszközei olyan melodramatikusan aránytalanok az állítólagos céljaihoz képest.”⁴

Az első fejezet („*Tools of Progress*”) az első világháború előtti korszak átfogó áttekintését adja, majd a második fejezet (*Worlds Apart*) a merénylet főszereplőiről – Gavrilo Principről és Ferenc Ferdinánd főhercegről –, valamint az ellentétes környezetről szól, amelyekben nagykorúakká váltak. A harmadik fejezet (*Vjying Visions*) azt vizsgálja, hogy a kulcsfontosságú balkáni népek és régiók – Szerbia, Bosznia és az Osztrák–Magyar Monarchia – milyen pozícióból tárgyaltak az egyre veszélyesebb, feszültebb

geopolitikai környezetben. Magát a vitatott összeesküvést a következő fejezet (*An „Epic” Conspiracy!*) tárgyalja, az ötödik (*World History is Horrific from Up Close*) pedig az 1914. június 28-i eseményeket és azok utóregzéseit írja le. Mint a szerző írja, a merénylet a kutatók számára valóban túlanalizált történet, de mitikus elemeitől megfosztva mély és súlyos tragédia, amely megér egy újabb interpretációt. Ha Sarajevó csupán a szikra volt, amely elindította Európa úgynevezett infernóját, akkor az azt megelőző krízisek – Marokkó (1905, 1911), Bosznia (1908), Balkán-háborúk és Albánia (1912) – miért nem voltak erre képesek? Miért gondolják sokan, hogy a háború „elkerülhetetlen” volt, nem pedig „valószínűtlen”? Abban a kérdésben, hogy a hanyatló Oszmán Birodalom és a növekvő nacionalizmusok – Miller-Melamed itt elsősorban a balkániakra gondol – által generált délkeleti instabilitás, párosulva a nagyhatalmak versengő érdekeivel, kulcsfontosságú vagy közepes jelentőségű tényező volt-e az első világháború eredete szempontjából, a recenzens szerint Paul-Miller az előbbi vallja, bár nyíltan nem mondja ki, csak sugallja. A tudományos kutatások narratíváiban magyarázatként a félelmet szokás megjelölni. Az 1911-es marokkói válságot követő fegyverkezési verseny „új hozzáállást teremtett a katonai erő alkalmazásához Európában, ahol az ellenfél erejének észlelése felülírhatja a háborúval kapcsolatos fenntartásokat. Berlinben és Bécsben a változó erőviszonyokból azt a következtetést vonták le, hogy „megelőző háborút” kell indítani, mielőtt az antant hatalmai (elsősorban Oroszország) megdönthetlenné válnának. 1914-ben egyetlen ország sem akart európai háborút kiprovokálni, mint ahogy Marokkóban vagy a balkáni válság idején sem.” (42. old.) Ez a *Misfire* kvintesszenciája. Elfogadja Annika Mombauer történész véleményét, s hivatkozik rá. Eszerint a háború nem volt sem „elkerülhetetlen”, sem valószínűt-

⁴ Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory*. New York – Oxford, 1975. 7–8.

len, de 1914-re nagyon „kívánatos” lett a jelentékeny politikai döntéshozók számára.⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia számára Bosznia-Hercegovina kiegyensúlyozatlan vállalkozás volt. Ortodox vallású lakossága a független Szerbia felé húzott, ahogy az erdélyi románok és tiroli olaszok is személyre vehették romániai és olaszországi testvéreiket. Ferenc Ferdinánd ellenezte az 1867-es Kiegyezést, mert viszolygott a magyar nacionalizmus egészétől, mert felbátorította a magyar szeparatizmust, miközben elidegenítette a központosított hatalmat. (54. old.)

A szerző részletesen nyomon követi Ferenc Ferdinánd és Gavrilo Princip életútját. Megtudhatjuk, hogy Princip introvertált személy volt, akire jellemző a szentimentalizmus, s gyakran olvasott nihilista filozófiát. A Habsburg trónörökös identitását nagy részben bigottság jellemezte, a magyarok iránt rosszindulatot táplált, de kirohanásai kiterjedtek az olaszokra, szerbekre, zsidókra, szabadkőművesekre is. Végül Miller-Melamed összegzi a két főszereplőről leírtakat: „Az eltérő gyökerek és tapasztalatok ellenére Gavrilo Princip és Ferenc Ferdinánd egyaránt nagymértékben individualista volt, önfejű és makacs. Mindketten kívülállók voltak, mély érzékenységgel és sekély védekezéssel.” (74. old.) Nemcsak a nagyhatalmi konfliktusok és a geopolitikai kontextus relevanciája volt mérvadó számunkra, hanem maga Szarajevó városa is. Nem a véletlen és nem a sors volt, ami kettőjüket ebbe a városba vezérelte, hanem ott voltak, ahol „lenniük” kellett. (78. old.) A Habsburg establishment abban reménykedett, hogy a konfliktust kizárólag a Balkánra tudják majd korlátozni, és egy gyors győzelemmel megerősítik majd a

délszláv kapcsolatokat, ahogyan az 1908-as diplomácia is arra törekedett. A háború 1914-ig nem vált valós lehetőséggé, csak azután, hogy egy potenciális ellenfél, Ferenc Ferdinánd trónörökös kikerült a politikai döntéshozatal szikla szilárd alapzatából. „Félig machiavellista és félig defenzív”, a boszniai annexió leginkább „a Monarchia bizonytalan balkáni helyzetének sajátos aspektusaként fogható fel az egyre inkább versengő európai államrendszerben”. (78. old.)⁶

Miller-Melamed úgy véli, 1903-tól 1914-ig Szerbia következetesen fejlesztette a parlamentáris politikai kultúrát: liberális alkotmányt fogadott el, bővítette gazdaságát, demográfiai tekintetben a lakosság száma növekedésnek indult, és bővült a szabad sajtó és a közéleti szféra, egyesek szerint Szerbia „aranykorszakába” lépett. Azonban a törvényhozók feje felett az ellenőrizetlen militarista hálózatok árnya jelent meg, amelyek könyörtelenül szorgalmazták a nacionalista eszmék terjedését az országban. A szarajevói konspiráció a szerbiai kormány és a katonai csoportok közötti nyílt feszültségben léghőrében keletkezett. (88. old.) Az események láncolata megadta a Habsburg Birodalomnak azt a biztosítékot, amelyre szüksége volt a katonaság által generált boszniai rezsim elismeréséhez: A szerb nacionalista erők inkább délre, mint Bosznia-Hercegovinára összpontosítottak. Paul Miller-Melamed szerint Bosznia gazdasági expanziójának akadálya többek között a magyar obstrukció volt. Számos példát ismerünk arra, hogy osztrák és magyar vállalkozások versengtek a koncessziókért a régióban, mindenekelőtt az Adriai-tengerre vezető vasútépítés jogáért. Amikortól a velenceiek kezébe került Dalmácia, Bosznia-Hercegovina jelentette a

⁵ Annika Mombauer: *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*. London, 2002.; Annika Mombauer: *Die Julikrise: Europas Weg in den Ersten Weltkrieg*. München, 2013. 78–95.

⁶ Vö. Shroeder, Paul W.: *Stealing Horses to Great Applause: Austria-Hungary's Decision*

in 1914 in Systematic Perspective. In: Afflerbach, Holger – Stevenson, David (eds.): *An Improbable War? The Outbreak of World War I and European Political Culture Before 1914*. New York, 2007. 17–42., itt: 34–40.

gazdasági hátszínre. Kállay Béni „grandiózus terve” volt, hogy összekapcsolja e tartományokat Ausztria vasúthálózatával, de Bosznia „koronázatlan” királya nem tudta megakadályozni, hogy Budapest meghíúítsa a Dalmáciába és Nyugat-Horvátországba vezető vasútvonal építését. A magyarok attól félték, hogy fiumei (rijekai) kikötőjük jelentősége csökken, ezért gátolták a boszniai piacok expanzív törekvéseit, ezzel is megszorítva a szerb parasztság vásárlóerejét.⁷ (92. old.)

A szarajevói történet legrejtélyesebb része továbbra is az, hogy ki rendelte meg a politikai merényletet. David Fromkin történész szerint csak annyit tudunk biztosan, hogy Princip elsütötte a fegyverét.⁸ Miller-Melamed szerint a politikai gyilkosság újraértékelésének a fontossága az, hogy felfedje a szarajevói merénylet mítoszát. Miért vennék célba a fiatal bosnyákok Ferenc Ferdinándot (szerb fegyverekkel), ha valójában a reformjai megerősítették volna autonómiájukat a monarchián belül? (77. oldal)

Paul Miller-Melamed fő állítása az, hogy az első világháború valódi kiváltó oka nem a merénylet, hanem a Balkán-válság volt. (105. old.) Mindezek mellett meg kell említenünk, hogy a könyv néhol tartalmaz általá-

nos megfogalmazásokat pl. („1912-re az első balkáni háborút követően a szövetségi rendszert létrehozó kölcsönös félelmek, rivalizálások és vádaskodások veszélyes fegyverkezési versenyt idézett elő” [33. old.], vagy hogy „négy birodalomnak a veszőhelye a Balkán volt”. (749. old.)

Paul Miller-Melamed *Misfire* monográfiája lényegét tekintve a szarajevói merénylet átmítologizálásával való argumentáció, valamint az első világháború előtti Európa geopolitikai játszmái narratíváinak összegzése. Munkáját elsősorban azoknak ajánlom, akik behatóbban szeretnék foglalkozni a Balkán-válsággal, akiket érdekel a szerb nacionalista „terroristák” élete, és akik élvezettel olvasták Christopher Clark *Alvajárók* és Alexander Watson *Acélgűrű* című kitűnő monográfiáját. Végül a jelen sorok írója úgy véli, a magyar könyvkiadóknak érdemes lenne megfontolni, hogy Paul Miller-Melamed interpretációját magyar nyelven is az olvasó közönség elé tárják. Ha sok újdonságokat nem is tartalmaz a kötet, átfogó összegzését nyújtja a balkáni válságnak, amelyet egyes szerzők, például Ian Kershaw *A pokolba és vissza* című kötete⁹ csak megemlítenek, Paul Miller-Melamed viszont több fejezetet is szán annak vizsgálatára.

⁷ Vö. Sugar, Peter F.: *Industrialization of Bosnia – Hercegovina 1878-1918*. Seattle, 1963. 219.

⁸ Fromkin, David: *Europe's Last Summer*. New York, 2004. 123.; vö. Albertini, Luigi: *The*

Origins of the War of 1914. Vol. 1–2. New York, 2005. II. 39.; Dedijer: *Road to Sarajevo*, 366.

⁹ Ian Kershaw: *A pokolba és vissza. Európa 1914–1949*. Budapest, 2021. 38–61.

Contents

Essays

SZILVIA BATÓ	
“... our laws are lacking in all areas...” Legal System, Criminal Law and Legal Journalism (1867–1880)	5
SÁNDOR NAGY	
Sexual Assault Against Minors and Its Representations in Early 20th Century Budapest. József Berthóti’s Assault on Anna Wolf	39
HENRIETTA TRÁDLER	
Thieving Housemaids, Criminal Servants	60
ROLAND PERÉNYI	
The Invention of Intellectual Property Crime. White-Collar Crimes in Budapest at the Beginning of 20th Century	80
DÁNIEL BOLGÁR	
Superficial Assimilation? The Language of Sermons in Old Hungarian Statistics	98
RÓBERT KÁROLY SZABÓ	
The Situation of Refugee Students from Transylvania in Hungary From a Social History Perspective (1916–1917)	121

Retrospective

GYÖRGY KÖVÉR	
In Search of a Book Thought To Be Lost. Ferenc Erdei: The History of Hungarian Society Between the Two World Wars	149

Beyond our Borders

„...to advise against what might be called ‘great power syndrome’. Interview with Ian D. Armour. Interviewers: <i>Gábor Demeter</i> and <i>Imre Rész</i>	162
Ian D. Armour’s Bibliography	170
IAN D. ARMOUR	
“Don’t Trust the Princes”. The Habsburg Monarchy and Milan Obrenović of Serbia, 1881–1885	171

Outlook

GÁBOR MÉSZÁROS	
Earth and the Time of Man. The Beginnings of Paleontology	201
<i>(Dezső Gurka [ed.]: Time in the “third kingdom of nature”. Prehistory of palaeontology and palaeoanthropology and its philosophical contexts. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.)</i>	
GÁBOR SZABÓ	
The Situation Has Changed In Europe	206
<i>(Paul Miller-Melamed: Misfire: The Sarajevo Assasination and the Winding Road to World War I. Oxford University Press, Oxford, 2022.)</i>	

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2023. évi előfizetői felhívása**

2023-ra tervezett tematikus számaink a következők:

Birodalmak és birodalomépítés

Normaszegés és reprezentációi

19-20. századi európai és magyar történelem

Végek dicsérete – Katonák és kapitányok a török háborúk idején

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Walter Sauerrel** (Ausztria) és **Ian D. Armourral** (Kanada).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2023-as évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

4000 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1250 Ft + postaköltség

Egy szám **könyvesbolti ára:**

1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu